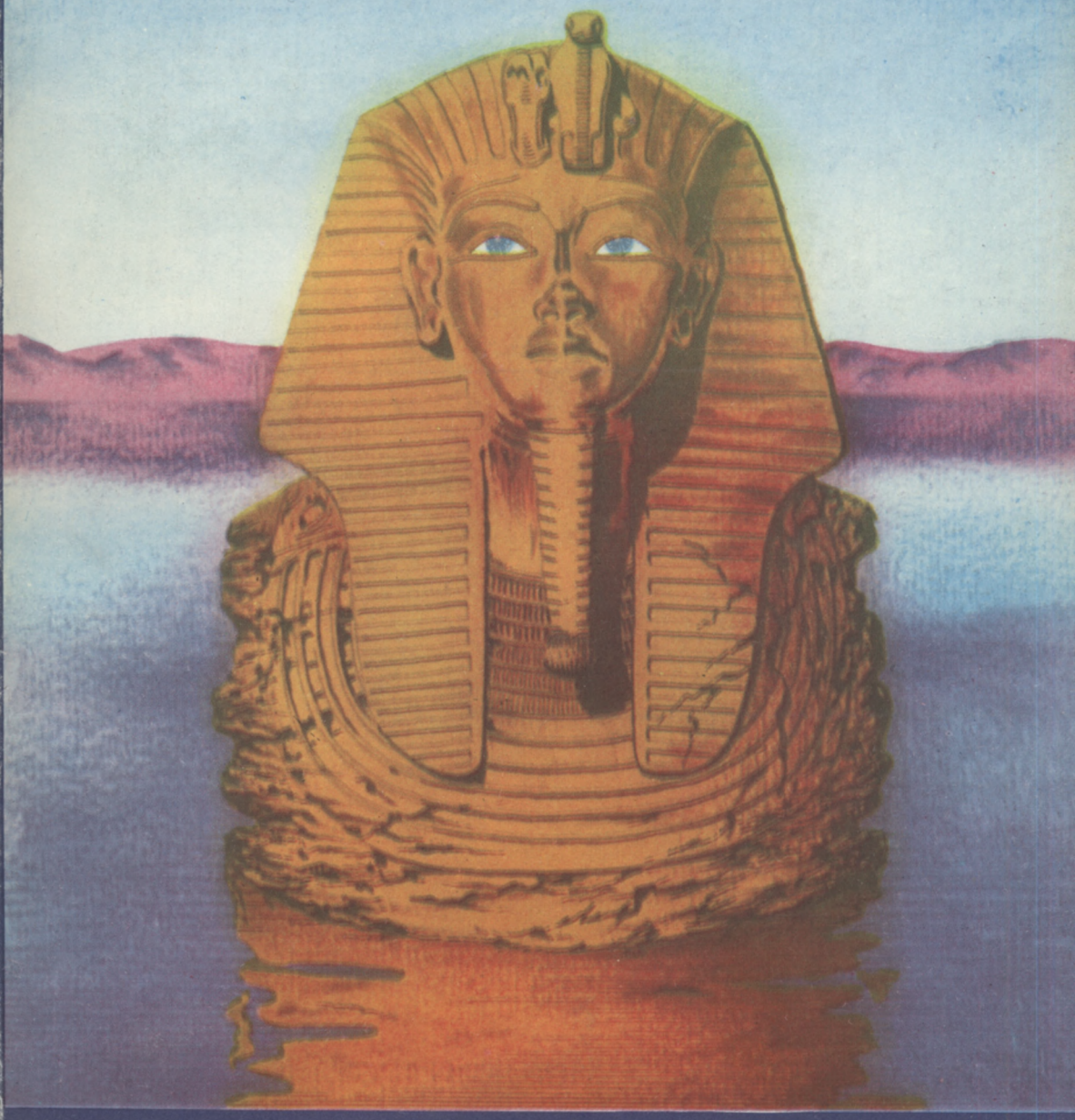
ВСЕСВІТ

ISSN 0320-8370

ЖУРНАЛ ІНОЗЕМНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У НОМЕРІ:

Вільям ГОЛДІНГ. **БОГ СКОРПІОН.** *Повість*

Марсель ЕМЕ. **ПОЖИВНИЙ ЖИВОПИС.** *Повість*

12
88

З 19 СЕРПНЯ ПО 12 ВЕРЕСНЯ ВІДБУВСЯ РАДЯНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИЙ «ПОХІД ЗА МИР-88» ЗА МАРШРУТОМ ОДЕСА — КИЇВ

ОДЕССА
КИЕВ
WALK FOR PEACE • 88 • ПОХОД ЗА МИР

НАМ 40 РОКІВ ГОВОРИЛИ НЕПР
ТЕПЕР МИ БАЧИМО ПРАВДУ НА В
ЧАС, ЩО ПРОСТІ ЛЮДИ ПОЧАЛ
ОДНИМ. САМЕ ЦЕ — НАЙВІРНІШ

АЛЛАН АФФ
ОРГАНІЗАЦІЇ «
«ПОХОДУ ЗА М

220775

ВСЕСВІТ

ЖУРНАЛ ІНОЗЕМНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1988 ГРУДЕНЬ 12

720

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

•

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ ТА УКРАЇНСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ВІЛЬЯМ ГОЛДІНГ. **Бог Скорпіон.** Повість.
З англійської переклав Дмитро Костенко 2

ДЖОРДЖ РИГА. **Воскресіння.** Поема.
Переклав Володимир Бровченко 31

БУ БАЛДЕРСОН. **Кінець партійного лідера.** Роман. Закінчення.
Зі шведської переклали Сергій Плахтинський та Юрій Попсуєнко 38

На закінчення номера

РАМОН ПЕРЕС де АЙЯЛА. **Помічник викладача.** Оповідання.
З іспанської переклала Маргарита Жердинівська 183

З ЛІТ МИНУЛИХ

МАРСЕЛЬ ЕМЕ. **Поживний живопис.** Повість.
З французької переклала Марія Венгренівська 101

СКАРБНИЦЯ

ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ. **Джерело Білоногої.** Поема.
Переклад з болгарської та післямова Дмитра Білоуса 128

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

Лауреати Нобелівської премії 29

ВАЛЕРІЙ ГРУЗИН. **Спростування аксіоми** 35

АНАТОЛІЙ ПОГРІБНИЙ. **Час зникнення міфів** 132

УКРАЇНІКА

ЯРОСЛАВ ГНАТІВ, РОМАН ГОРАК. **Чому «Русалка Дністровая» народилася на берегах Дунаю?** 139

СТЕПАН ПІНЧУК. **Поезія українського ренесансу** 144

ФАКТ... І ЗА ФАКТОМ

ЕНДРЮ ТОМАС. **Ми — не перші.** Закінчення
З англійської переклали Ростислав Фурдуй і Трохим Яковенко 146

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

МАКСИМ ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ. **Камінці з ісландського узбережжя** 164

КІРА ШАХОВА. **Угорщина очима українського митця** 173

ЧИТАЦЬКА ОРБІТА 178

РОЗМАЇТОСТІ 180

Зміст журналу «Всесвіт» за 1988 рік 189

Головний редактор
Олег МИКИТЕНКО.

Редакційна колегія:
Дмитро БІЛОУС,
Олесь ГОНЧАР,
Валерій ГРУЗИН
(заст. головного редактора),
Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ,
Віктор КОПТІЛОВ,
Юрій КОЧУБЕЙ,
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ,
Володимир МИТРОФАНОВ,
Василь ОСНАЧ,
Дмитро ПАВЛИЧКО,
Воліна ПАСІЧНА,
Юрій ПОКАЛЬЧУК,
Григорій ФІЛІПЧУК
(відповідальний секретар),
Арнольд ШЛЕПАКОВ.

Журнал засновано 1925 р.

Київ • Видавництво «Радянський письменник»

© «Всесвіт», 1988. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті, нариси й ілюстрації, підготовлені спеціально для «Всесвіту».

Вільям ГОЛДІНГ

БОГ СКОРПІОН

ПОВІСТЬ

З англійської переклав Дмитро КОСТЕНКО

Небо було наче вкрите густою блакитною емаллю, без жодної тріщинки чи плями. Навіть золотава барва сонця, яке повільно пропливало високо вгорі, зливалася з блакиттю й немов розчинялась у ній. З неба на землю лавиною спадало світло, і спека була така, що дві довгі кручі й усе між ними стояло без найменшого поруху.

Темна вода у річці також ніби застигла. Тільки легенька пара здіймалася над поверхнею — єдина ознака руху в усій околиці. Річкові птахи, що зграями купчилися там, де спека покраяла сухий прибережний мул химерними тріщинами, безтямно дивилися перед себе. Одноманітність пересохлих заростів папірусу лише подекуди порушували смужки зламаних стебел. Так само нерухомо стояв і комиш, хіба коли-не-коли з висушених верхівок осипалося насіння і так собі й лежало на мілині.

Але далі вода була глибока. дуже глибока: та палюче сонце сягало й туди, і його проміння розтоплювало на водній поверхні блакитну емаль піднебесся; а вгорі, над жовтогарячими й рудими кручами нависав важкий синій небозвід.

А от кручі, наче не в змозі витримати стільки світла, наполовину сховались у серпанку, і обриси їхні вже тремтіли.

Між кручами та річкою лежала чорна випалена земля. Трава здавалася мертвою, як оті пір'їнки, що начіплялися на поодинокі пожухлі стеблини. З кількох пальм та акацій листя звисало так, немов деревам важко було його втримати. Неживими здавалися й побілені вапном будиночки, і люди — чоловіки, жінки, діти,— які стояли обабіч розбитого шляху, що тягнувся вздовж берега за кільканадцять кроків від води. Всі вони, відвернувшись від сонця й трохи піднісши руки, пильно дивилися кудись униз по річці. Люди стояли над своїми короткими темно-синіми тінями — очі некліпні, роти розтулені — й усе дивилися, дивилися.

Знизу по річці долинав ледь чутний шум. Чоловіки чекали, раз у раз поглядаючи один на одного, потираючи спітнілі руки об свої лляні спідниці й знову підносячи їх долонями догори ще вище, ніж доти. Голі діти заходжувалися галасувати, сновигати туди-сюди, але жінки у довгих лляних сукнях нахилялись і ляпасами примушували їх угамуватись і замовкнути.

На шляху, вийшовши з-під пальм, з'явився чоловік. Його рвучкі рухи чимось нагадували тремтіння круч. Навіть здалеку можна було зрозуміти, що він тут

William Golding. The Scorpion God. — Faber and Faber. London. 1973.

чужий. Про це свідчив його незвичний одяг, а також те, що люди не зводили з нього очей. Коли чоловік наблизився до відкритої латки стерні, стало видно, що він біжить, то зникаючи за схилами, то виростаючи знов, і люди, повз яких він пробігав, щось показували, кричали, плескали в долоні, не відводячи від нього погляду. Він досяг сусіднього поля, і вже можна було роздивитись його одяг, не менш чудернацький, ніж його рухи. На ньому була лляна спідниця і високий, також лляний білий капелюх. Голубі сандалі, браслети й великий амулет на грудях виблискували золотом; ще дужче сяяли посох та ціпок, які він тримав у руках. Блищала на сонці його темна шкіра. Краплі поту котилися по ній і падали на потріскану землю. Побачивши, що бігун спливає потом, люди почали кричати ще голосніше. Декотрі трохи пробігали поряд із чоловіком, тоді стирали з себе піт і відставали, а він біг далі, геть з їхньої землі.

Бігун уже був зовсім близько, і всі побачили його обличчя. Колись воно було, певно, видовжене, але достаток і влада округлили його, а всю поставу зробили осадкуватою. Він справляв враження людини, яка не часто ставить собі щось за мету, але коли вже ставить, то досягає її будь-якою ціною. Зараз його мета була бігти. Бігти й бігти. Думка про це не полишала його. Але тепер до неї домішувалося почуття подиву й роздратування. Роздратування було виправдане, бо високий капелюх раз у раз сповзав йому на одне око, і бігун змушений був поправляти його посохом. Ціпок був оздоблений поворозками з голубих та золотистих намистинок, і хоча чоловік його й високо підіймав, вони однаково стьобали по обличчю. Час від часу він, ніби щось пригадавши, схрещував ціпок та посох перед собою, і тоді руки в нього несамохіть починали рухатися так, ніби він гострив ножа. Усього цього, та ще як урахувати силу-силенну мух довкола, було цілком досить, щоб пояснити його роздратування. Складніше було зрозуміти, що викликало в нього подив. Важко тупаючи, він біг полем, і тепер його супроводжував лише один чоловік — міцний худорлявий юнак, у чиїх вигуках лунало підбадьорювання, похвала й благання водночас.

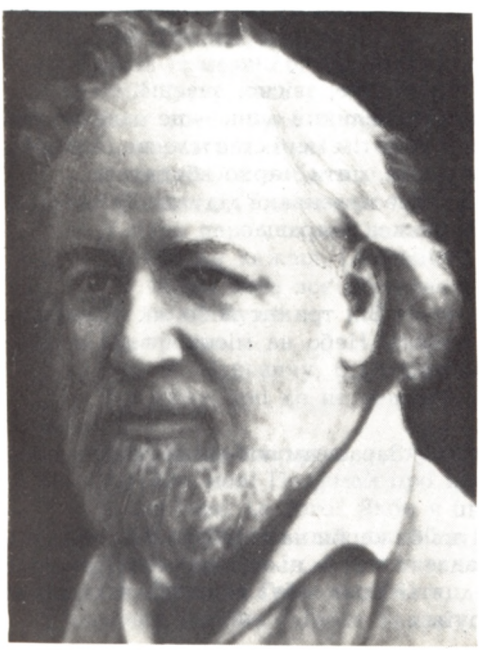
— Біжи, Великий Доме! Біжи заради мене! Довгих тобі літ, здоров'я, сили!

Вони вдвох вибігли на ближчий край поля і цієї миті ніби перетнули якусь невидиму межу. Люди, що скупчилися біля кількох хатин, рушили їм назустріч і загукали:

— Бог! Бог! Великий Дім!

Збудження юнака вмить передалося всім, люди зашуміли. Вони вітали бігуна вигуками й на радощах аж плакали. Жінки кинулися до нього, забувши про дітей, які відразу загубилися в метушні. У натовпі утворився лише вузенький прохід, і Великий Дім біг ним, а чоловіки поспішали вслід. Тут-таки, піднісши

Вільям Голдінг (нар. 1911 р.) — видатний англійський письменник, лауреат Нобелівської премії, автор перекладених багатьма мовами світу філософських повістей-притч «Володар мух» (1954), «Спадкоємці» (1955), «Злодюжка Мартін» (1956), «Вільне падіння» (1961), «Шпиль» (1964), «Піраміда» (1967), «Видимий морок» (1979), «Ритуали на морі» (1980) та ін. Цього року збірник повістей В. Голдінга побачив світ українською мовою у видавництві «Молодь».

Твори Голдінга, що порушують глибинні питання людського буття, здебільшого алегоричні й надаються до різного тлумачення, але в основі їх незмінно лежить високе моральне, людяне начало. Заперечуючи закиди деяких критиків щодо буцімто «всесвітнього песимізму» його книжок, сам письменник висловився так: «Жоден твір мистецтва не може бути мотивований безнадією; самий факт, що люди ставлять питання про безнадію, вказує на існування надії».

У повісті «Бог Скорпіон» (1971), як і в ряді інших своїх творів, автор звертається до далекої історії людства і змальовує епізоди життя при царському дворі в Стародавньому Єгипті на світанку становлення складної династичної системи фараонської влади. Порушувані в творі питання життя і смерті, влади і обов'язку, взаємин між прадавніми володарями й простими людьми дають поживу для роздуму й сучасному читачеві.

догори одну руку, стояв сліпий — худий і кострубатий, як костур, що на нього він спирався. І навіть цей сліпий, звернувши до бігуна погляд своїх невидющих, білих, мов крейда, очей, вигукував:

— Довгих тобі літ! Здоров'я! Сили! Великий Дім! Великий Дім!

Бігун знов уже був далеко, залишивши позаду селище, де жінки все ще сміялись і вигукували:

— Ти бачила, сестро? Я доторкнулася до Нього!

А юнак не відставав. Великий Дім біг усе далі, поправляючи посохом незручного капелюха. Роздратування в нього не влягалось, а подив навіть зростав. Тепер його супроводжувало всього кілька чоловіків із селища і той стрункий юнак, що біг за ним іздалеку. Згодом і чоловіки поставали й, усміхаючись, перевели подих. А Великий Дім і юнак подалися далі, залишивши позаду юрбу, яка все ще пританцьовувала, і тепер вони чули тільки своє глибоке дихання та глухий тупіт власних ніг. Ті, що відстали, поволі верталися до селища, де люди вже виносили просто на вулицю наїдки, міцне пиво у жбанах та глеках і розставляли все те на дерев'яних столах.

Коли бігуна вже не стало чути, сліпий, що й досі стояв край шляху, опустив руку, повернувся й пішов — ні, не в селище, не до людей. Намацуючи костуром дорогу, він попростував скошеним полем, потім через підлісок, поки опинився під прибережними пальмами, де річковий мул химерно потріскався на сонці. Тут у затінку сидів, схрестивши ноги, хлопчик. Він так низько нахилився вперед, що єдине пасмо з його поголеної голови спадало аж до ніг; руки в нього безсило лежали на колінах. Хлопчик був такий самий худий, як і сліпий чоловік, тільки шкіру мав світлішу. На ньому була чиста спідничка, хоч подекуди до неї пристав береговий порох та гілочки.

Сліпий, ні до кого не звертаючись, заговорив:

— Ось і все. Він пробіг. Тепер ми побачимо таке аж через сім років.

— А я нічого й не бачив,— байдужно відказав хлопчик.

— З ним біг юнак — отой, що його звуть Брехунцем. Він весь час щось балакав.

Хлопчик скочив на ноги.

— Чого ж ти мені про це не сказав?!

— Навіщо?

— Я пішов би подивитись!

— Не на Бога, твого батька, а на Брехунця?

— Я його люблю. Коли він розповідає свої побреханьки, з мене спадає тягар небес. А ще він...

— Що він?

Хлопчик розвів руки.

— Він справжній.

Сліпий опустився на землю й поклав костура на коліна.

— Сьогодні великий день, Царевичу. Ти про це, звісно, знаєш?

— Мої няньки сказали мені, тож я й утік. Великий день — це означає, що я муситиму стояти на сонці й не ворушитись. А потім мені стає млосно. А я хочу відпочивати в прохолоді, розмовляти. Хочу їсти, пити, гарно вбиратися...

— Знаю. Хто цього не хоче? Ти говориш, наче маленький дідуган. Та сьогодні той день, коли Бог утверджує себе, і тобі, може, покращає.

— Як же він себе утверджує?

Сліпий на хвилю замислився.

— Ну, коли вже мова зайшла про це, то як Він тримає небо, як примушує підійматись у річці воду? Але ж Він це робить! Небо на місці, і вода в річці підіймається, як і досі. Це — диво!

Царевич зітхнув.

— Я стомився від див.

— Всі ми ними живемо,— сказав сліпий. — Зараз сам побачиш. Ось поглянь: ліворуч від тебе стоїть пальма.

— Я її не бачу — сонце засліплює очі.

— Шкода. Бо якби ти її бачив, то помітив би карби на стовбурі. За лікоть від землі — Карб Суму. Коли б вода не підіймалася вище за нього, люди вмирали б із голоду. Скільки тобі років? Десять? Одинадцять? Коли я був не набагато старший від тебе, таке сталось, і тодішній Бог отруївся.

— Люди голодували й умирали?

— І чоловіки, й жінки, й діти. Але Бог — сильний, він любить людей, хоча в нього лише двоє дітей: ти і твоя сестра. Бог — великий мисливець, він любить багато їсти й пити, і вода підніметься до Карбу Достатку.

Царевичу стало цікаво, хоч сонце й засліплювало йому очі.

— А навіщо ота позначка аж нагорі?

Сліпий похитав головою:

— Кажуть, її зробив Бог. Вода туди ще ніколи не сягала. З давніх-давен живе пророцтво, що коли це станеться, то весь світ потоне і води хлюпотітимуть біля самісіньких воріт до Храму Життя. Забагато води — ще гірше, ніж замало. Ця позначка зветься... — Він нахилився до Царевича й прошепотів: — Карбом Всесвітнього Лиха.

Царевич мовчав. Сліпий намацав його коліно й поплескав по ньому.

— Тобі важко це зрозуміти. Ну, та нехай. Коли мене вже не буде на світі і Бог знайде вічний спокій у Храмі Життя, ти сам станеш Богом і все зрозумієш.

Почуття безвиході охопило Царевича. Від розпачу він рвучко підвів голову й закричав:

— Я не хочу бути Богом!

— Цебто як? А хто ж, як не ти?

Царевич знесилено бив кулачками по сухому мулу.

— Не буду! Ніхто мене не примусить!

— Угамуйся, хлопчику! А раптом хтось почує! Ти не подумав про мене?

Та Царевич пильно дивився в його білі очі, ніби намагався так зробити їх зрячими.

— Не буду! Я не вмію. Не вмію піднімати воду в річці, не вмію тримати небо... Мені часом сниться темрява... все падає, тисне, душить... І я не можу ні поворухнутися, ні дихнути...

По обличчю в Царевича текли сльози. Він схлипував і втирав ніс рукою.

— Я не хочу бути Богом!

Сліпий заговорив голосно й упевнено — наче для того, щоб примусити Царевича слухати:

— Коли ти одружишся зі своєю сестрою, Царівною...

— Я взагалі не збираюсь одружуватися! — з несподіваним гнівом сказав Царевич. — Ніколи! А надто з Чарівною Квіткою. Хлопці люблять гратися в полювання, і коли я граюся з ними, то падаю від утоми. А дівчата полюбляють гратись у наречених. І коли я граюся з ними, то мушу наздоганяти їх і бігати до знемоги, а потім вони ганяються за мною, доки в мене запаморочиться голова.

Сліпий помовчав і нарешті сказав:

— Гаразд.

— Краще б я був дівчинкою,— зітхнув Царевич. — Гарнесенькою дівчинкою. Я б тоді нічогісінько не робив! Просто був би гарним і гарно вбирався б. Тоді ніхто б не зробив із мене Бога.

Сліпий потер носа.

— І не треба було б тримати неба, піднімати воду в річці, долати бика у двобої, влучати в ціль?

— Я тієї цілі й побачити не можу, не те що влучити.

— Про що ти, хлопчику?

— У мене перед очима неначе нависла якась біла імла.

— Ти правду кажеш, Царевичу?

— І з часом вона все густішає. Повільно, але густішає.

— Не може бути!

— Це правда.

— Але ж, Царевичу, бідолашний мій хлопчику, що кажуть *вони*?

— Я нікому про це не говорив. Мені обридли їхні брудні суди-пересуди. Обридли!

— Але ж ти сліпнеш! — стурбовано вигукнув сліпий. — Помалу, з року в рік... Дитино моя! Подумай про нас! Згадай про Карб Всесвітнього Лиха!

— А що мені до того? Якби я був дівчинкою...

Від хвилювання сліпий шкрябав костуром по землі.

— Треба сказати їм. І Він повинен довідатись про це негайно. Бідолашний, нещасний Царевич. Горе людям!

Хлопчик ухопив сліпого за ногу, але той випручався й незграбно підвівся.

— Нікому не кажи!

— Я мушу сказати, дитя моє. Тебе вилікують...

— Ні!

— Я піду до Бога, коли Він завершить свій біг, і Він вислухає мене!

— Я не хочу бути Богом!

Але сліпий уже пішов, постукуючи костуром по знайомих деревах, впевнено ступаючи вузькими стежками між зрошувальними каналами, що їх позаносив пересохлий мул. Царевич метнувся навздогін. Він кричав, благав, хапав сліпого за руку, смикав за пов'язку на стегнах. Але той простував далі, намацуючи костуром дорогу, похитуючи головою та все повторюючи:

— Бідолашний, бідолашний хлопчик!

Геть захеканий, у сльозах, засліплений сонцем Царевич нарешті покинув сліпого, відстав, пройшов ще кілька кроків і спинився. А тоді впав навколішки, просто на курну землю, й заридав. Невдовзі перестав плакати, але так і залишився стояти на колінах, низько опустивши голову. Потім, немовби завчаючи напам'ять, почав уголос промовляти:

— Я не знаю, що він таке каже. Мої очі бачать добре. — І далі: — Людина собі не належить. — Це він, мабуть, чув у Великому Домі. І ще: — Я — Царевич. Цей чоловік бреше.

Впершись руками в землю, хлопчик підвівсь і рушив у затінок. Приплющивши очі, він, мовби повторюючи урок, проказував:

— Цей чоловік бреше. Цей чоловік бреше.

Зашурхотіли спідниці, почулися голоси. То були дві служниці, африканка та єгиптянка. Вони накинулися на Царевича й схопили його. Тоді почали обіймати, голубити, сварити, умовляти, застерігати, знову пестити... Вони понесли його до Великого Дому, згодом посадили на землю, почистили йому спідничку, знову приголубили й палко, по-материнському, поцілували. Служниці розповіли йому, як зле він учинив, прикинувшись сонним, коли вони зібрались іти подивитися на Бога; як вони шукали його по всіх усюдах; казали, щоб він нікому про це не обмовився, і що він — невдячний хлопчик, бо не цінує своїх няньок, які тільки й дбають про його добро.

Нарешті, тримаючи хлопця за руку, вони ввійшли чорним ходом до Великого Дому й швиденько причепурили його, перше ніж показати рідні.

Він не слухав, як няньки розписували йому всілякі страхіття — крокодилів, річкових чудиськ, левів, шакалів, розбійників... Він усе шепотів:

— Цей чоловік бреше.

Няньки провели його через Великий Дім у двір перед головною брамою. Навіть цього дня, коли Бог утверджував себе, двір був майже порожній. Але за брамою два ряди воїнів-африканців із величезними щитами та списами утворили рівний прохід, стримуючи натовп, що напирав з обох боків. Окремі голоси потонули в суцільному реві, який сповіщав про початок Божого бігу. Людям уже набридло споглядати все це, навіть Чарівну Квітку, що стояла зі своїми служницями на помості біля брами; люди стомилися вдивлятись у далечінь, на стежку під кручами, якою мав повернутися Бог. Шавми[1] мовчали. Чарівна Квітка стояла нерухомо як статуя. А Бога все не було видно. Юрба з нетерпінням чекала, і тут на очах у всіх з'явився Царевич. Він спустився сходами від Великого Дому і повз товсті фарбовані колони вийшов у супроводі таких самих товстих служниць на майдан перед брамою. На його спідничці у складки не було жодної порошинки, а сандалі, намисто на шиї, браслети на зап'ястках сяяли золотом. Єдине його пасмо, чисте, розчесане, напахчене ароматичною олією, було немовби зроблене з чорного дерева. На устах у нього грала легенька усмішка. Жінки у натовпі почали бурхливо виявляти своє захоплення вродою Царевича, і він заусміхався щиро й радісно. Перед помостом він спинився, скоса позирнув на Чарівну Квітку, обличчя якої було наполовину прикрите віялом, а тоді привітав Царівну помахом руки. Няньки допомогли йому зійти на поміст, і тепер він стояв угорі, раз у раз кліпаючи очима. Усмішка Чарівної Квітки спалахнула любов'ю. Дівчина неквапно нахилилась до Царевича, по-жіночому ніжно провела долонею по його щоці й прошепотіла:

— Ти плакав, мій маленький хлопчику?

Царевич утупився собі під ноги.

[1] Давньоєгипетські сигнальні духові інструменти.

Юрба загомоніла гучніше. Царевич підвів погляд, і тієї ж миті Чарівна Квітка ступила крок до краю помосту, потягши за собою Царевича. Ззаду хтось подав їм до рук пальмові віти. Обоє вони дивилися туди ж, куди й усі,— на стежку.

Проти води на видноколі з кручі виступала велика кам'яна брила. На ній стояла низька довга споруда, біля якої рухалася крихітна постать. Невдовзі поряд з'явилася ще одна постать. Розгледіти їх було важко. Під пекучим сонцем їхні химерні обриси тремтіли, розпливалися, а часом і зовсім зникали. Раптом над юрбою знялися сотні пальмових вітей. Люди стояли обабіч дороги, і в їхніх руках на вітрі майорів ніби живопліт із пальмового листя.

Залунав різкий звук шавмів.

— Довгих тобі літ! Здоров'я! Сили! — чулося звідусіль.

Попереду біг не Бог, а той жилавий юнак, Брехунець. Часом він вертався трохи назад і оббігав навколо Бога, несамовито вимахуючи руками й підбадьорюючи його. Він спітнів, але біг так само невтомно і весь час щось говорив. За ним тюпав Великий Дім — Бог, чоловік Цариці, яка вже пішла на вічний спочинок. Цар биків, Цар соколів, Господар Верхніх Земель. Він біг повільно, завзято нагострюючи свого уявного ножа. Спітнів він ще дужче за Брехунця, і краплі поту блищали на його тілі, а спідниця прилипла до стегон. Коли він наблизився, його постать уже не зникала за пагорбами, не розчинялась у мерехтінні сонячних променів. Білий капелюх на ньому сплющився, і Бог більш не поправляв його посохом чи ціпком. Навіть довгий поділ його спідниці, здавалося, знесилів і теліпався, немов хвіст конаючого звіра. Він біг похитуючись. Брехунець закричав:

— Ні, ні!

Розпач бігуна передався юрбі, і вона загомоніла:

— Великий Доме! Великий Доме!

Навіть воїни були вражені. Порушивши стрій, вони пообертались, неначе збираючись допомогти йому. Зненацька Царевич помітив на стежці знайомого чоловіка з костуром. То був сліпий. Він стояв, підвівши обличчя й опустивши костура на землю. Бог, важко тупаючи, біг по дорозі, і юрба за ним змикалася. Сліпий чимдуж щось вигукував, але його ніхто не чув. Великий Дім біг із широко розтуленим ротом. Коліна в нього підтиналися, а тьмяні очі, здавалося, нічого перед собою не бачили. Перечепившись об костур сліпого, він упав навкарачки. Потім з тим самим безвиразним обличчям повалився на землю, відкотився і завмер. Білий лляний капелюх відлетів убік.

Несподівано запала тиша, і всі почули голос сліпого:

— Царевич сліпне, Боже! Твій син сліпне!

Царевич у розпачі простяг руки до все ще усміхненої Чарівної Квітки і прокричав свій завчений урок:

— Він бреше!

— Царевич сліпне!

Тоді Чарівна Квітка спокійно і чітко промовила:

— Звісно, він бреше, любий мій хлопчику. Воїни! Схопіть його й киньте до ями!

Воїни заходилися розштовхувати й розганяти людей від завмерлого Бога та Брехунця, що припав до землі поруч. Юрба оточила сліпого, і тепер він був схожий на якусь іграшку, на крикливу ляльку.

Чарівна Квітка заговорила знову:

— Це він підставив костура під ноги Богові.

Юрба звалила сліпого додолу, і воїнам ледве вдалося схопити його й потягти за собою. Чарівна Квітка потисла Царевичеві руку й тихо сказала:

— Усміхнись.

— Ти чуєш, він бреше!

— Дурнику, усміхнись!

Він усміхнувсь, але по обличчю в нього текли сльози. Чарівна Квітка гордовито зійшла з помосту й потягла Царевича за собою, до Головної брами. Кілька воїнів ступали попереду них, проганяючи з дороги людей; інші несли Бога. Чарівна Квітка зі своїми служницями швиденько відвела Царевича до няньок, щоб ніхто не бачив його заплаканих очей, а потім і сама пішла.

Урочиста процесія зустрічала Бога у дворі Великого Дому так, наче нічого й не сталося.

Шість чоловіків винесли лаву. Один із них був у леопардовій шкурі, ще один (якщо то взагалі був чоловік) — з головою шакала. За ватажка вони мали високого

чоловіка, значно старішого від Великого Дома, у білому лляному хітоні. Його виголена голова блищала на сонці. Брехунець, який перший підійшов до нього, не вгавав:

— Верховний Жерче, це жахливо, жахливо... Як це могло трапитись? Який жах! Хто ж знав? Хто б міг подумати?

Верховний Жрець усміхнувся:

— Всяко буває.

— А я й не сперечаюсь.

Верховний Жрець нагородив його поблажливою усмішкою.

— Підійди ближче, любий Брехунцю. Ти себе недооцінюєш.

Брехунець підскочив на місці так, наче його проштрикнули списом.

— Ні, ні! Повір! Я вже все розповів.

Бог лежав на лаві. Процесія рушила до Великого Дому. Верховний Жрець дивився їй услід.

— Йому завжди подобалися твої побрехеньки.

Перед входом до палацу Брехунець спинив Верховного Жерця, схопивши його за край хітона.

— Він чув їх стільки разів, що вже й сам міг би розповідати, ба навіть робити до них малюнки.

Трохи повернувши назад голову, Верховний Жрець поглянув на Брехунця.

— А Бог учора казав зовсім інше.

— Та повірте ж мені! Я Йому зовсім не потрібний.

Верховний Жрець обернувся, опустив очі й, поклавши руку юнакові на плече, спитав:

— Скажи мені, Брехунцю... Мені просто цікаво — ти що, не хочеш жити вічно?

Але юнак не слухав його. Він вдивлявся повз Верховного Жерця кудись у глиб палацу.

— Адже він знов...

— Що — знов?

— Знов побіжить! Його збили з ніг. Він побіжить, правда?

Верховний Жрець пильно й зацікавлено подивився на нього.

— Навряд. Я навіть певен, що не побіжить,— тихо промовив він і зайшов у Великий Дім.

Брехунець, кусаючи губи, лишився стояти на сходах сам. Він увесь тремтів і здригався.

Чарівна Квітка зігнала зло на Царевичі. В одному з тихих закутків Великого Дому вона дала йому дзвінкого ляпаса й пішла геть. Царевич зрозумів, що це — за його поведінку на людях. Сонце вже сідало, і він, схлипнувши, подався спати.

Відкараскатися від Брехунця було не так легко. Він перестрів Царівну в темному переході і схопив її за руку.

— Пусти мене!

— А я тебе й не тримаю,— прошепотів він. — У тебе завжди на думці якесь сорому.

— Після того, що ти наробив...

— Я? Ти хочеш сказати, *ми* наробили.

— Мені й згадувати про це не хочеться...

— Чому ж? Про це треба пам'ятати завжди.

Вона безсило припала до нього.

— Як мені все набридло... Мене геть збили з пантелику... Чогось хочеться, а от чого — сама не знаю.

Він потихеньку обійняв її і погладив по плечу.

— Ну ж бо. Ну...

— Ти весь тремтиш.

— Як же мені не тремтіти? Я в смертельній небезпеці. Я й раніше ризикував, але не так, як тепер. Тож пам'ятай про це. Зрозуміла?

Вона вивільнилась із його обіймів і ступила вбік.

— Ти чекаєш від мене добра? Ти?

— Добра? Ні... Хоча... Так! Зроби добро, як ти його розумієш!

Царівна, ставна та велична, пройшла повз нього.

— Що ж, гаразд.

Раптом їй услід донісся шепіт. Вона здригнулась.

— Заради мене!

Прислухаючись, Царівна намагалася не дивитись на невиразні тіні, що маячіли на високих стінах. З обідньої зали долинули голоси та музика, і тепер годі було розчути той шепіт. Вона пройшла через усю залу, відхилила завісу й ступила до кімнатки, з усіх боків завішеної і щедро освітленої. Там на неї чекали служниці. Вони мовчали, боячись її царственного гніву. Але цього вечора Чарівній Квітці було не до них. Рішуча й цнотлива, сьогодні вона замкнулась у собі й мовчала, дозволивши їм роздягти себе, втерти у шкіру ароматичну олію, розчесати волосся й надіти нові коштовні прикраси. Потім вона відійшла й сіла перед дзеркалом, немов перед ліхтарем.

Дзеркало Чарівної Квітки не мало ціни. Казкове дзеркало. Насамперед воно було велике. І вона бачила не лише обличчя, а й увесь свій стан. А якщо підійти ближче, то видно було навіть ноги. Тільки Великий Дім володів такими скарбами. Та не лише розміром примітне було те дзеркало. На відміну від золотих чи мідних люстер, що їх мали інші заможні жінки, це було зроблене з одного цілого листа срібла. З обох боків його тримали золоті статуетки крилатих богинь з такими незворушними обличчями, наче вони боялися бодай ненароком вплинути на того, хто дивиться у дзеркало. Ніщо в світі не зрівнялося б із рівною, гладенькою й відполірованою поверхнею цього дзеркала. Далебі, ніхто з певністю й не сказав би, чи та поверхня існує насправді. Тільки похукавши на неї або торкнувшись її пальцем, можна було переконатись, що вона не уявна.

Та найбільшою перевагою дзеркала було те, що воно показувало все як є, без прикрас, не так, як ті тьмяні люстра, котрі, немов підлещуючись до власника, ховають його вади. Той, хто дивився у це дзеркало, не відображення своє бачив, а зустрічався із самим собою віч-на-віч.

Саме це й потрібно було Чарівній Квітці в ту мить. Вона та її сестра-двійниця в дзеркалі сиділи й пильно роздивлялись одна одну. Служниці, які й досі були ще в цій яскраво освітленій кімнаті, трохи оговталися від страху і почали пошепки перемовлятися, клопочучи навколо господині. Але та не звертала на них уваги і не чула їх. Вона все сиділа перед низьким столиком, на якому стояло дзеркало. На ній не було одягу, тільки голубий із золотом пояс, який лише окреслював талію, не стягуючи її. І це було прекрасно, бо якби щось стягло талію Чарівної Квітки, найтендітнішу, найгнучкішу частину її тіла, то це знищило б створену природою довершеність, розділило б її поставу надвоє. Навіть тьмяне люстро не зробило б її вродливішою, ніж вона була насправді. Чарівна Квітка уособлювала красу самого життя, вдосконалити яку неможливо. Служниці зібрали в пучок її лискуче чорне волосся, і лише один чи два кучерики вибивались із зачіски. Довго, задумливо роздивлялася себе Царівна. Ні погляд лікаря на хворе тіло, ні погляд художника перед початком роботи, ні погляд філософа, коли він поринає у світ абстракцій, не зрівнялися б глибиною й відчуженістю з поглядом Чарівної Квітки, яким вона вивчала власне відображення.

У правій руці вона тримала очеретяного пензлика — мабуть, розмірковувала, в яку фарбу на сланцевій палітрі його опустити. Перед нею був вибір — дрібно помелений малахіт на олії, лазурит, біла й червона глина та шафран. Якби вона схотіла, то могла б вибрати й золото, бо з невеличкої підставки, що стояла поруч із палітрою, звисала золота стружка, яка, мов комашині крильця, тріпотіла в гарячому повітрі над світильником.

— Вони вже готові...

Та Чарівна Квітка не звернула уваги на жінок, неначе їх тут і не було. Вона закусила нижню губу, тамуючи якийсь внутрішній біль та вагання, і зрештою змусила себе прийняти остаточне рішення. Темно-червона. Так, тільки темно-червона барва дасть єдино можливу гармонію з її вбранням. Губа вислизнула з-під верхніх зубів, і Царівна кивнула своїй сестриці за дзеркалом. Так, темно-червона, відтінена синню. Але не тією майже чорною синню опівнічного неба й не густою, підсвіченою сонцем блакиттю ясного дня. Це буде ніжна лазур із променистим білим відтінком. Надзвичайно ретельно вона нанесла фарбу на груди.

— Вони чекають...

Чарівна Квітка відставила фарбу на столик.

— І я вже готова.

Вона опустила руки, і браслети дзвінко спали на зап'ястки. Чарівна Квітка граційно підвелась, і промені світла заграли на її смаглявій гладенькій шкірі, то відбиваючись від неї, то згасаючи. Служниці почали вдягати її, запинаючи в тонкі прозорі покривала. Повертаючись усе повільніше, Чарівна Квітка обмотувалася

ними, доки останній, сьомий серпанок огорнув її з голови до ніг. Вона завмерла, прислухаючись до гомону та звуків музики, що долинали з обідньої зали. Потім гордо випросталась і, не помітивши навіть, що говорить уголос, промовила чи то сумовито, чи то рішуче:

— Я буду прекрасна.

У залі вже точилася некваплива застільна розмова. Лише зрідка хтось поглядав на Великого Дома. А він, здавалося, був цілком задоволений стравами, питвом, бесідою з Верховним Жерцем та Брехунцем, і найкраще тепер було не звертати на нього уваги, виявляючи цим найвищу придворну гречність — удавану байдужість. Невидима струна, яка досі тримала гостей вкупі, тепер ослабла, і вони розбились на невеличні гурти, що сиділи окремо один від одного за довгими столами вздовж зали. Та навіть коли здавалося, ніби троє людей, дві жінки й чоловік, захоплені розмовою між собою, то вже через хвилину когось із них можна було побачити в іншому гурті, а з того гурту хтось уже переходив до третього, четвертого... Але струну могли натягти знов, тому в кожному вчувалася готовність будь-якої миті повернутися до головної події.

Весь цей розмірений рух за столами мав такий вигляд, наче хтось опустив на воду безліч схожих на лілеї капелюхів, і легенький вітрець пересував їх по поверхні.

Ніхто з придворних ще не був п'яний. Всі крадькома стежили за Богом і ніби зовсім випадково примудрялися пити саме тоді, коли пив і Він. Не частіше й не рідше. Після Верховного Жерця Бог був найстарішим з-поміж усіх і пив куди вправніше, ніж бігав, отож скоро всі сп'яніли. Скоро, але не раніше, ніж Він.

Пожвавлення серед придворних його наче й не обходило. Віддихавшись після бігу, він лежав на просторому ложі й почував себе задоволеним. Його лівий лікоть глибоко вгруз у м'які шкіряні подушки. Великий Дім з насолодою доїдав смажену качку, тримаючи її у правиці. Перед ложем обабіч низенького столика зі стравами сиділи Брехунець та Верховний Жрець. Жрець спокійно всміхався і дивився на Великого Дома по-дружньому, уважно. А Брехунець, як завжди, непосидюче совався і крутився на всі боки.

Великий Дім доїв качку і простяг кістки назад; їх тут-таки підхопили смагляві руки прислужника. Другий прислужник уже тримав напоготові чашу з водою, і Великий Дім опустив у неї праву руку, щоб обполоснути пальці. Тієї ж миті, немов це був якийсь знак, сліпі музики — вони сиділи навпочіпки у протилежному кінці зали — заграли гучніше. Один із них виводив гугнявим голосом давню-предавню пісню:

Ох, солодкі твої обійми,
Солодкі, як мед, і гарячі, як літня ніч,
О кохана моя, о сестро моя!..

Бог похмуро глянув на співця, зігнув мізинець і спорожнив ще одну чашу пива. Все ще всміхаючись, Верховний Жрець звів брови:

— Чи це розумно, Великий Доме?

— Я хочу пити.

За столами наповнювалися чаші — пити хотілось усім. Верховний Жрець похитав головою:

— Цей танок дуже довгий, Великий Доме.

Бог відригнув. Гамір на хвилю стих, та згодом знявся знов, і раз у раз було чути відригування. Ліворуч у кутку одній вельможній жінці стало зовсім погано, і всі сміялися з неї.

Бог поплескав Брехунця по плечу.

— Розкажи мені якусь побрехеньку.

— Я вже розповів усе, що знав, Великий Доме.

— Ти хотів сказати: все, що міг вигадати,— зауважив Верховний Жрець. — Якби ти щось знав, то це були б уже не побрехеньки.

Брехунець поглянув на нього, вже розтулив був рота, щоб відповісти, але передумав і опустився на стілець.

— Коли ти так вважаєш...

— Побрехеньок! — зажадав Великий Дім. — Ще побрехеньок!

— Я не великий майстер брехати, Великий Доме.

— Розкажи мені про білих людей.

— Ти вже знаєш про них.

— Розповідай! — наполягав Бог, грайливо пощипуючи Брехунця за вухо. — Розкажи, яка в них шкіра.

— Вона схожа на почищену цибулину,— покірливо повів Брехунець,— тільки не блищить. І така вона на всьому тілі...

— На *всьому-всьому* тілі...

— І вони не миються...

— А то біла фарба зійде! — І Великий Дім зайшовся реготом.

Усі довкола також засміялися. Вельможна жінка в кутку, пронизливо скрикнувши, впала зі стільця.

— А ще від них гидко тхне,— провадив Брехунець. — Від них гидко тхне, я вже розповідав. У них є річка, вона бере в кільце їхню землю і тече не плавно, а здіймається великими горбкуватими хвилями. Вода в ній солона. І хто її нап'ється, той божеволіє і падає мертвий.

Великий Дім знову розреготався, а потім замовк.

— Цікаво, як же це я впав? — промовив він. — Дуже дивно. Біг собі, біг, і раптом — уже не біжу.

Брехунець скочив на ноги.

— Тебе збили з ніг, Великий Доме, я бачив. Та ще й стільки випив перед тим пива. Іншим разом...

— Ти не був п'яний, Великий Доме,— сказав, усе ще всміхаючись, Верховний Жрець. — Ти виснажився.

Бог знов ущипнув Брехунця за вухо.

— Розкажи про...' — І він несподівано зареготав. — Про те, як вода робиться твердою!

— Ти ж уже чув про це.

Бог глухо гупнув правою рукою по ложу.

— То й що? Я хочу почути ще раз! — вигукнув він. — Ще і ще раз!

Гамір довкола стих. Завіси в кінці зали розсунулися, і з-поміж них постало на двох коротеньких ніжках якесь опудало, загорнене в біле лляне полотно. Воно продріботіло до середини зали й опинилось у проміжку між столами. Музйка бив тепер у барабан дуже тихо.

— Справді, вона тверда як камінь,— говорив Брехунець. — Взимку каміння коло водограю вкривається затверділою водою, як ото рінь обростає мохом.

— Іще! — кинув Великий Дім у захваті. — Розкажи, яка вона біла, прозора, холодна і, головне, нерухома!

Зненацька опудало обернулося на чорняву дівчину. Вона підібрала поділ свого довгого вбрання і тримала його в руках, а з-під поли виглядали її маленькі ступні. Брехунець усе розповідав щось Богові, але дивився не на нього, а зиркав очима кудись убік.

— Болота чорніють, тоді біліють і стають твердими. А очерет робиться таким цупким, наче він кістяний. І холод...

— О, розповідай далі...

— То не вечірня прохолода, не свіжий вітрець від річки й не краплини холодної води, що збігають по боках пористого глечика. То лютий холод, він хапає людину, спочатку змушує її пританцьовувати, але потім рухи її стають чимдалі повільніші, і зрештою вона спиняється — назавжди.

— Ти чуєш, Верховний Жерче?

— А якщо людина ляже на той білий водяний порох, то вже ніколи не встане. Вона скам'яніє, перетвориться на пам'ятник самій собі.

— І все — Вічний Спокій! — вигукнув Великий Дім. — Жодного більше поруху!

Однією рукою він міцно обійняв Брехунця.

— Дорогий Брехунцю, я тебе так люблю!

Брехунець стиснув губи, аж вони побіліли.

— О ні, Великий Доме! Ти такий добрий, такий великодушний, а я нікому не потрібен.

Великий Жрець кашлянув. Бог і Брехунець обернулися до нього, і він очима показав їм, куди дивитись. Покривало з опудала спало. Немов осяйний водограй ударив у залі... Повернена вбік голова ритмічно похитувалась, ноги витанцьовували — водограй зблискував, вигинався в лад барабану.

— Ого! — вигукнув Бог. — Це ж Чарівна Квітка!

Великий Жрець покивав головою і всміхнувся.

— Твоя прекрасна донька.

Великий Дім підніс руку у вітальному жесті. Усміхаючись через плече, Чарівна Квітка вигнулася під музику всім тілом, і ще одне покривало спало додолу, а її довгі лискучі коси звабливо гойднулися по стегнах. Гамір за столами вщух, гості замилувано всміхалися, гомоніли тихо й лагідно, захоплено вітали Чарівну Квітку, неначе всім передався піднесений настрій і радість Бога. До барабанного бою додалися звуки арфи й дудки.

— Чи ти ба, як виросла! — сказав Великий Дім. — Аж не віриться, вже зовсім доросла!

Брехунець, облизнувшись, відвів погляд від Чарівної Квітки, нахилився до Великого Дома і легенько підштовхнув його ліктем.

— Це ж краще, ніж слухати про ту тверду воду. Га, Великий Доме?

Та Бог дивився кудись удалину, не помічаючи Чарівної Квітки.

— Розкажи іще щось.

Брехунець насупив брови й замислився. Раптом щось спало йому на думку. Його вилицювате обличчя скривив лукавий усміх.

— Може, про звичаї?

— Звичаї? Які?

— Про жінок,— прошепотів Брехунець.

Він нахилився якомога ближче до Великого Дома і, затулившись долонею, почав щось нашіптувати. Бог зосереджено слухав і всміхався. Вони все схилялись один до одного. Мов прикутий до Брехунця, Великий Дім сягнув рукою назад, узяв нову чашу, підніс її до губів і гучно відсьорбнув пива. Брехунець аж затрусився від притлумленого сміху і вже не міг говорити далі пошепки. З-за його долоні почулося:

— ...і буває, що ті *розпусниці* доти ніколи їх не бачать!

Великий Дім пирхнув, обприскавши Брехунця пивом.

— Ти міг би розказати і щось непристойніше...

Великий Жрець ще раз промовисто кашлянув. Ритм музики змінився. Гугняво затягла дудка, наче несподівано домоглася чогось такого, про що здавна мріяла, і тепер не знала, чого жадати ще. І Чарівна Квітка перемінилася. Вона танцювала жвавіше, тіло в неї було до пояса неприкрите. Ось вона вся завмерла, і тільки ноги дріботіли під музику. А наступної миті заграло все тіло, і лише ноги та голова застигли на місці. Вона вже не всміхалась, а раз у раз поглядала в танку на свої перса. Часом вона підводила праву руку, згинала її в лікті й, затуливши нею обличчя, тримала так, що кисть указувала якраз на ліву грудь. Опущена ліва рука так само згиналась, і обидві кисті утворювали з лівою груддю одну лінію. При цьому дівчина легенько поводила лівим плечем, і перса м'яко погойдувалися, знаджуючи глядачів теплом, ароматом і пишністю.

Відтак її гнучке тіло почало, ніби в дзеркалі, відтворювати те саме, тепер зосереджуючи увагу вже на правій груді. І ось дудка, немовби від пахощів, що линули в затхле повітря зали, від цих забарвлених у темно-червоний колір персів, здавалося, збагнула, чого саме їй хочеться ще. В її гугнявому голосі вчувався вже не тільки людський плач. Цей плач почули за столами, де вже почалися п'яні поцілунки і грайливі пестощі. Брехунець відвів нарешті погляд від Великого Дома й повільно повернув голову. Обличчя в нього прибрало страдницького виразу, немовби він знемагав від спраги.

— Вона прекрасна! — простогнав він. — Прекрасна!

— Так, справді,— підтвердив Бог. — Розкажи ще щось, Брехунцю.

Той знову, ніби великомученик, простогнав:

— Треба дивитись на неї, Великий Доме, невже ти не розумієш?

— На це ще буде доволі часу.

Чарівна Квітка вигравала персами. Довгі коси розвіювалися й вилискували в несамовитому танку. Брехунець розривався між нею і Богом. Обома долонями він ляскав себе по обличчю.

— Гаразд,— похмуро мовив Великий Дім. — Не хочеш нічого розповідати, то я пограю з Верховним Жерцем у шашки.

Досить було йому сказати це, як умить з'явилася шашківниця. Її принесли так само швидко, як минулого разу пиво. Поки Великий Дім перемішував у чаші шашки, за столами щось змінилося — менше стало пестощів, тут і там приглу-

шено розмовляли про наїдки й питво, про суспільні проблеми, про ігри. Скидалось на те, що Чарівна Квітка й музи́ки старалися тепер самі для себе чи для стін.

— Твій хід,— сказав Великий Дім. — Бажаю успіху!

— Знаєш,— промовив Великий Жрець,— я часом думаю, було б цікавіше не совати навмання шашками, а обдумувати ходи наперед.

— То що б то була за гра? — здивувався Великий Дім. — Якась чудна, без правил.

Він звів очі. Побачивши Чарівну Квітку, лагідно всміхнувся до неї і знов повернувся до гри. Тепер Чарівна Квітка всю увагу зосередила на своїй тонкій талії і на гарних стегнах, що виглядали з-під останнього покривала й повільно виписували кола. На її ретельно нафарбованому обличчі вгадувалася надзвичайна збудженість. Кожну нову фігуру танка́ вона зумисне виконувала довше, ніж звичайно, і так мимоволі привертала увагу гостей. Вона випромінювала якесь сяйво, і то не тільки від лискучої мазі, що вкривала її шкіру.

Музики вже потомились. Арфіст перебирав струни з приреченістю господарки, змушеної перетирати на жорнах зерно. У дудара аж перекосилися від утоми очі. Тільки барабанщик грав легко, вистукував то обома руками водночас, то тільки однією, раз у раз їх міняючи. За столами гомоніли про шашки та полювання.

— Твій хід, Верховний Жерче.

Верховний Жрець кивнув головою, пересуваючи паличкою шашку. Брехунець рішуче смикав Бога за спідницю, намагаючись привернути його увагу. Чарівна Квітка скинула останнє покривало, і тепер на її лискучому тілі були самі лише коштовні прикраси. Ледь опущені куточки напіврозтулених губ, за якими блищали зуби, зображували жадання. Чарівна Квітка виконувала останню фігуру танка́. Вона розпочала її у протилежному кінці зали, а потім, віддавшись на волю музики й немов беручи з неї наснагу, заходилася несамовито витанцьовувати по всій залі. Щокілька кроків вона спинялась, щоб знову показати всім свою красу,— розкидала руки, розводила коліна, випинала живіт. Танок вів її все далі й далі в глиб зали. На хвилю вона затримувалась, проживала в танку ціле життя, потім — знов п'ять-шість кроків і знов ціле життя... Раптом вона ненароком зачепила боком батька, той штовхнув шашківницю, і шашки розлетілися навсібіч. Бог розлючено озирнувсь і вп'явся поглядом у дочку.

— Ти *невдоволений?*

Шашки залетіли аж до помосту, де сиділи музики. Мелодія зненацька урвалася. За столами запала тиша. Все завмерло, лише здіймалися пе́рса Чарівної Квітки. Вона впала долілиць на підлогу.

Великий Дім нахилився і вже без злості приклав до її чола долоню.

— Так-так. Авжеж. Я й забув.

Він спустив ноги й сів на краєчку ложа.

— Ти знаєш, я...

— Що, Великий Доме?

Він поглянув униз на доньку.

— Ти танцювала чудово, моя люба. Так розпалила кров...

Великий Жрець нахилився до Бога:

— А коли так, то...

Схвильований до безтями Брехунець метався між Чарівною Квіткою і ложем.

— Ти повинен, Великий Доме! Повинен!

Великий Дім сидів, простягши вздовж тіла руки. Та ось він склав їх на грудях, напружив м'язи, підвівся і втяг живіт, так що з-під труського шару жиру вирізнився міцний торс. Бог трохи посидів так.

— Ну, будь ласка, любий Великий Доме!

Бог видихнув повітря. Його очі затуманились. Тіло під ослабленими руками знесилено опало, знову випнувся гладкий округлий живіт.

— Я не можу,— глухо мовив він.

Бог глибоко, з таким свистом удихнув повітря, ніби поруч пролетіла велетенська стріла. У цілій залі ніхто не наважувавсь і мізинцем поворухнути, й оком повести — всі мовчки дивилися додолу.

Раптом Чарівна Квітка скочила на ноги й, затуливши долонями обличчя, кинулася геть. Здригаючись від плачу, спотикаючись, вона добігла до кінця зали; завіси зімкнулися за нею.

З глибини помосту вибіг якийсь хлопець. Він нахилився до Бога і щось прошепотів йому на вухо.

— Гаразд. Зараз іду.

Бог устав. Залою пробіг шурхіт — усі мовчки, не підводячи очей, повставали вслід за ним. Великий Дім перетнув за хлопцем залу й вийшов надвір. З неба плавним потоком спадала темрява. Наставала ніч, запалюючи на небосхилі міріади зірок. Ближче до обрію на небі ще сяяла кришталева блакить — така ніжна, що, здавалося, їй несила втримати навислу над нею важку ніч. Великий Дім на мить спинився і, окинувши поглядом цей вечірній кришталь, тихо присвиснув. Відтак знову хутко попростував у куток двору. Йдучи, він бурмотів до хлопця:

— Я маю завершити цю ніч добре, чи не так?

У кутку стояв вбудований у стіну невисокий вівтар. Тривожно озираючись довкола, поглядаючи час від часу на стемніле небо, Великий Дім обмився святою водою. Стиха щось примовляючи, він сипнув на розжарене вугілля пучку ладану, і стовп густого білого диму метнувся вгору, у морок. Те саме Бог проробив в інших трьох кутках двору. Якусь мить він ще уважно спостерігав дим, тоді повернувся й рушив назад, до зали, бурмочучи чи то сам до себе, чи то до хлопця:

— Що ж, утримати небо я ще здатний.

У залі гості, потупивши погляди, так само мовчки сиділи за столами. Брехунець стояв навколішки, обома руками тримаючись за ніжку ложа, ніби боявся впасти. Великий Дім умостився на ложі й тепер відпочивав на самоті.

Згодом він мовив:

— Мені кортить випити.

Ту ж мить — ніхто ще не встиг і поворухнутися — Великий Жрець схопив його за руку і, як завжди, спокійно всміхаючись, заговорив:

— Невже ти не розумієш, Великий Доме?

Бог обернувся; його впевнене обличчя здригнулося.

— Чого не розумію?

— Вранці ти впав. Увечері...

Великому Дому перехопило подих. Зненацька він засміявся.

— Ти хочеш сказати, *це* вже почалося?

— Саме так.

За столами, порушивши тишу, прокотився шепіт:

— Почалося, почалося!

Брехунець відпустив ніжку ложа й стояв навколішки із заплющеними очима. Потім закинув назад голову, схопився за неї обома руками й заволав:

— Ні, ні!

Та Великий Дім усе сміявся й сміявся. Він сів, спустив ноги з ложа й, не перестаючи сміятись, звернувся до гостей:

— Міцне пиво — і ніякого похмілля!

Великий Жрець усміхався й кивав головою.

— Чарівні, вірні жінки...

Брехунець пробелькотав:

— Звичайно, Великий Доме! Чого ж іще треба чоловікові? Пиво й жінки, жінки й пиво, та ще зброя — чого ж іще?

— А ще — гончар,— зауважив Великий Жрець. — І музи́ки, й пекар, і броварник, і ювелір...

— І Брехунець,— додав Великий Дім, ущипнувши Брехунця за вухо.

А той белькотав дедалі гучніше, на всю залу, заглушаючи решту звуків. Великий Дім поплескав його по плечу.

— Заспокойся, любий Брехунцю! — Широко всміхаючись, Бог дивився на Брехунця. Він був у чудовому настрої. — Що ти таке кажеш? Я ж просто не можу без тебе обійтися!

Брехунець скрикнув, люто роззирнувся довкола, скочив на ноги й, перестрибуючи через музик, метнувся до виходу. У поспіху він заплутався в завісі, вона обірвалась і потяглася за ним. Знялася колотнеча. Чути було якісь удари, покрики воїнів, потім знов удари, військові накази.

— Я не хочу! — знов заволав Брехунець.

Згодом удари за дверима стихли, бійка вгамувалась. Знову почувся вже трохи ослаблий крик Брехунця, нажаханого і обуреного водночас.

— Дурні! Невже не можна обійтись опудалами?

Всі стояли, червоніючи з ганьби. Те місце, де завіса була зірвана, відразливо зяяло, немов рана на живому тілі.

Нарешті Великий Жрець порушив мовчанку:

— Утоми ніби й не було.

Великий Дім кивнув головою:

— А я підніму воду в нашій річці, присягаюся!

За столом хто засміявся, хто заплакав.

— Великий Доме, прости своєму Брехунцеві,— пробурмотів Верховний Жрець. — Він занедужав. Але він буде з тобою!

Гості почали підводитися з-за столів і підходити до Великого Дома, плачучи, сміючись, простягаючи до нього руки. Бог змахнув сльозу.

— Люба родино! Діти мої!

Великий Жрець вигукнув:

— Принесіть Великому Домові ключа!

Гості розступилися, щоб можна було пройти через залу. З темряви, що зяяла там, де доти висіла завіса, помалу з'явилася невисока стара жінка із запнутим обличчям. Вона винесла чашу, простягла її Богові й пішла, зникла в мороку. Великий Дім тримав чашу з питвом обіруч. Потім збуджено засміявся й голосно вигукнув:

— За Вічний Спокій! — І закинувши назад голову, випив чашу до дна.

Помалу гості почали танцювати — спершу несміливо, ледве човгаючи ногами й приглушено плескаючи в долоні. Вони радісно поглядали одне на одного, кивали головами й співали:

В річці повно води,
Зацвіла синя квітка,
І Спокій настав.

Великий Дім улігся на ложе й заплющив очі. Верховний Жрець нахилився над ним, вимахуючи руками. Заграли музики, намагаючись потрапити влад із танцівниками. Танок пожвавився. Бог усміхався уві сні. Великий Жрець узяв його руки і склав їх навхрест на череві. Тоді намацав на лівій пульс і припав вухом йому до грудей, слухаючи дихання. Нарешті встав, підійшов до узголів'я і обережно витяг з-під сонного Бога подушку. А гості співали.

В річці вода піднялась і вже не спаде.
Спокій наш вічний!

Гості снували складний візерунок танка́, виписуючи численні кола, одне в одному. У струменях гарячого повітря мерехтіли світильники. Стояла така задуха, що одяг прилипав до рук і ніг танцівників. Коло дверей скупчилася прислуга й воїни.

Великий Жрець стояв за ложем і дивився на гостей. Потім він звів руки. Танок припинився, один по одному перестали грати музики. Великий Жрець кивнув головою слугам та воїнам, і ті кинулися крізь юрбу до нього. Вишикувавшись обабіч ложа, вони легко підняли його і понесли через усю залу кудись далі, у таємничу сутінь Великого Дому. Гості, не оглядаючись, розійшлися, і Верховний Жрець лишився в обідній залі сам. Він ще трохи постояв, дивлячись на світильники і стомлено всміхаючись, а згодом і собі пішов спати.

Весь Великий Дім поринув у сон. Не спали тільки на горішній терасі, що виходила до річки, яка текла вдалині. Тут кілька жінок сиділи навпочіпки й безмовно дивились на дівчину, що лежала долілиць під самим лише зжужмленим покривалом. Її коси були розплетені. Вона вся тремтіла. Розфарбоване обличчя підпирав міцно стиснутий кулак, що здригався влад її риданням. Другою рукою дівчина раз у раз водила по долівці, била по ній, і тоді з її широко розтуленого рота вихоплювалося протяжне голосіння, схоже на дитячий плач. Вгамувавшись, вона почала гикати і, гучно зітхаючи, жалісно промовляла в тиші:

— Ох, ганьба, яка страшна ганьба!

З волі Сонного вода в річці піднялася. Цього чекали всі, і тільки річкових істот повінь застала зненацька. Коли вода лиш почала прибувати й річкову гладінь де-не-де вкрили брижі, приголомшені журавлі та фламінго забили крилами і стривожено загелготіли. Але річка все піднімалась, і птахи зацікавлено й стурбовано спостерігали, як вода несе їм несподівану полегкість, і курликанням сповіщали про свою пташину втіху. Вони раз у раз опускали у воду дзьоби і довго,

спрагло й жадібно пили; так само спрагло вбирала живодайну вологу пересохла земля, на очах перетворюючись на вогкий родючий грунт, ладний дати життя сотням їстівних рослин. Як тільки по випаленій луці потекли поодинокі струмки, злетілися зграї диких качок і, вдоволено погойдуючись на хвилях, закрякали, а вода, прибуваючи, несла їх уперед. Хижі птахи, звичайно байдужі до всього, що діється на полях, цього дня рядком зависли над краєм очікуваної повені. Лише землерийки та миші-полівки, змії та неквапливі черв'яки, що їм природа не підказувала, як поводитись у повінь, очманіло кинулися навтіки — туди, де вище. Вони дістали гіркий і непотрібний урок. Але люди знали, чому піднялася річка, знали, що настає пора достатку й ситості, і тому у вранішній прохолоді лунали їхні радісні пісні, сповнені любові до Сонного. Коли стало жарко, вони повсідалися в затінку і знічев'я дивились, як прибуває вода. Надвечірні сутінки принесли порятунок від палючого сонця, і люди бродили босоніж, хлюпаючи по воді, яка вже на кілька пальців піднялась над шаром затужавілого, твердого, мов цегла, мулу. Часом вони нахилялись і обполіскувалися водою. Дехто заходив глибше, аж до межі поля, щоб звідти помилуватися цією незабутньою красою. Тут мул уже розм'як і став слизьким, і люди, потішено всміхаючись, угрузали в нього ногами.

Одного ранку річка сягнула Карбу Достатку. Вода стала така глибока, що зовсім розділила сусідні селища, і діти навіть гадали, що так було завжди. Настав день Пробудження. Він почався, як звичайнісінький собі день — спершу зеленавий, потім пурпуровий, золотистий, блакитний. Та ось люди почули різкі звуки шавмів і засміялись одне до одного, бо шавми засурмили саме тоді, коли вода порівнялася з Карбом Достатку.

— Сьогодні Сонний прокинеться у спокої і звелить воді відступити!

Люди чекали цього на дахах своїх будинків і пояснювали дітлахам, що відбувається довкола. Весь ранок сурмили шавми й гриміли барабани. Аж ось опівдні, коли сонце задивилося на повінь своїм сліпучим оком і від того погляду над гладінню знявся серпанок пари, люди побачили, як по смужці суходолу, що простяглася вздовж води попід кручею, рушила процесія. Попереду несли самого Сонного. Він був сповитий з голови до ніг; не видно було його схрещених на грудях рук, у яких він тримав ціпок та посох, і тому Сонний здавався товщим, ніж насправді. Матерія була різнобарвна, але переважав блакитний та золотистий колір. І навіть звіддаля на тлі круч, обриси яких тремтіли від пари, вирізнялася борода Сонного. За ним, пританцьовуючи і щось вигукуючи, йшли жінки з довгим розпущеним волоссям. Одні тримали в руках систри[1], намагаючись їхніми різкими звуками розбудити Його, інші голосили й ножами чухрали собі волосся. Далі простували жерці та прислуга, і нарешті — юрба чоловіків і жінок, які, тримаючись за руки, посувались обабіч стежини, немов живі узбочини. Поволі-поволі плив Сонний понад водою, супроводжуваний довгою, неквапливою і безладною процесією. Багато селян, охоплені цікавістю й любов'ю до Сонного, позлазили з дахів і вбрід підійшли ближче. Вони стояли у воді, мов діти, широко розкривши очі й дивлячись, як процесія проходить повз них. Вони гукали Сонного, але той не прокидався, бо жерці ще не справили над ним обряду. Хоча процесія рухалася й повільно, селяни не встигали йти поруч із нею, бо земля під водою стала грузькою, і вони стояли, вітаючи по черзі Сонного, жінок, прислугу... Тільки один гурт вони не привітали, а зустріли мовчки, недовірливо. За процесією, трохи віддалік, виступав загін воїнів, серед яких борсався Брехунець. На шиї в нього був такий самий комір із знаком Великого Дому, як і в тих, що йшли, взявшись за руки, попереду. Часом йому вдавалося випручати руку, і тоді він рвав на собі той комір. Брехунець то волав, то скрикував, то стогнав — і без упину борсався, тож воїни мусили пильнувати, щоб випадково його не покалічити. Здавалося, ще трохи, і він покалічить сам себе. З рота в нього йшла піна, і мало не до голови процесії долинав його крик:

— Не піду, кажу вам! Я не хочу жити вічно, не хочу!

Чоловік, останній із тих, що йшли, взявшись за руки, озирнувся, потім повернув голову до жінки попереду й сказав:

— Ніяк не второпаю, що Великий Дім у ньому такого знайшов?

Селяни, які досі стояли в багнюці, видерлися на стежку й квапливо рушили за процесією та Брехунцем. Вийшовши на широкий суходіл, процесія спинилась

[1] Давньоєгипетські музичні інструменти з різким звучанням.

і розпалася. Селяни юрмились позаду. Весь натовп стояв тепер перед тією самою довгою низькою спорудою, що її напередодні оббігали Великий Дім та Брехунець. Між похилими кам'яними стінами до дверей вів перехід. Сонце ще не сягнуло його кінця, і він губився в густих сутінках. Двері до споруди були вдвічі вужчі за прохід, а збоку від входу на рівні очей у стіні зяяла щілина. Тим, хто стояв ближче до проходу, було її видно; але й задні, які нічого не бачили за натовпом, знали: щілина є. Знали вони й те, хто саме за нею ховається. Слуги внесли Сонного в прохід, звели його з ложа й поставили на ноги обличчям до юрби. Він і досі спав — адже очі його були заплющені. Аж ось надійшли жерці й своєю музикою та заклинаннями змусили їх розплющитись. Один із жерців забрав шматочки глини, що прикривали очі Сонного, й пожбурив їх геть. Так Сонний прокинувся. Тепер Великий Дім стояв у незрушному спокої, повний життя, здоров'я, сили, й дивився повз людей уперед. Тоді Верховний Жрець — адже він, крім усього іншого, насамперед був таки жрець — узявся до діла. Він обгорнувся леопардовою шкурою і підперезався. Потім підняв невеличке тесло з кремнієвим різаком і встромив того різака до здерев'янілого рота Великого Дома. Верховний Жрець поводив теслом сюди-туди і люди, що стояли найближче, почули легеньке потріскування — таке, яке буває, коли горить дрібний хмиз. Верховний Жрець відступив, і всі побачили, що рот у Великого Дома розтулений — у незрушному спокої він, певно, щось промовляв. І люди затанцювали, заспівали, хоч були серед них і такі, котрі тихенько схлипували, думаючи про власний непевний спокій, про власне щастя, невловне, мов тінь. Воїни, жерці та прислуга вивели Великого Дома на дах споруди. То був навіть не дах, а грубе дерев'яне риштування, що тяглося вздовж стін. Посередині риштувань не було, і жерці разом з Великим Домом спустилися до споруди. Воїни, які лишились нагорі, бачили, як Бога поклали до кам'яного саркофага, як саркофаг накрили віком і опечатали. Зрештою жерці полишили Бога наодинці з їжею, питвом, зброєю та іграми й вийшли надвір.

Вони стояли й чекали, поки воїни відновлять риштування посередині даху і закладуть його великими кам'яними брилами.

Потім жерці виконали такий самий обряд над Братом-Близнюком Великого Дома — то він стояв, випроставшись, у сутінках за щілиною. Але цього разу Верховний Жрець тільки торкнувся Близнюкового рота, не намагаючись його розтулити, бо рот у того був кам'яний. А щодо Близнюкових очей, то вони були вже розплющені, і він дивився ними крізь щілину надвір.

Тепер ті, що доти стояли, взявшись за руки, підступили до споруди ближче, і кожному з них дали належне: каменяреві — свердло, теслярeві — тесло й долото, пекарeві — дріжджі, броварeві — солод; музики несли під пахвою свої інструменти, жінки йшли гарно зодягнені й нафарбовані. Так вони проходили до споруди, а обабіч них стояли, вишикувавшись, жерці. Сміючись і перемовляючись, люди входили досередини, з гордістю й захватом отримуючи там чаші з питвом. Брехунець усе пручався; люди чули його крик, ще пронизливіший, ніж доти. Верховний Жрець заспокоював його як міг; говорячи, що він, Брехунець, просто занедужав, що його зачарували. Та Брехунець не слухав.

— Якщо ви зробите це, я ніколи не розповім йому жодної побреханьки. *Ніколи!*

Цієї миті танцівники немовби спіткнулись, а жерці, що стояли в проході, від несподіванки вражено пообертались. Верховний Жрець щосили ляснув Брехунця по обличчю. Не чекавши цього, той на хвилю замовк і тепер тільки тіпався та важко дихав.

— Вгамуйся, Брехунцю. Вгамуйся. І поясни нарешті, чому ти відмовляєшся од вічного життя?

Отоді Брехунець і промовив ті жахливі, мерзенні слова, від яких усе полетіло шкереберть. Але спершу він ще якусь мить стояв тихо; йому перехопило подих. Потім він несамовито, всім тілом шарпнувсь, аж воїни, які його тримали, похитнулись, а тоді знесилено опустився на землю, люто зиркнув на Верховного Жерця й щодуху прокричав оті слова:

— *Бо це життя прекрасне!*

Від тих слів усе довкола змовкло, чути було лише, як важко, уривчасто дихає Брехунець. Танцівники спинились і оточили Брехунця кільцем своїх вражених і водночас зневажливих облич. І раптом він відчув, що їхня зневага ще більше

наближує його долю до долі Бога, і знову заходився затято борсатися. Верховний Жрець звів руку. Брехунець затих, утупившись очима в цю руку, немов у ній було затиснуте його життя. Верховний Жрець заговорив спокійно, як лікар, що розповідає про хворобу:

— Ніхто ще ніколи не нехтував прихильністю Великого Дома. Але цей чоловік грішний, і йому потрібне очищення. Відведіть його до ями.

Брехунець стояв, витягшись у струнку, доки відчув, що воїни повертаються, щоб рушити назад. Тієї ж миті він знепритомнів і був би впав на пісок, коли б воїни не тримали його за руки, наче за вірьовки. Потім вони потягли Брехунця з собою. Голова його впала на груди, рот лишався розтулений. Юрба мовчки спостерігала, як воїни тягнуть Брехунця стежиною, аж поки вони зникли з очей.

Тоді люди, ще більше згуртовані цією надзвичайною подією, знову звернули погляди в глиб проходу. Музики, які досі стояли там, тримаючи інструменти та чаші з питвом, заспівали й рушили всередину; вони один по одному зникали в сутінках, і їх уже не було ні видно, ні чути. Що менше музик залишалося надворі, то тихіше звучав їхній спів. І ось їх зосталося тільки двоє, і люди надворі вже ледве чули їхні голоси. Потім — один, потім — жодного, і тепер ізсередини ледь долинав лише відголосок співу. Люди в юрбі напружено вслухалися, подавшись уперед, повернувши голови в один бік і не знаючи, чи то пісня звучить насправді, чи тільки в їхній уяві. Нарешті запанувала цілковита тиша, і люди засмутились, бо кожне опинилося на самоті зі своїм власним минущим Спокоєм. Смуток наростав помалу, як помалу стихав спів, але згодом запанував, як тиша. Він ніби вийшов із самої землі. Жінки заголосили, почали бити себе в груди і рвати на собі коси; чоловіки заскиглили, немов загнані звірі. Минув смуток тільки жерців, які взяли їжу, питво та вогонь і, промовляючи заклинання, причинили вхідні двері. Вони просунули їжу й питво в щілину і заговорили до того, чиї очі некліпно дивилися на них із сутіні. Потім вони вийшли з проходу й рушили стежкою вслід за Верховним Жерцем. Юрба розійшлася, розбрелася навсібіч, хлюпаючи по воді. Лишилися самі воїни. Вони взялися до роботи, засипаючи прохід камінням та піском.

Царевича примушували вчитися сидіти в позі бога. Верховний Жрець забрав його від няньок, знайшов у темній обідній залі невисокого стільця й посадив на нього Царевича. Так він і сидів — задерши підборіддя, звівши докупи коліна, випнувши груди — й широко розплющеними очима дивився перед себе. На ньому було справжнє врочисте вбрання бога, навіть із довгим подолом; у руках він тримав ціпок та посох, схрестивши їх перед собою. Гарненьке волосся з боків йому обстригли, і тепер під щільно припасованою перукою ховалася лиса, мов камінець, голова. До перуки приладнали високу полотняну корону, а з підборіддя звисала прив'язана борода. Він сидів, намагаючись дихати легко, непомітно й не кліпати, хоча від задушного мороку зали й від напруження на очі йому навертались сльози. Верховний Жрець невпинно кружляв навколо Царевича, і в тиші зали лунало тільки ледве чутне шурхотіння його хітона.

— Добре,— примовляв Верховний Жрець. — Чудово. — І знову ходив і ходив навкруги.

Зрештою з потьмареного Царевичевого ока вибігла сльозинка й потекла по щоці. Він не витримав і спересердя кліпнув.

— Отакої! — сказав Верховний Жрець. — Так добре йшло, а ти все зіпсував. Не заплющуй очей — хай люди бачать твої сльози. Не кліпай!

— Але я мушу кліпати! Всі люди кліпають!

— Ти — не «всі люди»! — відрубав Верховний Жрець. — Ти станеш Богом, Великим Домом. Ти зійдеш на трон і однією рукою владарюватимеш над людьми, а другою піклуватимешся про них.

— Таж вони бачитимуть, як я плачу!

— Так і має бути. В цьому — глибока таємниця віри. Чи ти гадаєш, що є хоча б один бог, який, розплющивши очі, не заплакав би від побаченого?

— Будь-хто заплаче, як сидітиме з розплющеними очима, не кліпаючи й не втираючись, — понуро відказав Царевич.

— Той «будь-хто» або кліпне, або втре очі, — промовив Верховний Жрець. — Ось у чім різниця.

Царевич випростався і знову втупився в морок. У другому кінці зали було видно широкий прямокутник входу, освітлений сонячним промінням, яке ледве проникало сюди крізь довгий перехід. Знову не витримавши, Царевич заплющив очі й схилив голову. Ціпок і посох вдарились один об один і схрестилися в нього на колінах. Верховний Жрець перестав кружляти.

— Знов за своє?

— Нездатний я на все це — тримати небо, милуватись із власною сестрою, не кліпати очима, піднімати воду в річці...

Верховний Жрець ударив кулаком у долоню другої руки. Якусь мить здавалося, що він ось-ось спалахне люттю. Однак Верховний Жрець опанував себе, похилив голову, проковтнув слину й кілька разів глибоко вдихнув.

— Послухай, хлопче. Ти просто не розумієш, в якій ми небезпеці, не розумієш, як мало на все це лишилося часу, — повернути честь сестрі, навчитися дивитись у порожнечу, упоратися з річкою... — Нахилившись, він пильно вдивився в обличчя Царевича. — Ти повинен це зробити! Обіцяю тобі, все буде гаразд. А тепер спробуй ще раз.

І знову Царевич сів у позу бога. Верховний Жрець оглянув його.

— Тепер краще! Послухай. Зараз я маю побачитися з твоєю сестрою — так треба. Тож я залишу тебе тут, а ти сиди отак, аж поки сонце освітить вхід із другого боку.

Верховний Жрець розпростав спину, підвів руку, потім опустив її до коліна, ступив три кроки задки, повернувсь і заквапився геть.

Щойно стихло шурхотіння його хітона, Царевич з полегкістю зітхнув і, розслабившись, приплющив очі. Потім звів кістляву руку й витер долонею обличчя. А тоді посунув на стільці худеньку свою сідницю, щоб не так муляв поділ, а посох і ціпок поклав поряд на підлогу. Озирнувшись до входу, він зірвав з голови полотняну корону разом із тісною перукою, так що аж тріснула тонка поворозка, на якій трималася борода. Весь той мотлох Царевич кинув додолу на ціпок та посох і сидів похнюплений, згорблений, поставивши лікті на коліна й підперши руками голову. Сонячний промінь, відбившись від блискучої стіни, сягнув його очей, і він примружився. Крихітний, мов зернинка, сонячний зайчик помалу збільшувався, обертаючись на сяйливу пляму.

Царевич різко скочив зі стільця й, нечутно ступаючи, заходив круг величезної зали. Подеколи він зводив погляд на стіни, розглядаючи химерні мовчазні зображення з головами птахів або собак. Зрештою спинився посеред зали спиною до входу, підвів голову й задивився на крокви з незграбних, аж надто грубих брусів. Потім відступив назад, наче злякався, що котрийсь із брусів упаде йому на голову.

Він крадькома підійшов до дверей і визирнув у перехід. Там дрімав, спершись на стіну, охоронник. Царевич гордовито, як тільки міг, розпростав плечі й поважно рушив просто до охоронника. Той прокинувся і підняв списа. Немовби не помічаючи його, Царевич завернув за ріг і зіткнувся з якоюсь дівчиною, що покірливо відступила до стіни, даючи йому дорогу. Він простував по Великому Дому далі, не звертаючи уваги на людей, які траплялись дорогою, і нарешті опинився у задній частині будинку, де з кухонь долинав приглушений гомін. Царевич пройшов повз сонних кухарів, повз кухарчуків, які ловили витрішки й сновигали сюди-туди, проминув кухонне подвір'я, де просто неба на деревному вугіллі смажилися настромлені на рожни гуси. Задні ворота, що виходили до круч і пустелі, були відчинені. Царевич глибоко вдихнув повітря, наче перед стрибком у воду, стиснув кулаки і вийшов за ворота.

Там, у тіні під стіною, він на хвилю спинився і задивився на вигини круч, на брили пісковику, на край гірського пасма, що вирізнялося проти неба. Сувора, неродюча земля. Схованок удосталь, хоч такої затишної, як затінок під пальмами на березі річки, тут не знайдеш. Він рушив угору до круч, намагаючись, де можна, триматися в тіні скель. Ідучи, він промовляв:

— Тільки *вона* може все це врятувати!

Царевич плакав. Зненацька він відскочив убік і припав до землі за валуном, крадькома виглядаючи з-за нього. Він був не сам серед скель. На кам'яному узвишші сидів навпочіпки чоловік. Його обриси чітко виднілися на тлі круч. Голова в нього безсило звисала на груди, наче він зомлів від спеки.

Чоловік став на коліна й почав робити якісь рівномірні рухи руками. І раптом Царевич збагнув, що чоловік витягає на вірьовці чи мотузці щось із-під землі. Щойно Царевич це зрозумів, як під рукою в чоловіка з'явилася кілька чаш і тарелів — певно, вони були складені в сітку, сплетену з тонких, невидимих звіддаля мотузків. Чоловік підвівся, глузливо захихотів і плюнув собі під ноги. Потім узяв каменюку, кілька разів підкинув її на руці, ніби збираючись поцілити в землю, а тоді щосили пожбурив униз. З-за скелі почувся пронизливий крик. Зрештою чоловік повернувсь і неквапливо почимчикував назад, до Великого Дому, сміючись і погойдуючи своєю мотузяною сіткою з чашами й тарелями. Царевич зіщулився й затремтів, прислухаючись із-за валуна до чоловікової ходи. Він тремтів ще довго після того, як за чоловіком грюкнули ворота Великого Дому.

Згодом він устав і рушив уперед, затуляючись обома руками від сонця, що пекло його лису голову і згори, і з боків, відбиваючись від гладенького каміння. Далі він зовсім прикрив долонею хворе око і вийшов на кам'яне узвишшя.

Насамперед Царевич відчув різкий запах, потім помітив хмару мух, що роїлися на узвишші. З кожним кроком їхнє дзижчання ставало гучнішим; незабаром і мухи помітили Царевича.

Він опинився на краю ями. Сонце освітлювало її аж до дна, лише з одного боку від стіни падала тінь. Мухам видимо подобалася ця яма, вони залюбки кидалися вниз, обліплюючи звалені там рештки — кістки, гниле м'ясо, запліснявілі овочі, брудне каміння. В освітленому сонцем кутку ями лежав сліпий, голову йому підпирав камінь. Його кістки вирізнялися з-поміж інших хіба тільки тим, що їх іще прикривала шкіра. Він лежав брудний, з роззявленим ротом, отож навіть язика йому пообсідали мухи. Щойно Царевич зрозумів, хто цей чоловік, як той стиха хекнув, не ворухнувши ні губами, ні язиком.

Посеред ями на клаптику очищеної від помиїв землі стояв навколішки якийсь молодик. Придивившись до нього пильніше, Царевич вигукнув:

— Брехунцю!

Але той не відповідав і все пив щось із чаші, яку тримав у руках. Він пив жадібно, гучно, заглушаючи хекання сліпого й дзижчання мух. І дедалі дужче задирав голову й перехиляв чашу, щоб не залишити в ній жодної краплини. Кинувши поверх чаші погляд угору, він побачив, що хтось схилився над ямою, і відскочив.

— Не треба!

— Любий Брехунцю! Це ж я!

Обережно, затуляючись рукою, Брехунець зиркнув скоса вгору. Все обличчя в нього було брудне, побите, подекуди по ньому текла свіжа кров, під очима виднілися криваво-червоні кола.

— Царевич?

— Допоможи мені!

Брехунець поточився в помиях.

— Тобі?! — скрикнув він. — То мені, а не тобі потрібна допомога!

— Я втік...

— Ні, це мара. Мені просто верзеться... Казали ж люди, що я божевільний! Оце ж воно...

— ...і не хочу туди повертатись.

Брехунець протер кулаками очі і знову звів їх догори.

— Це справді ти?

— Вони роблять з мене Бога.

Раптом Брехунець поспіхом заторохтів:

— Витягни мене звідси! Твоя сестра... Збігай до неї, хай допоможе!

— Вона нікого не хоче бачити, — відказав Царевич. — До того ж я збираюся тікати з дому. Як хочеш, втечемо разом.

Брехунець завмер.

— Ти? Тікати?!

— Подамося туди, де холодно, й житимемо там.

— Як усе просто, — насмішкувато мовив Брехунець. — Ти просто нічого не тямиш!

— Але ж сюди я дійшов сам!

Брехунець різко засміявся:

— Атож, вирушимо по річці, за течією, перепливемо море, подолаємо суходіл, потім — знову море...

— Авжеж! Ну ж бо!

— Тебе ще ніколи не міняли на човен цибулі?

— Звичайно, ні.

— І тебе не обмацував сірієць, перевіряючи, чи не переріс ти для того, щоб зробити з тебе євнуха?

— Хто такий сірієць?

— Нас знову продадуть у рабство... — Брехунець замовк, облизав пересохлі губи, поволі обвів очима яму і знов подивився на Царевича. — Мабуть за півчовна. Ти ж бо кволий, та й не дуже вродливий, чи не так?

— Я ж хлопець. Якби я вдався дівчиною, то був би вродливий. І не мусив би ні піднімати воду в річці, ні...

— Продаватимуть разом із браслетами, що на тобі, — розважливо вів Брехунець. — Ти можеш стати євнухом.

— Краще вже дівчиною, — трохи зніяковіло сказав Царевич. — Як ти гадаєш, з цього щось вийде?

На брудному Брехунцевому обличчі все ще було вагання.

— Вийде. Витягни мене звідси, і...

— То ми втечемо? Справді?

— Втечемо. А тепер слухай...

— Хе-е-е...

— Чого він хекає?

— Він помирає, — відповів Брехунець. — Довго й повільно помирає.

— А чого в нього костур зламаний?

— Я став йому на плечі й спробував був видертися з цим костуром із ями. Але сліпий не втримався й упав, а костур зламався.

— Його, мабуть, мучить спрага.

— Атож, — нетерпляче кинув Брехунець. — Від неї він і помирає.

— Чого ж він не випив води?

— Бо вода потрібна мені! — вигукнув Брехунець. — Довго ще ти ставитимеш свої дурні запитання? Ми марнуємо час!

— І все ж таки...

— Послухай. Коли ти йшов сюди, тебе хтось бачив?

— Ні.

— Ти вмієш підкуповувати людей?

— Верховний Жрець однаково довідається. Він знає все.

— Драбину ти не притягнеш — замалий ще. Але принести мотузку міг би. Один її кінець прив'яжеш до каменя, а другий спустиш мені...

Царевич скочив на ноги і сплеснув у долоні.

— Ну звісно!

— Твоя сестра... Але ні, в неї мотузки немає... Чи зможеш ти в когось із отих невігласів, отих милих, навіжених, тупоголових людей знайти мотузку?

Якби Царевич стояв не на самому краєчку ями, він би затанцював від захвату й щастя.

— Я пошукаю! — гукнув він. — Я знайду!

— І ще одне. Крім оцих браслетів, ти маєш і інші коштовності, правда ж?

— Звісно, що маю.

— Прихопи і їх!

— Гаразд, гаразд!

— Отже, мотузка й коштовності. Прийдеш, коли стемніє. Заприсягнися!

— Присягаюсь! Брехунцю, любий мій!..

— А тепер іди. І пам'ятай: це моя... це наша остання нагода.

Царевич повернувсь і стрімголов кинувся від ями вниз. Пробігши кілька кроків, він, однак, похопився, відскочив убік і далі пішов попід скелями. Охоронника, що звичайно нудьгував біля задніх воріт, цього разу на місці не виявилося. Та й узагалі околиця була безлюдна. Ворота стояли зачинені, і Царевич вирішив піти через пальмовий гай, потім перебрести затоплені поля і ввійти до Великого Дому через головну браму. Та біля самої води він перестрів двох голих хлопчаків, які бавилися з очеретяним човником. Царевич зажадав, щоб хлопчаки доправили

його до головної брами, і ті негайно підкорилися, дивлячись мовчки й благоговійно на його браслети, намисто, сандалі, на спідницю в складку, довгий царський поділ. Далі він перетнув двір Великого Дому й опинився в своїх покоях. Няньки саме влаштувалися на післяобідній відпочинок. Він розбудив їх і наказав принести коштовності, багато коштовностей. Коли ті насмілилися запитати навіщо, Царевич лише глипнув на них, і вони покірно пішли виконувати його волю — адже перед ними був уже майже Бог. Нарешті йому принесли цілу гору коштовностей. Відчуваючи незвичну втіху, він власноруч чіпляв і чіпляв їх на себе, і тепер від кожного його поруху прикраси починали брязкотіти й дзеленчати.

З мотузкою було складніше. Здавалося, в цілому Великому Домі не існувало жодної мотузки. Щоправда, можна б узяти вірьовку з одного з колодязів біля кухні, але ж вона надто довга, та й витягти її звідти не так просто. А ще перед головною брамою на щоглах майоріли прапори, і кожна щогла була закріплена линвами й вірьовками... Царевич аж трохи розгубився. Він з брязкотом сів у кутку й замислився, що діяти далі. Кінець кінцем він збагнув: мотузки йому не знайти. Слуги, до яких він звертався, тільки вклонялися, задкували геть і вже не поверталися. Царевич тяжко зітхнув і затремтів. Єдиний чоловік, який міг допомогти з мотузкою, був той, хто знав усе. Брязкаючи прикрасами, Царевич повільно підвівся.

Висока тераса виходила до повноводої річки. Натягнутий над нею полотняний навіс завмер у нерухомому повітрі. В затінку під навісом сиділа, дивлячись на воду, Чарівна Квітка. Вона дуже змінилася. Її колись довгі коси тепер були підстрижені рівним колом від чола до потилиці й ледве сягали плечей. Однак її голову прикрашав, як і доти, золотий обруч, що з нього виростала золота голівка кобри, оздоблена топазами; обличчя в дівчини видовжилося, вся вона схудла, змарніла. Фарби на ній тепер майже не було, тільки на повіках лежав густий шар малахіту, яскраво відтіняючи вії. Отож Чарівна Квітка сиділа й понуро дивилася на воду. Вона почувала себе зганьбленою; якби цієї хвилини хтось поглянув у її очі, то відразу прочитав би в них це почуття.

Перед дівчиною стояв, склавши на грудях руки, Верховний Жрець. Він, як завжди, всміхався, але цього разу усмішка його була силувана.

Чарівна Квітка опустила голову й задивилася додолу.

— Бачиш, у мене нічого не вийшло. Я певна, Він гнівається на мене. Я весь час думаю про це.

— Він і на мене гнівається. І на всіх нас.

— Повік собі не прощу. Повік.

Обличчя Верховного Жерця скривилося в посмішці.

— Але в нас немає часу.

Чарівна Квітка перелякано звела на нього очі. Груди в неї високо здіймалися й опускались.

— Гадаєш, він занапастить нас усіх, затопить?

— Дуже, дуже ймовірно. Саме тому я й ризикнув порушити твою самоту. Часу вкрай мало, я про це вже казав. Одначе ми, ті, хто відповідає за долі людей, повинні зробити все можливе. Нам треба поміркувати. Розумієш, Чарівна Квітко, — гадаю, за таких обставин мені можна називати тебе Чарівною Квіткою, чи не так?..

— Як завгодно.

— Що відрізняє людину від решти істот?

— Не знаю!

— Здатність бачити факти й, виходячи з них, робити висновки. — Заклавши руки за спину, Верховний Жрець заходив туди-сюди по терасі. — Насамперед, — провадив він, — ми повинні з'ясувати факти.

— Які факти?

— Хто тримав небо? Га?

— Ну... Він.

— Хто рік у рік по-батьківському великодушно піднімав воду в річці?

— Звичайно, Він.

— А *тепер* чи є вже той, хто міг би стати новим Богом?

— Ні, — гірко зітхнула Чарівна Квітка. — Ще немає.

— А хто ж тоді піднімає воду в ріці *тепер*?

— Він. Я гадала...

Верховний Жрець урвав її, піднісши вгору вказівний палець.

— Не поспішай, все до ладу. Атож, це робить Він. Перший факт ми з'ясували. Тепер другий. Куди сягала вода, коли Він увійшов до Незворушного Спокою?

— До Карбу Достатку.

— І це було вже після того, як у тебе нібито нічого не вийшло. Але ж тоді він уже мав бути задоволений, розумієш?

— Але ж...

— І нехай твоє жіноче серце не бореться з гранітною непохитністю фактів і здорового глузду.

Очі в неї широко розплющились.

— Що це означає?

Поміркувавши хвилю, Верховний Жрець відповів:

— Те, що я сказав, жорстоко, але це означає, що слушність маю я, а не ти.

Вона випросталася на стільці і ледь посміхнулась:

— Може, де в чому й мав.

— Так чи так, а не тіш себе занадто, Чарівна Квітко!

— Не тішитиму, не сумнівайся.

— Ну, тоді ще один факт. Коли він ступив до Храму Життя, щось його розгнівало. — На мить Верховний Жрець став, знову трохи пройшовсь, а тоді повернувся обличчям до неї і зупинився. — Люди кажуть, знання — моя стихія. І я не заперечуватиму цього з удаваної скромності. Я знаю все, що може знати людина.

Вона озирнулась і глянула на нього з-під густих вій. У кутиках її губ майнув посміх.

— І про мене знаєш?

— Я знаю, що ти жила геть відлюдно. Але настав час поговорити й про це, а то ми ні в чому не розберемося. Гнів Його спрямований проти однієї людини, яка викликає в тебе глибокий, може, навіть неусвідомлений інтерес. Тепер я сказав те, що хотів сказати.

По цих словах обличчя в Чарівної Квітки спалахнуло густим рум'янцем, але посміх з її губ не зійшов.

— Я знову не втямлю, що ти маєш на увазі.

— Я маю на увазі Брехунця.

Вона то червоніла, то блідла й не зводила з Верховного Жерця очей. А він так само спокійно вів далі:

— Нам треба поговорити, Чарівна Квітко. Ми не можемо дозволити собі самообману. Мені ти можеш розповісти про все.

Зненацька вона сховала обличчя в долоні.

— Лихо за лихом! Ох, моя вроджена слабкість, оця незбагненна брудна гріховність...

— Бідна, нещасна дівчинка!

— Потворні думки й невимовні...

Верховний Жрець ступив до неї і лагідно промовив:

— Облишмо ці думки — вони ятрять тобі душу. А проженеш їх — вони згинуть. Підійди до мене, моя люба. Ми, дві покірливі душі, будемо разом і разом знайдемо вихід з того трагічного лабіринту, до якого часом потрапляє людина.

Не відриваючи долонь від обличчя, Чарівна Квітка впала перед ним навколішки.

— Коли він сидів... сидів біля ніг Бога й розповідав Йому... нам про плавучі білі гори, про їхній холодний білий вогонь... у такій убогій одежі, такий безпорадний і водночас сміливий...

— Тобі захотілося зігріти його.

У відповідь вона тільки журливо кивнула головою.

— І з часом тобі дедалі більше кортіло, щоб він побув з тобою.

Його голос лунав так неупереджено, що їхня розмова вже не здавалася дивною чи недоречною. Він спокійно заговорив знов:

— Як ти виправдовувалася сама перед собою?

— Я запевняла себе, що він — мій брат.

— Добре знаючи, що він — такий самий чужий, як і оті білі люди з його побрехеньок.

З-за долонь почувся її приглушений голос:

— Моєму братові з волі Божої — лише одинадцять років. До того ж Брехунець... Кажеш, я можу розповідати тобі про все?

— Сміливіше!

— Кохання пронизало мене, мов гостра стріла.

— Бідна дівчинка! Нещасна, заблукана душа!

— Що ж тепер буде? Що *може* зі мною статися? Адже я порушила закони природи!

— Зрештою, тепер ти говориш щиро.

Вона подалася вперед, закинула обличчя вгору і спробувала обійняти його ноги.

— Але згодом, коли він таки *залишився* зі мною...

Їй не вдалося обійняти ноги Верховного Жерця. Він відскочив назад, немов сахнувшись змії, стиснув перед собою кулаки й вирячився на неї через плече.

— Ти... він з тобою... ти...

З широко розведеними руками Чарівна Квітка знов опустилася навколішки. Вона прикипіла поглядом до Верховного Жерця й закричала:

— Але ж ти сказав, що все знаєш!

Верховний Жрець хутко підійшов до парапета і втупився в порожнечу. Хвилину він белькотів якусь дитячу нісенітницю:

— Гаразд... О боже... Так, так, так... Тьху ти! Милий Боже, зглянься на мене!

Нарешті він урвав це своє мурмотіння, обернувся й рушив до неї — але не просто до неї, а трохи вбік. Потім прокашлявся й сказав:

— І все це... все це стояло між тобою і твоїм законним потягом до батька?

Вона не відповіла. Тоді Верховний Жрець заговорив знову, підвищивши від обурення голос:

— І ти ще дивуєшся, що вода в річці й досі піднімається?

Але Чарівна Квітка звелася на ноги і, так само підвищивши голос, промовила:

— Чого тобі треба? Іди й роби своє діло!

Верховний Жрець поглянув туди, куди дивилась вона.

— Царевичу, ти підслуховував?!

— Ти шпигував! — вигукнула Чарівна Квітка. — Негідне хлопчисько! Навіщо ти все це на себе поначіпляв?

— Мені так подобається. — Царевич тремтів, і прикраси на ньому дзеленчали. — Не так уже й багато я почув. Лише те, що він казав про річку, яка піднімається.

— Іди геть!

— Я зараз піду, — скоромовкою відказав Царевич. — По правді, я тільки хотів спитати, чи, бува, немає в когось із вас мотузки...

— Мотузки? Навіщо?

— Просто так.

— Знов виходив за браму! Поглянь на свої сандалі.

— Я лише подумав...

— Іди геть і скажи своїм нянькам, щоб почистили тебе.

Все ще тремтячи, Царевич повернувся і був би пішов, коли б Верховний Жрець несподівано владним тоном не гукнув:

— Зачекай! — Ледь кивнувши Чарівній Квітці головою, немов прохав у неї дозволу, він підійшов до Царевича й узяв його під руку. — Сядь, Царевичу. Отак. Чудово. Отже, ми виходили з Великого Дому, і тепер нам потрібна мотузка... Здається, я починаю розуміти... Ти зв'язався з ним. І — коштовності... Ну звісно ж!

— Мені просто хотілось...

Чарівна Квітка переводила здивований погляд з одного на другого.

— Що тут, зрештою, діється? — спитала вона.

Верховний Жрець обернувся до неї і сказав:

— Це якраз стосується нашої з тобою розмови. Неподалік — ти не знаєш, де саме, — є яма. Коли ти наказуєш посадити когось до ями...

— Знаю, — нетерпляче урвала його Чарівна Квітка. — До чого тут я?

— Усунути всі причини нашого скрутного становища важко. Але принаймні одну — можна. Бог гнівається на свого Брехунця, адже той відмовився од Його дару — од вічного життя. Ось чому Він і далі піднімає воду. Хоча, звісно, не тільки через це.

Чарівна Квітка рвучко подалася в кріслі вперед, стиснула руками бильця й промовила:

— У ямі...

Верховний Жрець похилив голову.

— Брехунець і тепер мучиться передчуттям навислої небезпеки, потерпає від злигоднів і страждань, що спостигли його в цьому житті.

Він підхопив знепритомнілу Чарівну Квітку саме вчасно. Потім м'яко посадив дівчину в крісло й почав плескати її по долонях, знову бурмочучи собі під ніс:

— Ох Боже, Боже!..

Царевич нарешті спромігся промовити:

— Мені вже можна йти?

Та Верховний Жрець на нього не зважав. Царевич мовчки слухав, як Верховний Жрець віддає накази воїнам біля дверей, нишком, хоча й трохи заздрісно, споглядав, як дві служниці клопочуться коло Чарівної Квітки, повертаючи її обличчю красу. Низенька стара служниця внесла чашу з питвом і поставила її на підставку поруч із кріслом. Відтак усі три жінки відійшли і стали чекати збоку. Сонце схилялося до обрію. Прокашлявшись, Чарівна Квітка запитала:

— І що ж ти збираєшся робити?

— Спробую переконати його. Це єдине, чим я можу тебе розрадити. А ти кріпись. Ти ж бо вважаєш себе людиною надзвичайною. Так воно, звісно, і є. Передусім ти надзвичайно гарна. Але ці темні бажання... — Він позирнув на Царевича. — Не тільки ти їх відчуваєш. Кожного з нас ятрить глибока, прихована, нездорова жага кохання до... до... Ти знаєш, що я маю на увазі. До людини іншої крові. До чужинця з його невідомими мріями. Хіба ти не розумієш, що то за мрії? Всього лиш відчайдушна спроба позбутися власних зіпсутих бажань, здійснивши їх в уяві, адже за законами природи справдитися вони не можуть. Люба моя, невже ти гадаєш, що таки є краї, де люди одружуються всупереч природним межам єдинокров'я? До того ж, де б вони жили, ті казкові блазні? Якби небо було таке величезне і простягалося аж до їхніх далеких країв, то уяви лишень, скільки б воно важило!

— Справді. Божевілля, та й годі.

— Нарешті ти визнала істину. Він божевільний, який вдався до своїх побрехеньок і зазіхнув на найвищу, найсвятішу нашу єдність, на всіх нас. Він — божевільний, який загрожуватиме нам, доки не погодиться служити Богові. — Верховний Жрець замовк і відвернувся до затопленої водою долини. Стрімка течія винесла звідкись порожнього човна. Він крутився на чорториях, аж поки перекинувся. — Тепер ти розумієш? Нам нема коли чекати на допомогу. Ми, звичайно, постараємося переконати його, але якщо з цього нічого не вийде, доведеться вдатись до примусу.

Настала тиша. Не порушуючи її, Чарівна Квітка знову нечутно заплакала. Сльози стікали по її щоках разом із малахітом. Так стікають з гори дощові потоки.

Вода в річці все підіймалася. Царевич сидів, час від часу подзенькуючи своїми коштовностями.

Згодом Чарівна Квітка перестала плакати.

— Певно, вигляд у мене жахливий!

— Та ні, люба. Тільки волосся трохи скуйовдилось і фарба потекла. Але це тобі до лиця.

Вона жестом підкликала служниць.

— Бачиш, Верховний Жерче? Мій вигляд показує, яка зіпсута я була. Але тепер мені майже байдуже. Не зовсім, звичайно, але майже байдуже...

Він поглянув на неї похмуро й здивовано.

— Тобі байдуже, чи припиниться повінь?

— Щодо *цього* — ні. Байдуже, який у мене вигляд.

Служниці знову поставали збоку. Чарівна Квітка нарешті зважилася й рішуче промовила:

— Я готова!

Верховний Жрець голосно наказав:

— Приведіть його сюди!

Царевич скочив на ноги.

— Я, мабуть, піду поп'ю води...

— Сядь, як сидів, малий негіднику! — просичала сестра.

Царевич знову сів.

Знадвору почувся гамір, серед якого вирізнявся добре знайомий усім голос. Його завжди балакучий власник і тепер без угаву говорив, щоправда, гучніше, ніж звичайно. Двоє високих чорних воїнів у пов'язках на стегнах тягли Брехунця за обидві руки. Вони виволокли його на терасу й поставили перед Чарівною Квіткою. Брехунець замовк і звів на неї очі. Чарівна Квітка відповіла йому незворушним кам'яним поглядом. Вона здавалася спокійною, мов душа, що вже переступила межу цього життя, і тільки вбрання в неї на грудях ледь здригалось. Раптом Брехунець помітив Царевича, який сидів навпочіпки коло Чарівної Квітки, прихилившись спиною до стіни. Брехунець сіпнувся в руках воїнів і чимдуж закричав:

— Ти — зрадник!

— Я не...

— Стривай, Брехунцю. — Верховний Жрець звернувся до Чарівної Квітки: — Дозволь?

Вона розтулила губи, але не вимовила жодного слова. Верховний Жрець підняв палець.

— Відпустіть його!

Воїни відступили від Брехунця, оголили свої блискучі списи й наставили їх вістрями на нього, мов на звіра, загнаного в сіть. Брехунець заговорив знов — швидко,розпачливо, дивлячись то на Верховного Жерця, то на Чарівну Квітку, то на Царевича.

— Отрута — це жорстоко. Ви скажете: зате людина не відчуває болю. Але ж звідки вам знати? Вас коли-небудь отруювали? А я знаю безліч корисних для вас таємниць. Я навіть міг би спинити повінь — дайте лишень час! Ми ж не злякались, ніхто з нас не злякався, хіба не так? Боятися — це жахливо. Жахливо!

Верховний Жрець урвав його:

— Ми тебе не залякуємо, Брехунцю!

— Чого ж тоді зуби в мене, як тільки я замовкаю, починають цокотіти, аж у голові гуде?

Верховний Жрець простяг до Брехунця руку, але той відскочив назад.

— Заспокойся, молодче. З тобою нічого не станеться. Принаймні зараз.

— Не станеться?

— Ні. Треба зробити перерву. Відпочинь, Брехунцю. Лягай собі на килимку, вмощуйся зручненько.

Брехунець підозріливо поглянув на нього, але Верховний Жрець лише кивнув головою і всміхнувсь. Брехунець нахилився, сперся на руку й сів навколішки. Він озирнувсь довкола, сахнувся, побачивши списи, а тоді неквапно ліг і згорнувсь клубочком, мов дитина в материнському лоні. Але жодна дитина в світі не тремтіла з напруження так, як він; жодна дитина не роззиралася так, як він, на всі боки.

Тим часом Верховний Жрець, поглянувши на розбурхану річку, сахнувся так само, як Брехунець, коли вгледів списи. Верховний Жрець вочевидь намагався опанувати себе.

— Отже, Брехунцю, боятися нема чого. Часу в нас скільки завгодно.

Він бачив сторожке некліпне око Брехунця, як ото в краба, коли той виглядає з-під каменя.

— Заплющ очі. Забудь про все.

Брехунець заплющив очі, потім різко їх розплющив і опустив повіки знов, але так, що між ними лишились вузенькі блискучі щілинки. Верховний Жрець стиха заговорив:

— Поміркуймо разом над тим, що ми маємо.

Брехунець, лежачи на підлозі, здригнувсь і затремтів.

— Смерть... Убивство... Хіть... Ота яма...

— Ні, ні! Поміркуймо над добрим, близьким, дорогим!

Блискучі щілинки між повіками тремтливо розширилися, потім зникли. Скулений, мов зародок, Брехунець пробубонів у підлогу:

— Вітрець обвіває щоки... Прохолода...

— Чудово.

— Падає лапатий білий пух... Гори під білим покривалом...

— А, ти знов за своє! Я кажу, поговорімо про те, що маємо!

— Білі люди... Чисті, білі жінки... Шкіра — неначе слонова кістка з золотом. І всі — чужинки, а отже, всі — твої. О, лагідна чужинка біля чужого вогнища!

Верховний Жрець не витримав і нервово захихотів. Потім вибачливо глянув на Чарівну Квітку. Вбрання в неї на грудях знову здригалося.

— Послухай, Брехунцю. Ти вже заспокоївся, і тепер я спробую востаннє звернутися до твоєї шляхетності. Бог тебе цінує, і те, що ти не з Ним, викликає в Нього гнів. Прийми в дар вічне життя — заради нас!

— Ні! — заволав Брехунець.

— Стривай. Ми розуміємо, ти занедужав, великодушності від тебе годі й сподіватися. Тому, щоб тобі легше було нам допомогти, ми самі виявимо великодушність. Ти дістанеш від нас стільки ж, скільки дістав Він.

— Підкупити хочете?

Але Верховний Жрець його не слухав. Він заходився кружляти навколо Брехунця, а той, наче змія, поводив услід йому головою.

— Май на увазі, навіть цього може виявитися замало. Недавно я чув, начебто Він такий розгніваний, що... Проте ми повинні зробити все можливе. Не думай, що ми пропонуємо тобі просто лежати в могилі й сохнути, як решта, десь на околиці. Ні ж бо! Ми відсунем каміння, розберемо риштування...

— Про що це ти?

— Ти лежатимеш поруч із самим Богом! Щонайменш у трьох саркофагах. А внутрішній буде з найдорожчого матеріалу, якого ти тільки зажадаєш.

Брехунець звівся на коліна і знов очманіло заволав:

— Старий дурень!

— Зачекай, доки я скінчу. Ми розріжемо тебе й вичистимо нутрощі. Ми висмокчемо тобі крізь ніздрі мозок, а череп заповнимо пахучою рідиною...

Верховний Жрець захоплено показував на собі все те, про що розповідав, а Брехунець, обвивши себе руками, пугукав, немов оскаженілий пугач.

— І відріжемо тобі сором...

Царевич скочив на ноги.

— О, так, так!

Брехунець кинув пугукати й заговорив, і голос його лунав чимдалі різкіше:

— На маленькому, як селянське подвір'я, клаптику землі — жменька сліпих мавп, викинутих з виру людського життя на мілину, жменька самовдоволених невігласів, надто обмежених, щоб утямити: десяток миль річки — ще не цілий світ...

— Через тебе ми всі потонемо!

— Авжеж, потонете, якщо у вас не вистачить глузду піднятися по кручах і піти звідси...

— Благаємо тебе!

— Мене, засудженого, загнаного в пастку, мене, єдину людину з тверезим розумом у цьому... цьому... — Брехунець смикнувся до Чарівної Квітки й схопив її за ногу. — Невже ти не розумієш? Твоєму братові... скільки йому? Десять? Але ж сила і влада в твоїх руках — у твоїх, твоїх! І ти хочеш за нього заміж? За цю нікчемну подобу хлопця?..

— Пусти мене!

— Та він же — справжнє дівчисько! А ти, ти одна з тих кількадцяти воєначальників, які командують на цій річці. У тебе є воїни, а це — вже майбутнє військо...

Чарівна Квітка важко дихала. Вона звела перед собою руки і дивилася йому просто у вічі, наче більше дивитися не було куди. А Брехунець провадив:

— То ти хочеш за нього заміж?

Чарівна Квітка розтулила губи й стулила їх знов. Вона провела руками по бильцях крісла назад і обхопила їх так, що кісточки на пальцях побіліли. Потім відірвала погляд від Брехунця, подивилась на усміхненого Царевича, тоді на чашу, яка стояла на підставці.

— Ти маєш те, з чого виросте військо. То чи є щось таке, чого б ти не могла зробити?

— Ми знаємо, що зробити, — озвався Верховний Жрець.

Але Брехунець, немовби побачивши в Чарівній Квітці надію на порятунок чи й відчувши свою владу над Царівною, стояв перед нею і говорив, наче Бог:

— У цім краю найвище стоїть той, хто володіє тобою, о незбагненна й прекрасна жінко! Він би випалив дощенту всі береги цієї річки, коли б чоловіки в усій околиці не схилили перед твоєю красою голови!

— Та кому в світі спаде таке на думку? — озвався Верховний Жрець. — Я ж казав, ти — божевільний!

— Ні, я не божевільний. Нема в мені ані хитрощів, ані злостивості.

— Нема злостивості? — вигукнула Чарівна Квітка. — Після того, що ти казав про «незбагненну жінку»?

Брехунець розвів руками.

— Та невже ви й досі не збагнули? Невже жодне з вас нічого не збагнуло? У цьому краю недоумків є лише один чоловік, якому доступні всі жінки, — Великий Дім, Бог!

Чарівна Квітка схопилася за голову й підвелась. А Брехунець відвернувся від неї і зневажливо, з ненавистю заговорив уже до Верховного Жерця:

— Навіть тобі, кого вважають мудрим, вони не доступні. Але те, що між мною і цією жінкою, цією прекрасною дівчиною нічого не було, що вона не любила мене, — брехня й нісенітниця!.. — Він підніс Верховному Жерцю пальця мало не до самого носа. — А якби Великим Домом був я?!

Кров відринула від темної шкіри Верховного Жерця, а тоді знов ударила йому в обличчя. Він одійшов од Брехунця на три кроки.

— Воїни! Вбийте його!

Тримаючи напоготові списи, воїни рушили вперед. Вираз гідності спав, немов маска, з обличчя Брехунця. Страх і ненависть спалахнули в ньому, як у Богові. Лице здригалося, підкоряючись квапливим і недоладним рухам, що враз охопили все його тіло. Він то подавався вперед, то обертався назад, то нахилявся вбік. Воїни проминули його, але не встигли вони зупинитись, як один із них спіткнувся й поточився. Тієї ж миті його спис вислизнув просто до рук Брехунцеві. Змія не так швидко вражає своїм жалом, як Брехунець устромив вістря списа в шию воїнові й тут-таки витяг його, щоб наступної миті прохромити другого воїна. Той обернувся, коли удар списа вже спостигав його. Воїн лише схопився за груди і незграбно повалився додолу. А Брехунець уже підскочив до Верховного Жерця, який надсадно гукав лучників.

Брехунців спис проробив кілька загадкових рухів навколо Верховного Жерця, який стояв, опустивши руки. Щось примовляючи, Брехунець кинувся через терасу і вискочив на парапет. Він обернувся саме в ту мить, коли лучники вибігли на терасу й заходилися лаштувати луки. Брехунець жбурнув списа — і один з лучників упав, так і не розмотавши тятиви.

І весь час, поки його тіло виробляло всі ці неможливі рухи, з уст його, скривлених від люті, невпинно злітали якісь слова. Брехунець не змовк, навіть коли плигав з парапету. Він пірнув просто у воду й, певно, щось бурмотів і під водою. Та коли він випірнув і, широко вимахуючи руками, поплив геть, на терасі стояв такий гамір, що годі було почути, замовк він чи ні. Стріли занурювались у воду круг нього, відтак спливали і погойдувались на хвилях оперенням догори. А поранений Верховний Жрець мінявся на очах. Він тримався за груди і вдивлявсь у далечінь і в себе водночас. Потім опустився на коліна й судомно обернувся назад. Його обличчя враз постаріло й наче всохло.

Царевич також змінився. Він не зважав ні на вбитих, ні на вмирущого. Радісно всміхаючись, він запитав у Чарівної Квітки:

— Тож тепер байдуже, що в мене з очима? Я однаково не буду Богом, правда ж?

Але Чарівна Квітка не звертала на нього уваги. Почувся голос Верховного Жерця, який уже припав щокою до підлоги:

— Все сходить кров'ю... Він жалить, мов скорпіон!

Брехунець був уже далеко, так далеко, що наздогнати його могла хіба тільки випадкова стріла. Він видерся на мур, який вузенькою стежкою виступав із води й тягся попід верхівками пальм аж до середини течії. А тоді повернувся обличчям до тераси й довго махав руками, ніби вигукував без слів: «Я вижив, я мав вижити!» Лучники застигли біля парапету з порожніми вже сагайдаками й чекали наказів від Чарівної Квітки. Але та стояла з піднесеними руками й роззявленим ротом, заворожено дивлячись на Брехунця.

Верховний Жрець ясно й чітко, як і належить жерцеві, промовив:

— Він хоче бути смертним.

То були його останні слова.

Широкий усміх Царевича був тепер до кумедного недоречним. Він запитав:

— А тепер мені можна піти напитися?

Чарівна Квітка неуважно відказала:

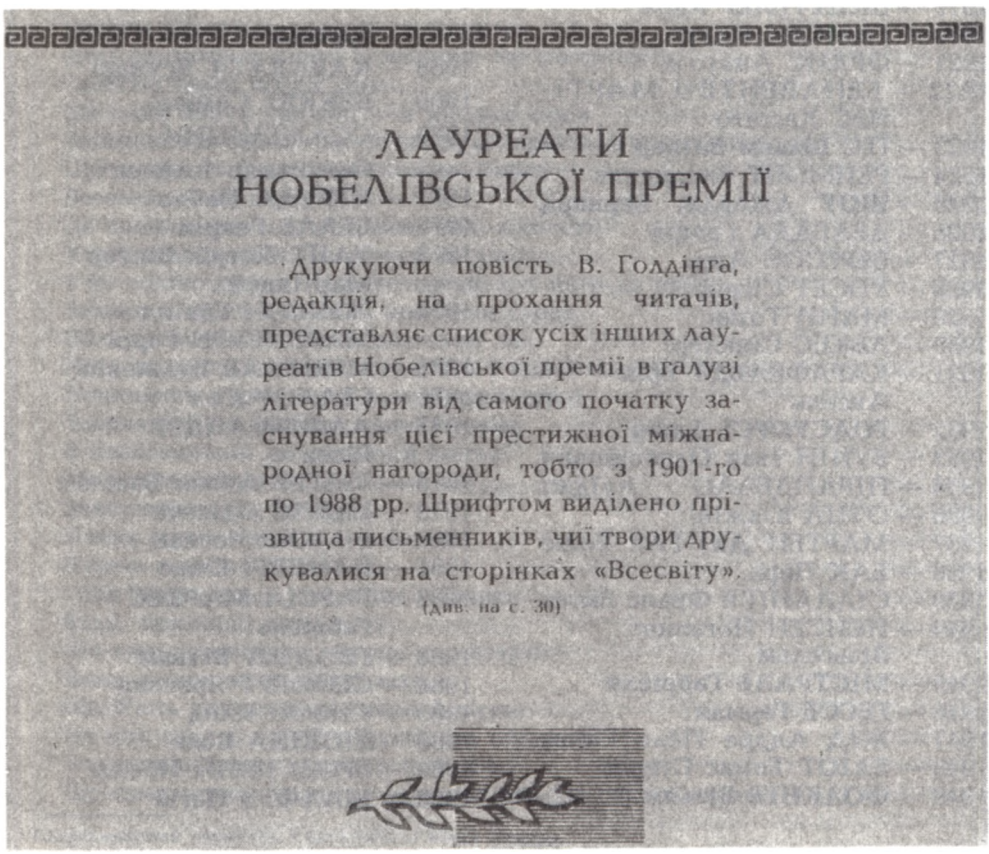
— Зараз, зараз, дитино моя. — Вона ступила до парапету. — Бути смертним... І все ж таки...

Лучники дивилися на неї й чекали. Чарівна Квітка також почала мінятися — вона круглішала, навіть більшала на очах. Досі впалі щоки поповнішали. Очі, волосся виблискували. Здавалося, ніби якісь парфуми, досі сховані в її тілі, раптом розлилися й підкорили її своїм збудливим ароматом. Чарівна Квітка сяяла, іскрилась. На її устах бриніла ледь помітна усмішка, і від неї на пухкеньких нафарбованих щічках з'явились ямочки. Царівна стояла з піднятими руками, повернувши намащені хною долоні назовні. Вона була саме одкровення.

— І все ж таки краще ходімо й порадьмося з Ним.

Костенко Дмитро Олександрович (нар. 1966 р.) — студент-дипломник факультету романо-германської філології Київського державного університету. Дебютував у «Всесвіті» 1987 р. перекладом оповідань Трумена Капоте «Музика для хамелеонів» та «Одного різдва».

ЛАУРЕАТИ
НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ

Друкуючи повість В. Голдінга, редакція, на прохання читачів, представляє список усіх інших лауреатів Нобелівської премії в галузі літератури від самого початку заснування цієї престижної міжнародної нагороди, тобто з 1901-го по 1988 рр. Шрифтом виділено прізвища письменників, чиї твори друкувалися на сторінках «Всесвіту».

(див. на с. 30)

1901 — СЮЛЛІ-ПРЮДОМ Франсуа Арман
1902 — МОММЗЕН Теодор
1903 — БЙОРНСОН Бйорнстьєрнє Мартініус
1904 — **МІСТРАЛЬ Фредерік**
— ЕЧЕГАРАЙ-І-ЕЙСАГІРРЕ Хосе
1905 — СЕНКЕВИЧ Генрік
1906 — КАРДУЧЧІ Джозуе
1907 — **КІПЛІНҐ Джозеф Редьярд**
1908 — ЕЙКЕН (ОЙКЕН) Рудольф
1909 — **ЛАГЕРЛЕФ Сельма**
1910 — ХЕЙЗЕ Пауль
1911 — МЕТЕРЛІНК Моріс
1912 — **ГАУПТМАН Гергарт**
1913 — **ТАГОР Рабіндранат**
1915 — РОЛЛАН Ромен
1916 — ХЕЙДЕНСТАМ Карл Густав Вернер фон
1917 — Г'ЄЛЛЕРУП Карл
— ПОНТОППІДАН Генрік
1919 — ШПІТТЕЛЕР Карл
1920 — ГАМСУН Кнут
1921 — ФРАНС Анатоль
1922 — БЕНАВЕНТЕ-І-МАРТІНЕС Хасінто
1923 — **ЙТС Вільям Батлер**
1924 — РЕЙМОНТ Владислав
1925 — **ШОУ Джордж Бернард**
1926 — ДЕЛЕДДА Грація
1927 — БЕРГСОН Анрі
1928 — УНСЕТ Сігрід
1929 — МАНН Томас
1930 — ЛЬЮЇС Сінклер
1931 — КАРЛФЕЛЬДТ Ерік Аксель
1932 — **ГОЛСУОРСІ Джон**
1933 — БУНІН Іван Олексійович
1934 — ПІРАНДЕЛЛО Луїджі
1936 — О'НІЛ Юджін
1937 — МАРТЕН ДЮ ГАР Роже
1938 — БАК Перл
1939 — СІЛЛАНП'Я Франс Еміль
1944 — ЙЄНСЕН Йоганнес Вільгельм
1945 — **МІСТРАЛЬ Габріела**
1946 — **ГЕССЕ Герман**
1947 — ЖІД Андре Поль Гійом
1948 — **ЕЛІОТ Томас Стернз**
1949 — **ФОЛКНЕР Вільям**
1950 — РАССЕЛ Бертран
1951 — ЛАГЕРКВІСТ Пер Фабіан
1952 — **МОРІАК Франсуа**
1953 — ЧЕРЧІЛЛЬ Уїнстон Леонард
1954 — **ХЕМІНГУЕЙ Ернест Міллер**
1955 — **ЛАКСНЕСС Гальдоур Кільян**
1956 — **ХІМЕНЕС Хуан Рамон**
1957 — **КАМЮ Альбер**
1958 — ПАСТЕРНАК Борис Леонідович
1959 — **КВАЗІМОДО Сальваторе**
1960 — **СЕН-ЖОН Перс**
1961 — **АНДРИЧ Іво**
1962 — **СТЕЙНБЕК Джон Ернст**
1963 — **СЕФЕРІС Йоргос**
1964 — САРТР Жан Поль
1965 — ШОЛОХОВ Михайло Олександрович
1966 — АГНОН Шмуель Йосеф
1967 — **АСТУРІАС Мігель Анхель**
1968 — **КАВАБАТА Ясунарі**
1969 — **БЕККЕТ Семюел**
1970 — СОЛЖЕНІЦИН Олександр Ісайович
1971 — **НЕРУДА Пабло**
1972 — **БЕЛЛЬ Генріх**
1973 — **УАЙТ Патрік Віктор Мартіндейл**
1974 — ЙОНСОН Ейвінд
— МАРТІНСОН Гаррі
1975 — **МОНТАЛЕ Еудженіо**
1976 — БЕЛЛОУ Сол
1977 — **АЛЕЙКСАНДРЕ Вісенте**
1978 — ЗІНГЕР Айзек Башевіс
1979 — **ЕЛІТІС Одісеус**
1980 — МІЛОШ Чеслав
1981 — КАНЕТТІ Еліас
1982 — **ГАРСІА МАРКЕС Габріель**
1983 — **ГОЛДІНГ Вільям**
1984 — СЕЙФЕРТ Ярослав
1985 — СІМОН Клод
1986 — **ШОЇНКА Воле**
1987 — БРОДСЬКИЙ Йосиф
1988 — **МАХФУЗ Нагіб**

ДЖОРДЖ РИГА

Переклав Володимир БРОВЧЕНКО

ВОСКРЕСІННЯ

ПОЕМА

Довгий сон перекреслюють спалахи світла,
Що проносяться в небі, мов трасуючі кулі
Зі священної зброї, за обріями
Цієї землі.
Кольори прекрасні займаються:
Гнівні червоні, зимні фіалкові та голубі,
Радісні золоті та зелені,— вони заповнюють світлом провалля
І камінні ущелини. Вогнисті стрічки
Іскристої сталі зв'язують континенти
Рясним багатством злаків та фруктів.
Десь вантажать нафту й машини, що розтинають
Гранітні шари шкіри землі...
Ще один вибух удалині — й міріади зірок
Здіймаються серед трасуючих куль, кристали коштовних ген,
Що виграють багатством кожної барви
Веселки. А на пагорбі,
Де спочивають мертві довгої ночі-вічності,
Хтось підводиться, спершись на лікоть
І на коліно потім. Піднято тьмяні очі його до неба,
Зашерхлі вуста дрижать, прагнучи слова,
Щоб привітати змінний, несталий час.
Його хитають космічні вітри, що з пронизливим свистом
Починають переплітати різнобарвні сувої,
Творячи вічно мінливу запону небес.
В непогамовній грі образу й світла
Миготять невловимі фантоми часу,
Зникаючи серед вихору
Нових зірок, потоків з холодних
Нуртів космічних глибин.
...Він підводиться на коліна і бачить
Бліді, примарні риси епох,
Що вже проминули або ще не настали.
Вони, немов велетенські коні,
Що б'ють копитами у хмари й вітри.
На них сидять воїни у броні, без облич —
Вони пропадають в стіні з полум'я,
Що сама зникає разом із вершниками. На сонці — храм.

Підрядниковий переклад з англійської Юрія Скляра.

Дзвони б'ють, сповіщають косовицю
Чи початок війни. Великі північні ріки
Несуть кригу в далекі моря. Видно повиті сутінню ниви,
І люди по них біжать, спотикаються, від смерті рятуючись,
Несуть на плечах їжу й начиння для праці.
Ще зміна світла — і ось закохані
Застигли під муром саду,
Завмерли навіки, з'єднавшись душею і тілом.
На дереві діти зривають
Стиглі сливи з обтяжених віт,
Їдять їх, весело сміючись серед зеленого спокою листя.
Кінний візок зі скошеним сіном,
В його затінку спить молодий хлопець у солом'яному брилі,
Насунутому на обличчя, сплять і коні — там, де й стояли.
...Стоячи на колінах, він показує на щезлий вже образ,
І глухо кричить: «Це — я! Це — я!
Таким був я колись!»
Давно забуті сльози тепер печуть йому очі,
І голову він схиляє, сповнений спогадів
Свого дитинства, проведеного серед жіночих пересудів,
Серед чоловіків, пропахлих полем та хлівом,
Серед дітей, таких як і він, що вчились рубати дрова,
Вирощувати і випікати хліб, лагодити взуття, приймать пологи
Від корів, які телились на галявині.
Життя і смерть — незмінні так само, як чергування літа й зими,
Друзі і вороги, що переймаються справами один одного,
Що поділяють лихі й світлі часи.
Худоба й свійська птиця, що її звати Сюзі,
Джон або Пол,— доглядають за ними ґстаранно,
І ріжуть ніжно лише найулюбленіших,
І готують страви з них, які подають до столу,
Частуючи гостей і родину на найбільшому святі року.
Вся віра їхня була проста. Їхній бог — то незграбне письмо ікони
В церкві сільській. Їхній Бог — то вода
В крижаній глибокій криниці. Їхній Бог —
Лиш клапоть родючого чорного грунту.
Їхній Бог приносив удачу, коли щастило купити коня.
Їхній Бог — то світло таємне, радість, утілена в жінці,
Що звабліює свого обранця. Їхній Бог — то темнота,
В якій визріває світло...
...Він знову зводить обличчя до небесної тверді,
Наснажений, вдячний за те,
Що кінець вже настав лежанню
На тому камінному пагорбі, де зібрались забуті,
Де всі мертві, яких відкинуло людство
Та які ще не розпались на порох.
Там лежать загиблі, про яких ніхто не говорить,
Там жертви поворотів нашої історії,
Вони всі по смерті засуджені
Жити надіями нездійсненними,
Всі вони подолали свій хресний шлях
Від нескінченних злиднів до чистилища і безнадії,
Їхнє життя було гірким у всьому — у їжі,
В домівках, за які нічим було платити,
З квітами яскравими за вікном,
Що були ширмою глибокого смутку.
За шибками, в домі. Там, де діти,
Не маючи жодного шансу ввійти у великий світ
Комп'ютерів, зиску, мистецтва, політики,
Притупили розум наркотиками,
Браком знань і просто острахом життя

В гаморі міст, що наступають на ліси і поля,
Де все ще лишились Богом забуті містечка,
Де і староста, й дурник місцевий
Стрічаються наче рівні, бо кожен упевнений:
Інший плече підставить, як прийде біда.
...Він знову здіймає очі до тверді небесної —
І бачить вулкани, шторми, заграви великих пожеж,
Що віддзеркалені в небі миттєвими зблисками.
Ці картини швидко тьмяніють. Із них
Складають образи різних епох, що їх вкарбовано в пам'ять землі:
Малі і великі звірі, птахи з пащеками собак.
Рептилії й риби, укриті панцирем, а також люди,
Що причаїлися під деревами велетенськими,
Рятуючись від наглої смерті, шукаючи їжі,
Гамуючи голод тим, що знайдуть, навіть ящірками,
Уникаючи пазурів і щелеп хижаків.
Вони бачили все, спостерігали і мислили,
Вони все бачили й мислили...
Річки здіймалися повенями, потім верталися в русла.
Великі вогнища ставали пожежами,
Руйнувались міста і поселення,
Де віки таборились, немов незліченне військо,
Де були їжа й вогонь для зігрівання тіла.
І знову вони щезали в тумані століть,
У хмарах, що небо затьмарювали,
Що мороком застилали і розум, й душу,
Живого мерця, який споглядав,
Питаючи сам себе, чому це йому випало
Бути свідком земної пам'яті.
Він сам не зробив достатньо,
Аби зрівнятися з тими образами
Вершників старовинних у хмарах,
Щоб так, як вони, дивитись очима гнівними
На завоювання, руйнування чужих земель, чужих народів,
Освячене пишнотою й урочистістю церков та обрядів,
Чиє коріння глибоко проростало у нашу землю,
У землю, родючу від крові, пролитої в війнах,
Від попелу згарищ на місці лісів.
Перед його очима проходять тіні
Людей, що вижили з головами похиленими.
Вони — голодні й злиденні. Серед них
Є скрипалі й танцюристи, у їхніх машкарах
Біль, поєднаний з радістю;
У видовищі пантоміми
Є світ життя над темрявою смерті і відчаю.
Гримить в їхніх душах непереможний звук надії,
Здійснюючи дух до нових висот.
...А він тим часом вдивляється в хмари,
В далекосяжну і проминущу далеч,
Де пропадають без сліду всі його мрії, вся його пам'ять,
Все, ним зроблене, є недостатнім. Слова печуть йому вуста.
Він мружить очі, вдивляється в небо,
Шукає там назавжди загублені образи,
Які колись існували, створені
Невмирущим небесним порядком.
Із хаосу, з одвічного зростання, з руху зірок.
«Я не зробив усього, що хотів!» —
Нарешті він кричати спромігся.
І внутрішнім, найбільш прискіпливим оком
Враз осягнув причину, через яку
Була його держава занедбана,

І дух людський страждав у чистилищі,
І люди падали у безодню від благородства
До злочину, і де всьому було причиною одне:
Його, лише його діяння. Між косовицею влітку
Та довгим хресним шляхом, що опісля проліг
У юнацькі роки, коли не знав, що лежатиме
Серед мерців на цьому самітному пагорбі.
Багато води спливло під мостами нашими.
За той час і він і родина його
Звели житло і годувалися
Ласкою всього світу. Але навзаєм
Той самий світ зажадав від нього
Злетіти й скинути маленьку бомбу на Хіросіму.
І він зробив це влітку, вранці ясного дня.
Або той крик за долею Чілі,
Де згасло полум'я боротьби за свободу
Під чоботами бандитів...
Або нелюдські муки Соуето[1],
Або ж фашисьська бойня в Шатилі[2].
«Я не зробив усього, що я хотів!» — він простогнав
І поточився на коліна.
Падав сніг — посланець спокійних, лагідних небес,—
Стелився під ноги, а він дрижав, зодягнений в дрантя,
Поряд з ним заворушився ще один з мертвих,
Підвівсь — і знову впав обличчям униз.
Він був один, він швидко змерзав
У нічному холоді, під промінням холодним зірок,
На землі тій спустошеній. І пам'ять землі
Зупинилась, чекаючи знаку
Від богів, повержених у порох,
Неспроможних сплатити борг
Свого життя, в муках або в розкошах прожитого.
А далі він важко зітхнув, і серце враз запалало
Давно забутим вогнем, що буяв щоразу сильніше,
Чий відблиск видно було крізь шкіру й одяг,
Він розтулив уста обпечені й крикнув:
— «Так, я — вільний! Нарешті я вільний!»[3]
Тепер можу йти туди, де я потрібен,
Де зможу допомогти пораненим і недужим,
Де словом я надихну переможених знов на змагання! —
І духом легким та безтілесним
Він поринув на крилах, котрі звідки й взялися, у темряву,
На мить зупинився в польоті
Від насолоди зимного вітру,
Що холодив розпечене чоло,
А потім убік повернув і пропав,
На схід, прямуючи назустріч сонцю, що сходило.
Він поспішав, хотів побачити світанок,
Стати учасником трагедій і тріумфів, які наближаються.

Вересень 1987 року

---

[1] Африканське передмістя Йоганнесбурга (ПАР), де 1976 р. расистами було розстріляно демонстрацію чорношкірих школярів.

[2] Один з таборів палестинських утікачів у Бейруті, вирізаний 1982 р. під час ізраїльської окупації.

[3] Передсмертні слова М. Л. Кінга.

Бровченко Володимир Якович (нар. 1931 р.) — відомий український поет. Автор близько двадцяти поетичних книг та роману у віршах «Як Мамай до Канади їздив» (1984). Виступає і як перекладач з мов народів СРСР (російської, білоруської), а також із польської та болгарської. Голова правління Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.

СПРОСТУВАННЯ АКСІОМИ

Чому українська культура має всі підстави пишатися творчим доробком канадського письменника Джорджа Риги

Ми давно змирилися з аксіоматичною несхибністю думки про те, що письменник на еміграції неспроможний породити творів високої мистецької цінності, які б так чи інакше заторкували нервові центри історичної долі свого народу. Що ж, не будемо заперечувати класичних, добре всім відомих прикладів. Тим більше, що йдеться не про емігранта...

У подружжя Джорджа Риги і Марії Колодки, які емігрували з України в 1928 році, син Джордж народився через чотири роки вже в новій країні — Канаді. Виростав він у канадському середовищі, завжди писав англійською мовою, хоча не забував і мови свого дитинства, мови своїх предків — української. Сім років навчання в однокімнатній школі у Діп Крік, що на півночі провінції Альберта,— єдина формальна освіта. Далі його вчило життя. Дванадцятирічним підлітком вийшов він на широкий шлях не лише в символічному розумінні — працював поденником на будівництві доріг і мостів, там, де взагалі траплялася робота, і продовжував освіту заочно. П'ять років день у день працював пліч-о-пліч з пролетарями, дрібними фермерами, які збанкрутували в спробах вести власне господарство, й індіанцями, котрі, за його словами, «точно так боролися за те, щоб вирватися з резервацій, як і ми боролися, аби вирватись з гетто». Сімнадцятирічним він перемагає в конкурсі за трирічну стипендію (в країнах Північної Америки різні інституції — від фондів великих фінансових конгломератів до благодійницьких організацій — влаштовують змагання для тих, хто неспроможний сам заплатити за своє навчання) у школі мистецтв, проте цю нагороду скасовують вже на початку другого семестру через те, що Джордж написав поему, спрямовану проти війни в Кореї. Цього разу він бере до рук не лопату, а мікрофон — працює на радіо в Едмонтоні (столиця провінції Альберта), та через чотири роки знову опиняється без роботи і знову внаслідок своєї політичної активності...

На цьому місці перервемо розповідь про біографію письменника. Замислимось. Чи типова така доля для представника другого покоління іммігрантів? Більш-менш. Канадські українці знають і кращі, і куди гірші приклади. Щоправда в цьому випадку доля мала до діла з людиною винятковою, щедро обдарованою талантом і мужністю, особливою життєстійкістю і водночас впевненістю у своїх силах та своїй правоті. Це покоління, як правило, емігрантами себе не вважає і в основному прагне якомога скоріше інтегруватися в канадське суспільство, бути в ньому «своїм», «без етнічних домішок». Багато хто навіть змінює прізвище, аби воно звучало на англійський кшталт. Їхня мета — зрівнятися з оточенням, вибороти у нього право на повну тотожність з будь-яким іншим його представником (бажано англосаксом, гірше — французом). Це багатовимірний, надзвичайно складний, поліваріантний процес, який часом призводить до виникнення різних психологічних комплексів (аж до комплексу «вини перед Україною»), до моральної дезінтеграції особистості, коли, образно кажучи, відштовхнувшись від одного берега, людина так і не досягає іншого. Творча людина, звісно. Позаяк асиміляційний казан північноамериканської суперіндустріалізованої цивілізації успішно перетоплює представників різних націй і культур на усередненощасливого канадця чи американця (в США цей процес куди більш інтенсивний і безжальний).

У творах літераторів цієї генерації почуття ріднизни до землі своїх предків якщо й бринить, то лише глибинною, часом на генному рівні, тужливою нотою, як щось ніколи не відчуте, як спогад про небачене. Голос крові? Факт, який наука нібито й не заперечує, але й пояснити природу якого теж не може. Таж природа ніколи не забуває про баланс і, можливо за універсальним законом компенсації, нерідко повертає людині притлумлене в ній почуття національної приналежності (у різних формах — як цікавість, підвищений інтерес, навіть нестримний потяг) на новому витку спіралі життя. Отак запалюється патріотичний вогник в душі, в якій, здавалося, вже й іскра не жевріє. Цей феномен «Всесвіт» розглядав у статті «Фатум асиміляції чи боротьба за своєрідність? Чому канадська письменниця Мирна Косташ згадала про своє походження» (1986, № 7).

Природа творчості — можливо, найскладніший з відомих нам об'єктів досліджень. Усе там унікальне, неповторне, індивідуальне. Мікро- і макрокосм історії і сучасності освітлений спалахом прозріння, коротке замикання мільярдів нервових клітин. З широкими, як кажуть, масами — легше: цілий прошарок канадців (та й американців, англійців, австралійців тощо) українського походження другого, третього і т. д. поколінь, які не лише успішно інтегрувалися в колись чуже і вороже для них оточення, а й зайняли в ньому вищі, командні щаблі, раптом (?!) відчувають потяг здійснити подорож у зворотному напрямі. Досягнувши висот, вони прагнуть униз. Збагатившись новим, бажаним — відкидають його. Так, як м'яке перемагає тверде...

Прямих звернень до української теми у Риги не так багато: роман «Голодні гори» (1963), п'єса «Листи до мого сина» (1982), фільм «1927», знятий за його сценарієм канадською телекомпанією Сі-бі-сі в популярному серіалі про іммігрантів «Новоприбульці». Вражав фільм (мені привелося побачити його в Канаді) своїм загальнолюдським посилом: на матеріалі типологічно суворої долі українського селянина Івана Липи, який дістав у канадських преріях вдосталь землі, але мало щастя, глядача, що називається, хапає за живе

драматизм універсального процесу відторгнення від «свого» і вживання в «чуже». Взагалі, сукупний творчий продукт Джорджа Риги дає підстави не для припущення, а енергійного ствердження, що трагедія десятків тисяч українців, які ставали «робочим бидлом» на заводах і фермах Канади, США, на плантаціях Мексіки та Бразілії, для письменника абсолютно рівнозначна трагедії «мокрих спин» (так образно називають «чіканос»), індіанців, чорних та всіх, хто пригнічується на расовій чи національній основі; що ця трагедія шоком у тисячі вольт пройшла через серце письменника, переплавившись у могутні рядки його книг і перетворившись на визначальний вектор його творчого кредо. Відтак, хто насмілиться заперечувати, що кожний твір Джорджа Риги не є виходом на тему української еміграції?

Не примхлива парабола інтелектуальних шукань — оголена правда життя виводила письменника на чіткі позиції в літературі. Важливо зауважити, що Рига, хоча і робив помилки в своєму житті, але їхнім мотивом ніколи не виступав конформізм. Його творчість, зміст та стиль життя — напрочуд гармонійні, і в цьому відношенні він був такою ж щасливою людиною, як Хемінгуей. Ось характерний шкіц. Якось (про це розповів мені сам Рига) до нього звернувся за порадою один знайомий письменник — чи слід йому приймати значну за винагородою літературну премію, якщо вона, хай і приховано, асигнується ЦРУ? Відповідь Риги не залишала ані міліметра простору для маневрів: «Ніколи не бери гроші в диявола. Візьмеш раз, а душу продаси назавжди».

Починаючи з п'єси «Індіанець» (1962, див. «Всесвіт», 1972, № 1) і до останнього роману «Тіні стерв'ятників» (1985, див. «Всесвіт», 1987, № 1), Джордж Рига рішуче стверджував своє авторське право на право бути пліч-о-пліч із страждучим людом. Найпрестижніша газета Канади «Глоб енд мейл» трактує це в такий спосіб: «Рига, який мав неперевершений ліричний талант, міг би охарактеризувати всі свої твори словами, які він мовив щодо своєї п'єси «Індіанець»: «Вона народилася,— заявляв він,— на землі і під вітром ситуації, в яку я був так болісно втягнений». Біль Риги походив від його дивовижної здатності співпереживати з голодними, бідними та культурно знедоленими». Літературознавець Дороті Паркер у біографічному нарисі «Джордж Рига», вміщеному в канонічно-академічному виданні «Постаті канадської літератури» (1982), приходить до такого висновку: «У всіх його творах, від першого до останнього слова, відчувається тривога і турбота Риги про страждуче людство, про чоловіків і жінок, що ведуть нав'язаний їм спосіб існування і несуть відповідальність, якої вони не обирали і якої не бажали». Коли в Канаді я завів мову про Джорджа Ригу з тодішнім президентом Асоціації письменників Канади Вільямом Валгардсоном, той миттєво видав певно давно готову характеристику, яка за своєю точністю та лаконізмом нагадувала математичну формулу: «Рига? Говорить за тих, хто не має змоги говорити за себе сам». Згодом я дізнався, що саме так визначав головний обов'язок письменника і сам Рига у своєму виступі на книжковому фестивалі у Пентіктоні в травні 1986 року.

Та не будемо вилучати Джорджа Ригу з контексту канадської культури, яка все ще відчайдушно бореться за своє самоствердження під культурно-інформаційною навалою свого південного сусіда. І що цікаво, при цьому не збивається на здавалося б логічні за таких умов прагнення до ізоляціонізму, регіонально тематичної обмеженості. Ні, там настійливо проявляється тенденція до виходу на глобальні, загальнолюдські теми. Творчість Джорджа Риги — переконливий аргумент, адже, скажімо, роман «Тіні стерв'ятників» читач зацікавлено сприйматиме на будь-якій географічній широті чи довготі. Мені, до слова, вбачається не випадковою виразна духовна спорідненість роману з підкреслено канадським фільмом Зейла Р. Далена «Мисливець» (виробництва канадської компанії «Хайлайт продакшнз»), позаяк у цьому фільмі метафора «полювання» як моделі людського буття покликана стягнути суспільні протиріччя у протистояння полюсів, що по суті є модифікацією формули «жертва — кат» як типологізації відносин у суспільстві. Та ще важливіше те, що автори і роману і фільму, на відміну від американців чи англійців, не обмежуються виведенням формули, а чітко заявляють про свою позицію на боці «жертви». На мій погляд, це — одна з новітніх ознак канадської культури. Хоча й авторам творів з вибуховим соціальним зарядом живеться в Канаді зовсім не просто. Як розповідав мені Рига, його «Тіні стерв'ятників» блукали по видавництвах кілька років, і, попри високий літературний рівень роману, гостроту сюжету і його злободенність, не знаходили видавців, які б зважилися ризикувати своїм реноме. Рига розповідав мені, як передавав через кордон (в'їзд до США йому був заборонений) у Голлівуд написаний ним під псевдонімом сценарій про Чехова, бо його прізвище викликало негативну реакцію у китів кінобізнесу.

Як з'ясувалося, не тільки ми любимо мертвих діячів культури — від них уже годі чекати несподіванок. У Канаді теж після смерті Джорджа Риги газети і журнали всіх напрямів навдивовижу одностайно відслужили панахиду його таланту. А за життя їм не дуже подобалося те, як він настійливо і послідовно кидав в обличчя суспільству свій гнів і біль. «Канада перебуває серед найбільших (з народів світу) культурних околиць,— заявляв Рига в одному із своїх публічних виступів перед канадською громадськістю в 1977 році.— Ми залишаємося звалищем для комерційного культурного сміття з решти світу».

Один з найпрестижніших журналів Канади «Маклінс» небезпідставно і влучно називав Ригу «Пророком, якого заперечували у його власній країні». Дійсно, після шаленого успіху в Канаді п'єси «Порив Ріти Джоу» (1966), яка з великою емоційною силою виразила трагізм становища індіанців у білому суспільстві, письменник, здається, дістав більше визнання в Європі, ніж у себе вдома. Премії Едінбурзького фестивалю, літературні й телевізійні нагороди ФРН і Нідерландів, прем'єри у найкращих теат-

рах Лондона, Парижа, Праги, захоплена преса — все це припало на ті півтора десятиріччя відносної апатії до його імені в рідній країні, аж до того часу, коли в 1984 році його п'єсу «Листи до мого сина» було висунуто на здобуття літературної нагороди Генерал-губернатора.

Та сила впливу митця на суспільство за його життя рідко вимірюється газетним шумом, преміями і нагородами, тим більше в середовищі, де вміння створювати рекламний бум навколо літературних творів частогусто є вирішальним чинником комерційного успіху. В цьому відношенні, а втім як і в інших життєвих колізіях, Джорджа Ригу важко назвати «улюбленцем долі». Своє коротке життя він провів у боротьбі, не орієнтуючись внутрішньо на успіх, не обмінюючи своїх світоглядних позицій на комфорт слави і багатства. Природа спроможна дати людині талант, а куди його спрямувати — це вже справа людини.

Майже всі його літературні герої діють у глобальному контексті вічної боротьби людини за виживання, самоствердження і власну гідність у ворожих для неї обставинах, там, де сили нерівні. Ведуть вони цю боротьбу не розмірковуючи над шансами, не виважуючи ці шанси на успіх, бо лише в цій боротьбі вони самореалізовуються як особистості. Його друзі — Пабло Неруда, Назим Хікмет, Ілля Еренбург, з якими він познайомився на Всесвітньому конгресі миру в Хельсінкі 1952 року,— як і багато інших митців, теж обстоювали ці позиції, проте на відміну від них Джордж Рига прагнув до пошуку таких літературних засобів, які б діяли на душу читача із силою вулканічного виверження, дев'ятибального землетрусу, нестримного цунамі. Мені пригадується наша зустріч у травні 1987 року у Ванкувері. Смертельна недуга вже випустила свої пазурі, і він скаржився на внутрішню кровотечу, але лягати на операцію не хотів, вірив, що сам подолає стерв'ятника. Він умів боротися. Ми знайшли сховок у затишку скромного ресторанчика. Під акомпанемент класичного джазу за вікном блукала мрійлива травнева ніч, а над Дніпром у цей момент сяяло сліпуче весняне сонце. Рига говорив, що незалежно від географічної широти і мови література має будити совість, добиратися до найпотаємніших глибин людської душі, навіть ціною нервового вибуху. Він розповів мені сюжет, який опрацьовує. Подружжя нелегальних іммігрантів сидить біля каганця у халупі, в колисці з картонного ящика — їхнє дитя; з'являється страховисько і починає гризти дитяті руку; жінка штовхає чоловіка: — «Зупини його!»; той не в силі; «Гукай на допомогу!»; «Але ж прийде поліція і нас кинуть за грати, а з однією рукою можна прожити»; тоді страховисько починає гризти другу руку — і знову батько запевняє дружину, що і без обох рук можна прожити; і так у заціпенінні, у кайданах страху він щоразу шукає і знаходить виправдовування своїй бездіяльності, паралічу совісті... Що ж, боротьба з «обставинами життя» ведеться не лише в іммігрантській халупі, а й у добре умебльованій і гарно встеленій імпортними килимами затишній вітальні або обшитому дубом офіційному кабінеті...

1983 року Джордж Рига приїхав на Україну. Ось його заява: «Я вперше побував на Україні, землі моїх предків. Я побував тут як людина і як митець. Як людина я глибоко зворушений великодушністю й ентузіазмом українців, їхніми трудовими досягненнями на шляху будівництва багатшого і кращого життя. Я вражений величезними зусиллями, спрямованими на збереження й творення їхньої великої історії та культури». Ці слова були надруковані в нашій пресі. Але тоді ж він сказав мені, що «...ви — лише з'єднувальна ланка між Сходом і Заходом», і, мовляв, вам ще належить усвідомити свою культурну роль. Великий митець — це і завжди велика суперечливість. 1956 року Рига вийшов з Комуністичної партії Канади, але все своє творче життя по суті боровся за ті ж ідеали, що й чесні комуністи. Він майже ніколи не наголошував на своєму українському походженні, але дедалі більше відчував потяг до української теми, мріяв про новий, триваліший приїзд на Україну. Та й смерть увірвалася до нього у розпал роботи над сценарієм чисто українським.

Джордж Рига передовсім належить людству. Звісно, належить він і Канаді. Але українська культура має всі підстави не лише пишатися його творчим доробком, а й обов'язок якомога скоріше опанувати ним, включити його до свого активу. Індіанці, мексіканці, канадці, американці вважають його своїм письменником. А ми? Митця і людину, яка народилася від українців, корінь яких так і залишився в селі Голен на Івано-Франківщині. Прекрасне місце для першого пам'ятника письменнику, який прийшов до свого народу, талановито і пристрасно захищаючи гідність і потамовуючи біль народів інших! Незалежно від того, віримо чи не віримо ми в несхибність аксіоми, про яку йшлося в перших рядках цієї статті, Джордж Рига своєю творчістю і своїм життям її просто зігнорував.

Так, нам ще належить перекласти роман «Нічне бюро», «Сім годин до заходу сонця», «Відблиски раю», «Орач льодовика» та десяток інших п'єс, поетичних збірок і книжок прози. Сьогодні ж «Всесвіт» пропонує своїм читачам можливо останню (з відомих нам) робіт Риги, перекладену за рукописом. Ось історія цього своєрідного тестаменту. Влітку минулого року він одержав офіційне запрошення взяти участь у Мербадському поетичному фестивалі, який мав відбутися в Багдаді у листопаді-грудні 1987 року. Цей фестиваль відроджує стародавню традицію щорічно збирати дослідників з арабського світу, котрі просто неба слухатимуть день у день поетичні твори, що «висловлюють надію на краще життя і драматично представляють жагу до справедливості». Восьмий за ліком фестиваль, який збирав представників п'ятдесяти країн, присвячувався боротьбі людства за мир і справедливість. У вересні Рига завершив роботу над своїм поетичним посланням фестивалю. Та виголосив там уже його друг. У листопаді на 56-у році життя в його будинку в місті Саммерленд (провінція Британська Колумбія) зупинилося серце Джорджа Риги. Зірки теж згасають, але їхнє світло доходить до багатьох поколінь людей на Землі.

Валерій ГРУЗИН

[На своїй віллі на Великій обмілині знайдений мертвим за письмовим столом (де писав передвиборну рекламну статтю про партію і її лідера Бертеля Лундберга) колишній лідер партії, колишній прем'єр-міністр Сігурд Естергрен. Негайно викликаний лікар установив діагноз — сильний серцевий напад, поліцейський це підтвердив. Проте міністр, який перебуває на віллі в гостині, не може погодитися, що це природна смерть, і починає самостійне розслідування, підключаючи до цього й вчителя Перссона, оповідача.]

21

Наступного ранку — в середу, яка надходила за вівторком, як і належить,— міністр влетів, наче мати-ластівка в гніздо, хоча й без черв'яка у дзьобі. Натомість з книгою в руці.

— Сьогодні я вирішив оглянути Скурупскунгсгорд[1],— закричав він, шукаючи на блюдці скоринку від пирога, яку я, однак, встиг сховати під ковдру.

— Чому саме її?

— Це так чудово звучить... Ось послухай-но.

Своїми незграбними пальцями він почав перегортати книгу. (Ця людина, що стільки років провела в департаменті, й досі не засвоїла навіть найпростішої форми роботи з паперами, і коли йому доводиться підписувати документи, біля нього мають стояти й показувати, примовляючи: «Отут! Ні, не там! Отут!»).

[1] Старовинна королівська садиба.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 11.

— ...Найдавніші споруди замка зведено ще в XIV столітті...

Я слухав його, відхилившись на подушки.

— Колони зали для учт зберегли свій первісний вигляд...

Я сперся на лікоть.

— Кажуть, зовнішньою галереєю Карл XV ганявся за дружиною свого дворецького, яка відмовилася розділити з ним ложе...

Забувши про пиріг, я відкинув ковдру.

— Я швидко. За півгодини буду готовий!

— От і чудово! — міністр підхопив з килимка скоринку від пирога, дмухнув на неї, і тільки її й бачили.

Перед нами, посеред розлогого парку, височіли міцні, викладені з червоної цегли стіни королівського замку. Його зовнішній вигляд, понад усі сподівання, був промовистіший, ніж будь-які фотографії. Порадувала мене й відсутність юрби відвідувачів. Звільнений від своєї збруї, я поквапився до дубової брами. Тягнув двері до себе, але вони не піддавалися; я їх штовхав, але вони однаково упиралися. Мій погляд зупинився на невеличкій табличці під склом: «По середах зачинено».

Я вихопив у нього книгу і почав її гортати — робота для мене була хоча й звична, але зараз руки мої тремтіли.

— Скаттехольм... Скаттехюс... Скуруп... По середах зачинено. У твоїй книжці про це ясно написано!

— Дивно. Я не помітив. Певно, набрано дуже дрібно. Наприкінці. Наче в контракті про оренду приміщення, що все сміття належить, мовляв...

— Це написано вгорі. Великим жирним шрифтом.

— Справді, ти бач! Як прикро! Але поблизу напевно є багато інших цікавих місць, які по середах відчинені. Наприклад, отой будинок у гайку, в нього така кумедна вежка! Давай-но його оглянемо.

Це був звичайний будинок 90-х років минулого століття, я зрозумів це ще біля воріт, абсолютно нічого визначного, хіба що якісь різьблені кучерики «радість столяра».

Але міністр під'їхав ближче і зупинив машину на майданчику, вкритому гравієм.

— Жодної таблички про те, що тут зачинено, нема! — радісно заволав міністр. — Залишається тільки увійти.

Я дещо побачив, і мене охопила жахлива підозра.

— У домі живуть! У вікнах квіти і фіранки. Хто тут мешкає? Тільки не кажи, що...

— Квіти й фіранки? Ага, справді. І ти знаєш, я зараз подумав, чи то не Гаральд та Гіллеві Галлін? Наскільки я пам'ятаю, вони мешкають десь поблизу. І якщо ми вже все одно тут, нам варто до них зазирнути, щоб висловити співчуття. Я хочу сказати, якщо ми були з візитом у матері, то повинні провідати й дочок із зятями. Інакше це виглядало б дивно. Навіть неввічливо. Особливо, якщо немає таблички з написом «Зачинено»...

У цю мить ізсередини почулися два різких удари, схожих на постріли. Потім пролунав протяжливий нелюдський зойк.

— О господи, ми не встигнемо! — закричав міністр, кинувшись до дверей, які, розчинившися, катапультували нас у передпокій.

Біля стіни в дальньому кінці коридора, неприродно скоцюрбившись, лежав чоловік. Над ним похилилася Гіллеві Галлін з молотком у руці. Він видавався занадто важким для такої тендітної, крихітної істоти.

— Гарольде, любий, я ж казала, що тримати краще мені, а забивати тобі! Я не можу кожного разу влучати по цвяхові...

Вона озирнулася.

— А, це ви, дуже приємно! Ми тут оббивали панелями передпокій, і я випадково вдарила Гарольда по великому пальцю... Що-що? По вказівному? Я йому казала, щоб він хоча б надів рукавички. Чи не вип'єте чаю?

Чоловік на підлозі ворухнувся і звівся на ноги. Де й ділися його звичний безтурботний сміх і чепурна зачіска. А люлька, що випала з рота, валялася на підлозі.

— Це вона навмисне зробила,— заскімлив він. — Щоб не допомагати. Йдіть

собі, пийте свій чай, розважайтеся! А я працюватиму сам. Я оббив усі кімнати, так що з передпокоєм уже якось дам собі раду. Та жінки й непридатні до практичної діяльності. Йдіть, пийте чай! Чуєте, що я вам кажу, йдіть чаювати! Я хоч попрацюю спокійно!

— Ніж отак гидко бурчати, краще справді попрацюй сам,— сказала Гіллеві Галлін, хитнувши своєю мініатюрною голівкою. — Я буду у вітальні, якщо тобі раптом знадобиться допомога.

— Допомога? — ущипливо розсміявся архітектор Галлін. — І це ти називаєш допомогою? Від кицьки й то користі більше. Тоді хоч руки лишаться цілими.

— Це жахливо,— зітхнула Гіллеві Галлін, входячи у кімнату,— Гаральд постійно оббиває будинок панелями. В нього це стало манією. Він раптом вирішив, що треба заощаджувати на опаленні...

— Гіллеві! Йди сюди! Йди сюди, кажу тобі!

Жінка зникла. Я озирнувся. Усі стіни вигиналися, а по шпалерах тяглися довгі прямовисні шпарини. Не залишалося сумнівів у тому, що архітектор Галлін поширив свою діяльність і на цю кімнату.

Фру Галлін повернулася, личко її розчервонілося.

— Ой, прошу вибачення! Цього разу вже я тримала, а він забивав, так справа пішла краще. Власне, він уже втретє оббиває квартиру.

Міністр нервово барабанив ручкою по записнику, але звук глушився стукотом молотка, що долинав із передпокою.

— Щойно він закінчує якусь кімнату, як йому в одному з тих його жахливих журналів трапляється стаття про новий тип панелей і про те, скільки тепла вони заощаджують, і йому здається, що десь протяг, і він починає все спочатку. Це просто жахливо, ви лишень погляньте! А кімнати стають усе меншими і меншими...

— Гіллеві! Іди-но сюди! Йди сюди, кажу тобі!

Міністр сердито подивився їй услід.

— У таких умовах жодного співчуття не висловиш,— бурчав він. — За всю свою довгу кар'єру на цій ниві... ніколи не стрічав чогось подібного...

— Ой, пробачте! То на чому ми зупинилися? Ага, панелі. Ви тільки гляньте, на що це схоже! Будинок старий, весь перехнябився, тому й панелі тут усе одно рівно не підженеш! В усякому разі, Гаральд цього не може, він жахливий невдаха, хоча вважає себе великим умільцем. Я завжди казала, що найжахливіші люди — це ті, які вважають себе дуже практичними, хоча навіть картину повісити не можуть. У конторі він буває лише три дні на тиждень, каже, що вигідніше утеплювати будинок — через податки. І що, мовляв, архітектору корисно набувати навички практичної діяльності. Я особисто маю нахил до інтелектуальних занять, люблю почитати книжку і подивитися по телевізору якусь хроніку. Та досить мені сісти, він одразу кричить: то йому щось потримай, то по чомусь постукай. З того часу, як ми переїхали сюди, я за три роки навіть десяти сторінок не прочитала.

— Гіллеві! Йди-но сюди! Чому ти не йдеш?

Тепер це був одчайдушний зойк.

Гіллеві Галлін підхопилася, щоки її паленіли.

— Тепер він напевне вчинив щось жахливе! Як того разу, коли прибив себе самого під одну з панелей. Не знаю, як йому це вдалося, але коли я прийшла додому, він застряг там, неначе закладка в книзі або рослина в гербарії. Йду вже, йду!

— Скільки можна! — закричав міністр, кидаючись слідом.

Я обережно висунув голову в передпокій. Навряд чи йшлося про катастрофу, хоча архітектор справді примудрився прищикнути руку між стінкою і рейкою досить хитромудрим способом. Міністр визволив його.

— Йдіть у сад і чекайте там, доки я вас не покличу! — закричав він. — Це ви так виявляєте свою повагу до покійного тестя? Вітчима вашої дружини? Стукаєте й грюкаєте? Приїздиш висловити співчуття, а тут стоїть такий пекельний грюкіт, що й слова не вимовиш! Я скажу, коли ми закінчимо висловлювати співчуття вашій дружині з приводу смерті вашого тестя!

Гаральд Галлін підняв люльку, пригладив чуприну. Вигляд у нього був трохи розгублений. Міністр виштовхав його за двері, у сад.

— Отак,— сказав він. — Тепер можна без перешкод перейти до висловлення співчуття. Дуже прикро, що так сталося... Що ваш батько так раптово помер...

Гіллеві Галлін дивилась у вікно, широко розплющивши очі та напіввідкривши рота.

— Не знаю, чи розумно було відсилати його в сад. Тут я принаймні бачу або чую, що він робить. Останнього разу, коли я відпустила його в сад самого, він надумав спалити старі панелі. Але замість рідини для розпалювання йому впала в очі каністра з бензином. Приїхала пожежна команда — і будинок вдалося врятувати. Це було після того, як він викинув купу грошей на цілий склад азбестових панелей. Він обожнює вигадувати нові «найраціональніші методи», як він це називає. Як того разу, коли йому заманулося підстригати живопліт машинкою.

— Шкода, що з батьком так вийшло,— сказав міністр рішучим тоном.

Гіллеві Галлін відвела погляд од вікна.

— З вашим батьком щось трапилося? Яке нещастя!

Міністр вкрай знесилився.

— Ми розмовляємо зараз про вашого батька. Про вашого вітчима. Він помер.

— Ну звичайно, я знаю. Він помер минулої суботи. На Великій відмілині.

Міністр крутив у руках записничка. Я в захваті подивився на фру Галлін. Хитра чи просто наївна, але зараз вона йому покаже.

— Де ви були, коли помер ваш батько?

— Звісно де, на Великій відмілині. Там, де й ви. І ад'юнкт Перссон. Хіба ви забули?

Міністр засопів, як це роблять деякі з його собак, коли їх довго дражнять діти.

— Що ви робили з пів на другої, коли ваш батько, доктор Естергрен, увійшов до свого кабінету, до четвертої, коли його знайшли мертвим?

Вона висунула язика. Зробити це було не важко, бо рот був напіввідкритий.

— Що я робила? Дайте подумати. Ну, звичайно, я чудово все пам'ятаю. Я лежала в розпадині й засмагала.

— У розпадині? — перепитав міністр, перегортаючи записничка. — Але ж там лежала ваша мати? Сільвія Естергрен засвідчила, що вона була в розпадині сама.

Гіллеві Галлін засміялася. Тоненьким, дзвінким сміхом, так дзвенять порожні склянки на таці.

— Там багато розпадин. У кожного з нас своя. У матері власна, у мене власна, і в Ісабелли власна, і в Івара власна...

Як педагог я чудово її розумів. Зовнішність міністра спонукає до надто докладного переповідання фактів.

— Чи вас хтось бачив?.. У вашій розпадині?..

Фру Галлін посміхнулася. Їй і цього разу не довелося відкривати рота, вистачило ледь-ледь розтягнути вуста. Її білі зуби прекрасно поєднувалися з рожевим кольором обличчя.

— Сподіваюся, що ні. Адже я була зовсім роздягнена. У своїй розпадині я завжди так засмагаю. Мені не подобається біла смужка, що визирає з-під купальника.

— А ви когось бачили?

— Ні, звідти видно лише воду. І клаптик суші з іншого боку затоки.

— Ви весь час там лежали? Між першою годиною і четвертою?

Гіллеві Галлін зморщила лоба. Це її прикрасило, надало обличчю з гладенькою шкірою, булькатими очима й напіввідкритими вустами хоч якогось характеру.

— Так... Ні, не весь. Згодом я дочитала свою газету і пішла взяти іншу, а Ельна попросила мене піти по тата Сігурда й запитати, коли він буде вечеряти. Було десь близько третьої. Але я не заходила до кабінету через те, що під дверима сидів ад'юнкт Перссон, він сказав, що не можна заважати татові, доки він пише. І я повернулася до своєї розпадини.

— І ви нікого більше не бачили під час вашої недовгої вилазки з розпадини?

— Як же, бачила, саме в цей час Гаральд з вудкою йшов до причалу ловити рибу. Він не дуже любить засмагати, на жаль. А як було б чудово. В тому плані, що тоді, принаймні в сонячні дні, я була б упевнена, що він не займається своєю

жахливою практичною діяльністю. Ну і, звичайно, бачила вас у човні з Бертілем Лундбергом. Ми помахали одне одному, коли я йшла через луку до будиночка-кабінету, якраз перед тим, як мене сховав чагарник. Ви пам'ятаєте?

Міністр відповів, що він, звичайно, пам'ятає, це був один із тих жестів, які забути неможливо, такий граціозний, такий дружній, такий чарівний. Він згорнув записник і нахилився вперед з улесливою, дурнуватою посмішкою, бажаючи зробити допит менш офіційним.

22

— Скажіть, усі ви, звісно, обожнювали вашого старенького татуся? Вашого тата Сігурда?

Відповідь пролунала негайно.

— Ну, звичайно, звичайно! Я, правда, знала його лиш вісім років, відтоді, як він одружився з мамою. Але я його дуже любила. Він був такий милий... і... Милий і турботливий. Хоча, зрозуміло, інколи він бував і злим, уїдливим. Але, певна річ, тільки тому, що він був дуже хворий, його треба вибачити. Він, звичайно, знущався над Іваром, що той такий гладкий, а над Гаральдом тому, що він боїться косити траву і літати літаком. «Просто дивно, як цей дорослий, міцний чоловік боїться хоча б ненадовго сісти в літак»,— казав він. Хіба можна звинувачувати у цьому людину? Людей, що бояться літати, дуже багато. Ельна, наприклад, страждає клаустрофобією, боїться закритих приміщень, ліфтів і таке інше. Але водночас у ній живе щось схоже на страх відкритого простору. Тому їй і важкувато підшукати собі приміщення, яке було б і не дуже велике й не дуже мале.

Міністр покопирсався в записнику.

— Ви кажете, що дуже любили свого вітчима? Але ж ви не плакали, як ваша сестра Ісабелла, коли дізналися про його смерть?

Це було дуже пряме запитання. Проте Гіллеві Галлін аніскільки не змінилася на обличчі — адже вуста її були і так уже напіввідкриті, а очі вибалушені. В мене склалося враження, що вона думає.

— Ну що ви, я страшенно засмутилась! Але ж не всі реагують однаково! А саме в ті хвилини я була така приголомшена, все сталося так несподівано. Хоча потім, після вечері, я заплакала. Коли виставила на східці блюдце з молоком для їжаків, точнісінько так, як іноді робив тато Сігурд. Проте він чи вона — я точно не знаю: був це їжак чи їжачиха — не схотів їсти. Лише стояв, принюхувався і дивився на мене маленькими сумними очицями. Наче він чи вона... словом, їжак відчував, що тато Сігурд мертвий. І оплакував його. Тут я вже заревла. А коли почула про це вперше, у мене був шок.

— Шок? Адже ви знали, що в нього дуже хворе серце? Будь-якої миті в нього міг бути серцевий напад.

— Знала, аякже. Але все одно не віриш, що трапиться найгірше. Точно не скажу. Та це приблизно так, як не віриш, що потрапиш у аварію, хоча й їздиш іноді страшенно необережно.

Міністр гриз ручку.

— Скажіть, чим ви займаєтесь? Я хочу сказати,— поквапився додати він, наче побоювався почути у відповідь: «Сиджу, розмовляю з вами, хіба ви не бачите?» — чи маєте ви якийсь фах? Ви десь працюєте?

— Я дієтолог. У місцевій лікарні.

— Дієтолог?

— Я допомагаю людям додержуватися дієти. І веду курси схуднення. Даю рекомендації і таке інше. Зокрема й татові Сігурду. У нього, бідолахи, на додачу до всього був ще хворий шлунок. Йому доводилося виявляти велику обережність у харчуванні.

«Ось,— думав я, сидячи в своєму кутку,— ось людина, яка знайшла своє місце в житті». Ця жінка, тоненька й тендітна, неначе порцелянова статуетка, виглядала водночас бадьорою, свіжою, здоровою. Можливо, на людей гладких та позбавлених почуття власної гідності вона справляла трохи гнітюче враження. Але для товстунів, які мають залізну волю й непохитну впертість, вона була мабуть, ідолом, ідеалом, мрією.

— Певна річ, це досить нова і незвична професія. Але у школі, коли мені треба було обирати собі фах, вчитель запитав, чи є в мене до чогось природний

нахил, і я відповіла єдине, що могла: до худорлявості. Тоді він сказав, що мені треба стати дієтологом. І я ним стала... Але... чому ви весь час так розпитуєте? Чим я займалась у суботу між першою і четвертою, чи любила тата Сігурда і чому не заплакала, коли дізналася про його смерть, і у що була вдягнена, коли засмагала? Мама зранку телефонувала й казала, що ви і до неї заходили, ставили дивні запитання і згадували про Ісуса та Іоанна, але більшого вона сказати не могла, адже ви тепер її пацієнт — так вона запевняла.

Міністр посміхався, роблячи руками широкі невиразні жести. Здавалося, він хотів виграти час.

— Справді? Ви вважаєте, що я багато розпитував? Я надміру допитливий? Усе мені треба знати? Ви, певне, просто бачите в мені настирливого й допитливого типа? Що ж, чудово вас розумію. Я і сам гадаю, що дуже ушнипливий. Моє єдине виправдання в тому, що я запитую не для власного задоволення. А для Перссона. Він, як ви знаєте, історик. І зараз хоче написати книжку про вашого вітчима. Він же був визначною людиною — і колишній лідер партії, і міністр закордонних справ, і міністр фінансів — усього не перелічити. Але річ у тому, що він, тобто Перссон, трохи сором'язливий, йому важко розпитувати. Особливо молодих симпатичних жінок. Як ви, мабуть, помітили, він за весь час навіть рота не розкрив, заліз у куток і сидить, мовчить, неначе стара курка на яйцях. Але перш ніж іти до вас, він дав мені довгий список запитань, на які хотів би отримати відповіді. Я продивився їх і жахнувся: неможливо запитувати таке в жінки, яка щойно втратила батька, хай навіть нерідного, хай навіть у нього було хворе серце, а сам він страшенний буркотун. Я казав, що розглядаю цей візит як акт співчуття, як привід для того, щоб у важкий для вас час висловити свою симпатію та співчуття належним і делікатним чином, а може, і заспокоїти вас. Але Перссон затявся. «Спитай,— наполягав він. — Ти лише запитай. Нічого, вона потерпить». Тепер мені тільки залишається щиро перепросити вас за Перссона. Я чудово розумію вашу реакцію на його незграбну, нетактовну поведінку. Однак я не ставив надокучливих запитань. Мені залишається тільки додати, що я розумію ваше обурення і поділяю його.

Гіллеві Галлін підвелася. Крізь скельця її окулярів у сталевій оправі дивилися великі круглі очі.

— Але ж я зовсім не обурююся! Тепер, коли дізналася, навіщо ви так про все випитуєте! І що це все потрібно Перссону! Тепер я розумію, що в матері ви лише виконували його доручення. Я зателефоную до неї і все поясню, скажу, що це Перссон мав лежати на тапчані замість вас!

Вона наблизилася до мене і обома руками обхопила мою голову.

— Що правда то правда, дорогий Перссоне, повинна вам сказати, ви поводилися надто настирливо! Але я все одно вважаю вас славним дідусем. Ви дуже нагадуєте мені мого вчителя латини. Сивенький, згорблений, сором'язливий, багато в чому великий дивак. І страшенно, страшенно старий. Але славний. Дуже, дуже славний!

І тут ця істота цмокнула мене в самісінькі губи.

Затим поплескала руками по щоках, як поплескують стару собаку.

— Як цікаво буде прочитати вашу книжку про тата Сігурда! Тільки б мені зуміти її дочитати з усіма цими панелями... Хотіла б я знати, що там Гаральд знову встругнув,— така моторошна тиша...

Вона підбігла до вікна, відчинила його.

— О господи! Ми ні в якому разі не повинні були відпускати його в сад самого. Тепер він почав знімати мірки із зовнішньої сторони будинку! Йому, напевне, спало на думку, що можна оббити будинок іззовні. Я всі роки цього боялася. Я цього не витримаю — стояти надворі й подавати йому цвяхи й інструменти і в зимову холоднечу, і під осіннім дощем! А що скажуть сусіди, якщо будинок буде все рости й рости, наближатися й наближатися. Вибачте, але я мушу вийти і спробувати зупинити його!

Вона відійшла на своїх тоненьких ніжках.

Міністр вдоволено посвистував.

— Здорово я її спекався? Все роз'яснив. Наша цікавість цілком природна біографи завжди надто неделікатні, копаються, де тільки можна. А ти якраз і схожий на такого писаку, сивий і... Так, мені здається, вона чудово тебе охарактеризувала. І хіба це не приємно, коли тебе називають славним дідусем? Цікаво,

чи назве й мене хто-небудь славним дідусем, коли я стану старим, сивим, згорбленим...

Я спробував заговорити, але голос мене не слухався.

— Ну, що скажеш про підозрювану? Жодного алібі. Довго була в розпадині сама. Вона, либонь, могла вилізти на виступ біля вікна і злякати вітчима. Потім обійшла довкола будиночка, підсіла до тебе й трохи погомоніла. А мотиви в неї були, про це не турбуйся. Сігурд Естергрен був досить заможною людиною. Спадок — здебільшого акції та облігації. Адже він володів Великою відмілиною і безліччю острівців у шхерах. Як сказала вчора його дружина, його прийомні дочки — Гіллеві та Ісабелла — а також Ельна Петтерссон мають поділити між собою половину залишеного спадку. Непоганий шмат.

Він погортав свого записника.

— Ти, може, скажеш, що Гіллеві Галлін надто проста, щоб задумати і здійснити вбивство? Так, іноді здається, що вона дурна, аж крутиться, тут я згоден. Ти лишень пригадай, як вона лічила ці розпадини: «В нас у кожного власна: у мене власна, у матері власна; в Івара власна і в Ісабелли власна...» Але тут вона переграла, тут вона себе виказала. Настільки тупих не буває, в усякому разі, серед тих, хто зумів скласти іспити на дієтолога. Явно переграла. Впевнений, що за недоумкуватою зовнішністю і дитячим базіканням криється підступний, корисливий інтелект. Адже її батько — політик, так що дурненькою вона бути не може. Звичайно, батько не рідний, але все одно. І мати, яка... ну, сам знаєш. Тут відкриваються жахливі перспективи, безодня. Які гени має ця жінка! Згадай, як швидко вона збагнула, що її чоловік, Гаральд, збирається утеплювати будинок з вулиці. І як вона всі ці роки приховувала від нього таку можливість! А зовнішність! Ці вибалушені очі, роззявлений писок! Можливо, це не навмисно, щоб водити нас за носа. Можливо, це в неї природне, вроджене. Власне, минулої суботи, до вбивства на Великій відмілині, вона виглядала так само. Але для вбивці це, безумовно, великий козир. Було б з її боку навіть нерозумно не скористатися з такої природної маски, щоб вчинити щось жахливе і злочинне. В неї настільки безневинне і здивоване личко, що запідозрити її не зміг би ніхто. Ніхто, крім мене. Але допитувати людину з такою зовнішністю неймовірно важко. Я приголомшую допитуваного швидким, несподіваним питанням. Дивлячись на звичайну людину, відразу бачиш, як вона реагує — чи злякалася, збентежилася чи здивувалася. Але в Гіллеві Галлін усе відкрито навстіж — з початку й до кінця. Цілковито непридатний для допитів об'єкт... Але тепер треба з цього скористатися і зайнятися невеличкою розвідкою на місці.

Він підвівся, підійшов до дверей і розчинив їх.

Виявилося, що це кабінет Гаральда Галліна. Скрізь були креслярські столи, кульмани й інший архітекторський реквізит. На цьому тлі висіла фотографія величезної будівлі. Фундамент її, наче із співчуття, був прикритий зеленню. «Лікарі,— суворо розмірковував я,— можуть спалювати залікованих ними пацієнтів. Для понівечених архітектурних проектів існує лише дикий виноград».

У шафі було десяток полиць, і на кожній з них щось лежало — принаймні з двадцять рулонів паперу.

Він розгорнув один і присвиснув.

— Карта островів, що прилягають до Великої відмілини. І мінімум на половині з них позначені дачні селища!

Він узяв ще один рулон.

— А тут одне з селищ ще детальніше...

Він усе розгортав, розгортав, розгортав.

— А от ще одне селище... І ще одне. А ось детальне креслення до одного з будиночків... І ще до одного, більшого... Мабуть, багато різних типів, пристосованих до місцевих умов. Це ж роки роботи...

Він скрутив усі креслення, порозпихав їх по місцях, машинально покопирсався в далекому кутку однієї з полиць.

— Диви-но! Маска! Така, яку надягають дітлахи, коли граються. Ану, як я виглядаю?

Він натягнув маску і обернувся. Я здригнувся. У мене втупилася горила чи шимпанзе. Я не відчуваю симпатії до мавп. Можливо, тому, що вони дуже схожі на нас, людей...

Ми повернулися до кімнати.

23

Відразу після цього, важко переставляючи ноги, до кімнати ввійшов архітектор Галлін. Одна холоша в нього була розірвана по коліно. Він сів у крісло, долонею відкинув назад пісочне волосся і дістав люльку.

— Зачепився за цвях! — реготнув він. — Стирчав у старій дошці.

Міністр грізно втупився в нього:

— Вам, мабуть, подобається все ремонтувати? Минулої суботи ви збиралися відремонтувати дах на літньому туалеті поблизу кабінету свого тестя, чи не так?!

Гаральд Галлін вишкрібав люльку якимось незрозумілим знаряддям, з головою поринувши в цю справу.

— Так, я помітив, що картонний дах почав розлазитись. І боявся, що під час дощу він потече.

— Потече? Але ж був чудовий безхмарний день. Адже ви приїхали лише на два дні, чи не так?

Тут архітектор Галлін почав натоптувати люльку смердючим тютюном. Очі уважно стежили за діями рук.

— Ну, звичайно. Певна річ, лише на два дні. Але ремонт відкладати не можна. Погода у шхерах швидко міняється. А туалет просто шикарний, вартий того, щоб його вберегти від дощу. Не знаю, чи казав я, що нам із Гіллеві почало здаватися, коли ми приїздили у гості, що жити всім в одному будинку стало затісно. От ми й розмірковували над тим, щоб зробити прибудову до однокімнатної халупки. Трохи згодом. І тоді нам, звісно, знадобився б туалет.

— Згодом? Ви хочете сказати: після смерті тестя?

Гаральд Галлін тернув сірником. Затуляючи обома руками полум'я, він зовсім сховав од нас обличчя.

— Після смерті? — Він зайшовся сміхом. — Ні, я взагалі-бо збирався почати навесні. Показав креслення тестеві, і він схвалив ідею. Адже за останні роки він дуже рідко користувався своїм кабінетом. А прибудову я збирався робити, звичайно, власним коштом.

— У вас є на це кошти? Згідно з останніми даними, ваша фірма торік зазнала збитків.

Тепер Гаральд Галлін сидів, оповитий хмарами диму, зсередини якого, однак, долинали вибухи сміху.

— Га?.. Ну так це лише тимчасовий спад! Саме зараз із будівництвом дещо важкувато. Але цей рік ми, напевно, закінчимо з прибутком. Як це не безглуздо, але люди й влада уперто бачать у нас, архітекторах, усього-на-всього ділових людей і оцінюють за підсумковими цифрами бухгалтерських рахунків! Не хочуть приймати нас такими, якими ми є: художниками, що вільно прямують за польотом власної фантазії. Пам'ятаю, як я створював кінотеатр «View»[1].

Мені уявився давній єгипетський храм з плескатим дахом, що лежить на могутніх колонах. І мені вдалося втілити свою ідею у формі монументальної симфонії з каменю. Ця робота — моя гордість. А народ нарікає. Кажуть, що через колони нічого не видно, сміються над назвою. Їм, мовляв, на рівних, плескатих лавах сидіти незручно. А я ж навіть поступився своєю совістю митця, приробив до лав спинки, а на каміння поклав світле сукно. — Він засміявся, але цього разу це був гіркий сміх. — Начебто у кіно ходять, щоб з комфортом посидіти! Така ж тупість, як у випадках з власниками ресторанів, коли вони вимагають, щоб архітектор порушив цільність враження від інтер'єру зали, поставив туди зручні стільці, які викликають бажання посидіти,— і це в ансамблі, що, наприклад, грубих соснових меблів або низьких табуретів із міцно сплетених коренів...

Міністр уже давно стукав ручкою об спинку стільця.

Тепер у Гаральда Галліна виникли ускладнення з люлькою, він закрив її долонею і все пихкав, пихкав та пихкав...

— Так от, після того, як ми пообідали, а старий пішов подрімати, я спочатку сидів на терасі й гомонів із Челлом Столем і хазяями. Потім трохи поблукав біля пристані. Перевірив, чи не треба щось полагодити або вдосконалити.

— Ви когось бачили?

Люлька зовсім згасла, й архітекторові довелося знов її вишкрібати й набивати.

---

[1] Вид, погляд *(англ.)*.

— Чи бачив я когось? Наскільки пригадую, нікого. Здається, всі засмагали. Або ловили рибу, як ви з прем'єр-міністром, я вас бачив із стежки, коли йшов до будиночка.

— А ви чим займалися, коли пішли звідти?

Знову настав час для розпалювання люльки.

— Столярувати було надто жарко. Я сів біля пристані половити рибу. Адже теща казала, що не завадило б кілька окунів до вечері. А я люблю порибалити, на риболовлі добре думається. Декотрі з моїх блискучих ідей виникли саме на риболовлі. Наприклад, Дім культури у Дредріксстаде, його восьмиметровий бетонний фундамент — наче символ того, що будь-яка цивілізація виникає лиш на обробленому грунті. Кажуть, бетон негарний. Але це означає тільки, що їм ліньки як слід придивитися, помітити, як він міниться при різному освітленні в різні години дня, як світло-сірий колір стає ще світлішим, а темно-сірий стає темнувато-сірим, а грайливо-легковажні сірі тони стають достойнішими і солідніші. Ця гра кольорів, ці переливи — для тренованого ока вони ніколи не втратять своєї чарівливості. Якщо ви бажаєте ще більшої різноманітності, що, як на мене, зайве, можна залишити на місці дерев'яні прокладки з необробленої деревини. Але це не в моєму стилі, надто вже солоденько, надто ніжно, надто пожіночому. Чиста бетонна поверхня втрачає свою зовсім особливу красу...

Міністр конвульсивно штовхнув ніжку стільця.

— Ви щось зловили? Окунів?

З люльки переможно й урочисто піднялася хмарка диму.

— Так, п'ять штук! Але коли я зайшов до кухні, там зібралася велика сімейна рада, так, там був і Челл Столь, я пригадую. Тесть наказав раз і назавжди, щоб усіх виловлених окунів передавали йому особисто. Але того дня він так рішуче заявив, що не бажає, щоб йому заважали, доки він писатиме у себе в кабінеті. І ніхто не знав, що робити з окунями, нести їх до тестя чи ні. Якщо вже говорити щиро, то ми всі трохи побоювалися його, і теща також. Він міг неабияк розсердитись. Але врешті Ісабелла, моя, так би мовити, своячка, сказала: «Я візьму їх із собою, постукаю і запитаю! І нехай потім бурчить скільки завгодно». Вона вийшла, взяла на терасі торбинку з рибою і пішла до будиночка...

Він замовк, задумливо стежачи за клубами диму, що піднімалися до стелі.

— Чи не відносить його вбік?.. Дим? Взагалі я не думаю, щоб тут був протяг. Але мені, безперечно, треба знову оббивати стіни. Мабуть, краще зробити це, перш ніж я почну оббивати іззовні. Треба подивитися, я бачив у якомусь журналі об'яву про новий вид волокнистих шпалер, які ізолюють удвічі ефективніше, ніж усі раніше відомі. Тільки б Гіллеві його не викинула під час прибирання...

— Як підозрюваний, так і підозрювана поводилися дуже дивно,— сказав міністр на зворотному шляху. — Хоча б це забивання цвяхів, коли ми зайшли. Як тільки я намагався запитати про щось дочку вбитого, її чоловік, архітектор Галлін, кликав її в передпокій. Ефективний спосіб припинити допит і дати дружині час, щоб зібратися з думками, продумати відповіді на мої заплутані запитання, що збивали з пантелику.

Він звернув на путівець, але швидко виправив свій недогляд.

— Я зауважив під час допиту, що Гіллеві Галлін у суботу поводилася дуже дивно. Вона, наприклад, не заплакала, коли дізналася, що вітчим помер. Я впевнений, що мої дочки проллють море сліз над моїм мертвим тілом.

Хоч я і не був схильний захищати жінку, яка назвала мене «славним дідусем», але сказав йому, що ми по-різному реагуємо на сумні звістки.

— А останні години, останні години життя свого батька вона пролежала гола-голісінька на дні розпадини в скелях,— вперто вів далі міністр. — Вельми непоштиво, повинен сказати. Непоштиво й зухвало. Я впевнений: мої дочки нізащо б не вилежувалися на сонці в останні години життя свого батька.

Я звернув його увагу на ту обставину, що ця жінка, очевидно, не знала, що мова йде про останні години її вітчима.

— Як це не знала,— сказав міністр. — Ніжна, віддана дочка повинна відчувати такі речі! Але Гіллеві Галлін — черства, бездушна жінка, що підступно приховує це за своєю дитячою зовнішністю. До того ще й дієтолог. Навчилася стримувати у собі найприродніше з почуттів — голод. Найприродніше після

почуття любові до батька, звичайно. А візьми архітектора Галліна! Який він байдужий і хитрий. Згадай хоча б його люльку!

— Люльку?

— Так, ти не звернув уваги, що як тільки я ставив якесь хитре запитання, він починав займатися люлькою? Вишкрябував, натоптував, попихкував, посмоктував чи димів. Для того, хто веде допит, курець люльки — найнеприємніший тип підозрюваного. Це найжахливіше лихо, яке тільки може бути. Ризикну навіть сказати, що успішно допитати курця люльки майже неможливо. Всю його увагу поглинає люлька, руки зайняті, більша частина обличчя закрита пальцями та чистилкою. Вони навіть насмілюються випускати густі клубки диму, що закривають їх. Часом через дим його і побачити було неможливо. Із таким же успіхом можна допитувати Залізну Маску. І найгірше, що він, я так вважаю, отримував від цього задоволення. Адже він не заперечував, коли його розпитували. Він насолоджувався тим, що сидить собі, посміюється і дратує мене своєю люлькою та всіма цими занудливими розмовами про архітектуру... Взагалі варто було б заборонити усім підозрюваним палити люльку. Я потурбуюся, щоб у хід ведення допиту було внесено зміни. Важче буде з такими, як його дружина, в якої постійно відкритий рот і вибалушені очі. Напевно, можливо було б... Ну, як би там не було, а Гаральд та Гіллеві Галлін — кожний окремо і обидва разом — ідеальні вбивці, у тому смислі, що допитати їх майже неможливо...

Щоб покласти край цій пустопорожній балаканині, я почав розмову про те, над чим розмірковував протягом усього допиту.

— Добре, якщо припустити, що хтось із подружжя Галлін налякав Естергрена, погрожуючи йому зброєю через вікно, навіщо в такому разі було їм огинати будиночок і підходити до мене? Адже я не міг зі свого місця побачити вікно і ту частину будиночка, де воно було. Вони могли просто піти, успішно зробивши свою справу. А те, що вони обоє підійшли до мене, безсумнівно, вказує на те, що вони не винуваті, їхня совість чиста...

— Е, ні! — запалився міністр. — Щоб наблизитись до будиночка, вбивця повинен був останні двадцять метрів іти галявиною, на очах у нас — ми з Бертілем Лундбергом ловили рибу в затоці. У вбивці не було певності, що ми не подивимося в його бік. Як пояснити потім, навіщо потрібно було підходити до будиночка? Ні, хитрий вбивця спочатку підійшов би до вікна і вбив старого, орудуючи під прикриттям чагарника, а потім зайшов би за ріг і звернувся б до тебе з якимось запитанням. Бо потім у будь-якому випадку зміг би послатися на причину, яка спонукала його підійти до будиночка.

— З цього випливає, що той, хто не розмовляв зі мною, вільний від підозри?

— Аж ніяк! — тріумфуючи, вигукнув міністр. — Ті, кого ти не бачив,— Ельна, Ісабелла та Сільвія Естергрен,— теж могли підійти до будиночка і вбити старого. Може, вони взагалі не знали, що ти сидиш з іншого боку будиночка. Або не подумали про те, що забезпечать собі алібі, якщо обійдуть будиночок і порозмовляють з тобою. А може, вони розраховували на те, що ні я, ні Лунберг не побачимо, як вони переходять галявину — туди й назад. Ми справді цього не бачили, в усякому разі — я.

Глибоко замисливши, я розглядав цю надзвичайну людину.

— Виходить, що всі, хто був минулої суботи на Великій відмілині, у твоїх очах — підозрювані?

— Саме так! — захоплено підхопив міністр. — Усі — підозрювані! Світ повний підозрюваних. Саме це й робить життя цікавим і захоплюючим!..

Я капітулював, віддаючись дрімоті й дорожній хитавиці.

24

Столиця, похмурий зимовий ранок, метушня.

Засідання почалося.

— Так, усе начебто йде просто чудово! Економіка в такому жалюгідному стані, що навіть важко повірити.

— Так, ситуація справді на диво кепська. Якщо й далі все йтиме так добре, то незабаром не минути катастрофи. Подивіться лише на дефіцит бюджету! Вісім мільярдів! Більшого і бажати неможливо!

— А інфляція, сподіваюсь, лютує, як належить, у всій пишноті двозначних цифр! Що-що? Кажеш, за минулий місяць індекс цін не змінювався? Це серйозно! Але, треба сподіватися, тут якась випадковість. Які масштаби інфляції за минулий рік? Чотирнадцять відсотків? Ну от вам і гарантія, що все буде якнайгірше, тобто якнайкраще. А про що повідомляє Інститут кон'юнктури у своєму останньому прогнозі?

— Відомості втішні: виробництво — вниз, рента — вгору, зайнятість — униз, ціни — вгору.

— Неймовірно! Усі криві вказують саме туди, куди треба! Навіть не віриться — в такий похмурий ранок і раптом виявляється, що на світі існує провидіння і що в нас і в старої Швеції ще залишилася надія!

— До речі, про погоду. Американські метеорологи передбачають препогане літо, холодне й дощове.

— Чудово! Якщо не рахувати занепалої економіки, ніщо не діє так гнітюче, як відпустка, проведена під дощем.

— Але, на жаль, я маю повідомити і дещо неприємне. Мова йде про валютний резерв. За останній місяць він зріс. Звичайно, не набагато. Але цілком достатньо для того, щоб вселити певні побоювання.

— Ну от, завжди ти зі своїм песимізмом! У мене теж бувають моменти, коли я майже все бачу в чорному світлі. Як у березні, коли ми одержали ці жахливі дані про експорт, загальне збільшення десять — п'ятнадцять відсотків. Я, чесно кажучи, навіть боявся, що вся економіка пожвавлюється. Дружина каже, що я супився кілька днів, був просто неможливий, похмурий, нестриманий з дітьми і собакою. Але вже у квітні все стало на свої місця. Експорт знизився до all time low[1], і ми зі всією родиною вирушили святкувати цю подію.

— Моя дружина теж бідкається, каже, що на мене погано впливає оточення. Коли син прийшов додому і сказав, що одержав п'ятірки з трьох предметів, у мене в погляді з'явилось щось несамовите, я вихопив у нього табель і зарепетував: «Цього не може бути! Цього не повинно бути! Тут, напевне, якась помилка у вихідних даних!»

— Так-так, звичайно, по-справжньому ніколи не відпочинеш, і вдома теж. Вранці — газети. Аж страшно стає, коли їх розгортаєш! Може статися все що завгодно, будь-які жахи. Ознаки стабілізації цін у Європейському товаристві, зростання попиту на наші товари і, навіть страшно уявити, погрозливі симптоми пожвавлення всієї світової економіки!

— От-от, і кожного разу, як сідаєш дивитися теленовини, боїшся, що вони утнуть щось таке, що вказує на вихід з кризи. Чи принаймні на таку перспективу. От уже справді, з нашою професією немає тобі ані хвилини спокою. Особливо в рік виборів. Я про те, що є багато речей, які можуть погіршуватись, а вони починають поліпшуватись...

Представники опозиції зітхнули й зібрали свої портфелі.

25

Наступного дня міністр увірвався в мою кімнату, наче вранішній протяг. Було ледве пів на дев'яту.

— Що, горимо? — промимрив я, зариваючись у подушки.

— Ні, але над сконськими садибами світить дивне сонце,— загорлав він, піднімаючи штори.

— Садиби... — сказав я, наполовину відкриваючи очі. — Нам у яку? Гліммінгехюс?

— Ти сам повинен вибрати! Але спочатку, я гадав, ми поглянемо на щось, цікавіше від усіх замків у Сконе.

Я гарячково розмірковував, що б то могло бути, але так ні до чого не додумався.

— Ми провідаємо Ісабеллу. Сестру Гіллеві. Старшу дочку Естергрена. Ти, звичайно, її пам'ятаєш. Довгонога, темноволоса, розкішні груди, сміливий профіль. Якби я був жінкою, я б виглядав саме так. Крім волосся, обличчя і грудей, звичайно. Дивовижна жінка Ісабелла! Чи не так?

[1] Найнижчий в історії рівень *(англ.)*.

Я визнав, що Ісабелла справді має принади, які марно шукати у сконських замках.

— Ну й чудово, зустрінемося за годину! — загорлав міністр, тупаючи по килиму і грюкаючи, наче візок продавця овочів, що котиться старою бруківкою площі у Марієфреді.

— Це ж Провінціальний банк! — вигукнув я, стоячи перед фасадом із скла та мармуру. — Ісабелла Веландер працює в рекламі. Тобі що, треба зняти гроші? Так ще немає пів на десяту.

— Ще немає,— підтвердив міністр, додавши, що у грабіжниках банків його найбільше захоплює вміння зайти до приміщення в робочий час. Орієнтуватись у часі їм треба просто-таки блискавично, щоб увірватися саме тієї миті, коли банк відкрито. У порівнянні з цим висадка на Місяць — справжня дрібниця. — Але,— провадив він,— спочатку ми порозмовляємо з її чоловіком, Іваром Веландером. Спочатку каша, потім — солодке.

— Ні,— вигукнув я. — Від одного його вигляду мене охоплюють докори сумління. Колись він був моїм учнем, я був молодим і недосвідченим. Мені треба було докласти більше зусиль, щоб допомогти йому.

— Потім запрошую тебе на обід. Як там зветься ця штукенція, яку ти їси вранці? Судак? Варений судак? Запрошую на величезного судака. Сам я, мабуть, замовлю біфштекс із цибулею... П'ятий поверх. Сходи для працівників... Він, безумовно, ховається десь тут, подалі від кас і від клієнтів... Ще кілька місяців тому він сидів у цьому нотаріальному відділі. Це я з'ясував. Цікаво, чому його перевели?.. Мабуть, це тут.

Він постукав і штовхнув двері. (Хоча не виключено, що він діяв у зворотному порядку.)

Івар Веландер сидів біля столу і читав книгу. Він сховав її у напіввідкриту шухляду швидким, майже машинальним рухом. Я встиг побачити яскраву обкладинку.

Він одразу підскочив.

Тепер, у піджаку і штанях, він виглядав трохи стрункішим, ніж у майці й шортах. Але піджак був застібнутий на одного гудзика, і навантаження на нього, мабуть, було колосальне.

— Міністр! Яка честь! І вчитель... Вельми радий. Я, власне кажучи, зайнятий... Але я попрошу, щоб нам не заважали...

Він відчинив двері й крикнув у коридор: «Прошу не заважати протягом години!» Йому відповіла тільки луна.

Кімната була дуже мала, з вікном у двір.

— Я в цьому кабінеті тимчасово. Доки в моєму старому ремонт...

Івар Веландер витягнув носовичок і метушливо почав змахувати пил з двох стільців, що тулилися до стіни.

— Як тут по-домашньому затишно,— сказав міністр, озираючись, для чого йому не треба було навіть повертати голову.

Івар Веландер дивився на нього з невпевненою, трохи запобігливою посмішкою. Потім розсміявся уривчастим, робленим, грубим утробним сміхом. Як добре я пам'ятав цей сміх! Двадцяти років наче не було; я бачив маленького опецькуватого хлопчика, що сидів у кутку і сміявся з жартів товаришів...

— Моє штатне приміщення з видом на парк міститься на одному поверсі з дирекцією.

З-під пасма волосся на лобі спадали маленькі крапельки поту, вони струменіли між близько поставлених, наче вдавлених всередину очей, і, обминаючи загострений кирпатий ніс, стікали по гладких щоках і безвільному підборіддю.

— Що ви робили на Великій відмілині минулої суботи по обіді? — запитав міністр, без церемоній приступаючи до справи.

Івар Веландер, здавалося, був радий, що може вдовольнити його цікавість.

— Ну як же, під час обіду тесть попросив мене спалити хмиз. Він дуже не любить, коли скрізь валяються сухі гілки. Старий рибалка з протилежного берега підрядився спалювати їх навесні. Адже за літо теж набирається. Хоча в суботу в поспіху я нічого не зміг знайти. І замість гілок підпалив купу листя. Я, правда,

знав, що старий проти листя нічого не має, хоча воно вже майже весь острів засипало. Але не знав же я, що їх не можна чіпати; мені добре перепало, коли старий проходив мимо. Я ж бо навмисне вибрав купу поряд з будиночком, щоб він бачив: від мене хоч якась є користь!

Він засміявся, а я прикрив очі і побачив маленького хлопчиська, який, догоджаючи товаришам, бігає за їхніми дорученнями, і, запопадливо кланяючись, притримує двері вчителям...

— А потім я пішов збирати малину, щоб старий трохи пом'якшав. Не тому, що я дуже поважав його. Гадаю, в нього був зв'язок із Ельною, економкою, коли він жив сам. Інакше чи одержала б вона за заповітом стільки ж, скільки Ісабелла та Гіллеві, його власні прийомні дочки? Я приніс і косу. Доріжка біля будиночка трохи заросла, тестю це дуже не сподобалося. А Гаральд Галлін, мій свояк, ніяк не міг навчитися косити. Як не прикро, але факт! А по тому я зустрів там пана вчителя, і він сказав, що не варто заважати старому. Тоді я пішов загоряти в свою розпадину. Я люблю полежати там, де ти не виставляєшся на загальний огляд, як на пляжі.

Він загиготів, поплескуючи свій живіт, що вивалився на письмовий стіл. Клоунада, жартики з приводу своєї статури з метою обеззброїти товаришів, змусивши їх сміятися і забути про свої кпини...

— Але години за дві чи щось близько цього я трохи впрів. Так... у мене-бо є чому впріти, хе-хе-хе! І зайшов у будинок. Уся родина була в зборі, вирішували, що їм робити з окунями, яких щойно спіймав Гаральд.

Тепер він тримався впевненіше, спокійніше, радів, що може щось повідомити, чимось прислужитися.

— І ви нікого не бачили по дорозі до будиночка чи звідти, взагалі де-небудь?

— Як же, бачив, я ж наштовхнувся на Гаральда. Або, краще сказати, він наштовхнувся на нас із паном вчителем біля самого будиночка. Між іншим, він намагався видурити його в тестя. Кілька років умовляв, просив віддати йому будиночок. Задарма, звичайно. І гадає, що я про це не знаю.

Він стишив голос, подався вперед.

— В нього не було грошей, щоб найняти цей будиночок або купити його. Справи в його фірми йдуть не найкраще! Так-так, я сам бачив папери в нашому банку. Знайомий його колеги-архітектора узяв із мене слово мовчати і розповів, чим він займається, щоб уладнати свої справи. Але якщо ви пообіцяєте не говорити, що це я розповів, то я вам скажу: він грає у бінго. Двічі на тиждень. Фактично його годує дружина! А з нею не дуже поправишся, адже Гіллеві — дієтолог і їсть переважно овочі, хе-хе!

— А більше ви нікого не бачили?

Івар Веландер торкнув пальцями свій кирпатий облуплений червоний ніс, що вельми нагадував прикрашений ілюмінацією трамплін.

— Ні... Хоча... бачив, аякже! Коли я йшов палити хмиз, то зустрів прем'єр-міністра. Він трохи похитувався, був блідий, і я подумав, що він, мабуть, хильнув склянку-другу. Адже він частенько випивав.

— Склянку? Ви хочете сказати, що прем'єр-міністр п'є?

Тут Івар Веландер пожвавішав, як у дні, коли був хлопчиськом і з усіх сил намагався зацікавити слухачів своїми розповідями про щось незвичайне й несподіване, щоб відвернути увагу від себе. Та водночас він непокоївся. Чи не сказав чогось такого, що може розсердити, чи не сподобатися, чи виявиться неправдою... Тоді вже не жди спокою, а дорогою додому напевне хтось перестріне...

— Я цього не казав! Але я десь читав... Чи від когось чув... — Піт стікав по його шиї. — Я зовсім не казав, що він п'є. Але скляночку іноді пропускає, як усі. За святковим столом! Я читав про це. Як... як... як... Черстін, перша дружина тестя!

— Вона випивала?

Івар Веландер перевів подих. Тепер у нього під ногами був твердий грунт. Ця ж бо жінка мертва, лежить у могилі й нічим не загрожує... Адже вона не чекатиме за рогом...

Він нахилився вперед. Із масної й вологої маси обличчя виблискували очі. В нього з'явилася можливість відзначитися, нічим не ризикуючи.

— Чи випивала? Так вона ж починала зранку з двох чарок лікеру. Біле вино за сніданком. Увесь день віскі. Зрозуміло, за обідом — вино. А ввечері коньяк.

Померла вона, коли їй було всього-на-всього сорок чотири роки! Від цирозу печінки, напевне. Хоча це називається, що вона загинула в автомобільній катастрофі. Але до того часу від неї, мабуть, і так небагато залишилося. До того ж вона була жадібною і злою! Хоча пияцтво в наш час не дивина. Один із наших директорів п'є майже стільки ж. Гадає, що ніхто не помічає. А дехто каже, що просто його лосьйон для гоління має такий запах. Але ж досить подивитись на нього, і все стане ясно. Між іншим, я завжди зображую його на бенкетах таким, як він мені уявляється, тобто напідпитку. Правда, після того, як він піде, хе-хе!

Він огледівся і знизив голос майже до шепоту.

— У Ельни Петтерссон, економки, теж негаразд із цим ділом! Хоча вона полюбляє портвейн. Носить у сумочці невеличку пляшку, схожу на пляшку з ліками. Каже, що це «зміцнююче», яке їй прописав лікар. Але ж зрозуміло, що це за зміцнююче, хе-хе! А теща — оце вже справді не подарунок! Хоча її збочення, так би мовити, в іншій площині, хе-хе! Я нерідко кажу Ісабеллі, моїй дружині, що тестеві справді не пощастило з...

Двері різко відчинилися без усякого стуку. Юнак-кур'єр кинув на стіл кілька брошур і презирливо посміхнувся:

— Як завжди байдикуєш! Навіть книжку не читаєш, як завжди... Ой, вибачте, я не помітив, що тут хтось є! Раніше я тут жодної живої душі не бачив...

Двері зачинилися.

Івар Веландер підскочив. Під його щоками, що вилискували від поту, проступив рум'янець.

— «Як завжди байдикуєш! Навіть книжку не читаєш, як завжди! Ой, вибачте, я не помітив, що тут хтось є...»

Я здивовано вирячився на нього.

Цілковита імітація голосу хлопчиська-посильного, ну геть-чисто, аж до невловимих носових звуків, нахабнуватих інтонацій, наприкінці легкого збентеження, дифтонгів, типових для східного Сконе — усі особливості вимови були передані Іваром Веландером. І я згадав, як він завжди поводився на перервах, як передражнював вчителів і відсутніх через хворобу товаришів, купуючи в такий спосіб схвальний сміх, а можливо, і дещо з солодощів...

— Що це щеня розуміє в моїй роботі! До того ж підозрюють, що він краде цінні посилки. Немає жодних доказів, тому його не звільняють. Але я ж бо знаю, що це він! Більше нікому!

Івар Веландер опустився на стілець. Губи його дрижали, а біля носа й очей поблискували крапельки поту...

На вулиці міністр полегшено зітхнув.

— Жаль, дуже жаль. Не сприйми це на власний рахунок, але твій колишній учень не може бути вбивцею. Він просто балакучий, наче баба. Допитувати його — все одно що піднімати кришку бака для сміття — лише сморід та різна погань вивалюється... За чверть години він устиг перемити кісточки всім членам сім'ї — і живим, і мертвим. Але я вважаю, що сищик не повинен дуже комизитись. Хоча тепер я, здається, розумію, чому його перевели з нотаріального відділу. Там є можливість ознайомитися з важливими документами. А Івар Веландер, схоже, не той, хто мовчить про те, що знає. Або вважає, що знає...

Одначе міністр був нікудишнім психологом. А от учителеві знайомі найпотаємніші секрети учня... Я, звичайно, міг розповісти, пояснити... Та от сил мені бракувало. Я просто-таки вмирав від бажання чимось підкріпитися, страшенно хотілося вареного судака з яєчною підливою, густою, дуже густою підливою. Міністр зажадав біфштекса із цибулею. А потім він, мовляв, займеться Ісабеллою Веландер, кращою половиною Івара Веландера, як десертом.

26

Ісабелла Веландер працювала між мостом і Стура Тергет, за червоними, кольору брусниць, стінами якогось інституту кон'юнктури чи рекламного бюро, я не дуже чітко уявляю, що то за установа. В усякому разі, коли ми ввійшли, у приміщенні панував хаос, а на безладно розставлених стільцях сиділи учасники наради. Не знаю, чи керувала нарадою Ісабелла Веландер, а чи вів її хтось інший,

але вона брала досить активну участь у роботі, чи як вони там це називали. Стоячи внизу, біля дверей, ми привертали до себе стільки ж уваги, скільки привертали б її в метро у години пік двоє скромно вдягнених чоловіків середнього віку.

— ... Потім у нас АВ[1] «Парфюмерна продукція»! — заявила фру Веландер, що примостилася на бильці крісла. Джинсів на ній цього разу не було, але темне довге волосся, смаглявий колір обличчя, сміливий профіль, червоні вуста, чарівна, добре скроєна фігура — все виглядало так само, як на Великій відмілині. А це було головне, принаймні для мене. Від судака лишилися самі спогади, і спертися мені не було на що...

— Промисловець зафіксував значне зниження попиту на шампунь для жирного волосся після того, як минулої весни Товариство споживачів провело перевірку якості продукції і дійшло висновку, що шампунь для жирного волосся робить волосся жирним і погано промиває його біля коренів.

— Хотілося б знати, яке діло Товариству споживачів до коренів нашого волосся! — вигукнув зелений пуловер. — Волосся споживачів — це їхня особиста справа.

Червоні вуста Ісабелли Веландер розтяглися у широкій посмішці.

— Я про це думала і пропоную рекомендувати промисловцю дещо змінити склад ароматичних речовин і змінити назву на «Новий шампунь для жирного волосся».

— Чудово! — закричали картаті штани. — Таким чином, вийде нова продукція, і Товариству споживачів доведеться знову її тестувати! На це піде як мінімум рік.

Ісабелла Веландер кивнула зі свого бильця як учитель здібному учневі.

— Саме так. І нехай промисловець додасть на етикетці червоними літерами: «Має ще краще». Це повинно вселити нові надії в тих, хто читав про результати тестування або сам скористався з продукції. До того ж, це не буде неправдою... Такий мазут як не змінюй — усе на краще. Це думка експертів з Товариства споживачів.

Почувся схвальний гомін.

— Щодо жирності — у тому плані, що шампунь призводить до інтенсивного виділення жиру шкіряним покривом голови,— то ми порадимо промисловцю залишити все як є. У цьому головна перевага даної продукції. Досить один раз скористатися з цього шампуню, і вже не можеш зупинитися, усе збільшуватимеш і збільшуватимеш дози, купуватимеш чимраз більші пляшки й постійно скорочуватимеш інтервали. Я знаю молодих людей, які користуються шампунем кілька разів на день. Більшість із них весь свій вільний час присвячують миттю волосся. Цілком невинне й навіть корисне заняття у вільні години. Не залишається часу на всілякі там наркотики та мопеди. Лиш намилювати та промивати, намилювати та промивати. Батьки годують їх у душових.

Коли завмерли схвальні, сповнені ентузіазму вигуки, Ісабелла Веландер підняла з підлоги новий стос паперів веселих кольорів, в яких, залежно від змісту, крилися загроза чи сподівання.

— Далі в нас крем від зморщок у тому ж виготовленні. Робоча назва: крем «О-ла-ла». Його, схоже, нелегко пустити в продаж. Ми перевірили його на сотні жінок у віці від двадцяти двох до дев'яноста двох, і всі відгуки, крім одного, негативні. Та й позитивний одержано від дев'яностодвохлітньої старої. «Мені здається, що крем «О-ла-ла» зробив мої зморшки ще глибшими та ширшими»,— пише п'ятдесятилітня домогосподарка. «Від крему «О-ла-ла» мої зморшки виглядають як вирізьблені з каменю, вони стали різкішими і виразнішими»,— пише сорокавосьмилітня секретарка.

— Ну і язичок у відьми! — вигукнула рожева сорочка. — До нас би її.

Фру Веландер задоволено посміхнулася.

— Так, справді, думаю, ми могли б дещо запозичити в неї для нашої реклами. З деякими варіаціями, звичайно. «Крем «О-ла-ла» підкреслює мою красу, додає їй яскравості та виразності»,— пише сорокавосьмилітня секретарка. Або: «Крем «О-ла-ла» виявив мою внутрішню красу!». Або: «Крем «О-ла-ла» відкрив мою справжню красу!»...

[1] Акціонерне товариство.

— Це чудово! — заволав власник замшевого черевика. Адже справжня нетлінна краса перебуває всередині людини. Шкіра — всього-на-всього мізерна оболонка. Із цим доведеться погодитися навіть Товариству споживачів. Треба, щоб від крему жінок проймало аж до самого нутра!

Ісабелла Веландер уже вимахувала іншим стосом.

— АВ «Мийні засоби» бажає змінити рекламу свого прального порошку для прання вручну. «Мильдолен». Ну той, знаєте, що роз'їдає руки. На зразок порошку, яким раніше каструлі драїли. Пропозиції?

— «Мильдолен» — мийний засіб, за допомогою якого можна вибілити навіть кольорову білизну!

— «Крапля «Мильдолену» — і руки не потрібні!

— Не муч дружину пранням простирадл, усю брудну роботу зробить «Мильдолен».

Тут оголосили щось на зразок перекуру, і учасники наради, весело базікаючи, розбивалися на групи і зникали. Міністр простягнув руку і перехопив Ісабеллу Веландер, що пробігала повз них.

— Доброго дня! Ми заберемо хвилинку вашої уваги.

Вона привела нас до кімнати з величезним, на всю стіну, вікном, гідним кращого краєвиду, ніж депо місцевої пожежної команди. Після звичного — і водночас вельми незвичного висловлення співчуття міністр із запалом хлопчиська, що допався до іменинного торта, взявся до справи. Хоча торт був і не першої свіжості, але іменини почалися від дня смерті Сігурда Естергрена.

— Що ви робили минулої суботи між першою й четвертою на Великій відмілині?

Очі, притінені довгими віями, розширилися.

— Від першої до четвертої?.. Не пам'ятаю... Ага, ну так, згадала! Одразу, як ми встали з-за стола, десь о першій, я пішла загоряти на своє улюблене місце.

— І жодного разу не підходили до кабінету батька?

— Ні, адже тато Сігурд працював. Він не дозволяв, щоб йому заважали. Хоча потім я все ж таки пішла до нього з окунями, яких приніс Гаральд.

Телефон розривався, наче голодне пташеня, але Ісабелла Веландер простягнула руку і вгамувала його.

— Привіт! Так... Так, розумію... Можеш не сумніватися!

І ось уже трубка на важелі. І на нас дивляться темні, погрозливі, наче отвори стволів, очі.

— Ах, он воно що! А я думаю, що це за допит ви тут учинили! А щойно мені сказали, що ви приходите до всіх членів нашої родини і ставите якісь дивні запитання! Що ми робили минулої суботи від першої до четвертої й таке інше. Начебто у смерті тата Сігурда було щось підозріле! Ми проти таких запитань і різних вигадок. Тому, будь ласка, закінчуйте з усім цим. Поки не сталося якихось неприємностей.

— Це ж яких?

— А таких, що про все можуть пронюхати газетярі, зроблять поспішні висновки і подадуть смерть тата Сігурда як убивство. «Колишнього міністра закордонних справ забито в колі сім'ї». А у вечірніх газетах так навіть і на «колишнього» місця не вистачить. Що, по-вашому, відчуватимуть мати й Гіллеві? Чи я? Може, я і справляю враження бездушної, але насправді я дуже вразлива. Тато Сігурд помер природною смертю, цілком природною для нього, в нього був серцевий напад, коли він сидів у своєму будиночку і працював над тією вашою передвиборною статтею. Так сказали лікарі. І так воно й було. А зараз вам доведеться піти. Мені треба підготуватися до зборів.

— Хто це дзвонив?

— Усього найкращого.

— Це був Івар?

— Йдіть! Та йдіть же!

Ми вийшли. Тієї миті, коли вона, довгонога, збуджена, стояла біля столу, я б із задоволенням її поцілував. Нарешті знайшлася людина, до того ж — жінка, яка зуміла поставити міністра на місце! Не побажала миритися з його прискіпливим розпитуванням й усім цим розслідуванням. Провела межу і подбала, щоб її не

переступали. Мені раптом спало на думку, що з Ісабелли Веландер вийшов би чудовий учитель. Зокрема для старших класів.

— А як вона затялася,— сказав міністр, коли ми вийшли на вулицю. — Наче щось приховувала.

— Навпаки,— заперечив я. — Тільки людина з чистим сумлінням може поводитися так відверто.

— Чисте сумління? Ти хіба не чув, що вона казала про шампунь та крем для шкіри? Жінка, яка навмисне допомагає псувати корені волосся, здатна на все. Я, правда, не користуюся їхнім шампунем. Мені, власне, майже ніколи не треба мити голову. Волосся в мене і так завжди чисте, бо влітку я приймаю холодний душ і ходжу під дощем без головного убора. Спочатку, звичайно, свербить. Але коли протримаєшся перші тижні, це проходить само собою...

Я перервав докладний опис цих огидних подробиць і повернув розмову до Ісабелли Веландер, зауваживши, що вводити людей в оману рекламою неякісних мийних засобів — це одне, а позбавляти їх життя — зовсім інше. Але міністр відповів, що коли і є різниця, то вона тонка як волосок. (Між іншим, ця людина була така обмежена і настільки нечутлива до слова, що навіть не звернула увагу на свій невибагливий каламбур.)

Він копнув ногою камінця.

— Її просто розпирає енергія. Яка жінка може бути одружена з таким чоловіком, як Івар?

Я відповів, що шляхи кохання незбагненні. І що вона, напевне, бачить у ньому дитину, якій потрібні турбота, догляд, розрада...

— Ні. Вона не любить його,— виголосив міністр тоном навченої життям людини. — І ніколи не могла любити.

Я ж відповів, що, як казала Сільвія, є доказ їхнього кохання.

На що міністр зауважив, що одна дитина — ще не доказ кохання батьків. Вона могла з'явитися як наслідок нещасливого випадку, недбальства і — так, так — навіть втручання господа бога. «Навіть з допомогою іншої, сторонньої особи»,— похмуро додав міністр.

— Сторонньої?

— Я вважаю, що Ісабелла Веландер має коханця. До того ж, віддавна. Питання лише в тому, хто він. Ним може бути Гаральд Галлін, свояк. Великий, сильний, точнісінько як я. Ще й любить майструвати. Хіба не вона казала, що причал для човнів вони будували разом? Під перехнябленим дощаним помостом могли відбуватися неймовірні речі... Або цей муніципальний радник, Челл Столь. Він видається славним хлопцем. От ми й повинні це з'ясувати. Зробити перевірку, а там уже вся справа в спостережливості.

27

Я відповів, що не йому казати про спостережливість. Наприклад, ще за часів юності міністр умудрився провести кілька днів у Лондоні й повернутися до Швеції з упевненістю, що побував у Нью-Йорку. З квитком та готелем за нього все владнали й посадили в літак, вважаючи, що тепер-бо з ним нічого не трапиться. Однак літак зробив проміжну посадку в Лондоні, де міністр і зійшов, радіючи, що так швидко дістався. Таксі привезло його у готель «Хілтон», усе правильно, з тією лише різницею, що це був «Хілтон» у Лондоні, а не «Хілтон» у Нью-Йорку.

Того самого дня міністр передав Ротшільдам (родині, яка розгалужена в усьому світі, як мережа готелів) рекомендаційного листа. Англійський голова фірми прийняв його, однак старий банкір відразу втямив, з ким має справу, і обмежився розмовами про інфляцію та інші напасті, однаково відомі в усіх країнах.

Наш юнак багато чув про чудові колекції, зібрані у нью-йоркських музеях образотворчого мистецтва, і відразу попрямував до одного з них. Міністр не з тих, хто купує каталоги, хто-хто, а він знає, які з картин відомі й чим належить захоплюватися. Він блукає по залах, час від часу завмираючи перед картинами другорядних художників, які зовсім не заслуговують тієї пошани, яку викликають великі майстри. Найбільше подобаються йому зображення собак та корів. (Його улюблений художник — один датчанин XIX століття, що писав переважно

групові портрети корів; нормальній людині не під силу відрізнити одну його картину від другої, як, наприклад, «Перевезення худоби з Драйора у Сальтгольм» від «Перевезення худоби з Сальтгольма до Драйора»). А оскільки тварини ці мають міжнародну популярність, то міністр вийшов із музею у непохитній впевненості, що перебуває в столиці Нового Світу.

Потім він попрямував у Тауер, і тут уже справді зреагував. Але відразу згадав, що читав у якійсь газеті про американського мільйонера, який купив тауерський міст, розібрав його і знову змонтував уже десь у Сполучених Штатах, скоріш за все у Нью-Йорку. Телепень довго простояв там, захоплюючись не лише тим, як органічно міст злився з міським пейзажем, але й тією істинно американською ефективністю, з якою його пристосували до місцевого дорожнього руху.

В його списку значилася також статуя Свободи. З його розмови про «a big woman»[1] таксист зрозумів, що йдеться про пам'ятник королеві Вікторії біля Букінгемського палацу. Тут сидить на своєму троні маленька товстуля — королева, і міністра, який намірився побачити високу жінку із смолоскипом у руці, чекало розчарування. Адже він читав, що, залізши всередину статуї, можна піднятися нагору. Він перехопився через огорожу і, пройшовши клумбою з квітами, намагався залізти всередину королеви. Сторож, що саме нагодився, відпустив його після відповідного зауваження. (Можливо, метушню міністра біля ніг королеви він прийняв за своєрідний вияв шаноби до матері нації з боку надокучливого чужоземця-оригінала.).

Ще одним розчаруванням виявилися хмарочоси, про які він стільки чув. Мабуть, щоб відчепитися від нього, йому вказали на тридцятиповерхову вежу поштамту та один із щойно збудованих готелів. «Незрозуміло, чого вони зчиняють стільки галасу, теж мені — хмарочоси,— казав він через кілька років після своєї поїздки. — Наші висотні будівлі довкруж Сергельсторг майже такі. Таж їх набагато більше».

А от американська вимова й манера одягатися справили на нього гарне враження. «Їхня англійська і справді вишукана. Зовсім не схожа на той хвацький жаргон, що у фільмах. Багато хто вдягнений у скромні костюми в білу смужку, а зовсім не в строкате дрантя, як прийнято вважати. А дехто навіть носить картаті костюми. Можна подумати, що перебуваєш у Лондоні...»

Телефонний дзвінок пролунав того самого дня, за кілька годин до обіду. Я сидів і читав. Міністр вовтузився у ванні, зайнятий якимось неймовірним експериментом із струменем води.

Спочатку я не хотів відповідати. Жодних дзвінків я не чекав, а бути при міністрі на побігеньках не збирався. Однак сигнали своєю настирливістю діяли мені на нерви. Я зітхнув, заклав сторінку, згорнув книжку і попрямував до телефону, повторюючи: «Сто двадцять три, сто двадцять три, сто двадцять три...»

— Алло! Ад'юнкт Перссон слухає.

Шелест у трубці, дихання і слова:

— Кінчай шпигувати, бо погано буде.

Шепіт, монотонне бурмотіння, не розібрати навіть — чоловік чи жінка.

— Пробачте, з ким...

Шелест зник, розмова урвалася.

Я машинально поклав трубку, але все ше стояв біля телефону, коли до кімнати увірвався міністр.

— Що, дзвонили? Тобі?

Страху в цю мить я не відчував. Але було неприємне відчуття, як у людини, котра влізла рукою у щось слизьке або забруднила пальто.

Я розповів про голос у трубці.

Він присвиснув.

— І ти його не впізнав? Може, хоча б розібрав, чоловік чи жінка?

Я сказав, що в трубці було чути не стільки голос, скільки сичання.

— А він чи вона не хотіла розмовляти зі мною?..

Я відповів, що відрекомендувався як належить, назвавши прізвище і звання.

Він знову присвиснув.

---

[1] Велика жінка *(англ.)*.

— Застереження! Погроза! Але ж це чудово! Кращого годі й бажати! Значить, наше розслідування когось налякало. Розумієш, іноді мене, якщо правду казати, трохи турбує думка про те, що Естергрен, можливо, помер усе ж таки власною смертю. Відчув, як стискає груди, і вигукнув: «Ні, ні! Заберіть...» — у відчайдушному зусиллі звільнитися від хворобливого відчуття. А ось тепер ми знаємо, що хтось справді боїться викриття. І це — вбивця. Тепер ми повинні подвоїти наші зусилля. Поки він не здійснив замаху й на тебе.

— На мене?

— Так. Хоч як це дивно, але схоже на те, що він чи вона вбачають небезпечного супротивника саме в тобі. Адже ти відрекомендувався, і погроза була адресована тобі. Не мені. Дивно. Дуже дивно, мушу сказати.

Спочатку це його «хоч як дивно» викликало у мене лише непевне роздратування. Мені було незрозуміло, що в цьому дивного, коли інтелігентний, досить розумний підозрюваний під час одного з наших візитів побачить у мені головну дійову особу. Казав я, може, небагато. Але ж усю чорну роботу — в даному випадку розпитування та копирсання в чужих справах — керівники нерідко доручають виконувати своїм підлеглим тоді, як самі, тримаючись у тіні, обробляють матеріал, аналізують, роблять висновки. Тримався я без усякого сумніву, з гідністю, а вигляд мав набагато солідніший, ніж міністр. І те, що в мені побачили особу, яка тримає в руках усі зв'язки, видавалося мені отже зовсім не дивним, а цілком природним.

Та згодом — мені не соромно в цьому признатися — я злякався. Серце в мене не таке вже здорове — не пам'ятаю, чи була в мене нагода про це сказати. Я вже відчув, як швидко воно закалатало після цієї прикрої розмови. Вбивці, який знає свою справу, не довелося б придумувати щось мудроване, аби зупинити його назавжди. Я схопив трубку.

— Що ти збираєшся робити?

— Подзвонити й замовити квиток до Стокгольма.

— Ні,— сказав міністр, видираючи в мене трубку.— Я на твоєму місці не став би цього робити. Ти там не будеш у небезпеці. Вбивця вирішить, що ти й надалі ведеш розслідування, а звідти координуєш мої дії. Працюєш у тісному контакті з поліцією. І наступним же поїздом вирушить слідом. А мене в Стокгольмі не буде, щоб захистити тебе. Вбивця подумає, що ти його боїшся, що на тебе подіяли погрози. Цей, як там його, в Англії, під час війни?.. Ага, Черчілль. Він-бо ніколи б не чкурнув тільки тому, що Гітлер просичав у трубку якусь погрозу. Ні, наш єдиний шанс — якнайшвидше схопити вбивцю. Частіше робити візити. Я вважаю, треба відчинити всі шухляди в письмових столах. Не рахуватися з особистим життям. В одному можеш бути певен: доки я тебе охороняю, жоден убивця до тебе не добереться!

Мені довелося визнати, що в його міркуваннях щось є, хоч як наївно вони виглядали. Зокрема підбадьорила аналогія з Черчіллем. Треба протидіяти злу, хоча й сил небагато, а серце насилу б'ється...

Міністр попрямував до ванної, але в дверях озирнувся.

— Хоча, звичайно, зовсім без ризику тут не обійтися. Тому, якщо надумаєш переглянути свій заповіт, сподіваюсь, не забудеш про дітлахів, так, якусь там дрібницю на згадку. Адже їх шістнадцять душ, доведеться до заповіту додати окремий список. Звичайно, ніщо у світі не зможе заступити живого, сповненого сил дядька. Але невеличкий скромний подарунок — зовсім необов'язково, щоб це було щось надзвичайне — зберігав би в їхніх серцях твій немеркнучий образ ще багато років після того, як ти сам...

Голос його потонув у плюскоті води.

28

Наступного ранку міністр влетів у кімнату із сніданком на таці, наче корабельний стюард під час шторму, і, приткнувши тацю на краю постелі, смикнув штору.

— Я взяв тацю у дівчини-буфетниці! — заволав він. — Щоб ти хоч прокинувся спокійно. Тобі ж відома сучасна молодь. Галасливі, нахабні. Ніякого уявлення про сервіс.

Я подивився на тацю. Майже все було залите водою. Я відчуваю відразу до їжі, з якої тече, навіть якщо це краплі чаю.

— Однієї грінки не вистачає,— зазначив я. — Мені звичайно приносять чотири. А тут лише три.

— А вона, мабуть, одну забула покласти! Або загубила на сходах. Знаєш, яка зараз молодь! До того ж пересмажені грінки шкідливі для здоров'я. Від них виникають жахливі хвороби. Група американських учених проводила досліди на пацюках.

Я встромив зуби в грінку. Смаку — ніякого, лише чвакає.

— Сьогодні оглядатиму Гліммінгехюс,— твердо заявив я, так твердо, як тільки дозволяло місиво у роті. — Він стоїть першим у моєму списку сконських замків. І ніщо не зможе перешкодити мені побачити його. Сьогодні ж.

— Ну звичайно, звичайно,— заспокоїв мене міністр. — Неодмінно. Все буде якнайкраще. Я поїду з тобою. Але чи не краще буде вирушити після ленчу?

— Чому? — запитав я з підозрою.

— Ну ти ж знаєш, як буває з тими давніми кам'яними будівлями. У першій половині дня там жахливий холод і вільгість після нічних приморозків і вранішньої роси. А от пізніше, після обіду, коли приміщення провітрять і сонечко їх нагріє, у замках набагато приємніше, тепліше, і все виглядає куди привабливіше.

Я не дуже знаюся на дії метеорологічних умов. І ніколи не вимагав од середньовічного замку, щоб він виглядав привітно. Однак у просторікуваннях мого свояка безперечно щось було. І я пробурмотів, що згоден відвідати замок у пообідній час.

— А зранку я збирався оглянути іншу пам'ятку. Одна з найславетніших будівель в усьому Сконе.

— Так?.. Що ж це за будівля?

— Ратуша у Фредрікстаді. Або будинок муніципалітету — так це тепер називається. Кінець 70-х років нашого століття. Збудований за проектом члена SAR[1] Гаральда Галліна.

Я сказав, що небагато дав би за сучасні споруди такого типу: якщо ти бачив одну з них, то вважай, що бачив усі. Міністр поцікавився, чи оглядав я принаймні одну, і мені довелося зізнатися, що ні.

— Ну от і чудово! — запалився міністр. — Тоді зустрінемося за півгодини... за годину внизу, у вестибюлі. До речі, там працює Челл Столь, отой, що був минулої суботи на Великій відмілині. На посаді муніципального радника. І чим тільки такий радник може займатися?.. Ну, загальний контроль та ще десь розписується, так мені здається... Все те, що й у нас, міністрів, тільки у місцевому масштабі. Навряд чи надто обтяжливо, якщо в мене, на державному рівні — жодного клопоту! Отож з ним, мабуть, удасться порозмовляти. І поглянути на орган місцевого самоврядування в дії...

Будівлю муніципалітету було видно здалеку. Вона височіла над рівниною наче середньовічний собор. І я подумав, що функції їхні в чомусь схожі: вони нагадують про владу, а також демонструють навколишньому населенню та чужоземцям міць і заможність міста.

З близької відстані ця установа з високим сірим підмурівком та маленькими скупими вікнами більше нагадувала замок або житло багатого феодала. Було зрозуміло, що будинок муніципалітету доводиться, наче фортецю, боронити від розлючених платників податків.

Солідні сходи, довгі й широкі, здавалося, були навмисне створені для того, щоб притлумити рішучість відвідувачів, які приходять сюди зі скаргами, а важкі бронзові двері забирали в них рештки сил. Я сів на шкіряне сидіння без спинки. Піді мною простягалася мармурова підлога, і не було їй кінця-краю. Я подумав, що такою залою та підлогою не міг би похвалитися навіть Людовік XIV, незважаючи на принади Версаля.

— Запитаємо в тієї дівчини...

Міністр раптом перейшов на шепіт — звичай, що міцно вкорінився у сучасних будівлях муніципалітетів, але зародився ще в середньовічних соборах.

---

[1] Шведська спілка архітекторів.

Вона сиділа біля мармурової балюстради, поклавши лікті на широкі, шляхетного дерева бильця з інкрустацією, і читала дамський журнал.

— Муніципальний радник Столь? Він приймає відвідувачів по середах від десятої до одинадцятої.

Критий бронзою стінний годинник у цю середу вересневого дня показував десять хвилин на дванадцяту. Міністр, усе ще на диво сумирний, мав такий вигляд, наче хотів просити кімнату для ночівлі.

Але він усе ж таки зібрався з духом.

— Я не можу чекати тиждень. Я з поліції.

На дівицю це начебто не подіяло. Може, у її родині були поліцейські.

— Ваше ім'я? — таки спитала вона, знімаючи телефонну трубку. Міністр назвався і прошепотів:

— Скажіть, що минулої суботи ми з ним зустрічалися на Великій відмілині.

— Муніципальний радник Столь зійде вниз,— ліниво повідомила дівиця. — Можете зачекати он на тому дивані. Якщо хочете, подивіться поки якийсь із наших журналів або серійних видань. Свіжі номери отут, на столі, і на полицях уздовж стін.

Схоже, Столь був із тих людей, яким подобається, коли на них чекають. Тільки на столі був такий запас періодики, віддрукований на крейдяному папері, з чотириколірними знімками місцевих знаменитостей, що його, здавалося, вистачить на тиждень.

Але не минуло й п'яти хвилин, як він стояв перед нами, вийшовши з ліфта, обшитого сталевими листами. М'якою, пружною ходою він пройшов блискучою підлогою — високий, стрункий, темноволосий — і почав перепрошувати.

— Даруйте, якщо змусив вас чекати! Сьогодні у вас передвиборна кампанія? Але, сподіваюся, ви знайдете час для невеличкої екскурсії по нашій скромній конторі.

Двері ліфта зімкнулися за нами. Відчуття було таке, наче перебуваєш у сейфі.

Міністр виявив бажання поговорити сам на сам у кабінеті, якщо такий є.

Але Челл Столь був невтримний.

— На першому поверсі у нас відділ планування і зала для засідань,— пояснював він.

Кімнати, зали — величезні й просторі, всі підлоги в килимах, і знову в сейф.

— А на другому поверсі в нас відділ планування і зала для засідань.

— Але ж відділ планування вже був унизу? — здивувався міністр.

— Тут планування на вищому рівні,— пояснив Челл Столь, ведучи нас далі.

Знову зали, кабінети, службовці, килими — і муніципальний радник знову натиснув на кнопку.

— На третьому поверсі в нас будівельна контора, кабінет по організації дозвілля і зала для засідань.

— Але зачекайте! — закричав міністр. — Адже зала для засідань в нас була вже на першому поверсі? І на другому...

— Висота зали для засідань — три поверхи,— тріумфував Столь. — Для порівняння скажу, що ми перевершили Мальме на десять метрів, а Лунд на шість. А Блакитну залу в Стокгольмській ратуші на двадцять сантиметрів. Бачите, у першому проекті ми поступалися їм двадцятьма сантиметрами. Довелося наполягти, щоб архітектор Галлін змінив планування. Було б прикро, адже ми їх майже наздогнали. Вони, знаєте, надто заносяться.

І знову поверхи, і знову різні комітети, десь після восьмого поверху я вже й лік втратив. Аж ось, зрештою, ми таки дісталися останнього поверху.

— А от і моя комірчина,— сказав муніципальний радник Столь, відкриваючи двері до приміщення, яке змусило мене згадати про вестибюль, що залишився далеко внизу. Хоча шкіряних сидінь без спинок тут, звичайно, не було.

Ми продовжили екскурсію до вікон.

— Коли день зовсім безхмарний, звідси можна побачити сусіднє місто. — У голосі його з'явився відтінок смутку. Муніципальний радник Столь, видно, недолюблював надто погідні дні. — Правда, тоді й вони нас бачать,— додав він уже веселіше. — Але коли ми закінчимо прибудову, вона закриє весь краєвид.

— Прибудову?

— Так. Нам тут уже тіснувато,— сказав він з гордістю. — А минуло всього-на-всього якихось два роки. Потенційні можливості нашого району, а значить

і органів правління, надзвичайно великі. Хоча ми, відверто кажучи, такого бурхливого розвитку не планували. Але в нас раптом з'явилося багато відданих своїй справі муніципальних радників. Колишній спортсмен, штовхач ядра, став завідувати спортом і організацією дозвілля, культурний сектор перейшов театральному критикові тощо. Тут усе й закрутилося. Тридцять років штовхав своє ядро наш спортсмен і весь цей час мріяв про те, що зміг би зробити для розвитку місцевого спорту й туризму. Була б у нього можливість — які б тільки зали, бігові доріжки та інші атракціони він спорудив! І таку можливість йому надали. А вже за ним затримки не було. Якщо державі знадобиться зупинити експансію муніципалітетів, то жодного законодавства про податки не потрібно. Вистачить потурбуватися про те, щоб члени муніципальної ради узяли на себе ті сектори, які їм нецікаві. Нехай штовхач ядра дбає про культуру, а театральний критик — про спорт. Тоді всі побачили б нашу поміркованість. Тільки пхнеться бібліотека зі своїми книжками, як радник по культурі з криком схопиться за голову: «Та що ж це таке! Адже в нас і так книжками напханий весь будинок. У цьому році, клянусь вам, ви закупите лиш два примірники: «Штовхання ядра для старих і молодих» та «Мої найпам'ятніші кидки. Мемуари чемпіона із штовхання ядра». Так, для муніципальної влади це було б гірше від сухот. На щастя, уряд не додумався... Ох, я, здається, сказав щось зайве у такій поважній компанії! Але, сподіваюся, ви нікому не переповісте... Сам я здійснюю загальне керівництво. Намагаюся головним чином не відстати від інших. О боже, зовсім забув, о тринадцятій збори членів ради! Нумо... Кімната 1234С... Тут можете бути як удома... Хоча, знаєте, пішли зі мною! Мабуть, вам цікаво бути присутніми на засіданні місцевого, муніципального значення, так, для різноманітності.

29

Решта панів були вже на місці. Один у костюмі мишачого кольору, другий — у темно-сірому, третій — у звичайному, муніципально-сірому.

Мишачий колір потягнувся за списком питань, які належало розглянути цього дня.

— Так... схоже, що й сьогодні те саме. Наскільки я розумію, уряд знову закликає муніципалітет до обмеження своєї діяльності й вимагає, щоб ми за будь-яку ціну запобігали збільшенню податків. У цьому місяці це вже третій документ такого змісту. Стилістично він, безумовно, найкращий... Потім прохання про додаткові асигнування... А це вже щось нове! Щоб децентралізувати і спростити систему, уряд пропонує органам місцевого самоврядування самостійно визначати максимальний розмір податку на собак. Адже раніше дозволялося брати не більше ста крон за тварину. От уже п'ять років, як ми беремо по сотні. Може, запропонуємо підвищити до ста п'ятдесяти?

— Ага... — промовив муніципально-сірий. — Не так усе це просто. Постанова уряду сама собою припускає право муніципалітетів варіювати, встановлювати індивідуальні податки на собак. Тому пропоную встановити суму залежно від вантажопідйомності.

— Вантажопідйомності? — перепитав темно-сірий. — Ти хочеш сказати, що собаки мають проходити атестацію? Щоб установити потужність? Як в автомобілях? Але тоді можна збудувати муніципальний Інститут контролю за собаками — для початку один, і приводити собак на проходження щорічного огляду!

— Ідея непогана,— схвалив мишачий костюм, роблячи позначку. — Таким чином у муніципалітеті утворилося б багато нових робочих місць. Але я вважаю, що правильніше було б узгодити розміри податку із кредитоспроможністю.

— Із кредитоспроможністю? — запитав темно-сірий. — Яка кредитоспроможність може бути в собак?

— Я мав на увазі хазяїна. І, звичайно, хазяйку. Краще сказати «власників», щоб уникнути зайвих емоцій. Податок на собак, по-моєму, треба вираховувати за спеціальною шкалою широкого діапазону, аналогічно тому, як виводиться сума прибуткового податку. Ми повинні створити окрему групу, яка складе таку таблицю.

— Ага... — промовив муніципально-сірий костюм. — Не так усе це просто. Мабуть, варто брати до уваги розміри, а також вагу тварин, хоча на першому етапі

ми не забезпечені ні технічними засобами, ні коштами для таких дій, а також не можемо відповідно до системи оподаткування виявити всі інші якості тварин. Чим більший собака, тим більше державних коштів на нього витрачається. Вчора у Великому парку я бачив, на що здатний датський дог...

— Варто б розвісити таблички, що забороняють собакам бувати у парках,— сказав мишачий костюм.

— Але як собаки їх прочитають? — засумнівався темно-сірий. — Пропоную питання про вагу тварин і про те, який вплив вона матиме при встановленні суми податку, передати спеціальній групі експертів. Я на цьому не знаюся. Мабуть, треба вирахувати оптимальну вагу.... Або, в усякому разі, середню вагу всіх наявних собак. На тих, хто перевищує її, сума податку, як я вважаю, має бути значно збільшена. Але ми, звичайно, повинні разом із тим враховувати і прибутки власників, а також, можливо, ще їхній майновий стан. Пропоную вивчення та узгодження питань про вагу і кредитоздатність тварин та їхніх власників доручити спеціальній робочій групі. Я, звичайно, маю на увазі кредитоздатність власників і вагу тварин. На наступному етапі...

Мишачо-сірий костюм неспокійно засовався.

— Ми зараз зачепили надто делікатну тему. А саме: умови життя і їхню взаємодію з іншими чинниками, а не з власне прибутками. Саме ці умови й лежать в основі потреби тримати собаку. Літні самотні люди, зокрема ж, мабуть, особи жіночої статі, відчувають, либонь, більшу потребу в собаці як захисникові та другові, ніж працюючі батьки сімейств, що перебувають в активному віці. Спеціальна комісія повинна вивчити це питання. І, мабуть, подати на розгляд щось на зразок системи балів, яка, звичайно, з урахуванням прибутків, майна, а також ваги, зможе стати підставою для правильного розподілу податків на собак.

— Ага... — мовив муніципально-сірий костюм. — Не так усе це просто. Не варто забувати, що особа, яка проживає не в густонаселеному районі, відчуває, либонь, більшу потребу в собаці як сторожі та другові, ніж людина, що проживає в центральній частині міста. Тому чи не розділити нам усю нашу територію на зони, скажімо, у півкілометра, оподаткувавши їх по-різному, при цьому, зрозуміло, враховуючи усі вищеназвані умови? Однак до поділу на зони не можна підходити формально, враховуючи лише найкоротшу відстань від центру району до житла — чи будки — об'єкта оподаткування. Час на проїзд чи відстань, якщо рухаєшся пішки, теж треба враховувати. Тому передбачаю доручити спеціальній комісії провести на підвідомчій нам території огляд усієї мережі комунікацій і визначити її можливості стосовно людини, що рухається своїм ходом або на транспорті із собакою.

Тут втрутився мишачий костюм.

— Щоб оцінити тварин, виміряти відстані і взагалі для контролю за оподаткуванням, ми, звичайно, повинні створити групу по нагляду за собаками для роботи на місцях. Необхідно також зміцнити центральне керівництво. Можливо, вже десь за рік зможемо створити спеціальний відділ по контролю за податками на собак, і керуватиме ним спеціальний муніципальний радник. Але, хоч би як старанно розроблялися постанови та резолюції, частина власників собак буде, звичайно, вважати, що встановлений податок надто високий. Невдоволених доведеться посилати до спеціальної комісії податків на собак. А ті, хто забажає оскаржити постанову у вищих інстанціях, будуть скеровуватись до найвищої собакоподаткової комісії. Або вищої податковособачої комісії.

— Кошторис на прибудову вже складено,— зауважив муніципально-сірий костюм. — Тепер нам треба накидати проект другої прибудови — будинку собакоподаткового управління.

— Ні,— заперечив темно-сірий. — Ця назва містить у собі надто сильний емоційний заряд. Слова «собака» і «податок» у багатьох місцевих жителів викликають агресивні нахили. Тому пропоную на першому поверсі розмістити бюро по обслуговуванню пенсіонерів, а будівлю назвати «Будинок пенсіонера». Додатковий податок у п'ятдесят ере чи крону, в усякому разі, неминучий. Але за допомогу старим люди ладні платити. Та й соромно було б інакше...

Ідучи до виходу, я почув, як один сірий пан казав другому:

— Я справді радий, що цей міністр побачив, як швидко й ефективно

працюємо ми, муніципальні службовці, коли нас звільняють від державної опіки та рішень, що приймаються централізовано. За чверть години ми створили багато нових робочих місць і прийняли важливі рішення про капіталовкладення на допомогу старим. Крім того, ми — у цілковитій згоді з побажаннями уряду — зробили податок на собак більш гнучким інструментом, яки́м можна керувати.

30

— Та сідайте ж, сідайте!

Канапа розкрила мені свої обійми, червона, як дівочі вуста, що чекають поцілунку.

Сам Челл Столь влаштувався у кріслі-вертушці біля письмового столу. Стіл був порожній, якщо не рахувати підставки й шкіряної рамки із вставленою у неї фотокарткою літньої жінки.

Муніципальний радник перехопив мій погляд.

— Моя тітка. Тітка Герда.

Жилава рука Челла Столя повернула фотокартку, і ми з тіткою поглянули одне одному у вічі.

— Замолоду я нерідко жив у тітки Герди у Варберзі. Тітка Герда — незвичайна жінка. Я щасливий, що їй довелося дожити до того дня, коли я став членом муніципальної ради...

Він втупився поглядом у широке вікно, звернене на захід, у бік Варберга, і на якийсь час поринув у спогади. Однак міністр повернув його до подій більш злободенних і більш трагічних.

— Прикро, що так вийшло з Естергреном.

Челл Столь здригнувся і зробив різкий порух рукою, ледве не скинувши з вівтаря Герду, позбавивши її задоволення торкнутися м'якого, кольору лев'ячої шкури, килима, що вкривав усю підлогу.

— Він був старий і немічний. А свою справу зробив. Ісабелла і Гіллеві вже зовсім дорослі, заміжні жінки. А Сільвія і без нього дасть собі раду.

Мені це здалося дещо дивним: так легко відмахнутися від дружини, але при цьому так високо цінувати тітку. Може, він не був одружений. Або, навпаки, одружений... Він сидів, відкинувшись назад, і гойдався на стільці, склавши в замок пальці на підтягненому животі; його погляд був спрямований за видноколо, де у ніжному сонячному мареві ховався сусідній муніципалітет.

— Що ж, тим гірше для мене й міста! Не пам'ятаю, чи казав я вам, що кілька років підряд умовляв Естергрена подарувати або заповісти нам — різниця в даному разі була не така вже значна — свої острівці у шхераx́. Адже він володів усіма островами довкруж Великої відмілини. Так от, минулої суботи, щойно він відпочив, я знову за нього взявся. І цього разу він погодився! Сказав, що все гамузом, крім Великої відмілини, передасть муніципалітетові. Я, зрозуміло, страшенно зрадів, кинувся дякувати, навіть стиснув його в обіймах, пам'ятаю, яким він мені видався тоненьким і тендітним. Потім я запитав, чи не напише він про це кілька рядків на папері?.. Але він люто глянув на мене і сказав: «Гадаєте, я вже цієї хвилини збираюся помирати?» З його серцем саме цього від нього і слід було чекати, але таких речей не кажуть. Я затинався, щось белькотів, але він поплескав мене по руці й сказав дружньо і щиро, посміхаючись у свою еспаньйолку: «На цьому тижні я зустрічаюся зі своїм адвокатом. Тоді й подбаю, щоб усе оформили документально, честь по честі, як це у вас, державних мужів, ведеться». А за кілька годин по тому він був уже мертвий. І ми відразу усе втратили. Просто хоч плач.

Він обмежився тяжким зітханням і швидким, але нешироким жестом. Тітка Герда була поза небезпечною зоною.

Міністр нахилився вперед. Канапа відпустила його спину з жалісним звуком, схожим на той, з яким губки дівчини відпускають вуста юнака.

— Чи був там ще хтось? Хто чув про цю обіцянку?

— Ні, ми були самі в передпокої. Якраз виходили з його кімнати. Він спав унизу, щоб не стомлювати себе ходінням по сходах. Пам'ятаю, я ще чув, як хтось грюкає на кухні. Мабуть, Ельна, економка. Але двері до кухні були зачинені, навряд чи вона щось чула.

— Двері на терасу були відкриті?

— Так, відкриті. Я це добре пам'ятаю. Тому що в них заходив їжак. Адже Естергрен любив їжаків, на Великій відмілині вони майже свійські. Мабуть, хотів молока. Але Естергрен сказав: «Хай почекає до вечора. Навіть добре, що він удень голодний». А людей на терасі не було. В усякому разі тоді, коли я за кілька хвилин вийшов туди. Молодь, звичайно ж, подалася засмагати.

— А що робив Естергрен потім?

— Кликав Сільвію. Як завжди, коли йому потрібна була допомога. «Сільвіє!» Він майже не втратив своїх ораторських здібностей. Смішно, таке враження, наче голос старіє найменше і то в останню чергу.

Він здавався задоволеним; як на політика, нехай навіть місцевого значення, це не так уже й погано.

— І вона примчала як завжди, тієї ж хвилини. Із своєї кімнати нагорі. З такою швидкістю, наче йшлося про життя чи смерть. А Естергрен тільки й хотів, щоб вона прибрала у кімнаті. «Відчини вікно і постели покривало»,— сказав він. Без усяких там «люба», або «вибач, що я тебе потурбував», або ще чогось у цьому дусі. Це не в його манері. Ні, вона мусила бігти, тільки-но він закричить, і робити те, що він скаже. Інакше й бути не могло.

На обличчі муніципального радника, під його скуйовдженим чорним волоссям хижо блиснули очі.

— А що робили ви? Хоча ні, не кажіть, я сам вгадаю! Пішли і лягли на сонечку у розпадині...

Хижий вираз змінився посмішкою.

— Та ні, не подобається мені ця мода, ці сонцепоклонники! Коли Сільвія й Сігурд пішли до робочого будиночка, я сів під деревом, біля тераси. Там є невеличкий природний майданчик, зовсім захований від очей. Не рахуючи хіба що затоки... Я був страшенно радий цим шхерам, які я... які він пообіцяв муніципалітету.

— Скажіть, з ким ви, власне, були в дружніх стосунках,— з Сігурдом а чи Сільвією?

— З обома. Сігурда я знав ще з тих часів, коли він був лідером партії. А з Сільвією я зустрічався ще перед тим, як вона з ним одружилась. Адже вона лікар. А я один з депутатів ріксдагу. В нас було багато спільних справ у різних комісіях і таке інше...

Здавалося, Челл Столь зовсім не був здивований чи розгніваний цими розпитуваннями. «Мабуть, звик до нападок опозиційно настроєних, вічно невдоволених суб'єктів,— подумав я. — А може, він просто любить поговорити, висловити свою точку зору».

— А потім?

— Потім? Потім, десь за годину, я згадав, що обіцяв Гаральду, ну, архітекторові, пошукати воду біля будиночка. Адже вони з дружиною, з Гіллеві, надумали зробити прибудову і влаштувати там своє житло. От я й пішов до лісу пошукати годяще дерево, щоб зрізати прутик. Для цього найкраща осика. Горобина теж годиться. Але краще осика. Шукати довелося довго, але зрештою я знайшов те, що треба. І зрізав гілку.

— Звідки у вас ніж?

Челл Столь підвівся, трохи підняв полу піджака спортивного крою. Біля правої задньої кишені у піхвах висіла фінка.

— Ніж завжди при мені. Ну от, а потім я пішов до будиночка і почав шукати підземне джерело. — Муніципальний радник тепер уже вгадував запитання наперед, наче досвідчений рецидивіст на допиті. — Але Естергрена я не бачив. Та й не хотів йому заважати. Я знав, що він працює, а крім того, не вірить у ці мої пошуки. «Кляті забобони»,— казав він звичайно. Ну от, а потім я повернувся до свого стільця і сидів, доки не з'явився Гаральд з окунями.

— А більше ви нікого не бачили? Поблизу будиночка?

— Ані душі. Хоча, стривайте, бачив ад'юнкта Перссона!

Люди, як правило, про мене забувають. Я до цього звик. Але цього разу така забудькуватість видалася трохи дивною. Адже воду він, що не кажіть, знайшов піді мною.

— ... Ну і, звичайно, вас із Бертілем Лундбергом у човні. Взагалі, знаєте,

шкода його. Справи його зовсім кепські. А після того, як помер Естергрен, так і не встигнувши допомогти йому своєю передвиборною відозвою, втрачено останній шанс. Якщо він програє на виборах, то на осінньому з'їзді його не переобереть головою партії, особливо зараз, коли нема вже Естергрена, який завжди його підтримував. Не чули, чи не збирається він піти добровільно?.. А втім, про такі речі, либонь, не розмовляють з тими, хто... у кого, можливо, є свої власні інтереси. Якщо він зараз залишить пост голови партії, то вже не повернеться, адже в листопаді йому виповниться шістдесят. Але його промова, з якою він виступав по телебаченню, була з біса вдалою. З ким би я не розмовляв — вона на всіх справила враження. Хоча промови завжди були однією з його сильних сторін. Він завжди виголошував їх дуже ефектно. Та й вигляд у нього був — наче перед смертю, просто-таки помирав од горя. Обличчя жовто-сіре, я спочатку подумав, що телевізор зіпсувався. А була мить, коли здалося, що він от-от знепритомніє...

— Усе ж таки знайшлася людина, яка вже аж ніяк не може бути звинуваченою,— сказав я, коли ми, ледь пересуваючи ноги, долали слизький мармур вестибюля. — Він нізащо не вбив би доктора Естергрена, доки не одержав би підписану дарчу.

— Так,— міністр якось дивно принишкнув. — Так, мабуть, що не вбив би. Ми з тобою знаємо, як люди ставляться до своєї власності — любиш кожен камінь, кожну скелю. Зрозуміло, вбивця хтось із тих, хто чув, як Естергрен повідомив Челлу Столю про своє рішення щодо дарчої, хто не хотів, щоб родина втратила острови. Ціна землі — кілька мільйонів, не кажучи вже про те, що вона цінна як пам'ять. Саме для того, щоб дарунок не встигли оформити юридично, Естергрен і мусив померти — і померти того самого дня.

— Виходить, хтось із членів родини?

— Так. Адже, згідно із заповітом, усе переходить до них. Дружина, Сільвія, одержує половину, а дочки та Ельна Петтерссон поділяють між собою решту. Тому виходить, що Бертіль Лундберг і Челл Столь як підозрювані відпадають. А я все ще маю надію на Лундберга. «Ваше превосходительство, іменем закону...»

Він весь аж засяяв.

— Але ж ім'я Лундберга згадується! У заповіті! Він одержує зібрану Естергреном бібліотеку політичної літератури XX сторіччя. Про це казав адвокат, коли я розмовляв з ним учора. Близько п'ятисот томів. Це чудовий мотив. Колекціонери часто бувають фанатиками. Вони фанатичні й безсоромні. Звісно, Лундберг не збирає політичної літератури. Проте, може, вирішив збирати. І хотів привласнити ці півтисячі книжок. Як основу. Уяви собі, якби ти знав, що успадкуєш від голови Історичного товариства п'ятсот середньовічних книжок,— ти що, не подумав би, що варто кілька разів махнути зброєю у нього під вікном? Якоюсь там старовинною алебардою, чи що. Напевно подумав би.

Що за безглузда думка? Дурниця. Нісенітниця якась... Хіба що якби голова був би дуже старим і немічним... І життя було б тягарем для нього... А до зібрання б входило оригінальне видання «Suecia Antiqua»[1]... І не треба було б проливати крові...

— Ні, ні,— заволав я так, що сполохав якусь сіреньку пташку. — Ніколи! Нізащо!

На щастя, міністр не з тих, хто читає в людських душах. А тепер він ще запалився новою ідеєю, нічого не бачить, нічого не чує. Блаженствує, наче виганяє диявола, розпізнав нечистого у людині, яка, здається, сама чистота.

— Але ж і Челл Столь міг бути зацікавлений у смерті Естергрена! Адже його вбили перед тим, як він написав свою відозву до виборців на підтримку Лундберга та партії. А якщо Лундберг зазнає поразки на виборах, то він втратить також і пост голови партії і остаточно відійде від керівництва. Тоді одне місце у керівному складі звільниться. Впливові угрупування всередині партії давно вже кричать про засилля представників Стокгольма. Може, їм потрібен хтось із провінції, бажано жінка, щоб представляти місцеві органи самоврядування. Челл Столь із провінції. Муніципальний радник. Хоча й не жінка. Та в нього ж є тітка Герда. Правда, вона небіжчиця. Але ж можна взяти з собою фотокартку. Він молодий,

[1] «Стародавня Швеція» *(лат.)*.

талановитий, енергійний. Отож імовірно, що після відставки Лундберга саме він займе вільне місце. А коли й наступний лідер вийде у тираж, Столь буде основним кандидатом. Він марнославний, цей Столь. Фредрікстад він уже поклав до ніг тітки Герди. Тепер на черзі Стокгольм, а там уже й уся Швеція.

Я сказав, що, хоч я і не спеціаліст у цій галузі, однак мені здається, що для талановитої і шанолюбної людини повинні існувати інші, простіші способи зайняти високий пост і не варто домагатися цього з допомогою вбивства; міністр заперечив, кажучи, що в політиці не можна уникати сміливих, нестандартних рішень і що треба використовувати будь-який шанс.

— А шхери? Вбити Естергрена, перш ніж він перепише заповіт, означає втратити їх!

— Що значать для лідера партії і прем'єр-міністра кілька острівців? У країні повно островів і лиш один пост прем'єр-міністра. Політик повинен уміти поступатися малим заради вищої мети, вміти відмежувати головне від другорядного. І потім він, можливо, збирався заявити, що Естергрен обіцяв йому ці острови. Адже свідків не було. Тільки їжак, а може, їжачиха. Та, може, ще Ельна, яка бряжчала посудом на кухні. Як свідки вони рівноцінні: коли бряжчить посуд, нічого не чути.

— Звідки ти знаєш? Хіба ти часто бряжчиш посудом на кухні?

— Ні, але коли це робить Маргарет, а я сиджу на веранді й кричу їй, щоб вона винесла напої та лід, то вона не чує. А кричу я голосно.

Я був ситий донесхочу, мене нудило, я відчував себе як людина, що об'їлася заварними тістечками або прочитала дві вечірні газети з додатками. Я попросив довезти мене до Гліммінгехюса, де на мене чекав середньовічний спокій, де я блукатиму під склепіннями, захищений мертвою товщею стін, сам, віч-на-віч з історією... І жодних трупів, жодних підозрюваних і, що найголовніше, жодного міністра. Я був певен, що він сяде десь на сонечку і кунятиме...

Їх було, може, тисяча. Або, принаймні, півтисячі. Вони зі своїм морозивом і ковбасою заполонили весь простір перед замком, а від воріт, метрів на п'ятдесят, коливалася черга. Вона висувалася з усіх бійниць, з усіх слухових вікон, полохаючи своїми криками ластівок.

— Певно, щось на зразок шкільної екскурсії чи позакласних занять,— сказав міністр і потягнув на себе гальмо. — Та вчителі якісь наче прибиті... Ану, шибенику, злізай з капота!.. І постав на місце бампер!..

До дверцят нашої машини притулився змучений на вигляд чоловік.

— Кого шукаємо? — загорлав він.

Я сказав, що шукаю Гліммінгехюс.

Чоловік нервово розсміявся.

— Боюся, зараз вам буде трохи затісно. Сьогодні тут учні рінгстадської Центральної школи. Взагалі у нас не вистачає коштів на такі далекі прогулянки. Але днями ми одержали анонімний дарунок — десять тисяч крон у звичайному конверті. Невідомий побажав, щоб гроші витратили на шкільну екскурсію по сконських замках, бажано до Гліммінгехюса. А коли сьогодні вранці пролунав дзвінок і невідомий голос повідомив, що в першій половині дня у школі вибухне бомба, ректор вирішив, що непогано б провести виїзні заняття у...

Його віднесло геть.

Міністр розглядав юрбу школярів.

— Тебе це повинно неабияк надихати, адже ти давно вже не бачив учнів. Можеш вийти і щось придумати. Організувати колективний огляд. Або зібрати їх у коло й розповісти історію замку. Ну що ж ти, коли ми нарешті... ти ж цілий тиждень набридав мені... Можна, мабуть, проштовхатися до входу. А потім ми, певне, побачимо якогось вартівника на горішніх поверхах — адже є тут хтось живий, щоб підняти нас за допомогою блочного пристрою... Ти абсолютно впевнений, що... Ну, як хочеш. До того ж я згадав, що забув з'ясувати про Челла Столя одну річ. Зараз дуже доречно цим зайнятись, якщо вже ти змінив своє ставлення до Гліммінгехюса. Ти впевнений, що хочеш поїхати звідси?

Ніколи не думав, що я проміняю Гліммінгехюс на муніципального радника. Але зараз я твердо, зберігаючи повне самовладання, попросив відвезти мене до нього.

Міністр під'їхав до краю тротуару і загальмував. Я підозріливо роззирався. (Я завжди так роблю, коли ми зупиняємося, за винятком тих випадків, коли він під'їжджає до вхідних дверей мого будинку на Бастюгатан). Ми були на дільниці, забудованій коробками будинків-недомірків. Вони схожі на особняки, що намірялися вирости до розмірів висотних будівель, але, досягнувши четвертого поверху, змінили свій намір.

— Але ж це не будинок муніципалітету. Що нам тут робити?

— Тут живе Челл Столь. Там, за чагарником. У муніципалітеті ми мали можливість постежити за ним у робочий час. А тут побачимо його у домашній обстановці. Цілковите уявлення про підозрюваного можна скласти, лише відвідавши його і вдома, і на службі.

— А хіба він зараз вдома?

— Не думаю,— сказав міністр, закидаючи ногу через низькі балконні перила. — Але ти не засмучуйся. Для досвідченого сищика порожнє житло має свої переваги. Немає хазяїна, немає хазяйки, які забирають час або чаєм, або пустопорожніми балачками. Немає якихось там умовностей, які заважають гостям розглянути гардероб і кошики для сміття. Одне слово, можна оглянути будинок цілком професіонально.

Він нахилився, потупцяв біля скляних дверей.

— Але ж ти не збираєшся...

Двері розчахнулися. Мій родич стурбовано озирнувся.

— Теж мені двері! Їх же за кілька хвилин хто завгодно відчинить. Дивно, що страхові компанії про це не попереджають. Однак тобі пощастило, що Столь живе внизу. А то дерся б сходами. Ану! Влізай! А то побачать, як ти тут нахилився біля виламаних балконних дверей, і подумають, що ти щось замислив. Або вже набив кишені. Особливо якщо спробуєш ушитися...

Ще не ступивши й кроку, я закляк на місці. Від будинку, вниз по дорозі, якась жінка котила дитячий візочок. Здавалося, вони з немовлям от-от закричать.

Не опираючись, я дав перетягти себе через перила.

У кімнаті мені відкрилося щось жахливе. Набагато гірше від муніципального радника в пантофлях. З килима на нас із погрозою дивилася величезна тварина собачої породи, боксер, якщо я не помилився. Подивившись із хвилину і, на нещастя, класифікувавши наші дії цілком правильно, він загарчав розгонисто й гортанно і показав при цьому жовті ікла.

Я позадкував до балкона — краще вже жінка із немовлям, ніж така тварюка! Але міністр, звичний до спілкування з собаками, дітлахами та іншими примітивними створіннями, опустився на коліна, бурмочучи щось заспокійливе, і дозволив себе обнюхати. Мабуть, не зовсім стерильна особа міністра зберігала багато чудових запахів його власного собачого поголів'я, тому що тварина, припинивши гарчання, натхненно запрацювала язиком.

— Гм... — сказав міністр, то поплескуючи, то почухуючи пса й оглядаючи довгу, вузьку кімнату. — Скрізь прибрано. Усе начищено, зразковий порядок.

Він підвівся й провів пальцем по картинній рамі.

— Навіть пил недавно витирали! Не довіряю я людям із вилизаними квартирами. «Що тут хочуть приховати? — запитую я себе. — Що за сліди так старанно замітають? Розчленували труп, заховали під покрівлею і постаралися знищити все, навіть найменші плями крові?» «Порядок у квартирі — діло темне» — ось мій девіз. Надто в такого холостяка, як Столь. Та ще й муніципального радника. Йому б займатися іншими речами, а не прибиранням. З біса підозріливо. Запам'ятай мої слова, Вільгельме, тобі це може придатись у майбутньому, коли мене, можливо, вже не буде, а ти, з твоєю вічною безцеремонністю, вдерешся до якогось будинку, щоб зібрати докази проти підозрюваного: занедбане, неприбране житло свідчить про чисте сумління. У ньому живуть люди, які добре сплять вночі і не встають на світанку, щоб замести сліди...

Його тепер було ледь чутно, голос долинав із спальні.

— І тут клята чистота! Навіть ліжко застелене. Йди полюбуйся... А от щось цікаве! Замкнена шухляда комода! Замкнені шухляди просто благають: «Відчиніть мене! Тут зберігаються докази! Тут криються таємниці!» Та перш ніж застосувати силу чи відмичку, треба зазирнути у верхню шухляду. Якщо вона не замкнена... а вона не замкнена... то ти її висуваєш, буває, що у замкнену шухляду

можна зазирнути згори... Можна! Так, здається, там лише білизна, щойно випрасувана, високоякісна... А ось фотоапарат! Із телеоб'єктивом, ого! Він, мабуть, боїться злодіїв і сховав його тут, серед сорочок, у замкненій шухляді. Це свідчить про його цілковите незнання психології грабіжників і методів роботи сищиків... Дивись-но, рогатка! Давненько я не тримав у руках такої штучки. Мабуть, милі серцю спогади...

Стоячи на порозі, я спостерігав за діяльністю цієї людини, і мені все сильніше робилося не по собі. А коли на вулиці клацнули дверцята автомобіля, я навіть підскочив. Міністр кинувся до вікна.

— Великий фургон «вольво», навантажений доверху. Мати, батько, одна, дві, три, чотири дитини... Мабуть, сусіди з дачі повернулися... Тепер у нас лишилися тільки кухня і ванна. Як правило, вони дають чудову інформацію про гастрономічні уподобання, особисту гігієну та інші речі, з якими не так уже й часто можна ознайомитися на роботі...

Дзвінок на дверях забряжчав, наче щебінь у бляшанці.

— Не відчиняй! — просичав я. — Ради бога, не відчиняй!

— Ні, ми відчинимо,— сказав міністр. — Якщо нам пощастить, ми довідаємося силу-силенну найцінніших, найінтимніших подробиць про муніципального радника Столя. А коли що, ми завжди зможемо сказати, що помилилися квартирою. Адже всі ці будинки такі схожі між собою. Я завжди дивувався, як це взагалі люди знаходять дорогу додому.

Він відчинив двері, зображуючи на обличчі щось на зразок привітної усмішки.

Дебела жінка кілька секунд пильно вдивлялася в нього, потім схопила в обійми. Міністр не пручався. Вона відсунула його, тримаючи на відстані витягнутої руки.

— Любий мій Челле! Як ти змужнів! Я просто не впізнаю тебе! Правда, тобі було лише двадцять років, коли ми бачилися востаннє... на весіллі Тюри й Олле. Але ж ти й витягнувся!

— Так. Я... трохи підріс,— скромно промовив міністр. — Вважали, що я на вигляд кволий, і зробили мені якийсь укол.

Зауваживши, що в лікарів тепер з'явилося безліч препаратів, жінка показала на худющого чоловіка у вітрівці.

— А це, звичайно, Гуго. Ви, правда, жодного разу не бачилися. Ну, а це дітлахи. Привітайтесь із своїм кузеном!

І четвірка різнокаліберних дітлахів вирячилася на свого новопридбаного родича.

— Ми здійснюємо невеличку подорож по Сконе, а коли дісталися сюди, я сказала: «Але ж тут живе Челл! Ми повинні заїхати провідати його!» Ми відшукали твоє прізвище в телефонному довіднику й дізналися адресу. Так, спочатку ми зателефонували, але ніхто не відповідав. Ти муніципальний радник, то чим ти займаєшся? Розпушуєш землю і обкопуєш дерева в парках? Так ось чому ти став таким великим і сильним. Але я тебе впізнала! За волоссям і носом. За носом — це вже точно.

Вона поплескала його по щоці, з силою, але любовно, як поплескують улюблену коняку.

— Та заходьте ж нарешті,— сказав міністр.— А це Вільгельм.

— Вільгельм?

По мені забігали шість пар очей. Якусь мить я з жахом розмірковував про свою майбутню роль — дядька чи, може, навіть і дідуся. Та це було б ще нічого.

— Так. Вільгельм, Вілле. Моя прибиральниця. Чи, мабуть, краще сказати — прибиральник. Кілька годин на день він допомагає мені по господарству і з прибиранням. Справжній старий, вірний служник. Перейшов до мене разом з квартирою. Була б моя воля, я, звісно, вибрав би когось молодшого та моторнішого. Але старий як не перерветься: і підмітає, і прасує, і меблі натирає, і підлогу начищає, він і варить, й усе інше по господарству робить. Однак час щось перекусити. Ану, де тут у нас кухня?.. Знаєте, там переважно Вілле... А, ось вона. Сподіваюся, Вілле, у тебе в холодильнику знайдеться щось смачненьке?

Ставши навколішки, я почав порпатись у холодильнику. Траплялися здебільше кефір та овочі, схоже, що муніципальний радник Столь притримувався

вегетаріанського столу. Зібрана на швидку руку закуска не викликала особливого ентузіазму. Двоє дітей заскиглили, вимагаючи ковбаси. Та й жінка мала вигляд не вельми задоволений.

— Тобі справді пора одружитися, треба, щоб за тобою як слід доглядали,— сказала вона, косо поглядаючи в мій бік. — Я так зраділа, коли Улла сказала, що чула, ніби ти майже, можна сказати, заручений.

Міністр поставив склянку з молоком.

— Он як?.. Вона так сказала? А з ким, не сказала? З Гіллеві? З Ісабеллою? Чи з Сільвією? Вона молода чи вже літня?

Жінка похлинулася кефіром.

— Ну знаєш, любий Челле! Я, звісно, пам'ятаю, яким ти був легковажним. І все ж таки треба пам'ятати, як звуть твою майбутню дружину! Але мені дуже приємно бачити, що ти поставив на чільне місце мою фотокартку. І матері з батьком.

Міністр роззирнувся довкруж.

— Де?.. Ага, он вони... Вілле весь час усе переставляє, коли витирає пил. Звичайно, вони в мене є. А матері я телефоную кожного тижня.

Не відриваючись від салату, жінка перелякано підвела очі, наче кролик від качана, сполоханий незнайомим звуком.

— Ти телефонуєш своїй матері кожного тижня?

— Так,— обережно сказав міністр тоном людини, яка усвідомлює, що ступає по тонкій кризі. — Ну, може, не кожного. Але принаймні через тиждень. Або, в усякому разі, раз на місяць. І ми часто листуємося. Так дешевше...

Жінка остаточно втратила контакт із салатом.

— Ну, Челле, любий, але ж твоя мати вже двадцять років як померла! Ти що, хіба не пам'ятаєш?

— Померла? — сказав міністр. — Ну, звісно! Звісно, пам'ятаю! Особливо зараз, коли ти мені сказала, я чудово все пам'ятаю. Просто це трапилося так несподівано, що я все ніяк не звикнуся з її смертю, сумна історія. Жахливо сумна. Коли я кажу, що телефоную до неї, то маю на увазі звертання подумки. У душі. Так би мовити, по божественному телефону.

У паузі між шматком огірка і скибочкою помідора жінка кинула на нього швидкий погляд.

— Але, Челле, любий, чи не хочеш ти сказати, що став релігійним. Ніколи б не повірила. Ти був таким бешкетником!

— Та невже? — міністр нахилився вперед. — Але, сподіваюсь, з тобою та іншими родичами я поводився гречно? Не накидався на вас, не лякав?..

— Ні-ні, але я ніколи не забуду, як ти вистрілив з рогатки у білку і вона впала просто під ноги твоєму батькові!

— Батькові?.. — перепитав міністр, однак, подумавши і знайшовши цю тему надто делікатною, почав розпитувати про інші свої якості.

— О, у школі, я пам'ятаю, був ти молодець! Завжди і в усьому намагався бути першим. Просто-таки природжений лідер. Але ти вже й тоді відрізнявся запальністю і, тільки не сердься на мене, злопам'ятством. Горе тому, на кого ти мав зуб... Ой, та в тебе ж собака! Як його звуть?

Міністр любовно поторгав боксера, що вийшов звідкілясь.

— Та... як же його звуть?.. В мене кепська пам'ять на імена... Вілле, ти ж із ним щодня виходиш? Як ви звертаєтесь один до одного?

У мене, смію зауважити, дуже меткий розум. Але тієї миті єдиним ім'ям, яке спало мені на думку, було Нерон. Не встиг я його вимовити, як жінка заволала:

— А це не Муфті, собака тітки Віри? Що перейшла до тебе у спадок? Я, здається, її впізнала! Муфті, йди привітайся з тіткою Гретою.

Обидві сторони довго і бридко цілувалися. Похитуючись, я вийшов у іншу кімнату і сів на канапу. Машинально потягнувся за газетою. Нараз я відчув спрямований на мене колючий погляд жінки, що з'явилася на порозі, але не мав сили відповісти їй тим же. Потім я почув шепіт:

— Ти знаєш, що твоя прибиральниця сидить на канапі й читає газету. А втім, чого дивуватися, коли ти з ним запанібрата, фамільярничаєш і сідаєш за стіл. Сподіваюся, ти не платиш їй... йому почасово? Та дарма, зараз я його розворушу.

Вона стала переді мною, страхітлива і невідворотна.

— Треба вимити вікна! Візьміть драбину, ганчірку і вдягніть фартуха! Ніколи не чула, щоб приходили прибирати у вихідному одязі.

Вийшов начебто комплімент моєму костюмові. Але ця жахлива драбина виявилася дуже нестійкою, і, щоб не впасти, мені довелося вхопитися за гардину.

— А зараз подумаємо про те, де знайти недорогий гарний готель,— прорік худющий мовчазний Гуго у вітрівці.

— Готель,— стрепенувся міністр.— І мови не може бути! Певна річ, ви залишаєтесь у мене... Я ляжу на канапі, а... тіточка може зайняти моє ліжко. Гуго візьме запасне. Я тут бачив одне ліжко у якійсь шафі... Ну, а в дітлахів є надувні матраци... По троє в кімнаті не затісно?.. От уже набалакаємося! І я... і ви все тут оглянете. Треба б відразу занести багаж, тоді його не вкрадуть. Тут ошивається безліч підозрілих типів, хоч двері не відчиняй. А я вийду куплю на обід чогось смачного і трохи вина. Якщо щось буде потрібно, запитайте Вілле, він знає, де що лежить... Гоп! Я, мабуть, через балкон! Я завжди, коли поспішаю, ходжу цією дорогою. Що ти кажеш, Вілле, тобі неодмінно треба піти зі мною? Так, звичайно, ти і піднести щось допоможеш... Не можеш злізти з драбини? Зачекай, я тобі допоможу...

— Цікаво, що скаже муніципальний радник Столь, коли повернеться ввечері після засідання і знайде в своєму ліжку цю тітоньку? Мабуть, приємна несподіванка для холостяка з його смаками, небайдужого до зрілих жінок,— міністр натиснув на педаль. — А Гуго? І куди не стань — скрізь дітлахи на матрацах... Їхбо він, певне, найбільше поцінує. Як і ти на Лінде. Він не спілкувався з нею вже багато років. Є що надолужити. Політик повинен триматися ближче до народу. Тільки б вони його впустили. А то можуть подумати, що це волоцюга, який видає себе за Челла Столя, щоб потрапити в квартиру і поцупити їхні речі... Сподіваюся, він здогадається купити дорогою щось поїсти! А то від кефіру майже нічого не лишилося. Зате ми одержали стільки різноманітної інформації про його особисте життя, ти згоден? Тому нам, вважаю, нема рації повертатися на обід. Якщо ти, звичайно, не наполягаєш.

32

— Давай-но узагальнимо все, що ми знаємо,— сказав міністр уже в машині,— і про що не знає поліція. Тобто, про що навіть не підозрює,— додав він із задоволеною усмішкою.

Я полегшено зітхнув. Зітхнув, бо з нетерпінням чекав тієї хвилини, коли зможу трохи розслабитися, спокійно поміркувати. З полегшенням, тому що узагальнювати все ж таки легше, ніж діяти.

— Ми знаємо, що Сігурд Естергрен помер від серцевого нападу минулої суботи між другою і четвертою годиною, як свідчить протокол про результати розтину. Починаючи від пів на другу, він сидів, замкнувшись у кабінеті і працював над своєю передвиборною відозвою. Коли він увійшов, кімната, як стверджуєте ви із Сільвією Естергрен, була порожньою, і вона виявилася порожньою, коли ми знайшли його вже неживим,— ми з тобою це бачили. Двері були замкнені зсередини, а ти сидів від них лиш за якихось двадцять метрів і міг усе бачити. Значить, ніхто не заходив і не виходив... Ти часом не міг на своєму стільці на хвилинку задрімати над тим давнім фоліантом?

Я проігнорував цей натяк, досадуючи на себе та Плутарха.

— І ти абсолютно впевнений, що будиночок справді був порожній, коли ви з Сільвією посадили там Естергрена? Зрозуміло, там одна невелика кімнатка. Але, може, хтось сховався, наприклад, за дверима? Вони ж відчиняються всередину.

Я відповів, що мені було цікаво оглянути робочий кабінет Сігурда Естергрена, тому я все вивчив якнайретельніше, зазирав навіть за двері.

Міністр не оминув нагоди висловити якусь нісенітницю з приводу того, що моя цікавість у багатьох випадках дає чудові наслідки.

— А оскільки,— провадив я незворушно,— умеблювання складалося всього лише з кількох стільців, хиткого комода і звичайного письмового столу без шухляд, то навіть немовля, безсловесне немовля, і те не в змозі було б там заховатися, щоб його не виявив Сігурд Естергрен, його дружина чи я.

— Чудово. А моя людина з СЕПО, та, що підійшла до будиночка відразу після

того, як ти стер запис із передсмертним криком Естергрена, вивчила підлогу, стелю та стіни. Я звичайно звертаюся до неї приватно у дражливих обставинах, вона надзвичайно надійна і німа як риба, їй і на думку б не спало обмовитися в поліції. Так от, там не було ні люків, ні схованок чи інших хитрощів. Отже, в суботу, о пів на п'яту, коли ми знайшли Естергрена мертвого, він сидів на стільці за письмовим столом, метрів за два від вікна, не менше. Вікно надійно замкнене зсередини. Шпінгалети були вкриті шаром пилу, а стулки вікон щільно припасовані, певно, давно не відчинялися. Отже, ніхто не міг влізти або вилізти через вікно. Але якщо хтось усе ж таки якимось незрозумілим побитом сховався в кімнаті, то, може, він зміг непомітно дістатися назовні, коли ми зайшли подивитися, що з Естергреном, і побачили його неживим?

Я нагадав йому, що весь час стояв біля одвірка, ніхто не міг проскочити повз мене непоміченим.

— Чудово,— сказав міністр. — Коли ми оглядали письмовий стіл, ми виявили захований записуючий пристрій і змогли послухати, як Естергрен диктував свою статтю. Тобто виявив запис я, а ти його витер. Це не страшно, бо інакше б ми зараз не мали спокою від поліцейських. Ну от, а коли закінчився запис Естергренової промови, почулося клацання і його передсмертний крик: «Ні, ні! Заберіть...» І було чути, як він відкинувся на спинку стільця або відсахнувся назад. Усе свідчить про те, що у вікні, всього за кілька метрів від себе, він раптом побачив щось таке, що злякало його на смерть і від чого він з останніх сил намагався врятуватися.

Вікно виходить на прибережну галявину і на затоку. Із твого місця перед дверима тобі не було видно ні вікна, ні тієї частини будиночка. До того ж вікно розташоване досить високо, і, щоб побачити того, хто сидить біля стола, або щоб він тебе побачив, треба мати зріст, вищий за два метри, якщо стоїш на землі. Або треба вставати на підмурівок, що виступає на кілька сантиметрів од стіни. Беручи за основу останні слова Естергрена та інші вищеназвані обставини, я заявляю, що хтось саме так і вчинив. І зробив це з метою вбивства Естергрена, злякавши його, бо знав, що Естергрен має хворе серце. Не виключено, що цей хтось тримав у руці предмет, який збільшив ефект впливу,— зброю, мабуть. Його й мав на увазі Естергрен, коли закричав: «Ні, ні! Заберіть...» Якби він міг продовжити, то, певне, сказав би слово «рушницю» або «пістолет». Ти ж пам'ятаєш, хтось зсунув рушницю, яка висіла на стіні в спальні Естергрена.

— А не міг хтось стати на виступ і зазирнути у вікно, щоб тільки перевірити, чи там Естергрен? Із цікавості? Або просто так, не думаючи?

Тут міністр нібито занепокоївся, але відразу опанував себе.

— Усі знали, що Естергрен працює у себе в кабінеті й пробуде там до самої вечері, що заважати йому він категорично заборонив. І всі знали, що в нього дуже хворе серце,— домашній лікар їх попереджав і просив виявити максимум обережності, щоб якось його не злякати чи не розсердити. Хто ж у такому разі буде продиратися крізь чагарник, лізти на вузький виступ підмурівка і вихилятися перед вікном, якраз навпроти письмового столу? Лише той, хто переслідує певну мету — налякати.

— А чи не міг на острові з'явитися незнайомець — з боку моря або через затоку,— який проходив поблизу будинку і поцікавився, як він виглядає всередині? І видерся на підмурівок...

Міністр схвально кивнув.

— Я й сам про це думав. Але ж ми з Бертілем Лундбергом сиділи в плоскодонці. Затока між островом і материком була у нас як на долоні. А з іншого боку, від моря і шхер, сидів у човні старий Янссон із дружиною. Усю другу половину дня вони ловили тріску. В них обох соколиний зір, проте вони зовсім нічого не бачили. Я мав з ними тривалу розмову.

Але я не здавався.

— А чи не можна цей крик: «Ні, ні! Заберіть...» пояснити якось інакше? Я десь читав про гази, які викликають галюцинації... Чи не міг хтось завчасу підкласти в кімнату балон? Невеличкий балончик... Під комод, наприклад? І газ, повільно просочуючись, подіяв на його зір або слух...

Міністр подивився на мене захоплено. Мабуть, так міг би подивитися африканський знахар на свого учня, що знайшов новий смердючий компонент для чергового цілющого напою.

— Ну звичайно! Це була чи не перша моя думка! Але тоді б ми знайшли якийсь резервуар! А лікарі виявили б в організмі Естергрена рештки газу або отрути. Я просив їх звернути на це особливу увагу.

— Але зачекай. Адже ми виявили цей магнітофон-диктофон, замаскований під радіоприймач, лише на другий день після його смерті. І то майже випадково. Чому б там не бути ще невеличкому пристрою, який ми не зауважили?

Міністр поплескав мене по руці.

— Чудово, Вільгельме! Ти сьогодні просто неперевершений! Але мій агент СЕПО — спеціаліст із секретної апаратури. Він перевернув увесь будинок від верху до низу. Якби там був якийсь смертоносний прилад, він би його знайшов.

— І все-таки...

— Ти хочеш сказати, що вбивця, можливо, тієї ж ночі повернувся і розібрав свій хитромудрий пристрій? Перед тим, як там побував мій агент? Але ти забув про глицю і волосинки, які я там залишив і які свідчать, що ніхто не приходив туди ні через двері, ні через вікно, що в кімнаті нічого не чіпали після того, як ми з поліцейським пішли. А інакше ввійти до кімнати або вийти з неї неможливо, що також випливає із звіту мого вірного агента. Ні димаря, ні кватирки. Не знайдеться щілини для мурахи. Немає навіть підземного ходу, який міг би закінчуватися під нещільно припасованою мостиною. Вікно було зачинене. Отже, якщо те, що стало причиною смерті Сігурда Естергрена, перебувало в межах кімнати, то воно повинно бути там і залишитися. До появи агента СЕПО. Адже після смерті Естергрена ніхто туди не заходив. Крім мене, лікаря та поліцейського. І тебе, зрозуміло. Таж ти весь час простояв біля дверей.

— А чи не могло його налякати щось інше? У нашій уяві річ цілком безневинна навіть з точки зору експерта?.. А на Естергрена воно подіяло. Можливо, хтось сховав що-небудь серед паперів на столі? Фотокартку? Або газетну вирізку неприємного змісту?..

— Мій агент, поліцейський і я оглянули всі предмети в кімнаті. Там не було ні газетних вирізок, ні книжок. Лише папір. Папір для друкарської машинки, він був у коробці. І блокноти, а також аркушики з блокнотів на письмовому столі, чисті або ним самим списані листки. Я з усіх боків роздивився кожен аркушик, читав усе підряд. І дійшов такого висновку: якщо Естергрен помер не власною смертю — не приведи господи, якщо це не так! — то вбив його той, хто раптово з'явився у вікні. І саме з метою вбивства. Чи будуть ще заперечення?

Я в знемозі похитав головою.

— Тоді, напевне, можна перейти до питання про мотиви злочину й можливості його здійснення. У всіх, хто був на острові, була така можливість. Кожен із них має алібі лише на якусь частину часу від другої до четвертої у день смерті Естергрена. До речі, і ти разом з ними. А тим паче твій протеже Лундберг. Він міг гримасувати, коли сидів у човні...

— Дурниці!

— ...Або робити погрозливі жести...

— Нісенітниця!

— ...Або підняти якийсь страшний предмет і наставити його на вікно. А мотиви були в усіх. Зокрема у членів родини. Сігурд Естергрен був хворобливою, буркітливою, геть неможливою людиною. Головний тягар припадав на дружину, Сільвію. Вона постійно мала бути при ньому. Зараз ми знаємо, що за кілька місяців до його смерті вона зверталася до різних лікарень, бажаючи розпочати працю з першого січня. Чому вона вирішила... сподівалася (чи знала), що зможе працювати повний день, та ще й на посаді старшого лікаря, якщо перед цим не могла заступити навіть на посаду молодшого, на півставки... Звісно, її чоловік був серйозно хворий, але при певному везінні — чи невезінні — він міг би прожити ще кілька літ... Однак її дочок — Ісабеллу та Гіллеві, а отже й на їхніх чоловіків — Івара та Гаральда, чекала непогана спадщина. Як, до речі, й на Ельну Петтерссон. Особливо якщо Естергрен не встиг скласти дарчу на свої володіння, яку, за словами Челла Столя, він збирався написати. А архітектор Галлін одержує до того ж ще й вигідне замовлення — проектування дачних селищ на островах.

— Але в Челла Столя немає жодних мотивів? Він же втратив шхери через те, що Естергрен помер саме цього дня!

— Їх втратив муніципалітет. Та якщо Челлу Столю вдалося перешкодити Естергрену написати цю передвиборну відозву і таким чином зменшити шанси

Лундберга на перемогу на виборах і на збереження за собою місця лідера партії, то в нього самого відкрилися б більші можливості, щоб просунутись. А жоден політик не може бути до такої міри ідеалістом, щоб радше побачити кілька острівців у володіннях свого муніципалітету, ніж себе самого у числі партійних керівників.

— Ну тоді в Бертіля Лундберга немає жодних мотивів! — скаженіючи, загорлав я, щоб захистити від участі у цій брудній історії бодай членів уряду.

— У нього якраз і є мотиви! — зрадів міністр.— Цілком певні. До нього ж переходить естергренівське зібрання політичної літератури XX сторіччя, чудово оформлене. Колекціонери, або майбутні колекціонери, заради кількох рідкісних екземплярів не зупиняться ні перед чим. Отож бачиш, усі, хто був на Великій відмілині, як і раніше, підозрювані, хоча саме так і має бути на цьому етапі розслідування. Знання, безумовно, річ приємна. Але ще цікавіше, коли не знаєш...

33

— Дивися! — гукнув він, пригальмувавши.— Он ідуть чи не Бертіль Лундберг із Сільвією Естергрен? Він, мабуть, проходить у неї курс лікування... І в них щось на зразок лікувального моціону... А може, вони ще й коханці! Для психіатра і вдови міністра наступник чоловіка як коханець — це ж знахідка! У плані безлічі різних асоціацій. Сила-силенна психології! Едіп і Фрейд і таке інше. А зараз вони простують до місця своїх таємних зустрічей!

Я помітив, що в такому разі маршрут вони обрали дуже оригінальний. Богатирська статура Лундберга, увінчана монументальною головою з килимком білого, коротко підстриженого волосся, привертала до себе загальну увагу на місцевій Стургатан[1]. Його весь час вітали, він кивав у відповідь, правда, дещо неуважно. Вдягнена у чорний костюм фру Естергрен трималася на півкроку позаду, наче підкреслюючи, що все це не має до неї щонайменшого відношення.

— Напевне, політичні хитрощі,— сказав міністр. — Розгулювати отак, в усіх на виду! Або психіатричні. Або ж психіатрично-політичні. І погодься, хитрість дуже витончена. Я підкрадуся і спробую підслухати, про що вони говорять!

Не встиг я його затримати, як він вискочив із машини і пішов поряд з цією парою. Але, мабуть, він занадто витягнув шию, тому що Сільвія Естергрен відразу обернулася.

— Ти! — здивувався Бертіль Лундберг. — Що ти тут робиш? Хіба ти не повинен виступати сьогодні у Чівіку?

— Граюсь у піжмурки,— відповів міністр. — А виступ перенесли через дощ. Місцевого значення,— додав він, коли кошлаті брови міністра повернулися в бік безхмарного, по-літньому блакитного неба. — І я вчинив невеличкий розшук місцевого значення. Вистежую кишенькових злодіїв та інших підозрілих. Подаю приклад нашим поліцейським. Нехай бачать, що для міністра юстиції не існує незначних злочинів. У тому плані, що він завжди пильнує.

Бертіль Лундберг стенув атлетичними плечима, та й як він міг ще відреагувати, стоячи на Стургатан? Здавалося, що і фру Естергрен спокійно сприймає все, що відбувається. Адже і для неї це була вже не перша зустріч з міністром.

— Ми з Бертілем щойно зустрілися в банку. А тепер розмовляємо про похорон Сігурда,— сказала вона з безмежно сумною і покірливою усмішкою. — Це ж стільки приготувань! Тим більше зараз, якщо ми вже перенесли церемонію на кілька днів і на ній будуть присутні представники громадського і політичного життя. Я, відверто кажучи, уявляла це собі як тихі, мирні сімейні проводи.

Він легенько поплескав її по руці.

— Дорога Сільвіє, як я вас розумію! Але я знаю, що таке було бажання Сігурда. Він хотів цього не заради себе самого, і ви, і я — обоє ми знаємо, який він був скромний, невибагливий... Але коли мова йде про партію, це зовсім інша річ. Тут уже ніяка увага не зайва, ніяка похвала не надмірна. Адже він до останньої хвилини вважав себе слугою партії. І я запевняю вас, що вся наша партія в цей четвер схоче, так-так, вимагатиме надати їй можливість провести в останню путь свого колишнього лідера. І, як я вже казав, вам нема чого турбуватися про

[1] Головна вулиця Стокгольма.

практичний бік справи. Про що вам варто подумати, так це про те, щоб трохи відпочити, заспокоїтися. Чи не могли б ви ненадовго виїхати, ну хоч би після похорону?.. Здається, ви казали, що до вас приїжджає сестра з Америки? А що як потім вам поїхати разом тижнів на два? Нам із вами добре відомо, який вимогливий був Сігурд під час своєї тривалої хвороби. Напевне, ви втомилися і морально, і фізично.

Сільвія Естергрен зупинилася. Світлий кучерик, що вибився із зачіски, навис над переніссям.

— Не турбуйтеся за мене, любий Бертілю! Я так багато пережила; якось переживу і це. Я сильна. І взагалі, завдяки моєму фахові, я легше витримую емоціональні навантаження, ніж більшість людей. Ну от, мені сюди, на примірку. Дякую вам за вашу доброту та співчуття.

Бертіль Лундберг, насупивши брови, стурбовано дивився їй услід.

— На вигляд вона така спокійна, зібрана. Я взагалі не дуже добре її знаю, але, здається, вона й справді спокійна. Смерть Сігурда не могла виявитися для неї несподіванкою. Можливо, вона відчуває своєрідну полегкість від того, що це нарешті сталося і що все вже позаду. Не треба чекати на це кожної хвилини. Вона ж бачила, як він страждає через свою неміч, як мучиться вночі. Тому він став тягарем і для себе самого, і для родини. А який він був сильний! Як працював! Він гадав, що витримає все, і брав на себе ще й ще. Але праця кінець кінцем зламала його. Праця і відповідальність. І чекання... Я майже впевнений, йому найстрашніше було — це знати, що на нього сподіваються, з нього вимагають, усвідомлювати, що товариші по партії чекають від тебе вирішення усіх тих проблем, вірять, що ти подолаєш будь-якого супротивника і будеш постійно здобувати нові й нові перемоги... Так, тяжка, невдячна робота — робота політика. І жорстока, тисячу разів жорстока...

Якийсь час він начебто був відсутній, поринув у думки. Потім погляд його впав на міністра, і дійсність знову вступила у свої права. Брови зійшлися на переніссі, обручка завертілася, голос став дратівливим, мало не злим.

— На завтра ти внесений у списки виступаючих на зустрічі з виборцями в Охюсі! І будь ласкавий поїхати! А як вийшло з сьогоднішнім виступом у Чівіку? Щось не бачу, щоб ішов дощ! Натомість я чув, що ти й надалі лізеш в особисті справи. Я ж літаю по всій країні з кінця в кінець, хоча ще не одужав після хвороби! А ти навіть неспроможний виконати свої обов'язки на одному місці! Гадаю, тобі зрозуміло...

Я делікатно відійшов. Якщо голова уряду вичитує міністру не в моїй власній спальні, то навряд чи треба вдаватись у суть їхньої бесіди. Хоч мене це й приємно освіжало...

34

Наступного дня ми завчасу приїхали на зустріч із виборцями Охюса.

На площі зібралося чимало народу, вилізти з машини було майже неможливо.

— Громадяни виборці, будь ласка, розступіться! — закричав міністр.

Натовп, однак, розступатися не бажав. До нього тяглися руки — і міністр їх потискав. Матері простягали своїх малюків — і міністр їх цілував.

Ми поволі прокладали шлях до трибуни.

Оркестр заграв марш, і якийсь чоловік, що сидів на лавці, підвів голову і попросив не галасувати: «Тут є люди, які намагаються заснути»,— заявив він і знову впав у тверді обійми лави.

Міністр тим часом перейшов від цілування немовлят до цілування їхніх матерів, і я почув коментарі журналістів з приводу його дедалі вищого професіоналізму. Він же з неослабним ентузіазмом потискав руки.

— Мій золотий браслет! — заверещала жінка. — Перед тим, як він узяв мою руку, він був на мені! А зараз його немає. Бабусин золотий браслет!

Були тут і старші діти. Юрба підлітків насідала на нас із проханням звільнити їх до кінця дня від занять. «Що ж, гаразд»,— великодушно дозволив міністр, і юрба розбіглася, сповнюючи повітря лементом, супроводжувана кимось схожим на вчителя, який скоро застряв у натовпі.

Ми дісталися естради, агітатор схопив мікрофон і звернувся до присутніх з проханням ставити питання «нашому найпопулярнішому, найдосвідченішому міністрові юстиції, який знає свою справу».

«Оце воістину називається спокушати долю»,— подумав я, сподіваючись, що ніхто не відважиться почати розпити.

Але відразу піднявся дебелий чоловік у береті.

— Чому уряд недостатньо енергійний? — вигукнув він. — Чому ви нічого не робите?

— Так ви лишень зачекайте, доки ми вийдемо в опозицію! — відпарирував міністр. — Тоді ви побачите нашу енергійність! Тоді ми всі проблеми розв'яжемо. Саме завдяки тому, що уряд так мало зараз робить, залишається так багато того, що ми обіцяємо зробити після виборів! Якщо залишимося при владі.

Було помітно, що агітатор почав розуміти, в яку халепу він вплутався.

— Чому уряд допускає перевитрати державних коштів? — закричала жінка похилого віку. — Хіба не можна звернутися до рядових громадян і разом подумати, як покласти край марнотратству?

— Та ви що? В нас вистачає своїх спеціалістів з марнотратства. Ви, мабуть, не помітили, що на літній період ми закрили всі поштові відділення. Якщо ефект виявиться позитивним, їх закриють і на зиму. Оце вже буде економія!

— Як ви поясните той факт, що опит громадської думки свідчить про зростання вашої популярності за останній тиждень? — закричав суб'єкт з повадками журналіста.— Після того, як протягом півроку ви постійно здавали позиції.

Міністр почухав потилицю.

— Ну... Я вважаю, це закономірно, що популярність уряду падатиме доти, доки люди з усією ясністю не уявлять, яка альтернатива їх чекає.

Підвелася, судячи з усього, якась матуся.

— Що це за моду взяли — весь час змінюєте шкільні програми! Кожного разу нові вигадки! Дітлахів уже зовсім збили з пантелику.

— Згоден! Я також вважаю, що це дурість! — жваво відгукнувся міністр. — Докорінні реформи у шкільній освіті треба відкласти до часу, коли всі діти стануть дорослими.

Тут почулися смішки, які міністр, однак, не підтримав.

— А чому ви не здійснюєте заходів проти катастрофічного збільшення зовнішнього боргу? — заволав чоловік, якому б дуже личила форма майора.

— Я теж вважаю, що наші борги сягають загрозливих розмірів,— відповів міністр. — Так, на мою думку, це справді найбільша катастрофа з того часу, як мене запросили увійти до складу уряду. Хоча, з іншого боку, кажуть, що це не так небезпечно, як вважають.

— Чому уряд відступився у питанні про прибутковий податок? — поцікавився чоловік, який виглядав так, наче притягнув сюди на спині свій власний будинок.

— Уряди ніколи не відступають,— міністр хитро примружився.— Вони просто наступають у іншому напрямку.

— Що думає уряд робити з безробіттям? — волали з перших рядів.— Звільнено вже понад двісті тисяч чоловік! І з кожним тижнем робочих місць стає все менше і менше!

Міністр потер підборіддя.

— Бачите... безробіття неприємне тим, що воно з'явилося якраз у період погіршення кон'юнктури. Хоча на статистику не можна повністю покладатися. Якщо, наприклад, з телебачення звільнити дві тисячі чоловік, то було б втрачено лише дві сотні робочих місць.

Агітатор затулив обличчя руками.

— А ці передвиборні кампанії, вони вас не стомлюють? — запитала жінка з розряду жалісливих.

— Я зовсім не вважаю їх стомлюючими,— сказав міністр.— Я люблю передвиборні кампанії. Адже це саме той час, коли не підвищують податки. Та, власне, непоганий і весь передвиборний рік, для нас, споживачів, ви помітили? У цей період уряд завжди стимулює економіку і підвищує купівельну спроможність населення, тож усі задоволені. Нам би щороку влаштовувати вибори, от ми б тоді зажили.

— Навіщо міністри так часто їздять за кордон — у Індію, в Китай, у Мексіку та Африку і взагалі бозна-куди. Замість того, щоб сидіти вдома і займатися нашими власними проблемами?..— запитував чоловік із третього ряду. Судячи із засмаги, він, мабуть, недавно відпочивав на Канарах.

Міністр пожвавішав, підвівся.

— Але ж так набагато краще! — закричав він.— Раніше, коли в наших керівників виникали ускладнення з громадською думкою, вони починали війну, щоб відвернути увагу громадян і покінчити з своїми труднощами. Тепер же вони їздять на конгреси, де обговорюється подання всілякої допомоги. Мені здається, це величезний прогрес!

— Скільки нам ще терпіти оту вашу безголовість! — гримнув чоловік, що був, певне, пострахом уже багатьох передвиборних кампаній.

— Керівництво чи безголовість — це ще питання спірне,— відповів з естради міністр.— Та Швецією, власне, і керують тільки рік із трьох, вам це не спадало на думку? Рік після виборів іде на те, щоб увійти в курс справи. Рік перед виборами на те, щоб спробувати в них перемогти. А от на проміжній стадії певне керівництво має місце, це факт. Але рік минає так швидко, багато зробити жоден уряд не встигає.

Тут агітатор підвівся і оголосив, що час, відпущений на запитання, вичерпано і що зараз міністр виступить із короткою промовою. Мені здалося, він особливо наголосив слово «короткою».

Міністр вийшов на трибуну. Він відкашлявся, нагадуючи своїм виглядом конфірманта, що намагається пригадати рядок із псалма.

— Спочатку я хотів би висловити радість з приводу того, що перебуваю тут. у... у... у вашому товаристві. Радість, яку я відчуваю щоразу, коли повертаюсь у ці місця. Я вріс у цю землю всім корінням, яке міцно пов'язує мене з... прив'язує мене до... сюди.

Якусь мить я боявся, що він витягне своїх тітку та собаку, але цього разу він позбавив нас нагоди дізнатися про їхнє існування.

— І я хочу скористатися можливістю і просити вас підтримати нашого славного кандидата від вашого виборчого округу. Усі ви знаєте, його звуть... ось він сидить! — і показав на чоловіка, що сидів попереду.

— Гей,— покликав міністр,— ти, звичайно, вперше представлятимеш нас у ріксдазі?

— Втретє,— буркнув чоловік.

— Втретє?..— сказав міністр.— Зрозуміло. Тож-бо я дивлюся, що обличчя знайоме.

Він погортав свої папери.

— А, та це ж мій виступ. Але тут, схоже, всі ті самі старі, заяложені фрази, які ви з таким же успіхом прочитаєте у наших передвиборних брошурах. Або почуєте від... он від нього. Від нашого визначного кандидата, який ніколи не падає духом, а навпаки, робить третю спробу. Я краще скажу, про що сам думаю.

У першому ряду хтось застогнав.

— Так от. Адже я вже не перший рік міністр. Входив до складу багатьох урядів, різних партій. І ось що я вам скажу: між ними майже немає різниці! У нас чотири демократичних партії, і тому перед виборами завжди є чотири різних способи вирішення всіх питань. Було б п'ять різних партій — знайшлося б п'ять різних способів. А якщо б у нас було шість партій, нараховувалося б шість різних способів.— Він обвів поглядом натовп, наче вчитель, що бажає впевнитися, чи дійшло до класу його пояснення.— Цікаво, правда? У тому розумінні, що все так збігається... Хоча після виборів майже завжди виявляється, що розв'язати наші труднощі можливо тільки одним шляхом. Розумним і правильним. Його уряд і дотримується. Якщо він взагалі чогось дотримується. Отож, власне кажучи, зовсім не має значення, за яку партію ви голосуєте.

Місцевий кандидат затулив долонями обличчя.

— Різниця між партіями, таким чином, неістотна,— невблаганно продовжував міністр.— Пам'ятаю, якось мені довелося розтлумачити це іноземцеві. А коли я закінчив, він сказав: «Ну так це протиріччя між фракціями всередині вашої власної партії. А яка ж різниця між партіями?» Але я вважаю, що ми повинні лише радіти з того, що ця різниця настільки незначна. Це говорить про те, що в нас не так уже багато проблем у порівнянні з більшістю інших країн. І що в основному, у найважливіших питаннях, усі ми одностайні. Навіть якщо іноді складається протилежне враження. Певне, декому здається, що ми сваримося, наче дітлахи в пісочниці. Як, наприклад, зараз, перед виборами. Але повинні ж ми показати, що ми існуємо! І не забувайте, що в політиці набагато кращі постійні суперечки, ніж

зовсім без чвар! Партії, зрештою, наче маленькі діти: коли вони вгамуються — тоді у вас справді є причини для занепокоєння. Тому ми повинні радіти, що в нас такі політики. Якби не вони, в нас були б генерали, таємна поліція і начальники таборів. А ці люди не стали б сваритися через наші голоси. Іноді кажуть, що ми зневажливо ставимося до наших політиків. Але я вважаю, що цього робити не слід. Вони не гірші й не кращі від наших директорів, чи наших бухгалтерів, чи наших теслів. Просто вони більше в усіх на очах. Усе, що вони роблять чи кажуть, підхоплюється газетами і розноситься телебаченням. Але журналісти стежать, ловлять один одного на дурницях. Так що в цілому наше суспільство влаштовано не так уже й погано. Однак не виключено, що все це починає набридати. Як, наприклад, вам зараз. Тому, я вважаю, поставимо крапку. Дякую вам усім, мешканцям... які тут зібралися!

35

— Друга половина дня у нас вільна,— сказав міністр.— Бертіль Лундберг зараз у Норланді; я дізнався в його секретаря, чи потрібно мені виступати і в Лунді. Але він сказав, що не варто — мовляв, треба місцевим тузам щось залишити. От я й подумав: треба поїхати провідати Ісабеллу Веландер. Вона мешкає всього за милю звідти. Останнього разу, в рекламній конторі, ми з нею так до ладу й не поговорили.

Я відчував, що починаю від цього шаленіти. Вже тиждень я перебував у Сконе. І ще не бачив жодного замку XVII століття. Навіть руїн XV століття. Лише триклятих підозрюваних — моїх сучасників.

— Ні,— заявив я тоном учителя.— Толларпсхюс розташований у півмилі звідти. І я маю намір його побачити. Сьогодні ж. Таке моє рішення. Серцевина замку належить до середини XV століття. Є ще прибудови: початку XVI, кінця XVII та трьох різних періодів XVIII століття. Це цілий каталог архітектурних стилів. Я не збираюся відмовлятися від Толларпсхюса.

Міністр помітно посмутнішав. Він, наче собака, з інтонації відчуває, коли з ним не жартують.

— Краще, якщо ми все ж таки зателефонуємо і переконаємося, що там відчинено...

— Ніхто не відповідає,— відрапортував він за хвилину-другу.— Але вони, певно, вийшли доглянути за початком XVI століття. Він напевне час від часу потребує підтримки. Так що поїхали.

Усю дорогу він був у чудовому настрої, навіть не вірилося, що це міністр, в якого з-під носа забрали підозрюваного.

— Який фасад! — промовив він.

Я з подивом дивився на нього. Признатися, не думав, що міністр має хоч якесь уявлення про те, як виглядає Толларпсхюс.

— Що за імпозантність! Які балкони! А кольори,— заливався він.

Згідно з моїм кабінетним вивченням, ніяких балконів там начебто не було. Вони, мабуть, з'явилися після тієї злощасної реставрації, яка спіткала замок у минулому віці. До речі, типово для міністра, що в його голові застрягають саме такі деталі. Але вже кольори, це точно, незрівнянні. Червоні тони, що ледь-ледь потемніли від часу. Я бачив лиш їхні чорно-білі репродукції. Однак я щось уже надто розмріявся.

Ми проїхали густою алеєю, звідусіль нас стьобали гілки в'язів.

Лита брама виявилася замкненою, на ній висіла табличка, на якій свіжою фарбою виблискували прописні букви: «ЗАМОК ЗАЧИНЕНО НА РЕМОНТ ТА ПРИБИРАННЯ». Біля стіни ошивався якийсь суб'єкт, і міністр кулею вискочив з машини. А я ж не міг виплутатися із своїх ременів. Міністр жестикулював, умовляв, робив усе що міг. Справа завершилася витяганням гаманця та рукостисканням.

— Обвалився початок XV століття,— повідомив він, шпарко розвертаючи машину, так що гравій порскнув з-під коліс.— Сьогодні вранці. І тепер, щоб урятувати кінець XVI, вони ставлять розпірки і забивають стовпи. Але ж фасад ти таки побачив. Ну от, тепер можна поїхати до Ісабелли, якщо ми все одно перебуваємо поблизу... Яка імпозантна, яка витончена жінка!

Мені не до вподоби жінки, схожі на амазонок. Якщо вже казати відверто, вони мене просто лякають.

Але я думав зовсім про інше.

— Що ти йому дав?.. Чоловікові біля брами?

— Дав? Я? А, так-так, дріб'язок якийсь. У вигляді пожертвування на забивання стовпів.

Я подивився на нього. Як завжди відкрита, невинна, пришелепкувата фізіономія... Ні, це абсолютно неможливо... Підозри залишили мене. Я й раніше помічав: його кримінальні вишукування роблять мене недовірливим. І з цим треба боротися.

— Вілла Івара та Ісабелли Веландер — на березі озера. Добре б, якби настрій у неї був кращий, ніж минулого разу.

Фру Веландер у пляжному костюмі ми знайшли біля самої води, де вона розкинулась у шезлонзі.

Вона примружилася, піднявши руку до чорного, кольору воронячого крила, волосся.

— А... з'явилися.— Голос її був похмурий, що гармоніювало з кольором волосся.— Сподіваюся, що сьогодні ви не будете наганяти на мене нудьгу своїми розпитуваннями! Вирішила позасмагати, набираюся вітаміну С. У будинку в мене включені пральна машина й посудомийка. Виходить, що я начебто при ділі.

Червоні вуста на бронзовому від засмаги обличчі розтяглися в посмішці.

— Крім того, я ще думаю... про джинси. От же справді невдячна робота, спробуй-но збути ці джинси. Їх же можна носити цілу вічність. І якщо протруться років через десять у певному місці, на них просто ставлять латку. Ми, звичайно, рекомендували промисловцю вдатися до заходів, що стимулюють придбання нових пар: один рік шити їх цупкими й вузькими, наступного року — бахматими і так далі. Але негідники розгадали цю хитрість. Не викидають. Бережуть. Тримають до весни, чекають, поки знову не прийде сезон легких джинсів. Варто було б робити, як промисловці автомобілів: давати продукцію з дефектами і заробляти на продажу запасних частин. У нас, звичайно, залишаються латки. Але користі з них небагато... Блискавки, це діло! Ми порадимо промисловцю пришивати блискавки з обмеженим строком придатності. Максимум два роки. Як вихлопні труби в автомобілях. Міняти блискавки і дорого, і клопітно. Краще вже купити нові джинси!

Вона підвелася, потяглася своїм міцним, гнучким, як у кішки, тілом.

— Та що я все про своє! Досить мені день не побути в конторі, як я стаю балакучою. Домогосподарки з мене ніколи б не вийшло. Піду приготую по чашечці кави!

Вона пішла по газону, і я провів її поглядом.

Міністр рвучко розкрив портфель — річ, з якою мені ніколи не доводилося його бачити.

— Так чудова в усіх відношеннях жінка не може бути закохана у свого легкодухого чоловіка,— просичав він.— У твого гладкого учня. Навіть подумати смішно! Ні-ні, в неї є коханець. Ним може бути Челл Столь. Адже він майже кожної суботи та неділі тиняється на Великій відмілині. Або Гаральд Галлін, архітектор, її свояк. Вони он і причал разом будували. Питання лише в тому, котрий із них. І ми повинні це з'ясувати. Проведемо експеримент. Перевірку на кохання.

Я вхопився за бильця шезлонга.

— Перевірку на кохання?!

Міністр перегортав пачку фотографій.

— Як тільки людина бачить щось цікаве для себе, до чого вона тягнеться всією душею, як зіниці її зразу розширюються. Це незаперечно доведено наукою. Розширюються, звісно, але не так, щоб дуже сильно. Але досить помітно для досвідченого спостерігача. Я збираюся показати їй фотографії Челла Столя і Гаральда Галліна. А ти повинен уважно вдивлятися в її зіниці і стежити, чи не розширяться вони.

— Я?..

— Так. Адже мені треба тримати фотокартки. А якщо цей експеримент не дасть наслідків, то доведеться вдатися до грубіших методів. Іде!

Ісабелла Веландер несла тацю, заставлену всякою всячиною, з такою легкістю, наче це була серветка. Згадка про те, що мені доведеться вивчати її зіниці, була вкрай неприємна. Але згадка про «грубіші методи» викликала, однак, ще більшу тривогу.

— Правда, тут затишно? — вигукнула бідолашна жінка, не підозрюючи того, який огидний експеримент її чекає.— Ми купили цю ділянку три роки тому. Таке чудове озеро. Гіллеві з Гаральдом живуть з іншого боку. І Челл Столь теж.

Міністр кинув на мене багатозначний погляд.

— Раніше ми весь липень проводили на Великій відмілині, в мами й тата Сігурда. Але довго так жити досить стомливо. Тато Сігурд потребував постійного догляду, не одне, так інше. Не розумію, як мати все це витримувала. І боюсь, що я діяла йому на нерви. Мені подобається сперечатися, суперечити. А в політиці наші погляди найбільше розходились. Іноді він так сердився, я навіть боялася, що це погано скінчиться, в нього було дуже хворе серце. З Гіллеві виходило набагато гірше. Вона давала йому висловитися, з усім погоджувалась і лише витріщала на нього свої здивовані очі. Івару теж стало нелегко бути там. Тато Сігурд постійно шпигав його, що він гладкий і що в себе в банку не просувається, що боїться човнів і взагалі всього на світі. Та все одно Івар був милий, послужливий... Відтоді як придбали цю віллу, ми виїжджаємо лише по неділях, та й то не завжди. Скільки цукру? Дві грудочки?

— Ой, які великі,— сказав міністр.— П'ять, дякую. У мене тут із собою кілька фотокарток, на які вам, мабуть, буде цікаво поглянути... Наприклад, на цю.

Він тримав перед собою фотокартку, наче матадор свій плащ.

На ній був Челл Столь крупним планом.

36

Я нахилився вперед, впиваючись очима в хазяйку. (Операція, звісно, вимагала такту й делікатності, щоб це не впадало у вічі або не схвилювало.) Я чітко бачив її зіниці, темні, як зернята перцю. Але вони не збільшилися. Єдине, що в цієї жінки збільшилося, це рот.

— Господи, який у нього безглуздий вигляд! — засміялася вона.— Хоча, що й казати, схожий. Не дивно, що він неодружений.

Я повідомив про свої спостереження (наче в цьому була тепер якась необхідність), обережно похитав головою. Міністр збентежився.

— А ця? — вигукнув він, вихоплюючи іншу фотокартку.

Це був знімок Гаральда Галліна крупним планом, де лисина та зачесане волосся вирізнялися дуже чітко.

Я знову нахилився, наче короткозорий рефері на рингу або пристаркуватий банкір, який шукає у набраному петитом бюлетені фондової біржі свою улюблену акцію. Однак зіниці її не збільшилися, ефект висловився черговим вибухом сміху.

— А чи немає у вас чогось веселішого? Гаральд такий зануда! Тільки завдяки його кінському іржанню та цій вічній лисині люди чомусь вважають його приємним мужчиною. Що ж, зовні воно, може, й так. Але в глибині душі він черствий і бездушний, навіть жорстокий. Не розумію, як це Гіллеві його не розкусила... Але, любий ад'юнкте Перссон, в чому справа? Ви розглядаєте моє обличчя з таким виглядом, наче шукаєте на ньому вугрів!

Спійманий у момент моїх таємних спостережень, я відсахнувся так рвучко, що залив чаєм штани. Щоб покласти край цьому огидному експерименту, я з усіх сил захитав головою. Міністр був уже не в собі. Він у відчаї вихопив нову фотокартку, на якій я встиг помітити радника Столя в іншій позі.

— Ну, а ця? — заволав він, підносячи фотокартку Ісабеллі Веландер.

Реакція була швидка, приголомшлива. Жінка миттю змінилася: на губах заграла усмішка, очі заблищали.

— Господи, який він прекрасний,— вигукнула вона, вихопивши в нього з рук фотокартку і вкриваючи її поцілунками.— Люблю тебе, люблю, люблю! Іноді здається, віддала б усе на світі, щоб ти був моїм! Або хоча б був тут, зі мною. Івар тебе недолюблює. Але він би звик. Я б сама тебе доглядала. І ти спав би на моїй половині ліжка. Я б пестила тебе вранці, пестила ввечері. Пестила б, просинаючись по ночах... Яке щастя, коли є на кого вилити свою ніжність, свою любов... І їси ти не так багато, як Івар!

Зізнаюся, я був приголомшений. Навіть на мить я не міг припустити, що незграбний експеримент міністра призведе до таких наслідків. І раптом така експресія, така нечувана реакція! Навряд чи мені колись доводилося бути свідком такого вибуху жіночої пристрасті навіть у театрі. Але, мабуть, фотограф схопив

муніципального радника Столя в один із зворушливих і особливо пам'ятних моментів. І жінка під впливом почуттів, що переповнювали її, втратила свою залізну витримку, виявила свою таємну любов...

Міністр підвівся, повільно насуваючись на неї.

— Отже, ви визнаєте, що любите його,— неголосно запитав він.

Вона відповідала, не відриваючись від фотокартки, у паузах між поцілунками.

— Люблю? Та я його обожнюю! Я цілую землю, по якій він ходить!

Міністр вийняв записничка.

— А тато Сігурд, отже, застав вас, коли ви пестили одне одного?..

Жінка настійливо продовжувала цілувати фотокартку.

— Так, так, і не раз!

— І він це, звичайно, не схвалював?.. М'яко кажучи, дуже не схвалював...

Ісабелла Веландер кинула на фотокартку ще кілька пристрасних поглядів.

— Так. Особливо коли ми з ним качалися по галявині та обіймалися, милувалися... Вони з Іваром звичайно сиділи кожен на своєму стільці, пирхали і казали щось про «надмірну почуттєвість».

Пам'ятаю, я ще подумав, що вислів цей у даному випадку надто м'який.

— Отже, тато Сігурд стояв у вас на шляху, заважав вашому щастю?

Вона зітхнула в паузі між двома поцілунками.

— Так, звичайно, якоюсь мірою. В усякому разі ми не могли разом приїздити на Велику відмілину. Ні, тато Сігурд його не любив. Та й інші теж.

Міністр ступив крок уперед. У його голосі й поставі з'явилося щось значуще, майже урочисте.

— Ваші рідні відмовилися б від вас... Викреслили зі списку спадкоємців. І тому ви вирішили діяти, перш ніж тато Сігурд встигне здійснити свої погрози... Завдати удар раніше за нього. Ви разом розробили план, щоб досягти свого злочинного щастя, якого так нерозважливо прагнули...

Вона сиділа, схиливши голову, однак зрідка все ще прикладалася до фотокартки.

— Я стільки його просила,— зітхнула вона.— Але він ніяк не наважувався зробити останній крок. Йому було дуже важко прийняти таке рішення.

Міністр тихенько погладив її по голові, по її чорному розкішному волоссю.

— Я давно вже про все здогадувався. І взагалі я вас розумію. Усі ми якоюсь мірою раби своїх почуттів. Але суспільство не може допустити самоправства. Навіть хворий, буркітливий старий має право прожити весь відведений йому строк.

— Старий? — підвела очі Ісабелла Веландер.— Але сорок чотири — ще не старість!

— Шістдесят п'ять! — м'яко виправив міністр.

— Шістдесят п'ять? Невже я настільки помилилась? Але як на свій вік він тримається дуже бадьоро. Подивилися б ви, як він бігає по галявині за палицею.

— За палицею? — перепитав міністр.— Він бігає... бігав за палицею?

— Ну звичайно. Я кидаю палицю, а він приносить її в зубах.

— У зубах? — Міністр вихопив фотокартку і втупився у неї.

На фотокартці біля ніг радника сидів весь заслинений поцілунками боксер Муфті, бадьоро дивлячись на міністра своїми карими очима.

— Шість років і один місяць — це, по суті, усього лише сорок чотири,— вираховуючи на пальцях, лічила Ісабелла Веландер.— Челлу він дістався у спадок від тітки Віри. І віддати собаку для нього було б наче зрадою щодо тітки. І Челл вирішив залишити її собі.

Тут я не можу не висловити свого захоплення міністром. Небагато хто зміг би після такої нищівної поразки взятися за новий психологічний експеримент. Але людина ця була в розпачі лише якусь мить. Він сховав фотокартки до портфеля й вихопив бінокля. Спочатку я подумав, що він збирається продовжити вивчення її очей з допомогою оптики. Але міністр навів бінокль на озеро.

— Дивовижне озеро, просто бракує слів! Однак як дме! Хвилі висотою з будинок, ну... з невеликий будинок. Не приведи господи опинитися серед таких хвиль...

Він підскочив, не відриваючи бінокля від очей.

— Там хтось є... Когось крутить у бурунах!.. Це... це Гаральд Галлін. Здається,

він знемігся! А зараз вимахує руками, схоже, йому потрібна допомога. І якнайшвидше!

Ісабелла Веландер узяла бісквіт.

— Ви що? Він, певно, просто махає до когось на березі. Хоче, щоб йому склали компанію, попустували з ним. Він іноді страшенно дитинний, цей Гаральд.

— Він щез під водою! — закричав міністр.

Фру Веландер, ніби нічого не сталося, відкусила шматочок бісквіта. Зіниці її, наскільки я міг бачити зі своєї дещо менш зручної для спостережень позиції, зовсім не змінилися. Може, ледь-ледь звузилися.

— Він просто хоче подивитися, як глибоко може пірнути.— Вона ліниво жувала бісквіт.— Гаральд завжди був схибнутий на спорті. Змушує бідолаху Гіллеві засікати, за скільки він пробігає стометрівку. І намагається побити власний рекорд у штовханні ядра, старий телепень.

Міністр, здавалося, був у відчаї. Він зірвав із себе бінокля.

— Подивіться самі! Зараз там нікого немає!

Вона струсила з колін крихти і піднесла бінокля до очей.

— Та він просто хоче перевірити, чи довго зможе пробути без повітря. А якщо він не протримається стільки, скільки розраховував,— нічого не вдієш. Ми, в усякому разі, спізнилися. Човна в нас нема. А мій крем для засмаги не виносить води... Хоча тепер я щось бачу!.. Біла шапочка... А от вона щезла! Це ж Гіллеві! Тут лише в неї є купальна шапочка!

Несамовито жестикулюючи, вона гасала берегом.

— Та зробіть же щось! Не можете ж ви спокійно спостерігати, як тоне моя сестра! Врятуйте її!

Міністр нерішуче наблизився до води.

— Та стрибайте ж! Стрибайте! Йдеться про її життя!

Він роззувся, зняв із себе піджак, увійшов у воду, злегка пощулився — і поплив.

Ісабелла Веландер знову взялася за бінокля.

— Он вона знов, я бачу її шапочку! Слава богу... А втім, стривайте! Це не біла шапочка Гіллеві, а всього-на-всього лебідь. Я помилилася. Весь цей час ми бачили лебедя! А вода усього десять градусів! А він там, у воді!

Міністр швидко віддалявся від берега, витримуючи, наскільки дозволяв вітер, щось схоже на кроль.

Ісабелла Веландер приставила долоні до рота, збираючись його покликати. Але я її зупинив.

— Навіщо? Нехай поплаває. Він це любить. Навіть відмовився від екскурсії у Толларпсхюс, щоб скоріше сюди дістатися. Він, знаєте, колишній чемпіон. Ще й досі плаває двічі на день цілий рік. Принаймні, доки не змерзне. Дозвольте ще одне тістечко. Справді дуже смачно.

Ісабелла Веландер сіла у шезлонг.

Голова над водою зменшувалася й зменшувалася, додаючи пейзажу більшої досконалості.

Відкинувшись, я цілком віддався грі ліній, споглядданню прекрасного засмаглого тіла у шезлонзі і думав про те, що жінки усе ж таки досить чарівні створіння. Тільки б насолоджуватися їхнім товариством без свідків. Спекатися їхніх очей. І міністра...

Залишившись на березі, ми з нею чудово порозмовляли.

37

Лідер партії розташувався за своїм робочим столом, розгорнув газету.

— Ну, що там у нас сьогодні? У передовиці знову про неповагу до політиків! Пресі й справді не завадило б постерегтися давати привід для таких небезпечних узагальнень!.. Невже вони не розуміють, що, підриваючи репутацію обраних народом політиків, вони тим самим послаблюють віру у нашу демократичну систему в цілому?.. А оце вже цікаво... Лідер поміркованих відповідає на мою промову, з якою я виступав минулої неділі, коли назвав його «реакційним і неперебірливим у засобах політиком»,— здорове й справедливе судження, навіть якщо воно й трохи різкувате. А він, що відповідає він?.. Я, бачте, «безглуздий і безпринципний»! Його треба притягти до відповідальності. Я виступлю зі

спростуванням, скажу, що його «все глибше й глибше засмоктує болото демагогії». Непогано сказано, глибоко й лаконічно...

Ці балачки про неповагу до політиків і справді заганяють мене в безвихідь. Які сили за цим криються? Яку темну мету вони переслідують! Невже їм досі незрозуміло, що демократія в небезпеці, якщо наших політиків виставляють якимись типами, що не викликають довіри, яких не сприймають серйозно або й зневажають?.. А це що таке? Лідер Народної партії, просторікуючи у Траносі, сказав, що я «окозамилювач та ілюзіоніст»! У неділю в Бурлензі йому буде дано коротку, але вичерпну відповідь. У своїй промові про сільське господарство я скажу, що «лідер Народної партії не гребує вдаватися до відвертої брехні, щоб завоювати прихильність виборців...». Здавалося б, телебачення і серйозна преса повинні розуміти, що своєю балаканиною про недовіру до політиків вони заганяють цвях у труну демократії. Вони ж, навпаки, своєю всеїдністю лише підтримують подібні настрої, поширюючи без розбору, хто б що не казав... Так-так, лідер соціал-демократів пише в «Луну», що від мене «йде ненависть і злостивість»? Ну, постривай, наступного разу, коли виступатиму, затаврую тебе як «брехуна й аферист». В усякому разі, найздогадливіші відчують, що за офіційним тоном стоять не просто слова... Не розумію, звідки в них ця ворожість до політиків. Небагато знайдеться людей, що так працюють, як ми. Адже ми жертвуємо своїми вихідними, розповсюджуючи об'єктивну інформацію про важливі речі, віддаємо весь свій час обговоренню серйозних проблем... А це що таке? Лідер центристів пише, що я хочу створити «в нашій країні комунізм і трудові табори»! Ні, на такому рівні я не дебатую. Але вимагатиму залишити місце для спростування, де зауважу, що «він близький до махрового фашизму». Зауважте, я не кажу «фашист», поки не кажу. Я тільки сказав, що він близький до цього. Можна рукою подати. Але з такими словами треба обережніше. Сьогодні вночі я прокинувся і запитав себе: а справді, чи втримається наша демократія, якщо подібні розмови про політику будуть набирати дедалі більших масштабів і ніхто не покладе цьому край...

До речі, нещодавно я мав дуже серйозну розмову з лідером комуністів. Додайте до мого наступного виступу в ріксдазі щось про його «безвідповідальність і некомпетентність». Так, буде непогано, сухувато, по-діловому, але з належною різкістю. А ось уже справді ганьба! Помилуйтесь-но: «Шведська культура», що вважає себе серйозним часописом, вміщує листа якогось столяра, Свена Еріка Андессона з Худдінге, в якому той безсоромно заявляє на всю країну: він вважає, «політики тільки те й роблять, що гризуться між собою»! Звідки вони все це беруть? Доки будуть дозволяти друкувати такі речі? Саме такі блазенські випади з боку безвідповідальних осіб і кидають тінь на нас, політиків...

38

От і настав вівторок, день, коли смерть вимагала ще однієї жертви, коли вбивця вдався до вже неприкритого, грубого насильства...

Був вечір, і не встигли ми виїхати, як посутеніло. Я не люблю їздити в темряві. Раз у раз тебе засліплюють своїми фарами зустрічні машини, а це так діє на нерви. Часом намагаєшся задрімати. Але це не просто. Ви слухаєте, як звук переростає у несамовите виття, і думаєте про те, наскільки незначна та грань, яка при зустрічі повинна відділити ваш майбутній шлях від катастрофи. Два осатанілих мустанги, загнуздані рукою людини, кидаються один на одного — і проносяться мимо... Однак якщо ви розплющите очі, виникає ілюзія — навіть у тих випадках, коли ви їдете як пасажир,— що ви у змозі щось вчинити. В усякому разі, вам так здається, навіть якщо це триває лише якусь частку секунди.

— Тут зовсім недалеко. Я впевнений: вона щось знає. І якимось чином може нам допомогти. Вона вісім років із ним прожила й повинна знати чи здогадуватися, хто вбивця, хто не міг зачекати кілька місяців або рік.

Різкий розворот керма — і я встиг побачити велосипедиста, що промайнув у темряві, наче тінь.

— І треба поговорити з Ельною Петтерссон. Я гадаю, що й вона знає більше, ніж каже про Сігурда Естергрена й усю родину. А також про вбивство. Мені здається, останнього разу вона сама на це натякала. «Я багато чого знаю. Адже якщо ти всього-на-всього стара економка, люди гадають, що ти нічого не бачиш

і не розумієш». Що саме вона знає? І що вона бачить і розуміє? «Багато чого». Що, каже, вона робила, коли помер Естергрен? Від другої до четвертої минулої суботи?

— Вона готувала вечерю. І збирала малину.

— Так-так, звичайно. На кам'янистій, зарослій чагарником частині острова, найдальшій від материка. Якнайдалі від тераси і затоплених сонцем розпадин біля затоки, де влаштувалася вся родина. Могла вона там щось чи когось побачити? «Доктор Естергрен не дозволяв збирати там малину. А де ж її збирати, якщо вона тільки там і росте?» — сказала вона якось. Чому він не хотів, щоб вона ходила серед каміння та кущів?

— Може, турбувався про її ноги.

— Можливо. А можливо, там було щось таке, що він вважав за необхідне від неї приховати. Щось або хтось.

— Хтось?..

— Сігурд Естергрен був старою хворою людиною. Але він чудово все розумів. І не втратив своєї спостережливості. А дружина в нього на тринадцять років молодша, бадьора і життєрадісна. І якщо у її стосунках із дочками було б щось силуване, неприродне або ж у тих траплялися незлагоди з чоловіками, він би обов'язково це зауважив. У старих політиків нюх на всякого роду конфлікти як у справах партійних, так і в сімейних. Челл Столь усе літо мало не кожної неділі з'являвся на Великій відмілині. Чому? У нього є власна дача. Що так вабило його на Велику відмілину? Ми не знаємо. Хоча в мене і є деякі здогади. А от Естергрен, може, знав.

— Ти думаєш, що його приваблювала Сільвія? Або Ісабелла? Або Гіллеві?

— Сігурд Естергрен усе життя проводив літо на острові. Він знав кожну розпадину, всі потаємні куточки. Можливо, він знав або здогадувався, що далекий куточок острова — чиєсь постійне місце зустрічей. І не хотів, щоб Ельна про це дізналася. Але схоже, що всі родинні таємниці їй були відомі. Тридцять три роки вона вела господарство у Сігурда. Десять років, доки жила його перша дружина. П'ятнадцять років, доки він мешкав сам. І тепер ось уже вісім років після того, як він одружився вдруге на Сільвії і в нього з'явилися дві прийомні дочки, а з часом і зяті. За цей час вона, безперечно, взнала їх як облуплених, з усіма їхніми уподобаннями та вадами, а вже самого Сігурда й поготів. А він, мабуть, у свою чергу, знав про неї майже все. Можливо, навіть щось настільки серйозне, що вона не ризикнула при такій його обізнаності залишити його живим.

— Ти вважаєш...

— Я гадаю, що Ельна бездушна, обачна особа. За заповітом Сігурда їй відходить значна сума, ми про це знаємо від Сільвії. А в день смерті він доручив Ісабеллі домовитися з адвокатом про час зустрічі. Щоб переглянути заповіт? Мова йшла про частку для Ельни? Він щось про неї дізнався? Про якісь нові провини? А вона здогадалась... І вирішила діяти, доки він не встиг позбавити її частки спадку, що їй призначалася...

— Ти хочеш сказати, що це Ельна вбила Естергрена?

— Я хочу сказати, що це не позбавлене вірогідності.

— Невже вона справді налякала його пістолетом або рушницею?

— Рушниця висить у нього в спальні на Великій відмілині. Будь-хто міг її зняти. А придбати пістолет рішучій жінці неважко. А знаєш, іноді я тішуся думкою, що вбивця, коли лякав Естергрена, взагалі не скористався з вогнепальної зброї, а використав якийсь інший, можливо, зовсім невинний предмет, в усякому разі, такий, що менше впадав у вічі. Щось таке, що на острові зовсім неважко знайти, а потім пронести лісом, галявиною і піднести до вікна. Щось буденне і зовсім непримітне. Але таке, що на смерть злякало Естергрена.

— І що це могло бути?

— Не знаю. Але вона, можливо, знала, чого він боїться, чогось такого, на що більшість людей взагалі не дуже реагує. Деякі з нас мають різні фобії. Сігурд Естергрен хотів здаватися мужнім, глузував з Гаральда Галліна, що той боїться коси, а з Івара Веландера, що той боїться сідати в човен. «Справжній мужчина нічого не боїться»,— повторював він. Тому, мабуть, він ніколи й нікому не розповідав, навіть дружині, про те, що сам він відчуває підсвідомий, панічний жах, боїться чогось такого, чим навіть дитину не залякаєш. Але Ельна, що знала

Естергрена більше, ніж будь-хто, нарешті розкусила його. А може, вже давно розкусила. А минулої суботи вона скористалася зі свого знання...

Далі нам траплялося не так уже багато машин. Але шлях був звивистий і вузький. А нерівностей стало більше. От ми знову злітаємо на пагорб... Фари вихоплюють із темряви загорожу, валун. Різкий поворот керма. Світло пронеслося над краєм рівчака, майнуло в кущах, за деревами... Мене відкинуло вбік, і я подумав, що ми знову уникли зіткнення з велосипедистом... Але кермо було вже не кермом, а просто колесом, яке вільно оберталося... Я почув застережливий вигук, відчув гальма, побачив рівчак, що летів мені назустріч, дерева. Нас винесло на узбіччя, протягло крізь чагарник і понесло просто на дерево. Сильний удар, мене кинуло вперед, але ремені, що врізалися в тіло, повернули мене до попереднього положення.

Пам'ятаю, як у вікно, схилившися над радіатором, зазирали зелені гілки.

Я повернув голову, подивився ліворуч.

Він сидів поряд. На його колінах лежало кермо.

39

— Як тут кермуватимеш! Воно не слухається! Його вирвало!

Він нахилився, обстежив колонку керма, повертів бублика.

— Зірвалася нарізка, яка кріпить кермо. Але... але цього ж просто не повинно бути! Таке просто не може трапитися! Якби швидкість була більшою...

І лише тепер він вимкнув мотор.

— Решту шляху доведеться долати пішки. Тут лише зійти з пагорка й піднятися на наступний.

Він допоміг мені вилізти з машини і вийти на дорогу.

А тут ще дощ упереміг.

— Почекай, треба лишити світло! І покласти у бардачок ключі. Щоб можна було її перегнати.

Ми пішли. Дув вітер, вода лилася за комір. Я підняв його.

Тепер я бачив світло з вікон. Інколи світло зникало. Його затуляли дерева, що хиталися під натиском вітру.

— Треба було узяти ще й ліхтарик. Хоча тепер тільки на пагорб видертися. Ну й погода, хай їй біс... Це ж треба, я й не думав, що таке можливо! Що може зірватися нарізка. Навіть не віриться. Та й машина майже нова.

Він зупинився. Я потягнув його за рукав. Дощ перетворився на справжню зливу, а змокнути до рубця мені не хотілося.

— Ця твоя телефонна розмова... Погроза...

Я й сам думав про це.

— А може, з кермом щось зробили? Може, хтось не хотів, щоб сьогодні ввечері ми дісталися...

— Хтось знав, що сьогодні ввечері ми поїдемо до Сільвії Естергрен?

— Ні. Я нікому не казав. І все вирішувалося в такому поспіху... Але гальма працювали! Якщо хтось хотів нас вбити, то його задум із кермом — метод вельми ненадійний. Це, мабуть, усього лише пересторога. Нова пересторога.

На пагорбі стояли дві машини, а в дворі ще кілька.

Я подивився в бік будинку. У вікнах світилося. На гравій впала тінь з вікна, потім щезла. Мені варто б злякатися. А що як хтось із тих, хто в будинку, точить на нас зуби? Але що може трапитися, коли тут стільки людей? А нам треба викликати таксі. І відправити в ремонт машину. Та й ще ця жахлива погода...

Відчинив архітектор Галлін. Стоячи в дверях на тлі освітленого передпокою, він здавався набагато імпозантнішим, ніж завжди.

— Заходьте, заходьте! Не доведи господи у такий вечір опинитися в морі без човна! Або на суші без машини.

В одному куточку рота була незмінна люлька, а з другого виривалося його веселе іржання.

— Невчасно? Та що ви! Тут лише члени родини. І Челл Столь з Бертілем Лундбергом. Ми говорили про похорон тестя.

Заїхали в темряві у рівчак. І тільки. Жодного слова про зламане кермо. Або невмисно зламане.

У дверях, на порозі вітальні, виникла Сільвія Естергрен.

— А, це ви! У рівчак? Та ще в таку погоду, от що таке невезіння! Дороги тут справді препогані. Гаральде, ти ж знаєш якусь автомобільну майстерню, що працює цілу добу... Але спочатку ви повинні випити чаю!

Вони сиділи у вітальні біля каміна.

Ми з'явилися у найкритичніший момент, коли бутерброди були майже з'їдені, однак дещо залишилося — достатньо, щоб дати уявлення про те, що було на столі, але явно не досить, щоб запропонувати двом прибулим гостям. Люб'язну пропозицію фру Естергрен приготувати ще бутерброди я рішуче відхилив, міністр відповів менш рішучою відмовою. Та оскільки я нічого не мав проти чаю, то й моя відмова від їжі не була сприйнята серйозно, тому Ісабелла Веландер гукнула Ельну.

Ельна, що прийшла з кухні, невдоволено поглянула на тарілки.

— Тоді лише сир. Звичайний сир. Єдине, що залишилося.

Я запевнив: цього вистачить.

Відчувалося, що перервою у бурхливих дебатах товариство зобов'язане нашій появі. Полум'я жевріло під шаром попелу і знову спалахнуло з колишньою силою, як тільки з обов'язковим обміном привітаннями було закінчено.

— Так от, я вважаю: телебаченню там нема чого робити! Я здригаюся від самої думки про те, що доведеться сидіти перед наставленими на твоє обличчя камерами!

Гіллеві Галлін стулила губки, і тепер ротик її перетворився на маленьку рожеву крапку між носом і підборіддям!

Архітектор Галлін посмоктав люльку, провів рукою по волоссю, подивився на дружину.

— Тесть не міг не розуміти, що питання про телерепортаж з похорону стоятиме неодмінно. Однак він жодного разу не висловлювався проти цього. Ні в бесідах, ні в заповіті. От я й думаю: саме цього він і хотів. Тобто, щоб був репортаж. І ми маємо з цим змиритися. Навіть якщо для нас це буде трохи неприємно.

Ісабелла Веландер узяла останній бутерброд.

— І я такої ж думки. Ми зобов'язані зробити все, щоб виконати його волю.

Гіллеві Галлін затято розмішувала цукор. Не повертаючись до сестри, вона зміряла її швидким поглядом крізь скельця своїх окулярів з тонкими дужками, які так гармоніювали з її вузьким блідим обличчям.

— І це кажеш ти! Ти, яка так погано ставилася до нього, поки він був живий! Тільки зрідка приїздила на Велику відмілину, так, іноді, по неділях. А як ти його дратувала, коли сперечалася з ним про політику. Так он, якщо ви влаштуєте ці зйомки, я просто не приїду!

Бертіль Лундберг грюкнув об стіл чашкою, почухав потилицю позаду свого білого килимка, що призвичаївся робити, коли сердився і просто крутити обручку було замало. Густі темні брови, насупившись, витяглися над переніссям у рівну лінію, голос — різкий, ущипливий, злий.

— Ви вже пробачте, що я втручаюсь у вашу суперечку, хоча й не член родини! Але більше мовчати я не можу! Завдяки випадкові я знаю, яку позицію у цьому питанні займав Сігурд. Кілька років тому нам випало разом дивитися саме таку передачу, і він сказав: це звичайна річ, коли не тільки члени королівської родини, а й політики та діячі культури удостоюються такої честі. Зрозумійте ж, мова йде про визнання його заслуг. Його величезних заслуг. Передбачається тільки одна промова, виступ представника партії. Я намагатимуся говорити стисло. Але ж зроблено ним багато. Тому, сподіваюсь, ви розумієте: у двох словах усього не скажеш. Навіть якщо якійсь принцесі на горошині видаватиметься, що перебувати у світлі камер їй жарко й стомливо.

Хвилю-другу він сидів, прикриваючи очі рукою. Виглядав дуже стомленим.

Івар Веландер, що метушився біля столу, збираючи порожні блюдця й чашки, звичайно, зрозумів, звідки дме вітер. Невпевнено засміявшись, він підвів голову.

— Я теж вважаю, що передачу, на якій наполягає телебачення, ми повинні розглядати як визнання заслуг тестя. Особливо зараз, коли він уже стільки часу був далекий від політики, а більшість, мабуть, забула про те, що він зробив...

Кров залила його підборіддя, розійшлася по всьому обличчі, до самого лоба і пасом волосся, що стирчали над ним.

— Я... Я в тому розумінні, звичайно, що... що...— Сільвія Естергрен подивилася на нього з ледве помітною усмішкою. Співчуття чи схвалення?..

— Ми розуміємо, Іваре, що ти маєш на увазі. Я теж вважаю: ми повинні розглядати цю передачу як вшанування, як визнання справи всього життя Сігурда. Тому доведеться змиритися з деякими незручностями. І я впевнена: Бертіль зможе влаштувати так, щоб ми не сиділи обличчям до камер. І щоб світло було не дуже яскраве, не більше, ніж це потрібно.

Челл Столь, що сидів ближче від усіх до каміна, промимрив, що він згоден із думкою фру Естергрен.

А я подумав: хтось убив, хтось холоднокровно вбив близьку йому людину, а тепер сидить і обговорює, як краще організувати її похорон. Чи вважає він телевізійний ескорт такою собі пікантною приправою? Або ж останнім випробуванням. Адже потім, коли він відсидить церемонію, коли змовкнуть урочисті співи і закінчаться промови, коли тіло поховають,— тоді все вже відійде в минуле...

Вітер за вікном посилився, налітаючи поривами, грюкаючи віконницями, кидаючи на вікна потоки води.

Увійшла Ельна Петтерссон з бутербродами із крихітними шматочками сиру. Повертаючись до кухні, вже тримаючись за дверну ручку, вона обернулася.

— Звісна річ, доктору Естергрену треба влаштувати такий похорон, як і іншим політикам. Він двадцять років був міністром. І людям не гріх згадати, скільки добра він зробив!

Тяжкі масивні двері зачинились. Я здивувався: як це вона може перебувати на кухні й одночасно чути, що діється у вітальні?..

Челл Столь узяв кочергу, присунув до вогню кілька оцупків. Незважаючи на всі свої муніципальні звички, він був трохи збентежений.

— Я справді не знаю... Річ, власне, в тому, що я вважаю своїм обов'язком обговорити це тут, із вами. Але, може, краще вже зробити це зараз, якщо ми все одно зібралися, щоб обговорити всі бажання Сігурда. Сподіваюся, ви зрозумієте мене правильно. І не вважатимете за нетактовність... Ви ж знаєте, я кілька років, а цього літа найбільше, переконував Сігурда передати муніципалітету острови довкруж Великої відмілини — ми хочемо створити там зону відпочинку. Він завжди казав, що подумає про це. Так от, у суботу, коли він відпочив після обіду, я знову завів мову про нашу справу, звичайно, обережно, як завжди, щоб не втомити його, не подіяти йому на нерви. І він сказав: так! Сказав, що вирішив віддати всі острови муніципалітету, зрозуміло, крім Великої відмілини. Щоб там влаштували заповідник, який називатиметься «Природний заповідник імені Сігурда Естергрена».

Один із оцупків упав на решітку, піднявши сніп іскор.

— Але... але він і словом мені не обмовився про своє рішення. Про те, що твердо це вирішив. У такій важливій справі...

Сільвія Естергрен говорила неголосно, крізь шум дощу та пориви вітру її ледве було чути. Ісабелла Веландер енергійно закивала, погоджуючись із нею.

— Так-так, він так би і вчинив! Обговорив би з нами усіма. Вже в цьому-бо я впевнена.

— Якби він і справді мав серйозні наміри, він би попіклувався про те, щоб це оформити на папері. У таких речах він був дуже акуратний,— так і не донісши до рота люльку, втрутився архітектор Галлін.

Муніципальний радник, що сидів біля вогню, неспокійно засовався.

— Він обіцяв і документ скласти. Але, мабуть, просто не встиг. Через смерть.

Його обличчя, відтінене темним непокірним чубом, набрало безстороннього виразу голови зборів.

Гіллеві Галлін метнулася до нього, на щоках її виступили дрібні червоні плями.

— А чи нема когось, хто чув би, як тато Сігурд казав, що збирається віддати острови? Я хочу сказати, когось ще, крім тебе?

Челл Столь стенув плечима.

— Хіба що Ельна. Я, пригадую, чув, як вона поралась на кухні. Хоча, якщо ти зайнята на кухні, то, звичайно, важко почути, про що розмовляють у кімнаті. Коли зачинені двері.

Гіллеві Галлін плеснула в долоні, наче школярка.

— Так давайте ж її запитаємо! Я думаю, може, в тебе є свідок...

Сільвія Естергрен поблажливо посміхнулася такій ревності дочки. Але все ж таки підвелася.

— Звичайно, ми її запитаємо.

Вона прочинила двері в кухню.

— Вибач, Ельно, можна тебе на хвилинку?

Та з'явилась. Усе в тій самій сірій сукні з білим комірцем, важко сказати, чи це був робочий одяг, одяг на свята чи жалобне вбрання.

Сільвія Естергрен збиралася щось казати, але Гіллеві Галлін випередила її.

— Ми тут пригадуємо минулу суботу на Великій відмілині. Ти, Ельно, того разу нічого не чула? Я маю на увазі — щось незвичне?

Економка оглянула її здивованим і водночас пронизливим поглядом.

— Чи я чула щось незвичне? Чи чула? А що я повинна була чути?

Тут втрутилася Сільвія Естергрен, дохідливо і докладно, як і належить лікареві, змалювала ситуацію.

Економка смикала гудзика на худій шиї. І мені раптом здалося: в її очах промайнув уже знайомий вираз — хитрий і зажерливий блиск.

— Звичайно, я чула, що казав доктор Естергрен у передпокої, коли я була на кухні. Звичайно, чула. Але раз ми заговорили про таку важливу справу, то краще вже я трохи зачекаю і постараюся згадати точно, що я чула. Аби не сказати чогось такого, про що я потім би шкодувала. Якщо я сьогодні більше не потрібна, піду до себе. У мене там робота, яку я маю до завтра закінчити. Мені краще думається, коли я плету. Тож ляжу я ще не скоро. Добраніч.

Услід сірій спині пролунали незграйні побажання доброго сну, і вона щезла.

40

Було з пів на одинадцяту, настав час розходитись. Ісабелла й Гіллеві з чоловіками лишалися ночувати, так було вирішено. Темрява, дощ і шалений вітер робили дороги небезпечними, а кімнат тут вистачало. А от Челл Столь заспішив додому. Йому дали дощовика й парасольку. Його машина стояла за п'ятдесят метрів від будинку, але без дощовика він уже на півдорозі вимок би до рубця. Ми знову подзвонили до аварійної служби, і нас повідомили, що машина буде за півгодини. Пообіцяли також і таксі у межах п'ятнадцяти хвилин, міністр вирішив з таксі наглядати за транспортуванням. Бертіль Лундберг із розумінням поставився до цього заходу.

— А то поїхали зі мною, у мене машина поряд.— Він застібнув плаща на всі гудзики, почухав потилицю. Голос його лунав так само різко й роздратовано, як нещодавно біля каміна.— Нахабство з їхнього боку змушувати вас чекати стільки часу через звичайнісіньке транспортування. Якщо заявляєш, що працюєш цілодобово, то, будь ласка, відповідай за свої слова. Я б на вашому місці вичитав їм як слід. І заявив у центральну контору!

Пробурчавши своє «до побачення», він щез у темряві, за пеленою дощу.

У домі почалася якась метушня. Люди то забігали у кімнати, то вибігали, носилися сходами то вгору, то вниз, шукали подушки й ковдри.

Ми лишились у передпокої самі.

Міністр подивився на годинник.

— Ходімо до Ельни. Адже вона збиралася сісти за плетиво. Мені треба її дещо запитати. От парасолька, тут якихось метрів двадцять через галявину. Світло зсередини вимкнемо. Навіщо, щоб нас бачили?

Дощ трохи вщух. Але дув жахливий вітер. Парасольку крутило, мало не видирало у мене з рук. На галявині світла вистачало од вікон, а далі починалася доріжка світла, що тяглася звідкілясь від будинку Ельни. По рипучому гравію ми підійшли до ганку. На вікнах, обабіч дверей висіли білі тюлеві фіранки.

Ми чекали.

Десь, певно, зовсім поряд, зламалася гілка, я чув, як вона шкребе й б'ється під поривами вітру.

— Нам не чути за цією какофонією. Вона, мабуть, у кімнаті з іншого боку. Увійдемо у передпокій і постукаємо звідти.

І ось ми в передпокої. Троє дверей, усі зачинені.

Зойк пролунав пронизливо, несамовито.

У дверях перед нами було віконце з міцного, пухирчатого скла.

Крізь нього я побачив, як це сталося, і одночасно все чув.

Я побачив нечітку, розпливчасту постать, вона підняла якийсь предмет і опустила його — раз, удруге... на нерухому безформну масу, що зіщулилася в нижньому кутку мого заскленого квадрата.

Міністр посмикав двері. Вони були замкнені.

Він ударив у скло ліктем, замолотив кулаками.

Але навіть шуму майже не було — тільки глухий, безмовний відгомін.

Ми кликали, кричали, не пам'ятаю вже, що саме. Тінь, яка досі рухалася, щезла з поля зору, розтанула, розчинилася.

Єдиним звуком тепер було ревіння зливи.

Міністр підняв стільця; перший удар був по дереву, другий пробив отвір у склі, і ми зазирнули до кімнати.

Ельна Петтерссон сиділа на дивані спиною до нас. Голова її похилилася на стіл. А маківка була вже не сива, а червона, й усе навколо неї було червоним — і стіл, і підлога...

Стукотіло на вітрі вікно.

Міністр засунув руку між гострі уламки отвору, помацав рукою в пошуках ключа, яким замкнули двері. Але його там не було. Він вилаявся.

— Я повинен до неї ввійти. Біжи у двір, може, кого побачиш!

На галявині між будиночком Ельни й великим будинком не було жодної душі. Світло, яке падало з вікон, поділяло галявину на чітко окреслені прямокутники. А позаду кущів і за стовбурами дерев залягли глибокі тіні.

Я поплентався туди, нікого не побачив і повернувся до будиночка. Ліворуч — жива загорожа, світ сюди не сягав, жодного отвору, пройти тут я просто не зміг би. І назад, мимо дверей. Я відчував, як мої черевики грузнуть у пухкій землі. Далі кущі, колючі гілки, які тягнуться до мене, впиваються в тіло, тримають... А навкруги вітер, що не вщухає ні на мить, він перекриває усі звуки, все приводить у рух, розмиває всі контури... Я видерся з кущів, потупцяв на місці, наштовхнувся на дерево, на друге, впав, за щось перечепившись. За камінь. Стою на колінах. Хтось біжить? Чи це вітер сколихнув кущі?..

Підводячись, я вже знав: нікого я тут не побачу і не почую, навіть якщо до мене підійдуть впритул. У такій темряві, в таку негоду...

Навпомацки я повернувся знову до будиночка.

Міністр уже зламав двері й тепер стояв, схилившись над Ельною. Він підвів голову.

— Вона мертва. Ми бачили... Ми чули... Я й назовні виходив. Але там так темно...

Я першим побачив олівець і папір, які були в неї під рукою. Просто клапоть паперу, на якому карлючки групувались у слова. Розібрали ми їх не без зусиль.

«Доктора Естергрена вбито...» Тут вона відірвала олівець від паперу, щоб знов опустити, написати ще одне слово. Але нічого не вийшло.

Лише тоненька хвиляста рисочка біля краю листка — останнє відчайдушне зусилля.

— Ми повинні зателефонувати до поліції й викликати санітарну машину. З великого будинку, тут нема телефону.

— Хто б це міг зробити? І навіщо? Стара безпомічна жінка...

— Той, хто боявся і хто пішов на ризик. Вона, мабуть, щось знала, щось бачила...

З хвилину я простояв на ганку, дивлячись у бік будинку.

У вікнах ще світилося, може, не в усіх, як нещодавно. На кухні було темно, нагорі спущені штори. Зовні — затишок і гостинність, звичне враження людини, яка стоїть темного вечора під вікнами освітленого заміського будинку. Світло це свідчило про те, що в домі зібралися люди, про те, що вони спілкуються між собою. Невже хтось із тих, хто був у будинку, накинув плаща, перебіг по траві до будиночка Ельни, зробив свою справу і під прикриттям негоди та темноти поспішив назад? Лише кілька хвилин, не більше, для того, хто знає місцевість і діє швидко. І ось він знову разом з усіма, в освітленому і теплому будинку, клопочеться, зайнятий приготуванням до сну, як і всі інші, що вешталися з кімнати

в кімнату і не шукали його у час короткої відсутності. Він розмовляє, жартує, сміється, хоча щойно під дією страху а чи миттєво прийнятого рішення обірвав ще одне життя, щоб урятувати себе і зберегти свою таємницю.

Ми пішли по траві на світло.

41

Наступного ранку я прокинувся пізно. Все ще йшов дощ.

Таксі підкотило відразу ж за поліцією та санітарною машиною, і я поїхав до себе в готель. Міністр залишився. До котрої години — я не знав. Може, він узагалі не поїхав.

Я підвівся, і мені вдалося поснідати, прочитати газету й розділ з книги, перш ніж він повернувся. Він, виявляється, пробув з поліцейськими до третьої години, а потім ще сьогодні зранку до них навідався. Вигляд мав бадьорий.

— Ми зіткнулися з незрозумілою загадкою. Лікарі кажуть, що Ельні Петтерссон завдано два сильних удари по голові — це ми самі бачили,— і що смерть наступила негайно. Або, скажімо, майже негайно. Вона, як ти знаєш, встигла написати кілька слів. Удари завдано палицею, яка висіла у передпокої вілли. Або іншою, але такою самою. Форма її дуже незвичайна й характерна, а крім того, на верхньому кінці є чи то три шипи, чи то три зуби. А через те що палицю зроблено руками туземців Мадагаскару,— двадцять п'ять років тому її привезла Естергрену в подарунок його перша дружина,— то, м'яко кажучи, важко припустити, що в Сконе чи навіть в усій Швеції знайдеться схожа на неї.

Я погодився, що це малоймовірно.

— Як ти, мабуть, пам'ятаєш, вчора ввечері була злива, весь вечір, з того моменту, коли Ельна пішла до себе, і після того, як ми побачили вбивство. Отут починаються дивні речі, просто якась містика. В усьому будинку не виявилося навіть натяку на мокрий одяг! Поліція все догори дном перевернула. Та ні черевиків, ні чобіт, вологих або вимащених глиною, ні мокрих шкарпеток, суконь, штанів, плащів, парасольок — ну, абсолютно нічого не знайшли. Усе сухе, навіть підлога. Ти скажеш, що вбивця прийшов до Ельни звідкілясь з іншого місця, не з будинку фру Естергрен? А значить — туди не повертався, не зміг залишити жодних слідів. Але тоді ми повинні прийняти цю дику гіпотезу: він мав при собі зброю, ідентичну тій туземній палиці, що висить у передпокої на віллі Сільвії Естергрен! Ні, зняти палицю з цвяха, перебігти галявину, вбити Ельну Петтерссон і, повернувшись у будинок, знову повісити її у передпокої міг лише той, хто був того вечора у Сільвії. Але як при цьому не змокнути? Волосся, взуття, одяг — усе сухе... І ніде не залишити жодних слідів дощу.

Я глибоко замислився.

— Надійного алібі немає ні в кого з членів родини. Всі вони були в різних місцях, в усякому разі, протягом того часу, який потрібно, щоб добігти до Ельни, вбити її і бігцем повернутися назад. Івар Веландер шукав на горищі подовжувач до настільної лампи. Гаральд Галлін пішов у підвал і там знайшов шнур. Ісабелла Веландер займалася у ванні вечірнім туалетом. Гіллеві Галлін розшукувала ковдри й подушки у комірчині нагорі. Сільвія Естергрен проводила ревізію у прикомірку. Але коли ми повернулися за якісь кілька хвилин після вбивства Ельни, всі вони були в будинку. І все в них було сухе: волосся, одяг, взуття.

Він підвівся.

— Але ми майже впевнені, що нам вдасться схопити вбивцю. Поліція охороняє сліди взуття біля будиночка. Схоже, що є відбитки пальців на віконній рамі. Адже вбивця скористався цим шляхом, коли ми його сполохали. Зараз я лечу до Стокгольма. Там щось у департаменті.

Я поміняв окуляри, збираючись знову взятися до книжки.

Він зупинився у дверях.

— Ти це навіщо? Навіщо міняєш окуляри?..

Я пояснив, як мені вже не раз доводилося пояснювати дітлахам і людям, які не користуються окулярами, що в мене дві пари — одна для читання, а друга — щоб дивитися вдалину.

Він зауважив, що це, мабуть, дуже незручно, і вийшов.

Після ленчу ми розмовляли по телефону. Голос у нього був одночасно збуджений і засмучений.

— Я припустився непростимої помилки! Жахливий недогляд. Я зрозумів це в літаку. Мені пригадались окуляри Сігурда Естергрена, коли я побачив, як ти користаєшся своїми. Під час обіду і коли він устав з-за столу на ньому були окуляри в золотій оправі. А коли ми знайшли його мертвим, оправа була рогова. Виходить, він їх змінив. Я раптом згадав, що казала його дружина. «Бідному Сігурду потрібні були дві пари окулярів — одна звичайна, а друга для читання. За сніданком, коли він зрідка відривався від газети, він бачив мене, наче в тумані». Отже, одну пару окулярів він носив постійно, а іншу надягав під час читання. Я з нею розмовляв, і вона підтвердила, що окуляри в роговій оправі, які були на ньому, коли він помер, призначалися для читання. Ні Сільвія, ні поліцейські не бачили нічого дивного в тому, що він був саме в цих окулярах, адже вони вважали, що він помер своєю смертю, від серцевого нападу під час роботи. Я розмовляв з його окулістом, він підтверджує те, що сказала Сільвія: в окулярах для читання Сігурд Естергрен усі предмети, що перебували від нього далі, ніж на метр, бачив, наче в тумані. Розумієш, що це означає?

Новина була надто несподіваною, мислити логічно я був не в змозі.

— Сігурда Естергрена ніхто не лякав, стоячи під вікном. Звідти до столу метрів два з половиною. А в цих окулярах він на такій відстані просто не бачив. Отож його останні слова «Ні, ні! Заберіть...» не могли стосуватися чогось а чи когось за межами кімнати. Сігурда Естергрена налякав, а значить, убив той, хто був у кімнаті, просто перед ним, поряд з ним.

До мене знов повернулася здатність міркувати.

— Але це неможливо! У будиночку нікого не було! Це ж просто маленька кімнатка, майже без меблів. Коли ми ввійшли — Сігурд Естергрен, його дружина і я,— кімната була порожньою, можу присягнутися. Там не могла б сховатися навіть дитина. Та й Сільвія Естергрен бачила, що в кімнаті нікого немає! А потім він замкнувся на ключ. Я ж увесь цей час просидів за дверима, доти, доки ми з тобою не увійшли й не побачили, що він сидить за письмовим столом мертвий. Мертвий — у порожній кімнаті. І твій поліцейський експерт, він теж запевняє, що в кімнаті немає ні подвійних стін, ні якихось схованок, де можна заховатися. І ніхто не міг залізти у вікно. Або якось інакше.

Він зітхнув.

— Знаю, знаю. І все ж: всередині обов'язково повинен був хтось перебувати. Людина, яка налякала Сігурда Естергрена, яка винна в тому, що його серце зупинилося. Той, хто непомітно для тебе й усіх інших прокрався до кімнати і вийшов з неї, не залишивши жодних слідів. Знаю, що це звучить безглуздо. Але іншого пояснення немає. Ми повинні подумати...

42

Я сидів у номері готелю і читав.

Задзвонив телефон.

Це був міністр.

Його збудження видавалося штучним, награним, він затинався, хоч це не було йому властиве.

— Задачу вирішено! Я знаю, хто вбивця.

— Хто... як...— Цього разу слів не знайшлося в мене.

— Розгадка в Ельни Петтерссон. У кімнаті, де вона померла. Ми обидва її бачили.

Квітчаста канапа, крісла з витертими бильцями, стіл, на який схилилася її голова, клаптик паперу, на якому вона писала,— що там ще могло бути? І яким чином ці речі сприяли розгадці?

— І поліцейські все всередині сфотографували. Знімки тут, у мене на столі. Я все це бачив на одній із фотокарток так само виразно, як бачив і ти, коли ми обидва там стояли. Бачив, але не розумів, що́ я бачу. Рішення підказав Пелле.

— Пелле.

— Так. Малюк.

— Але йому лише три роки?!

— Еге ж. Він виліз до мене на коліна й почав розглядати фотокартки, які я розклав на столі. А потім показав на одну з них і висловив свою думку. І все стало зрозумілим. Я відразу здогадався, хто вбивця.

— Висловив думку? Такий малюк? Та він і розмовляти до ладу не вміє.

— А все ж таки. Він хлопчик кмітливий... А висловився він коротко. Всього одне слово, коротеньке слівце. Але цього було досить.

— Що ж він таке сказав?!

— Ми весь час виходили з того, що Сігурда Естергрена налякали навмисно, холоднокровно вбили. Так воно й було. Але все відбувалося зовсім не так, як ми гадали. Той, хто його вбив, весь час перебував у кімнаті. Але не він убивця. Справжнього вбивці не було ні в кімнаті, ні під вікном.

— Той, хто його вбив, був у кімнаті?.. Але не він справжній вбивця...

— Вбивця скористався не зброєю — рушницею чи пістолетом,— як ми припускали. В нього було дещо інше. Більш звичне і водночас тим більше страшне. І саме цей предмет, цей безневинний предмет, що викликає жах, побачив Пелле на одній з фотокарток. Він упізнав його, показав мені. Досить було побачити це і згадати певну річ, і все відразу прояснюється: як помер Естергрен, хто його вбив і хто вбивця.

— Хто його вбив... І хто вбивця... Та їх двоє?

— Ні. Один. Лише один.

— Але... але тоді виходить, що його вбила Ельна Петтерссон? Тому що зброя... цей предмет був у неї...

— Ні. Вона загинула від руки людини, яка вбила її хазяїна. А того предмета у її кімнаті взагалі не було. Але його можна роздивитися на одній з фотокарток, які зробили поліцейські. Я знаю, що й ти бачив. А якби навіть і не бачив, однаково мусиш здогадатися, що це таке. Згадай Сігурда Естергрена, його звички й дивацтва... Та мені час, прийшли з поліції, вони знайшли якийсь відбиток...

Я повільно поклав трубку.

Вбивця Сігурда Естергрена був у кімнаті. Але справжнього вбивці там не було. Його не було ні в будиночку, ні під вікном... Той, хто його вбив. І справжній убивця. Хоча злочинець всього один... Щось страшніше і водночас невинніше за рушницю... Річ, якої не було в кімнаті Ельни Петтерссон і яку поліцейські там сфотографували... Яку я бачив у неї в кімнаті і яку, побачивши, може впізнати навіть дитина, а потім висловитися з цього приводу... Річ, що була ключем до всієї загадки... І що це за звички й дивацтва були в Сігурда Естергрена...

Я думав, напружено думав.

Я не міг припустити, щоб мене перевершила трирічна дитина.

43

Четвер, день похорону.

Перед тим, як вирушити до церкви, всі зібралися вдома.

Наїдки й напої були на столі посеред кімнати. Люди, що стояли попід стінами, поволі підходили, поверталися назад, неголосно перемовляючись.

Сільвія Естергрен була напрочуд гарна навіть у жалобному вбранні. Незважаючи на безліч гостей, вона знайшла час і для мене. Сказала, що збирається покинути Велику відмілину.

— Гіллеві з Гаральдом так прижилися там. Та й будинок надто великий, він більше підходить сімейним людям. Відверто кажучи, на березі моря я ніколи не почувала себе по-справжньому вдома. Адже я виросла в Осбю, і літо ми проводили на Оснені[1]. А озеро — зовсім інша річ. Не таке глибоке, тихе, спокійне. І більше людей. На морі, звісно, гарно. Але іноді, особливо у вітряну погоду, відчуваєш такий смуток, таку самотність.

Вона говорила швидко, наче боялася мовчання.

— І ця жахлива історія з Ельною... Мабуть, не варто було цього говорити, але, знаєте, я в ній до кінця не розібралася. Вона здавалася такою суворою, стриманою. Іноді я думала, що вона має знати Сігурда найкраще. Вона так довго в нього жила, понад тридцять років. Напевне, вона знала про нього багато такого, про що я не здогадувалася, хоча ми з ним прожили вісім років... Прошу пробачити!

З м'якою журливою посмішкою вона рушила до чергового гостя.

Я нервово ходив по кімнаті — не стоялося на одному місці.

Гіллеві Галлін підійшла до мене.

— Тут так жарко... Може, трохи провітрити?

[1] Назва озера.

Рука її потяглася до вікна, але відсмикнулася назад.

— У церкві все одно буде задушливіше. Адже приїдуть з телебачення.

Голос її бринів не так пронизливо, а руки були спокійніші, ніж завжди. «Мабуть, випила щось заспокійливе»,— подумав я.

— Ви, може, чули, будинок на острові займемо тепер ми з Гаральдом. Хоча це станеться не раніше літа, наступного літа. Мати вважає, що будинок для неї завеликий. Цікаво, як би зробив тато Сігурд, якби лишився сам...

Тут у неї знову підвищився голос.

— А знаєте що?! Я думаю, він би не схотів тут мешкати! Іноді в мене навіть з'являлося таке відчуття, що не так уже йому тут добре, як він каже. Хоча будинок він, звичайно, любив. І терасу. Але варто було йому вийти за її межі, як він одразу якось розгублювався. Навіть коли був ще при здоров'ї. Здавалося, наче він... так, наче він іноді чогось боїться. Хоча весь час твердив, що ніколи нічого не боїться. Мати це теж помічала, я знаю. Адже знання людей — її фах. Вона ж психіатр. Та ми про це ніколи не розмовляли.

Які в неї сильні окуляри! Певно, це вони так збільшують її очі, що вони здаються наче виряченими...

— Правда, кажуть, що найгірше лікарі знають самих себе і близьких їм людей. Може, воно й на краще...

Вона подивилася у протилежний бік кімнати. Хтось кивнув їй, вона кивнула у відповідь і попрямувала туди.

Я роззирнувся. За кілька метрів від мене серед натовпу стояв прем'єр-міністр Лундберг. І все ж таки він здавався самотнім, самотнім і стурбованим. Він весь час тримав напоготові хусточку, втирав лоба, долоні. Я подумав, що йому треба було б радіти, останні наслідки опиту виборців показали, що його популярність, чи не вперше за останній час, нарешті таки зросла. Досягла майже належного рівня. А за кілька днів — вибори, і все залишиться позаду...

Він перехопив мій погляд, підійшов.

Усмішка його була ледь помітна, як і належить на похороні. Але усміхався він якось невпевнено. І мені більше впадала у вічі ця його усмішка, а не біле волосся і чорні брови, як завжди.

— Я, звісно, нервуюся; це перед промовою в церкві... Ніколи не любив промовляти над небіжчиком. Усе так незвично. На мій погляд, у церкві тільки пастор може відчувати себе впевнено. Хоча, можливо, річ у тому, що немає звичної для мене трибуни.

Він крутив обручку — туди, сюди. Йому хотілося говорити, це було помітно, він просто не міг мовчати. Наче боявся, що, коли замовкне, голос взагалі пропаде. Як актор за лаштунками, який змушує себе повторювати роль.

— Власне, дивно, що саме я маю виступати з прощальною промовою. Та ще й двічі. Авжеж, ми тридцять років працювали разом. Я прекрасно обізнаний з його політичними поглядами, його планами, стилем роботи. Але по-людськи ми з ним ніколи близькі не були. В усякому разі, по-справжньому, що було б куди природніше. Але він був потайною людиною, про себе, про свої особисті справи говорив зрідка й неохоче, не давав волі почуттям. Саме тому у своїй сьогоднішній промові я зупинюся головним чином на його заслугах та політичній діяльності, а не на особистих якостях. От я й думаю, що, можливо, промова моя справить дивне, неприємне враження...

Івар Веландер, мій колишній учень, узяв на себе роль прислуги. Бігав на кухню й назад, наповнював тарілки, витягав нові келихи й чарки. «Мрія тещі,— подумав я,— або кошмар...» Зараз він ніс тацю.

— Вибачте, якщо потурбував! Але мені здалося, у вас порожні тарілки. У мене тут бутерброди з ікрою жереха. Червоною ікрою. Не все ж на похороні має бути чорним!

Він засміявся своїм уривчастим, збудженим, ненатуральним сміхом. Його коротку шию стискав комірець. Я поглянув на його гладке обличчя, що лущилося від засмаги, змоклі пасма волосся, очі, що запливли салом і кричали звичне: «Не смійтеся наді мною! Смійтеся разом зі мною!» Вимучивши посмішку й запевнивши його, що червона ікра не може бути навіть найменшим порушенням етикету, я поклав собі на тарілку бутерброд. Страх і невпевненість ненадовго щезли з його обличчя. Він почав розповідати, що нібито від людей, які заслуговують на довіру,

чув, наче в Ельни Петтерссон була дитина, яку вона покинула відразу після її народження. Дехто каже, що це був хлопчик, інші — що дівчинка. Але те, що вона народилася і від неї відмовилися,— це цілком достовірно...

У кімнаті справді було жарко. Я попрямував до виходу. Але, не дійшовши до дверей, побачив Ісабеллу Веландер — джерело прохолоди. Чорне волосся спадало на чорну сукню. Смаглявий колір обличчя — як завжди. А от губи зблідли. Вона стояла в глибокій задумі, поринувши в своє горе. Пройти проз неї я не зміг.

Промимрив щось про витримку й гідність.

Вона мляво посміхнулася.

— А я от, знаєте, думаю, чи вимкнула плитку, перш ніж вийти з дому. У такий день це може видатися дрібницею. Але я помітила: найкращий засіб забути всі свої жалі — це тримати в голові якомога більше турбот. Чи замкнула двері? Чи вкинула листа? Чи є вдома їжа? По-справжньому це, звичайно, не заспокоїть, але так-сяк тримаєшся...

Я простежив за її поглядом. Він був прикутий до чоловіка, до Івара, той крутився, тримаючи у руках тацю з чарками та келихами.

Вона помітила, що я спостерігаю за нею, і швидко перевела погляд на вікно. Відчуття було таке, наче тебе застали за читанням чужого листа.

Не встиг я відійти на кілька кроків, як хтось ухопив мене за руку.

Челл Столь, муніципальний радник.

— Усе, що сталося з Ельзою Петтерссон, жахливе. Та ще у власному будинку. Я про те, що коли на стареньких накидаються на вулиці,— це начебто звичайна історія. Але у себе вдома! І в такий день! Поліція вже має якісь докази?

Я похитав головою.

— Так... учора вони приїздили до мене додому. Поліцейські. Знімали відбитки пальців. Роздивлялися одяг, взуття. Звичайно, такий порядок. Але усе це збіса неприємно. Здається, вони вважають, що в смерті Ельни є щось дивне. Але ж це не так... З їхньою настроєністю на злочини їм, певно, важко у вбивстві економки, що сталося через кілька днів після смерті хазяїна, побачити звичайну випадковість. Але, кажуть, трапляються і більш дивні речі. В неї, мабуть, було чимало ворогів. З її злостивістю та цікавістю. Не розумію, як Сігурд та його родина її витримували. До речі, вони вирішили віддати острови муніципалітету...

Гаральд Галлін стояв на ганку. У темному вбранні він здавався нижчим на зріст. У кутику рота — незмінна люлька. Тримався він на диво спокійно, не сміявся, не базікав.

— Довелося на хвилинку вийти. Там дуже жарко. Кепська вийшла історія. Щиро кажучи, сьогодні мої думки більше зайняті Ельною, аніж Сігурдом. Він, можна сказати, вже віддавна був небіжчиком. Та й помер він мирно. Хоча, якщо зважати на дії поліції, можна подумати, що з його смертю не все гладко... Але цього не може бути... Як усе це могло статися? І в кого була потреба його вбивати?

Запитання. Але не відповіді. Однак лишилося недовго...

По дорозі до церкви ми з міністром опинились у машині самі.

— Вони знайшли у кімнаті відбитки пальців. На столі й на віконному гачку. Зараз їх намагаються ідентифікувати. Крім того, я чекаю рапорту щодо відбитків взуття під вікном. Якщо вони залишені однією людиною — докази готові. Вбивство Ельни Петтерссон — вчинок відчайдушний, безглуздий. Вбивця зіткнувся з несподіваною, раптовою загрозою. Втратив на мить контроль над своїми діями, схопив зброю і розправився з нею. Злочин задумано і здійснено зовсім не так вправно, як убивство Сігурда Естергрена. І моя найбільша помилка в тому, що я весь цей час вважав: його налякали з-за вікна. Коли ж я нарешті з'ясував, що він був у окулярах для читання, я зрозумів: удару завдано саме в цій кімнаті, я ніяк не міг позбутися думки, що вбивця перебував там і особисто призвів свою жертву до серцевого нападу. Адже зовсім необов'язково, щоб у кімнаті він був присутній особисто. Цілком досить, щоб там було те, чого Сігурд боявся найбільше в світі...

— Але що б це могло бути?! Ти, я, лікар, поліцейський, агент СЕПО — ми ж обшукали весь будиночок дюйм за дюймом. І нічого не знайшли! Тільки речі, якими й дитини не злякаєш!

— Справді! Вже не знайшли. Коли я повернувся з лікарем і поліцейським. А от до того там щось було. Хоча вбивця подбав, щоб воно щезло, перш ніж ми з поліцейським змогли оглянути кімнату.

— Але я весь час сидів поряд! До тієї хвилини, як ти виявив, що Сігурд Естергрен мертвий. Та й згодом, поки ти їздив по лікаря і поліцейського. До будиночку ніхто не заходив! Звідти ніхто не міг нічого винести!

Він швидко і якось дивно на мене глянув:

— Але ж це зробили! У кімнаті хтось побував. Той, хто заходив туди й раніше, кілька разів на день. Ти просидів біля будиночка самотиною майже всю другу половину дня. А потім, наче додаючи ланку до хитро задуманої операції, знищив знаряддя злочину і майже всі сліди вбивства. І наступного дня натиснув не на ту кнопку в записуючому пристрої й витер останній доказ... Невже не пам'ятаєш? Не настільки ж ти безголовий... Тепер, зрештою, і ти маєш втямити, що сталося... Як усе сталося.

Він повернувся до мене. І коли він знову заговорив, у голосі його бринів глибокий смуток. Слова поринали в мою свідомість, як важкі камені на дно виру.

— Так ти ж це і вчинив.

44

Церква переповнена.

Хори яскраво висвітлені телевізійними юпітерами.

Однак я не дуже роздивлявся. Пастор чаклував над небіжчиком, прем'єр-міністр виголошував промову, а тим часом у моїй голові все переплуталось... «Так ти ж це і вчинив...» Так, більшість часу, поки Сігурд Естергрен писав у себе в кабінеті, я провів поблизу, на самоті... Але я туди не заходив, не заходив... Я знав, що я не міг цього вчинити, не міг так, щоб потім не пам'ятати... Або я заснув і... Ні, неможливо, дурниці! А та кнопка, те, що я витер запис,— це помилка... Або я справді... А потім забув, вилетіло з голови... Я ж стара людина. А у нашої душі стільки потайників та закапелків, прихованих навіть від нас самих... Так що ж сталося?.. І що буде тепер?..

До мого ряду підійшов чоловік у сірому плащі, присів навпочіпки. Пошепотівся з іншим чоловіком, що сидів скраю. Вони нерішуче подивилися в напрямку хорів. Обернулися, пробігли очима по ряду в мій бік... Отже, останній рапорт уже надійшов, розслідування закінчене? Але ж не збираються вони зараз щось робити, просто під час церемонії? Як тут утечеш, коли стільки люду, товсті стіни...

Вони спустилися проходом.

Яскраве, сліпуче світло різало очі.

Я відвернувся, подивився вгору.

Стіни були вкриті розписом. Сцени із Старого завіту. Ной на своєму ковчезі... Розповідь про створення світу. Адам і Єва у раю. Яблуко й...

І тут я нарешті зрозумів.

Зрозумів, що саме я вчинив. І як усе сталося.

Розглядаючи цей наївний живопис, я раптом зрозумів, чого так боявся Сігурд Естергрен, боявся все своє життя... Купи листя, купи хмизу, чоботи, оці його їжаки... І хтось про це знав і скористався...

Ось вона, отут, на стінці, в цих побляклих фарбах, намальована так простодушно і вражаюче... Я згадав, як до мене підійшла Ісабелла з окунями, коли я сидів біля будиночка. І зрозумів, що, поклавши торбинку за двері, я тим самим допоміг убивці. Я зрозумів, що лежало на споді торбинки, під рибою. Він виліз, почув ту, що вбила людину в кімнаті, і зробив свою справу... Таж я його сам бачив, вже після...

Труну опустили, покидали квіти.

І все скінчилось.

Запроше́ні виходили з церкви групами й поодинці.

Внизу з напівмороку кутка вийшли чоловіки в сірому.

Його обступили.

Один з чоловіків нахилився, щось пробурмотів.

Миттєвий рух — у кишеню й до вуст.

Його підхопили, понесли до машини.

45

Лист лежав у нього в кишені, у тій же кишені, де він носив ампулу з отрутою.

«Пишу це в середу, пізно ввечері. Я востаннє переглянув промову, з якою маю виступити завтра на похороні Сігурда Естергрена. Насмілююсь зауважити, що це зовсім непогана промова, можливо, навіть краща від прощальної, з якою я висту-

пив по телебаченню у день його смерті. Але цього разу в мене й часу було більше. У своєму завтрашньому виступі я досягну драматичної напруги: ми простежимо, рік за роком, за діяльністю Сігурда Естергрена на благо країни. Країни — не партії; я особливо наголосив на тому, що його заслуги мають загальнодержавне значення. Адже кожному й так буде зрозуміло, що це за партія, яка підтримувала і проводила в життя його задуми. Мені казали, що за церемонією спостерігатиме понад мільйон телеглядачів. А в неділю, через три дні, відбудуться вибори...

Час уже пізній. Перш ніж піти спати, я повинен зібратись і написати цього листа. Іноді в мене з'являється жахливе відчуття, що тенета довкола мене затягуються, і мені здається, що зараз є остання нагода розповісти про те, що сталось, і висловити мотиви, якими я керувався, коли вбив Сігурда Естергрена (а вчора й Ельну Петтерссон). Я не збираюсь ані віддавати себе в руки правосуддя, ані чекати газетної вакханалії, яка почнеться після арешту. На щастя, є можливість цього уникнути і самому вибрати час, щоб піти зі сцени.

Всю весну і літо я був свідомий того, що обставини проти нас, цифри кажуть самі за себе. А дослідження настроїв виборців, подане минулої суботи, показало, що ми ще більше здали позиції, треба додати ще два відсотки, щоб досягти цифри попередніх виборів, а це мінімум того, що треба, інакше ми взагалі втрачаємо надію знов створити уряд. Я знаю, в мене репутація людини, яка одним сміливим ходом може загнуздати передвиборну стихію і в усій цій тактико-політичній грі загрозу поразки перетворити на перемогу. Але, сидячи за сніданком того похмурого суботнього ранку, я надто добре розумів, що в цій грі козирний туз — не мій. Вибори програні, якщо не станеться диво, яке принесе мені посаду голови уряду і голови лідера партії. Мої численні й впливові супротивники всередині партії не дозволять мені залишити за собою керівництво; вони вже й зараз вимагають «омолодження та оновлення». Тиск з боку моїх співробітників і моїх прихильників, їхні сподівання, що, незважаючи на все це, станеться диво і я одержу перемогу на виборах,— як це пригнічує... Я не кажу вже про наслідки для себе особисто, навряд чи щось може викликати таке тяжке і болісне почуття, як усвідомлення того, що ти привів свою партію до поразки, коли ти на власні очі бачиш, як розчаровані всі ті, хто так сподівався, так працював.

Зажевріла якась надія, коли зателефонував Сігурд Естергрен. Він побачив результати опиту і стривожився. Запропонував приїхати до нього на Велику відмілину, щоб разом подумати, як залагодити справу.

Під час обіду він запропонував допомогти мені й усій партії, погодився дати інтерв'ю для телебачення, вперше відтоді, як він шість років тому пішов на спочинок. Я відразу із захопленням прийняв цю ідею. Я думав про той величезний резонанс, який має телебачення, чудово розуміючи, що такий виступ змусить згадати вже напівзабутого Сігурда Естергрена, відродить його колишню популярність, зверне увагу виборців як на нього самого, так і на заслуги його партії, на її програму — і колись, і тепер. Однак його дружина провалила цей проект.

Наступна пропозиція: написати передвиборну відозву, в якій він виступить на підтримку моєї кандидатури та лінії партії, не викликала в мене особливого ентузіазму. Я надто добре знаю, як мало знайдеться людей, охочих прочитати таку статтю від початку й до кінця. А якщо видати її окремо, масовим тиражем, то вийде просто ще одна брошура серед дюжини інших...

І от, поки я сидів, дивлячись у його бліде, змарніле обличчя, на якому, здавалося, жили лише очі, мені сяйнула думка: а що, як він помре? Не за кілька місяців, не за рік, що цілком імовірно, а сьогодні, за два тижні до виборів! І в засобів масової інформації з'являться всі підстави нагадати виборцям про ті величезні зміни, які він вніс, можна сказати, в усі ділянки життя, нагадати, що саме він — він і його партія, моя партія — багато в чому сприяли здійсненню тих реформ, тих заходів по підвищенню рівня життя населення, які сьогодні здаються абсолютно природними! Телебачення, радіо, пресу закидають виявами вдячності. Країною прокотиться хвиля подяки й симпатії до небіжчика, а значить і до партії, на яку він спирався і яка сприяла його роботі... А я у пам'ять про нього виголошу промову по телебаченню, використаю колосальні можливості цього засобу масової інформації. Я знаю — навіть мої супротивники це визнають,— головна моя сила у вмінні зібрано, з гідністю виголошувати оглядові промови. Тут мені випала можливість виступити не просто як політикові, одному серед багатьох інших, а як громадському діячеві, що підбиває підсумки, вселяє почуття надійнос-

ті, сталості... Я заявив би про себе як спадкоємець Сігурда Естергрена, що має завершити розпочату ним справу. А потім виголосив би ще одну промову, на похороні, за кілька днів перед виборами, адже похорон, зрозуміло, буде транслюватися по телебаченню... Усе це не зможе не вплинути на хід виборів...

Я був такий збуджений, що насилу міг всидіти біля столу. Що, якби він помер, помер зараз, сьогодні... Що як йому допомогти?.. «Допомогти» — саме це слово прийшло мені в голову тієї миті, коли я дивився на нього, бачив його згорблену, знесилену постать, його запалі щоки, хворобливу блідість обличчя. Я знав, що він страждає від власної немочі, безпорадності, від усвідомлення того, що є тягарем для всієї родини. Я знав, яку муку він відчуває від своїх ліків, від їхньої побічної дії, від ядухи та страху смерті — це так часто трапляється з ним ночами. Я здогадувався, що він боїться передсмертної муки. Якби я міг звільнити його від кількох місяців а чи року безглуздих тортур, хіба це не було б благом для нього та його родини? За дещо пихатими і цинічними манерами Сігурда Естергрена ховався ідеаліст. Усе своє життя він боровся за те, що вважав правильним і справедливим. Він свято вірив, що наша партія — це саме та сила, яка має довести до кінця його боротьбу. Він віддав би життя, ті місяці, що залишалися, за свої ідеали, за перемогу партії...

Що як Сігурд Естергрен помре зараз? Які наслідки це буде мати зокрема на з'їзді партії, який відбудеться наступного місяця? Мої позиції не дуже міцні. Але він обіцяв мене підтримати. У колі найстарших з керівних членів партії він ще користувався великим впливом. Відповідь мені була відома. Якщо я програю на виборах — жодна людина в світі не зможе домогтися мого переобрання лідером партії. В разі перемоги ніхто не зможе мене цього позбавити...

Але якщо допомогти йому померти, то яким чином? Зброї в мене немає. До того ж, хоч ми й не були близькими друзями і хоч скільки я себе переконував, що смерть буде для нього визволенням, я все одно знав, що ніколи не змушу себе підняти на нього руку, погрожувати зброєю, зустріти його останній погляд. І ще одна деталь: вбитий колишній міністр і лідер партії, а його наступник серед підозрюваних — як на таке відреагують виборці... Навряд чи позитивно... А якщо в нього хворе серце? Лікарі просили нас бути обережними: найменше зусилля чи надмірне хвилювання могли викликати серцевий напад, виявитися фатальними... А що, якби з ним щось сталося, щось таке, що приголомшило б його? Або злякало?.. Але що це має бути?.. Він належить до людей, які люблять розпатякувати про свою мужність, висміюють найменші прояви легкодухості... Але ж і в нього є слабкість! Дикий, підсвідомий, панічний страх... Я випадково дізнався про це багато років тому, коли ми прогулювалися лісом. Він узяв з мене слово, що я нікому не обмовлюся, з чого я зрозумів, що й сам він нікому про це не казав, навіть дружині. Зробити це йому забороняла його гордість. Можливо, я й досі єдина людина, котра знає про його фобію — про його нестямний, непереборний страх перед зміями. Було видно, що й зараз, двадцять років по тому, він відчуває такий же страх. Коли йому доводилося виходити за межі тераси, яка була його улюбленим місцем, він обов'язково взував чоботи, навіть у погожі, теплі дні. Він якнайретельніше стежив за тим, щоб сухе гілля збирали на купи і спалювали. Прогулюючись, він тикав скрізь своєю палицею і волів, щоб хтось ішов стежкою попереду нього. А його турбота про їжаків, тваринок, які з таким завзяттям і відвагою накидаються на змій! Робилося все для того, щоб вони прижилися на острові. В разі потреби їх підгодовували, листя згортали на купи, готуючи місця для зимової сплячки. Що коли мені скористатися цим його страхом перед зміями? Мені завжди подобалося бувати на природі, блукати лісом. Я звик також до поводження з багатьма видами тварин і багато знаю про їхнє життя та звички. Замолоду я хотів стати зоологом або лісничим. Під час літніх вакацій працював у зоосаді, доглядав звірів... З часів моїх попередніх приїздів на Велику відмілину я знав, що східна частина острова, найдальша від будинку, та, що виходить до моря, завдяки кам'янистому, поросłому чагарником грунту є ідеальним місцем для змій. Але якщо мені вдасться упіймати змію, то як же мені діяти, щоб налякати його? Кинути йому під ноги? Як я вже казав, від прямого, відкритого замаху я зразу відмовився. А якщо відважуся на це, а мене раптом побачать? Або він не помре?.. Що як сховати її десь там, де він буде сам, коли виявить її? Як звичайно, він піде подрімати після обіду, а потім попрямує до будиночка писати свою статтю. Що, як сховати змію там, у кімнаті?

Я вже давно знав його звичку працювати над статтею. Спочатку він записував усе стовпчиками і складав по них чернетку. Потім наговорював зміст на диктофон. І віддруковував на машинці, часто двічі. Папір для машинки він тримав у коробці на письмовому столі. Туди б і підкласти змію. Він підніме кришку, побачить її, вона виповзе перед ним на стіл... Шок має бути дуже сильний — певна смерть. Ковзнувши зі столу, змія залізе під комод — якщо не відразу, то до того часу, коли хтось підійде до будиночка перевірити, як там Естергрен. У метушні, яка зчиниться після того, як зауважать, що він помер, мені неважко буде непомітно забрати її. А лікарі змушені будуть констатувати, що серцевий напад, який призвів до смерті, трапився з ним під час напруженої праці над статтею...

Коли Сігурд Естергрен пішов подрімати, я попросив дати мені торбинку, сказавши, що йду збирати гриби, я на цьому наголосив. (Челл Столь і члени родини лишилися на терасі, Ельна Петтерссон поралася на кухні, а міністр з ад'юнктом Перссоном пішли до піщаного берега.) Я вирушив на ту частину острова, що виходить до моря, і там серед кущів і каміння розпочав пошуки. Минуло зовсім небагато часу — і я побачив змію. Але вона вислизнула. Хвилини минали, я нервувався, й коли нарешті побачив ще одну гадюку, яка грілася на сонечку, я почав заганяти її в торбинку, трапилося так, що вона вкусила мене за руку, на щастя, ліву. Я знав про гадюк досить, тому не дуже злякався. (Від такого укусу помирає хіба що один на тисячу.) Я загнав її в торбинку, запхнув під куртку і лісом попростував до будиночка. (Міністр і ад'юнкт Перссон стояли на березі, але звідти вони не могли мене побачити, тому що з їхнього боку будиночок був закритий кущами.) Я відчинив двері — ключ я взяв з гачка у передпокої, біля кухні, де він завжди висить,— і запхнув змію у коробку з папером для друкарської машинки, що була на письмовому столі. Потім замкнув двері й тим самим шляхом, що й прийшов, поспішив повернутися до тераси, повісив ключа на місце. (Де Сільвія Естергрен і знайшла його, а потім вони з чоловіком відразу попрямували до будиночка.) Сховавшись спочатку в лісі, я потім пішов до далекого піщаного берега, щоб звідти подивитися що станеться. Певний час я відчував легке нездужання — природний стан після укусу змії. На березі, навпроти будиночка, стояв міністр, він хотів узяти плоскодонку й вирушити на риболовлю, і я дозволив себе «вмовити», склав йому компанію. Якщо запідозрять, що Естергрена вбито, риболовля буде прекрасним алібі. Одночасно я міг тримати будиночок під наглядом і дати відпочити руці, спокійно посидіти віч-на-віч із своїм головним болем. Я ліг на споді човна і вдавав, що сплю. Але в думках я працював над промовою, з якою ввечері мені належало виступити по телебаченню, якщо все станеться так, як я замислив. (Враховуючи слабке здоров'я Естергрена, я, звичайно, вже давно накидав чернетку цієї промови.)

На початку п'ятої, стомившися від марних намагань щось упіймати, міністр причалив до берега й пішов до ад'юнкта Перссона, що сидів неподалік від будиночка. Я ж пішов стежкою, що вела до будинку, але, дійшовши до галявини, збочив і, пройшовши лісом, обережно наблизився до будиночка. Я зрозумів, що тепер уже небагато лишилося до моменту, коли Естергрена знайдуть.

Я стояв на узліссі позаду будиночка, тим часом міністр, зазирнувши у вікно, виявив, що з Естергреном щось негаразд, і я побачив, як міністр із ад'юнктом Перссоном до нього зайшли. Сігурд Естергрен, певно, був мертвий. Доти все йшло саме так, як я розраховував. Але потім на мене чекав вельми неприємний сюрприз. Замість того, щоб бігти піднімати на ноги всю родину й дати мені можливість забрати змію з кімнати, міністр посадив ад'юнкта Перссона сторожити двері, наказавши нікого не впускати і навіть нікому не говорити про те, що сталося, доки він сам не повернеться з материка з лікарем та поліцейським. З його слів виходило, що змію вони не побачили. Але, мабуть, усе ж запідозрили, що Естергрен помер не своєю смертю.

Я розумів, що до прибуття поліції мені за всяку ціну треба забрати з кімнати змію. Якщо вони тепер запідозрили вбивство, то з її появою їхні підозри ще більше зміцняться. Експерти з поліції з'ясують, що змії дуже рідко заповзають у приміщення, де є люди чи хтось перед тим побував,— взагалі ніколи. А може, Сігурд Естергрен до своєї другої дружини відчував більшу довіру й відкрив їй свою таємницю? Якщо виникне версія, що змію підкинули, аби налякати його, то неодмінно запідозрять мене. Перебуваючи в нервовому, збудженому стані, я б піддався паніці. Адже ні для кого не таємниця, що я трохи знаюсь на тваринах

та їхніх звичках. Далеко не кожному під силу зловити гадюку й підкласти її в кімнату. А раптом хтось бачив, як я ловив змію? І чому в мене температура? Лікареві, що одержав вказівку встановити, чи не вжалила мене змія, нічого не варто відповісти на це запитання. (Коли наступного дня жар посилився, послали по лікаря. Але оскільки в нього не було причини підозрювати зміїний укус,— а я, певна річ, не привертав його уваги до своєї руки, що трохи розпухла, він дійшов висновку — і мав рацію! — що в мене вірусна інфекція.) Сподіватися на алібі було безглуздо, бо ж абсолютно зрозуміло, що змію в кімнату підклали перед тим, як Естергрен там зачинився, а ми з міністром сіли в човен. (Челл Столь і члени родини, навпаки, лишалися поза підозрою, адже всі вони сиділи на терасі й не розходилися, доки Естергрен не увійшов до свого кабінету.)

Отже, мені треба було забрати змію. Але як? Кімнату замкнено, а біля дверей сидів на чатах упертий старий сухар — учитель, який, виконуючи наказ міністра, нікому не дозволить увійти всередину до появи поліції.

Не знаючи, що вчинити, розгублений, з головним болем і рукою, що нила від укусу, я побрів до головного будинку. Здалеку я побачив архітектора Галліна, що збігав угору по сходах від навісу човнового причалу. В руці у нього була торбинка. Він залишив її на терасі й щез у будинку. Я наблизився. Через відкрите кухонне вікно, що виходить у ліс, я чув, як родина вирішує, чи віднести окунів, спійманих Гаральдом Галліном, у кабінет до Сігурда Естергрена, щоб він їх почистив, як раз і назавжди було встановлено, чи не нести, тому що сьогодні він наполегливо просив, щоб його не турбували. Я зрозумів, що окуні лежать на терасі, в торбинці... У траві щось зашаруділо. Я подивився вниз. За кілька метрів од мене зупинився їжак. Вийшов на пошуки їжі... І тут мені спало на думку. Сам я не міг дістатися до змії. Що як запустити туди їжака? Він швидко розшукає змію, накинеться, з'їсть її, не лишивши й сліду. А якщо в будиночку знайдуть їжака, ніхто нічого не підозрюватиме. Усі знали, що Сігурд Естергрен любить їжачків: підхарчовує, кожного з них зве на ім'я. А якщо спіймати цього їжака і сховати його в торбинку, під окунів? Можливо, хтось із членів родини все ж набереться сміливості та віднесе його до будиночка. Торбинка з окунями не викличе підозри. Адже будуть свідки, які ствердять, що її принесли вже після того, як Естергрен помер.

Я зняв куртку й підійшов до їжака. Він не рухався, дивився на мене, немов чекав частування. Я накинув на нього куртку, підняв і відніс до торбинки з рибою, засунув його всередину і прикрив зверху окунями. Він сидів зовсім тихо, скрутившись клубком, як роблять їжаки, коли потрапляють у несподівану або небезпечну ситуацію. А тут іще пролунав голос Ісабелли Веландер: «Ну, досить, з мене вистачить! Якщо ніхто не наважується віднести їх до тата Сігурда, я сама віднесу. Я не дозволю, щоб такі чудові окуні протухли. Адже він сказав, щоб усю рибу ми давали чистити йому».

Почувши її кроки, я кинувся за ріг. Ісабелла Веландер вийшла, підняла торбинку й пішла. Я знав, що їжак і далі буде поводитися тихо. Але що станеться біля будиночка? Я непомітно пішов за нею, і впевнився, що події розвиваються саме так, як я сподівався. Аби не дати їй побачити, що Естергрен неживий, ад'юнкт Перссон узяв торбинку і поклав її за дверима. Ну, а опинившись у кімнаті, їжак вибрався з торбинки й зробив своє діло.

Я міг вільно зітхнути. Поліцейський і лікар тепер не сумніватимуться, що з доктором Естергреном стався серцевий напад, коли він, сидячи в кімнаті, працював над своєю статтею. Мабуть, тільки міністр із ад'юнктом Перссоном щось підозрювали.

Але я не знав, що магнітофон залишився ввімкненим і після того, як Естергрен, закінчивши запис, відчинив коробку з папером і побачив змію. І що, перш ніж померти, він встиг прокричати: «Ні, ні! Заберіть...» Я дізнався про це лише вчора під час допиту — чи бесіди з поліцейським. Добре знав я тільки одне: міністр юстиції, як і раніше, підозрює вбивство. Я намагався змусити його припинити свої особисті дізнання, які не давали мені спокою. Погрожував відставкою, якщо він не братиме участі в передвиборній компанії, попередив у анонімній розмові по телефону. Трубку зняв Перссон, але я ж бо знав, що йому перекажуть мою пересторогу. Щоб залякати його, я проробив маніпуляцію з кермом його машини. Проте він не припинив своїх розслідувань.

Однак останнього й фатального удару було завдано вчора. Ввечері ми

зібралися в Сільвії Естергрен, щоб обговорити всі деталі церемонії, яка відбудеться. Коли я ввійшов, Ельна Петтерссон прошепотіла мені, що хоче про щось зі мною порозмовляти віч-на-віч. Я не думав, що вона знає, як помер Естергрен. Але щось у її інтонаціях, у погляді мене все ж таки насторожило, змусило прийти до неї після того, як я вже попрощався з Сільвією. Вона прямо заявила, що знає, як помер доктор Естергрен. Їй відомий його страх перед зміями і вона бачила, коли збирала малину, як я ловив змію; тепер вона розуміє, навіщо та мені знадобилася. Якщо я не заплачу їй сто тисяч відразу, а потім не стану виплачувати тисячу крон щомісяця, то вона все розповість у поліції. Я вдивлявся в її єхидну фізіономію, в її холодні колючі очі і розумів, що вона не жартує. Приголомшений, напружений до краю, я втратив контроль над собою, схопив палицю, що лежала на столі, і вдарив її по голові раз, двічі, може, й більше. Охоплений сліпим шалом, я, мабуть, бив би й далі, якби не почув, що хтось смикає ручку на дверях, і не побачив крізь товсту шибку постать людини по той бік дверей. Я відчинив вікно, вискочив, побіг до машини, яку залишив на схилі пагорба. Рука все ще стискала палицю. Я витер її, заштовхнув під каміння, скочив у машину і втік.

Уже тоді, в машині, я зрозумів, що цього разу я справді попався. Рукавичок у мене не було. До чого я торкався?.. До палиці, звичайно. Але ж я її витер. Крім того, брався за віконні гачки й раму. Чи лишилися під вікнами сліди взуття? Чи бачив хтось мене? Усі ці питання роїлися в моїй голові.

Дістався свого номера в готелі, я випив півсклянки віскі. І відчув себе набагато спокійніше. Я не пам'ятав, щоб торкався чогось у кімнаті, крім палиці. Економка сама відчиняла й замикала двері. А віконні гачки такі тоненькі, що навряд чи на них могли б лишитись якісь відбитки, хіба що окремі фрагменти.

Сліди взуття під вікном розмиті дощем. А людина з другого боку дверей могла бачити мене лише у вигляді нечіткої, розпливчастої постаті, так, як я її. Та й, можливо, і моя посада відведе всі підозри... Сьогодні вранці я їздив на зустріч з виборцями, після обіду маю бути ще на двох. Гадаю, мені вдалося провести їх належним чином.

А під вечір з'явилися з поліції. Особливого хвилювання в мене вони не викликали. Але поставили безліч запитань. І взяли відбитки пальців. Та це, певно, звичайні формальності.

Вже пізно, треба спробувати заснути, щоб мати сили зіграти свою роль завтра, коли виступатиму в церкві. Це сильна промова. Від багатьох я чув, що промову пам'яті Сігурда Естергрена по телебаченню в день його смерті я виголосив майстерно. Вона додала впевненості й оптимізму моїм соратникам, надихнула їх. Та й сам я, спілкуючись із виборцями, помітив, що моя промова і хор захоплених відгуків, які одностайно підносили Естергрена, мали саме той ефект, на який я сподівався. Наслідки опитів суспільної думки, опубліковані вчора, показали, що сьогодні наш дефіцит порівняно з минулорічними цифрами складає всього піввідсотка. Останнє зусилля — і перемога забезпечена. Перемога для партії і для країни. Сігурд Естергрен позбувся кількох місяців безглуздих страждань.

Але поліція свою справу знає. Я маю бути готовий до всього. Коли листа буде дописано, я покладу його до кишені. В цій же кишені в мене лежить ампула, яку я навіщось виніс з тієї фабрики лікарських препаратів, котру відвідував минулого року...»

46

Пізніше ввечері.

— То що усе ж таки побачив і підказав тобі твій трирічний малюк? І яким чином це допомогло розгадати загадку?

Вигляд у нього був збентежений і одночас гордий.

— Адже поліцейські все фотографували у будинку Ельни Петтерссон. У тому числі й аркушик, на якому вона писала: «Доктора Естергрена вбито...»

— Лінія! Хвиляста лінія була після цих слів!

— Так. Побачивши її, він показав на неї і сказав: «Змія!» І тут я зрозумів, нарешті зрозумів, як усе відбувалося.

— Так то була змія? Вона справді малювала змію? Чи це олівець ковзнув у мить судороги?

— Як ти, мабуть, пам'ятаєш, лінія починається не зразу біля останньої букви «о» у слові «вбито». Залишився ще невеличкий відступ. Вона відняла руку. Олівець не сам собою ковзнув до краю аркушика.

— Але чому вона не написала імені вбивці?

— Не знаю. Може, не змогла, не встигла. Вмираючій людині легше провести смужку, ніж виводити літери. Адже те, що вона написала, можна сказати, теж майже неможливо прочитати.

— Але чому вона не написала: «Мене вбив»?

— Повторюю: не знаю. Хоча вона розуміла, що поліція навіть і не підозрює, що Сігурда Естергрена вбили. Можливо, вона хотіла повідомити, як сталося вбивство. А може, хотіла написати: «Доктора Естергрена вбито за допомогою змії, яку підклав Лундберг, а тепер він убив і мене». Адже ми не знаємо, чи ясна в неї була голова в ті останні хвилини.

— А палиця, якою Лундберг убив її? Як було з нею?

— Бач, це виявилася не та палиця, яка висіла у передпокої на віллі. А інша, така ж сама. Ти, може, пам'ятаєш, як Ельна розповідала нам про першу дружину Естергрена, про те, як та любила мандрувати, поки він займався політикою. Про її щедрість та справедливість. «Вона ніколи нічого для мене не жаліла. Я одержувала точнісінько такі самі подарунки, як і він, коли вона приїздила додому. Йому дарувала срібний келих — і мені такий самий». Тобто, приїхавши з Мадагаскару, вона повинна була привезти дві туземні палиці, одну чоловікові, другу — Ельні. Саме вона й лежала у неї в комоді, на неї вона й натякала, коли казала нам: «Я не боюся жити сама. В мене вдома, у шухляді, є одна річ, якою я зможу захиститися від кого завгодно». І перед зустріччю з Лундбергом вона вийняла її і поклала біля себе.

— А що з рушницею, яка висить у кімнаті Естергрена? Вона ж висіла не так?

— Мабуть, це Лундберг трохи її посунув. Це мало підтримати версію, що Естергрена налякали з вікна, на той випадок, якщо хтось запідозрить насильницьку смерть. Це його алібі. Якщо ж нічого не підозрюватимуть, то й на рушницю ніхто не зверне уваги.

Міністр зітхнув.

— Нам уже давно треба було здогадатися про причину смерті Естергрена! Крім того, що ми не подумали про його окуляри й страх перед зміями, ми забули про коробку на його письмовому столі, де був папір для машинки, єдину коробку у кімнаті. Адже ти казав, що коли ви з Сільвією залишили його самого, кришка була закрита. Якби ми зіставили ключові слова у його блокноті з тим, що він записав на магнітофон, то дізналися б, що він саме перед тим закінчив попередню роботу і збирався передрукувати статтю на машинці. Ми бачили, що на столі не було паперу для машинки, самі аркуші з блокнота. «Що він зробив потім?» — повинні були ми себе запитати. Присунув до себе машинку? Ні, вона залишалася на місці, праворуч від нього. Нахилився до коробки і підняв кришку, щоб узяти папір! Ну, звичайно ж, саме це він і повинен був зробити! І якщо його щось злякало тієї миті, коли він уже приготувався передруковувати статтю на машинці, ми ж самі чули крик, який записався на ще не виключений магнітофон: «Ні, ні! Заберіть...»,— це значить, що його злякало те, що було в коробці. Ми, можна сказати, бачили й чули, як він помер! Який він був приголомшений, коли побачив змію! Може, вона навіть поповзла на нього...

— А їжак?! Адже я сам бачив, як він вийшов з кімнати, блискуче виконавши своє завдання!

— Так, пам'ятаю, ти ще казав, що ніхто не зміг пройти в тебе біля ніг. Але саме це зробив наш «хтось». Після такого обіду, зрозуміло, він був ситий. Тому він не схотів пити молоко, коли Гіллеві Галлін після обіду виставила йому блюдце. Але їй, звичайно, дуже хотілося думати, що він не їсть через те, що відчув смерть Сігурда.

— Їжак справді з'їдає всю змію? Від неї нічого не лишається, може, якась шкірка?

— Їжаки свою справу знають. А те, що залишив, напевно щезло після того як Ельна підмела в будиночку, до речі, у нашій присутності. Вона з минулої весни там не підмітала, тож на совку було чимало сміття. Це було «звичайне сміття: земля, пісок, усе, що з вулиці несуть, коли живуть за містом», як заявила вона ображено. Та я, на жаль, не дуже розуміюся на зміїній шкірі. Але поліцейські зараз пропилососять усю кімнату, можливо, вони відшукають клаптик-другий, які не потрапили під всюдисущу щітку Ельни. Адже мій агент не користався пилососом.

47

Йшов дощ, і дотягти її додому, на Бастюгатан, було нелегко.

Але от вона розпакована, і я, сидячи побіля пічки за чашкою чаю, тримаю її на колінах.

«Замки та садиби Сконе» на глянцевому папері, у чотириколірному друці.

Я обережно перегортав сторінки.

Я думав про те, що реальність, яка втілена в книгу, не завжди від цього програє. Фарби стають насиченішими, яскравими, небо — завжди блакитне. Фотокартки зроблені ранньою весною, коли на деревах набухають бруньки, і немає ні листя, що закриває фасади, ні голих похмурих гілок, що нагадують про скороминущість усього сущого. Газони щойно підстрижені, а всипані гравієм майданчики розпушені граблями, наче їх підготували до відвідин короля. Блищать решітки, різьблені прикраси. Немає ні дорослих, що заступають картини та гобелени, ні дітей, що горлають та наминають ковбасу і морозиво. Ні мандрівок курними шляхами, ні табличок з написами «По середах зачинено» (не кажучи вже про «Зачинено на ремонт»), відкривай собі та роздивляйся...

Задзвонив телефон. Це був він, цей жахливий чоловік.

— Привіт, як справи?.. А я тут треную Пелле.

— Тренуєш?

— Еге ж. Розвиваю в ньому спостережливість. Він робить великі успіхи. Щойно зумів із шістнадцяти рушників вибрати свій. Звичайно, ті зелені. А його — червоний. І трохи брудний. Але все ж таки це значний прогрес для трирічної дитини. Коли я залишу професію детектива, він продовжуватиме мою справу.

Нагадавши йому про змію, я зауважив, що він уже, схоже, це робить.

У голосі міністра забриніли категоричні нотки.

— Що ти! Йому ще вчитися і вчитися! Роки наполегливого систематичного тренування. Але головне він має. Здібності. Ніхто, скільки б він не тренувався, не зможе стати вправним сищиком, якщо в нього немає до цього здібностей. Ти не гірше від мене це знаєш.

Я сказав, що й справді помічав щось подібне.

48

Червневий ранок, знову Лінде, те саме літо, коли я приїхав сюди вже в червні.

Я сидів у гаю між будинком і галявиною. Лише кілька негустих дерев відділяли мене від молоді, що грала в крокет, від невимушеності й безтурботності...

З'явилася сестра, Маргарет. Я закрив книжку і поплескав по каменю, що лежав поряд, запрошуючи сідати. Вона весела й життєрадісна жінка, моя сестра Маргарет, з нею завжди цікаво побалакати. І, судака вона непогано готує. Але цього ранку вона була похмура. Я запитав, у чому річ.

— Та все чоловік мій,— зітхнула вона.— Страх, який непосидючий. Вчора взявся лагодити балконні двері. Тепер вони зовсім не відчиняються. А сьогодні начебто збирався перефарбовувати вікна. Так що потім ми й провітрити не зможемо. Не знаю, що з ним і робити. Я його й на крок від себе не відпускаю. Він, правда, зайнявся гольфом. Але це ж тільки година на день. Мені здається, він навіть зблід і схуд. Вчора був пиріг з яблуками, то він з'їв усього один шматочок. Я думаю, він скучив за вбивствами. Ти б не міг щось придумати? Тож, було, ви все літо бігаєте. Вас майже і не бачиш.

У її тоні бриніли ностальгійні, майже мрійливі інтонації.

— Придумати? Ти просиш мене когось убити, щоб чимось зайняти твого чоловіка? Та я молю бога, щоб усе було спокійно.

Вона струсила з спідниці мураха.

— Ну, не обов'язково вбивство. Але щось ти міг би придумати. Адже ти вичитав у своїй історії стільки різних жахів... Ой, не можу більше, піду викупаюсь!

Я взявся до читання. На кілька хвилин. У мене за спиною хтось продирався крізь чагарник, ламалося гілля, тріщали сучки.

Виявилося, міністр. Він подивився на мене з кислою міною, в очах його читався докір.

— Не розумію, чому ти так спокійно сидиш. Начебто справді сталося щось жахливе.

— Як у тебе з гольфом? — запитав я, щоб відволікти його, розвіяти похмурі думки.

Він сяяв.

— Чудово. Я, може, вже наступного тижня почну тренуватися з м'ячем.

Він знову спохмурнів.

— Але якось, розумієш, безглуздо. Стояти і махати міцною і пружною ключкою. Прекрасна тупа зброя. І все через якийсь там м'ячик...

— Я чув, ти збираєшся фарбувати вікна? — змінив я тему розмови.

Він зітхнув.

— Може, походимо селом? Послухаємо, чи не трапилося чогось. А якщо ні, то, може, станеться, коли ти там з'явишся? Адже завжди щось відбувалося, досить було тобі ступити на острів. Ми могли б трохи походити сюди-туди. Порозмовляти з людьми.

«Як у середні віки,— подумав я.— Коли полями носили зображення святих, вимолюючи дощу. Але ж я не святий. І зовсім не дощу від мене чекають».

Я відхилив його пропозицію.

Він зітхнув, підвівся.

— Що ж, доведеться йти самому. Та навряд це дасть такий ефект...

Я поправив книжку, яка лежала в мене на колінах, і знову взявся до читання.

Але тепер мене обступили діти.

Вони стояли, дивлячись на мене, немов собаки на хазяїна, у якого в руках миска для їжі.

Було ясно, що навіть ці дітлахи вважають мене кимось на зразок ангела смерті, який може за власним бажанням викликати трагічну раптову смерть, породити нових покійників.

Після обіду я вирішив, що ввечері поїду додому. Я пробув на Лінде понад два тижні, відсидів набагато довше належного.

Та коли надійшов вечір, щось мене стримало, змусило змінити своє рішення — вже вкотре. Якесь непевне відчуття, невиразний смуток...

— Просинайся! Просинайся!

Хтось мене шарпав.

Міністр. Я подивився на годинник. Четверта ранку.

— У Седемана загорілася копиця сіна! Телефонував торговець якусь хвилину тому! Йому щойно телефонував пастор, він сам бачив у вікно. Але не насмілився будити мене в такий час.

Я миттю спустив ноги на підлогу. Мене охопило дивне збудження.

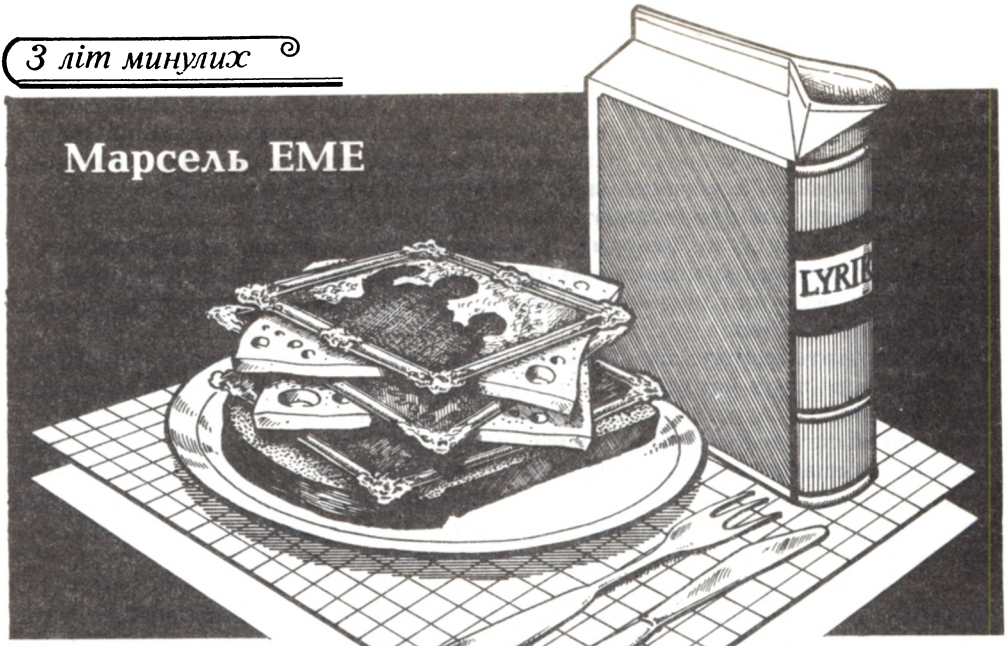
— Не насмілився будити?! Адже четверта година ранку! Якісь зайці, а не священики! Вже скільки років, як вони перестали лякати пеклом! А тепер навіть не насмілюються розповісти про те, що горить копиця сіна. Седеман? Чи не той це злий дідуган-рибалка? В нього, мабуть, достобіса ворогів!

— Весь острів його проклинає! Звичайно, це дрібниця — копиця сіна... Але ж це може стати початком чогось більшого.

— Дрібниця! — вигукнув я, натягаючи на себе що попало.— Дрібниця?! А ти що хотів у таке літо? І хто ж його знає, що приховано за сіном? Давні образи. Таємні пристрасті. За п'ять хвилин я буду готовий... Бог із ним, з чаєм! Твоя сумка на виїзди з тобою?

Через десять хвилин, у той час, коли сонце пробилося крізь передсвітанковий туман над затокою в Лінде, машина помчала по лісовій просіці і, виринувши на шосе, понеслася на північ, до повітки Седемана, назустріч найбільш диявольському і звірячому вбивству, з яким мені будь-коли довелося зіткнутися.

Але це вже інша історія.

ПОЖИВНИЙ ЖИВОПИС

ПОВІСТЬ

З французької переклала Марія ВЕНГРЕНІВСЬКА

На Монмартрі, в одній із маистерень на вулиці Святого Вінсента, мешкав художник, що мав прізвисько Лецвіт. Працював він ревно, натхненно й бездоганно чесно. Коли йому виповнилося тридцять п'ять років, його картини розквітли такими барвами й почуттями, вражали такою свіжістю і тривкістю, що живили не тільки душу, а й тіло. Досить було хвилин двадцять-тридцять, щоб відчути, ніби ти гарненько підживився пирогом з хрусткою скоринкою, смаженим курчам з печеною картоплею, сиром, вершками із шоколадом та фруктами. Меню різнилося залежно від теми картини, її композиції та барв, однак лишалося завжди дуже вишукане й різноманітне. Не бракувало в ньому місця і для напоїв. Сам Лецвіт довго не підозрював про цю дивовижну особливість свого живопису, хоч і скористався з неї перший. Зауваживши, як він гладшає, хоч майже нічого не їсть і не п'є, художник вирішив, що заслаб, і якийсь час нікуди з майстерні не потикався. Його вже не бачили ні на вулицях Монмартру, ні в кафе, бо ж йому більш не кортіло вихилити чарчину. Якось він вийшов купити фарб і зустрів Гермеса, знайомого торговця картинами з вулиці Боесі, той саме завітав на Монмартр у справах.

— Що з вами? — стурбовано запитав Гермес. — Слово честі, ви дуже погладшали!

— І не питайте. Мені здається, в мене прогресує анемічне ожиріння. Це просто неймовірно: я набираю ваги, гладшаю, а проте майже нічогісінько не їм! Марно я намагався присилувати себе їсти, де там! Не їсться, і край. Хоч вірте, хоч ні, а мені вистачає того м'яса, яке отримую на картки. Оце такі справи.

Гермес заспокоївсь і побажав Лецвітові, щоб до нього повернувся втрачений апетит. Адже спочатку торговець злякався, чи не дістав художник часом спадщини й не зажадає, чого доброго, за свої картини більше, ніж брав із нього, Гермеса, доти.

— Стривайте, вже давненько ви нічого мені не приносили. Місяців чотири, не менше. Може, у вас є щось для мене?

Marcel Aymé. La bonne peinture.
Перекладено за виданням: Marcel Aymé. Le vin de Paris. Nouvelles. — Editions Gallimard, Paris, 1961.

Марсель Еме (1902—1967) — відомий французький письменник, автор романів, п'єс, новелістичних збірників. Радянський читач знайомий з багатьма новелами Еме (зокрема українською мовою вийшла книжка «Семимильні чоботи» — «Дніпро», 1978), для яких характерна оригінальність сюжету в сполученні з елементами фантастики й сатири. Пропонована невелика повість — із збірника «Паризьке вино» (1947).

— Я непогано попрацював,— відказав Лецвіт. — Навіть задоволений тим, що малював. Не хочу вихвалятись, але є в мене дві чи три справді вдалі дрібнички. Гішар, критик із «Сутінків», заходив учора мене провідати і був уражений.

— Тим краще. Гішар частенько помиляється, але іноді вгадує досить слушно.

— Антракс теж був у захваті.

— Ну, той ще дуже молодий. З часом він, без сумніву, себе покаже. Але ж який застій у торгівлі живописом! Просто занепад. Майже нічого не купують — за винятком, звичайно, великих майстрів. А от картин маловідомих художників і зовсім ніхто не бере.

— Виходить, правду мені казав торговець з околиці Сент-Оноре,— промовив Лецвіт. — Я не хотів йому йняти віри, коли він говорив, нібито вашу крамницю ось-ось зачинять. А коли вже ви й самі так кажете...

— Який це негідник вам такого набалакав?! Видно, ота свинота Вертем. Авжеж, то він, я певен, саме він. Ну, хай же начувається, йому це так не минеться! Гадаєте, мою крамницю ось-ось зачинять? Брехня! Та моя торгівля ніколи не була така надійна, як тепер. А Вертем як не лусне від заздрощів. Тож і намагається перетягти вас до себе, до отого свого заплісняві́лого музею...

— Та кажу ж вам, що то не він!

— Своїми справами я дуже задоволений. Звісно, торгівля тепер не та, але хай там що, чоловіче, а ви не турбуйтесь. У кого, в кого, а у вас я завжди знайду змогу купити картини. Ходімо лишень подивимось, що ви там намалювали.

І Гермес попростував з Лецвітом до майстерні на вулиці Святого Вінсента. Спочатку торговець спинився перед полотном, над яким саме працював художник,— на ньому був букет анемон.

— О, тут ще далеко до кінця! — попередив Лецвіт. — Отам ще треба відтінити. І тут також. Доведеться підправити ще вгорі, надто вже гарне вийшло тло. А втім, мені здається, що картина добра. Я її відчуваю. На дотик.

— Непогано,— промимрив Гермес,— справді непогано. Ви робите успіхи!

Лецвіт зняв із мольберта картину з квітами й замінив її жіночим портретом. Торговець довго, з неприхованим захватом його розглядав. А побачивши третю картину, на якій була настільна лампа, Гермес уже не стримався й вигукнув, що Лецвіт справді, як то кажуть, перевершив сам себе. Та поки художник показував свої роботи останніх місяців, торговець відчув, що обличчя в нього пашить. Щоки розшарілись, вуха налилися кров'ю, тіло приємно обважніло. Спочатку він послабив вузол на краватці й розстебнув жилет, потім попустив і пасок.

— Я радий, що побачив ваші картини,— мовив він, позіхаючи. — Немає сумніву, ви досягли успіхів! Я справді хотів би дещо для вас зробити. Знаєте, я куплю у вас півдесятка картин. Згода?

— Залежно від того, на яких умовах. Якщо ви заплатите по справедливості...

— Я дам за них вісім тисяч! Це великий ризик, але дарма. А грошей десь уже нашкребу...

— Гаразд, облишмо про це. Але якщо у вас залишиться хоч одна картина, я згоден викупити її за п'ятнадцять тисяч.

Гермес приязно всміхнувся. Настроєний він був оптимістично, доброзичливо. Потім торговець посуворішав.

— Усі ви, художники, однакові,— зітхнув він. — Досить вас трішки похвалити, і вже гордощі туманять вам голову. А ще як чудом чи впертістю доб'єтесь у своєму живописі хоч невеличкого ефекту, далекого натяку на щось нове, то вже й запишалися. Видно, гадаєте собі, що весь Париж здуріє і за мільйони розхапає ваші картини! І скільки завгодно вам тороч, що єдині солідні покупці тепер — бакалійники й дивляться вони тільки на підпис,— мов горохом об стіну! Ви вірите лише в чарівну казку. Ох і зіпсувала ж вас війна! Колись, пригадую, художники майбутнього, вже тоді визнані майстри, ладні були півжиття перебиватися з хліба на воду і віддавали свої картини за сухар. Гай-гай, де ті часи! А втім, як ви кажете, облишмо про це. Та й година вже пізня. Не знаю навіть, чи встигну на вулицю Габрієль. Я збирався зазирнути до Пуар'є. Мені казали, нібито останнім часом він намалював просто щось дивовижне!

Почувши прізвище Пуар'є, очі в Лецвіта спалахнули, він стис губи. Гермес знав, що обидва художники — давні суперники і їхні почуття один до одного з роками переросли в ненависть. Лецвіт називав Пуар'є Сухою грушею, а сам,

у свою чергу, дістав від того прізвисько Пустоцвіт. Коли випадок зводив їх докупи, вони підпускали один одному шпильки, іноді лаялись, а якось навіть побилися.

— Цікавий тип той Пуар'є,— провадив Гермес. — Ви знаєте, щойно я познайомився з його подругою, Лулеттою Бамбен. Гарненька дівчинка, слово честі.

— Можливо. Але зад у неї, як тріска.

— Невже? Я й не помітив. Це вона розповіла мені про картини Пуар'є. Та я і його самого погано знаю. А ви якої думки про його картини?

— Нічого особливого я в них не бачу. Наш час досить прихильно ставиться до нездар, і він із цього користується. Пуар'є з тих людей, про яких кажуть, нібито вони — незвичайні, нібито геніальності в них хоч греблю гати, але нічого не створюють, мовляв, лише тому, що не мають змоги втілити свої ідеї. Отак ціле життя він і сидітиме на своїх прилизаних, більш чи менш пікантних картинках. Тільки не забувайте, що моя думка не має ніякого значення,— щиро признався Лецвіт,— адже ми з ним були завжди на ножах.

Торговець картинами, здавалось, обмірковував щойно почуте, а художник занепокоєно поглядав на нього, побоюючись, щоб Пуар'є, бува, не витіснив його з крамниці Гермеса. Ворог цим, звичайно, страшенно пишатиметься.

— Кажу вам ще раз, що не люблю Пуар'є, а тому можу оцінити його картини несправедливо. І мені не хотілося б ставати на заваді його знайомству з вами, якщо йому всміхається таке щастя.

— Стривайте, чоловіче. Насамперед мене цікавлять ваші картини. Якби ви були розсудливіший, то, запевняю вас, не пошкодували б. Я маю замовлення від архітектора, який оздоблює приватний будинок: один із магнатів чорного ринку зробив перший крок на політичній арені. Тільки в цьому ділі я збуду дві чи три ваші картини. Але, між нами кажучи, доведеться дати десять тисяч франків архітекторові. Додайте до цього мої загальні витрати, вартість рам, мої комісійні і порахуйте. Якщо я вам переплачу, то муситиму завищувати ціну на картини, а це аж ніяк неприпустимо.

— Гаразд, Гермесе, ви знов мене обкрутили, старий лисе! Хай уже буде дванадцять тисяч.

Гермес хотів був поторгуватися ще, та, поки вони сперечалися, приємне відчуття задоволення, що охопило його перед тим, зросло й тепер притупило йому волю. Зрештою, він і так залишився вельми задоволений своїм торгом. Отож Гермес відклав з півдесятка полотен — він мав когось прислати по них на другий день,— а одне прихопив із собою. Лецвіт запропонував загорнути картину, але Гермес відмовився.

— Не варто. На площі Тертр на мене чекає з машиною Боньє. Ми їдемо до нього вечеряти. Правду кажучи, мені зовсім не хочеться їсти, і це досить дивно: щойно я був голодний як вовк. Можна подумати, що ви заразили мене своєю хворобою!

— О! У мене зовсім інше. Мені весь час здається, ніби я щойно встав з-за столу. А втім, це не так уже й неприємно. Таке враження, ніби земля крутиться для нас і ніби все йде на краще. Зачекайте-но, не йдіть, ви ж не підписали мені чека!

— А справді, про чек я й забув.

З картиною під пахвою, Гермес рушив угору вулицею Верб. Сьогодні вона здалася йому аж надто крутою. Хоча стояв ще тільки квітень, вечір був по-літньому теплий. Торговець весь упрів, сорочка прилипла йому до тіла. Вже вкриті ніжною зеленню сади, високі мури довкола яких оперізували вершечок пагорба, навівали тугу за літом, селом і довгим пообіднім відпочинком... Гермесові пригадалося, що він уже відчував таку тугу позавчора після банкету, на якому святкували двадцятип'ятиріччя школи інфра-концептуального живопису. Обливаючись рясним потом і відсапуючись, Гермес видряпався нагору й зустрів Пуар'є, що саме йшов вулицею Норвен попідручки з Лулеттою Бамбен. Чемно привітавшись, Гермес не приховав, що йде з майстерні Лецвіта. Пуар'є єхидно посміхнувсь, і в його жовтих очах промайнув чи не такий самісінький вираз, як незадовго перед тим в очах його суперника.

— Можна подивитися? — спитала Лулетта, кивнувши головою на картину в торговця під пахвою.

Гермес показав полотно. На ньому в гармонійних жовтих та рожевих барвах було зображено дівчинку, що сиділа серед квітів.

— Гарно, правда ж? Який простір, який лаконізм! Як усе стримано! І водночас розкуто. Що ви на це скажете?

— Скажу вам відверто, мені це не подобається,— заявив Пуар'є. — Все воно якесь важке, неприродне, надумане. Все ясно як день і надто вже відпрацьовано. Ну, чи не банальна композиція? Можна подумати, що він малював із підручником з композиції у лівій руці. Ви тільки погляньте на кольори! Поєднані вони правильно, але надто вже звичайно, заздалегідь відомі. Ця картина годиться хіба що на поштовий календар. Може, саме в цьому напрямі Лецвітові й слід шукати свій шлях.

— Ти перебільшуєш,— заперечила Лулетта, боячись образити торговця.

— Аж ніяк. Я просто кажу те, що думаю. Зрештою, я не заперечую: в картині відчувається велика майстерність, на жаль, занадто очевидна. Але більш нічого. Ні поезії, ні фантазії, жодного натяку на великий твір. Лецвіт — сумлінний ремісник, він працює і працюватиме тільки при землі. А втім, коли знаєш людину, то знаєш, чого вона варта і як художник.

— Ви несправедливі, Пуар'є.

— Несправедливий? Та кажу ж вам, що Лецвіт стане академіком.

— Ну, це вже занадто. Ні, Пуар'є, ви не маєте права так говорити. В його картинах є глибина, в них пульсує щось таке близьке, що справді діймає до живого. Погляньте лишень на оцю руку, на це тіло, на світло. Це щось надзвичайне!

— Та ви з глузду з'їхали, Гермесе!

— Можливо. В усякім разі, я певен того, що відчуваю. Але чи не поговорити нам про *ваші* картини?

Пуар'є все дивився на полотно суперника й не підвів очей навіть тоді, коли мова зайшла про його власні картини. Останнім часом він багато працював, і деякі його пошуки, як він гадав, виявились досить плідними. Він заходився розповідати про це з таким захватом, що вражений Гермес захотів сам побачити наслідки.

— Приходьте якось до мене в майстерню,— запропонував Пуар'є. — Думаю, ви справді подивуєтесь. Не скажу, що здійснив усі свої наміри — я не знаю навіть, чи мені взагалі пощастить це зробити,— але я відчинив вікно й очистив схил. Ви самі побачите, друже, куди прямує справжній живопис!

Домовившись про зустріч, Гермес пішов собі далі, на площу Тертр. Пуар'є з Лулеттою ще якийсь час погулювали вулицями, а тоді — було вже близько восьмої вечора — зайшли до ресторанчика на вулиці Коленкур, щоб повечеряти. Пуар'є взяв меню і, перебігши його очима, заявив:

— Чогось мені не хочеться їсти. Їй-богу, зовсім не хочеться.

— Дивно,— озвалася Лулетта,— і мені не хочеться. Я відчуваю, що не зможу проковтнути й шматочка.

Другого дня, години об одинадцятій ранку, в залі чекання на вокзалі Сен-Лазар обірваний і брудний чоловік років тридцяти никав біля кас, сподіваючись, що хтось із пасажирів покладе гроші повз гаманець і він їх підбере. Особливо пильно він придивлявся до людей, обтяжених клунками та дітьми — одне слово до тих, кому незручно було видобувати з кишені чи сумки гроші. Але й найперевантаженішим, і найзабудькуватішим, і тим, що найдужче поспішали, навдивовижу й незаслужено таланило. Грошей ніхто не губив, і люди снували довкола самотнього чоловіка, не даючи йому нагоди поживитися. Надії в чоловіка помалу гасли. Невдовзі він стежив за пасажирами вже зовсім неуважно, лише для того, щоб забути про голодне бурчання в животі, про болючий обруч, який стискав голову й налягав на повіки, і про неприємне відчуття порожнечі замість власного тіла — порожнечі, крізь яку ніби десь іздалеку долинали приглушені звуки... Зрештою, він так збайдужів до всього довкола, що, й сам того не бажаючи, майже непомітно для себе кинув стежити за людьми.

Чоловік перейшов площу, поминув перехрестя з гуртом перехожих і, не вибираючи дороги, подався в одну з вулиць, що були перед ним. Невдача на вокзалі Сен-Лазар його приголомшила. На мить він усвідомив, що зовсім ослаб. Він уже не мав, як колись, гіркого відчуття, ніби йому весь час не щастить. Ще

вчора, коли він з'їв останній шматок хліба, йому здавалося, що то лише вибрики насмішкуватої, але не злої долі. А тепер він відчував довкола себе лише бездушне провидіння, океан байдужості, де більше нема на що сподіватися. Стомлений, ледь переставляючи тремтячі, мовби ватяні, ноги, він на хвилю спинився і невидющим поглядом задивився на людей і машини.

Потім чоловік поминув ще одне перехрестя, де його мало не збила машина, й сягнув думкою в майбутнє з перспективи людної вулиці. Якщо йти півгодини чи годину,— час ролі не грає,— то можна вийти на перехрестя, тоді на вулицю, далі знову на перехрестя. Майбутнє вже не мало значення — то була тільки низка страждань у безконечному теперішньому. Раптом йому спало на думку, що цей застиглий час — початок смерті, і він жахнувся. Виснажений, змучений, самотній і зневірений, чоловік несамовито чіплявся за життя. Він щодуху кинувся тікати від смерті. Потім, вкрай знесилівши, уповільнив ходу і, коли озирнувся, щоб побачити, де там смерть, погляд його привернула строката вітрина однієї з крамниць. Гармонія жовтих і рожевих барв (спочатку, правда, він помітив тільки невиразну пляму) враз розвіяла похмуруману і змусила його підійти до вітрини ближче. Від головного болю йому туманилося в очах, барви на картині танцювали, вистрибували, розбігалися. Та вже з першої миті, ще не отямившись, не розгледівши форм і обрисів, чоловік відчув надзвичайну насолоду й спокій. Життя відроджувалося в його виснаженому тілі, кров пульсувала швидше, всередині розливалося тепло. Порожнеча, що досі сповнювала його, потроху розсіювалась. Вуличний гамір долинав тепер голосніше й чіткіше, так ніби йому раптом відклало у вухах. Голод, хоч уже й не такий гострий, усе ж давав про себе знати, тому чоловік ще не міг розібратися в своїх відчуттях і збагнути зв'язок між причиною і наслідком. Але в поживних якостях картини сумніву не було. Очі в чоловіка палали, рот від дикого реготу був перекошений, і він не відводив погляду від розквітлого лугу, на якому сиділа дівчинка в жовтому платтячку. Помалу ноги йому наливалися силою, голод ущухав, голова ясніла й працювала швидше. Коли він уже був здатний добре міркувати, це відкриття здалося йому дивним і навіть занепокоїло його. Побоюючись, що став жертвою галюцинацій, він одступив на мить од вітрини, і всі його побоювання розвіялися: у нього було таке враження, наче його відірвали від їжі. Насолода, яку відчувають, коли їдять, задовольняючи життєву потребу, враз зникла. Лишилася тільки життєва потреба, все ще не втамований голод. Чоловік проробив те саме ще раз і переконався, що здогад його слушний. Він знов підійшов голодний до картини і знов відчув, як по тілу розливається тепло й блаженство. Тепер чоловік перестав дивуватись і думав тільки про те, щоб наїстися. Поки він отак відновлював сили, з-за коричневої оксамитової штори, яка відділяла вітрину від крамниці, кілька разів виглядало роздратоване обличчя. Та чоловік його навіть не помітив. Втамувавши нарешті голод і побоюючись, щоб не пересититись і не зашкодити собі після тривалого постування, він подався до найближчого скверу. Життя тепер здавалося йому легкою, обнадійливою пригодою. Він картав себе за те, що недооцінював мистецтво, особливо живопис. «Я, як і решта людей, гадав собі, що він нічого не дає. Люди проходять повз картини й не встигають навіть розгледіти їх і збагнути. Дехто регоче над ними чи просто стенає плечима. Пригадую, я й сам, хоч і не дурень, сміявся з картин, як і багато інших людей. Тепер, коли я зрозумів живопис, більше цього не буде». Міркуючи про торговців картинами, які мали в Парижі крамниці, чоловік із захопленою усмішкою на вустах заснув.

Прокинувшись, він спершу подумав, що йому приснився гарний, але безглуздий сон. Справді, він знов був дуже голодний. «Де там! — зітхнув чоловік. — Це було б занадто вигідно». Та пройшовши кілька кроків сквером, чоловік зауважив, що тепер він бадьорий і жвавий. Хода в нього стала пружна й легка, м'язи зміцніли, а біль у голові й у шлунку, який мучив його ще вчора, минув. А втім, сумнівів бути не могло, адже він пам'ятав усе дуже добре. Була четверта година дня. Нічого дивного, що йому знов хотілося їсти, адже він стільки спав! Занадто довго він постився, щоб один-однісінький обід, хай хоч який розкішний, відразу втолив його голод. Тож чоловік сподівався підкріпитися до вечора ще бодай двічі.

— Ну, пора вже наситити собі голову,— радісно мовив він сам до себе.

Мугикаючи пісеньку, чоловік вийшов зі скверу й попростував навмання. В цьому заможному кварталі торговців картинами було багато. І справді, невдовзі

він надибав художню крамничку. У великій вітрині стояло з півдесятка картин, портретів і пейзажів. Чоловік погордливо всміхнувся, бачачи, як перехожі затримуються на мить біля вітрини й відразу поспішають далі. Сам він спинився перед пейзажем, під яким стояв підпис «Бонар», і терпляче став чекати, коли життєдайне тепло розіллється по тілу. Але нічого такого не сталось, і чоловік відійшов від пейзажу, буркнувши: «Теж мені мазанина!» Не дав нічого й жіночий портрет. Отак, марно передивившись усі виставлені картини, чоловік занепокоївся. Раптом йому спало на думку, що вранці він випадково опинився перед чудодійною картиною, автор якої — єдиний у світі художник, здатний надавати своїм полотнам поживних якостей. На жаль, він не звернув уваги на підпис художника і не запам'ятав ні прізвища торговця, ні назви вулиці, де надибав ту крамничку.

Квартал був малознайомий, а чоловік, зранку геть виснажений, зовсім не зважав на вулиці, якими йшов. Добру годину блукав він у розпачі від перехрестя до перехрестя. Нарешті на вулиці Боесі йому здалося, ніби він тут уже був. Долаючи сумніви й усе ще сподіваючись, чоловік уже зібрався вернутись назад, коли раптом його ніби щось ударило по очах. На другому боці вулиці на тлі коричневого оксамиту виднілася дівчинка в жовтому! Мов божевільний, нічого перед собою не бачачи, кинувся він через дорогу, штовхнув якусь жінку й мало не попав під автомобіль. І знову сталося чудо. Як і першого разу, по тілу розлилося заспокійливе, життєдайне тепло. Водночас він з острахом думав, що, може, це його остання вечеря живописом, бо якийсь любитель міг з хвилини на хвилину купити картину. Ця думка прикро його вразила, і він зважився зайти до крамниці, ще й сам не знаючи, що там робитиме. Гермесова галерея являла собою довгу кімнату, в якій стояв стіл, канапа та чотири крісла. Відвідувача зустріла на порозі продавщиця й чемно спитала, що йому потрібно.

— Я хотів би бачити пана Гермеса.

— Як про вас доповісти, пане?

— Модрю. Етьєн Модрю. Але моє прізвище йому нічого не скаже.

Продавщиця пішла до невеличкої кімнати, відділеної від галереї портьєрою. Модрю обвів поглядом стіни і схвильовано нарахував шість картин з підписом «Лецвіт». Потім до нього долинуло невиразне бурмотіння продавщиці, що розмовляла з паном Гермесом.

— Вас хоче бачити якийсь пан Етьєн Модрю. Він досить погано одягнений. Перше ніж зайти, розглядав з вулиці виставлену у вітрині картину Лецвіта.

Гермес трохи відслонив портьєру й непомітно глянув на відвідувача.

— Я його впізнав,— мовив він. — Сьогодні вранці він більш як півгодини стояв перед вітриною. Побачимо, чого він хоче.

Коли Гермес вийшов до Модрю, той саме ласував натюрмортом. Під пронизливим поглядом торговця він згадав про свій пошарпаний одяг, і йому здалося, що пояснити свою присутність у такій розкішній крамниці буде дуже важко.

— Мені сподобалася картина Лецвіта, виставлена у вашій вітрині,— промовив він зашарівшись. — Я зайшов, щоб спитати про ціну.

— П'ятдесят тисяч франків,— відказав Гермес.

— На жаль, для мене це надто дорого. Я так і думав, але хотів спитати у вас іще про одну річ. Мені страх як подобається живопис цього пана Лецвіта, але я дуже бідний, щоб купувати його картини, і тому хотів би побачити його самого, бодай на кілька хвилин. Розумієте, мені це було б так приємно... Якби ви дали мені його адресу...

— Це неможливо, пане. Ми нікому не даємо адрес художників. Таке у нас правило. Але, якщо хочете, можете написати йому листа. Я передам його панові Лецвіту, обіцяю вам.

Модрю зніяковіло промимрив щось у відповідь і неохоче рушив до виходу. Він був сердитий на самого себе, боявся пропустити цю єдину в житті нагоду й марно шукав способу виправити становище. Він не міг навіть вигадати якогось приводу, щоб затриматися в крамниці. Дійшовши до дверей, Модрю в розпачі круто повернувся і з якимсь чудним поглядом рушив назад до Гермеса.

— А ви добре знаєте Лецвітів живопис? — нахабно запитав він. — Я хочу сказати, чи добре ви його розумієте?

— Я не питав ні в кого думки, брати чи не брати його картини до своєї крамниці,— зверхньо зауважив Гермес.

— Звичайно, картини мають гарний вигляд, добре виконані, та й тільки. Але головного ви не помітили. Бо щоб відкрити таємницю цього живопису, треба бути не з тих, хто їсть тричі на день і завжди має повне черево. Для цього, бачте, треба вмирати з голоду, як я сьогодні вранці. Так, пане, вмирати з голоду!

— Що ви хочете сказати?

— А те, що Лецвітові картини — це страва, якою можна живитися. Зрозумійте мене правильно. Я кажу не в переносному значенні... Коли у вас нуртує від голоду шлунок, досить лише подивитися на Лецвітову картину, і складається враження, ніби ви вже коло столу. За якихось півгодини ви наїдаєтесь, і голод минає. Це вас дивує, еге ж? А я переконався в цьому на власному досвіді.

Гермес не сумнівався, що перед ним божевільний, і, трохи злякавшись, вирішив йому не перечити.

— Справді,— мовив він,— нічого такого я не помітив. Дякую за те, що сказали. А втім, я переконаюся в цьому сам.

— Хочу дати вам пораду,— провадив Модрю. — Лягайте сьогодні спати, не вечерявши, а завтра вранці не снідайте.

— Чудова думка, я неодмінно скористаюся з вашої поради.

— Самі побачите. Це просто чудо! Потім розкажете мені, що відчували. Завтра я до вас зайду.

Модрю вийшов з крамниці і, перше ніж податися геть, дозволив собі ще трохи підкріпитися «Дівчинкою в жовтому».

Гермесові з голови не йшла маячня дивного відвідувача, і торговець згадав, що від учора йому не хочеться нічого їсти. Прокинувшись наступного ранку, він довго розглядав «Дівчинку в жовтому», яку поставив на каміні в спальні, і спустився до крамниці не снідавши. Невдовзі розсильний приніс решту картин, куплених у Лецвіта. З допомогою секретарки торговець розмістив їх на стінах у галереї. Опівдні він, як завжди, піднявся обідати, але, на превеликий подив дружини, ні до чого на столі навіть не доторкнувся. Та й увечері їсти йому теж не хотілося. А втім, кволості він не відчував. Навпаки, ще ніколи Гермес не був такий бадьорий, хоч підживився тільки тим, що подивився на картини. А може, він заразився від Лецвіта? Так чи так, а Гермеса все це тішило, хоч він і не міг подолати безглуздого сумніву. Секретарка прийшла по розпорядження щодо листів.

— У вас не дуже веселий вигляд,— мовив він. — Щось негаразд?

— Та ні, все гаразд, пане Гермесе.

— У вас добрий апетит?

— Так. У мене завжди вовчий апетит. А от сьогодні немає. За обідом, хоч як дивно, я не змогла й шматочка проковтнути. Здається, і ввечері не зможу їсти. Це мене турбує.

«Ще один збіг обставин,— подумав Гермес, починаючи хвилюватись. — А може, вчорашній тип казав таки правду? Та ні, це божевілля! Якби це була правда, я б уже знав напевне. Та й коли б сам Лецвіт щось помітив, то, звісно, вимагав би за картини більше. Це була б надзвичайна подія в художньому світі! Можна було б лише позаздрити тому, хто збере добру колекцію Лецвітових картин. Той чоловік страшенно розбагатів би. А втім, і я міг би неабияк нагріти руки. Якщо це правда і Лецвіт ще нічого не помітив, то треба швидше скупити всі його картини. Я діятиму спритно, щоб він відступив їх мені за контрактом. Певно, це буде не важко влаштувати. Ох, та я справді збожеволів! Слово честі, вже й сам мало не повірив у таке глупство».

Поки Гермес так міркував, біля будинку зупинився автомобіль, і до крамниці зайшов брат дружини Ліонель Бургуен.

— Що воно за день, друже! — вигукнув він. — Я виїхав об одинадцятій і думав о першій бути у вас, але в Рамбуйє машина зламалась. Добрих три години провозився з двигуном. А на додачу примудрився ще пропороти шину на виїзді з Версаля. Хоч сядь та й плач. Подумай, від сьомої години ранку я й ріски в роті не мав! Зроду не був такий голодний. Ще трохи, і я зомлію.

— Перед тим, як поїсти, давай проведемо дослід,— сказав Гермес.

— Е ні, друже. Все-таки я спершу поїм.

Та марно Ліонель Бургуен опирався. Зять потяг його до задньої кімнати, де вони хвилин п'ять про щось шепотілися. Нарешті звідти вийшов Гермес, а за ним, стенаючи плечима, Ліонель. Обидва спинилися перед однією з Лецвітових картин, на якій був зображений гурт жінок біля вікна. Гермес занепокоєно стежив за обличчям зголоднілого родича, що, все ще невдоволений, уп'явся поглядом у полотно. З першої ж хвилини експеримент дав разючі наслідки.

— Неймовірно! — пробурмотів Ліонель. — Просто неймовірно!

Гермес не зводив із нього очей. За чверть години дослід було завершено. Ліонель ще хвилин десять бенкетував, а тоді, відвернувшись від картини, виголосив:

— Ну, я вже ситий.

Гермес був дуже схвильований. Решту вечора обидва тільки й розмовляли, що про це дивне відкриття, й підраховували зиск, який можуть із нього мати. Виходячи з крамниці, секретарка помітила перед вітриною з Лецвітовими картинами вчорашнього обірваного відвідувача. Вона хотіла була вернутися й попередити господаря, але, поміркувавши, передумала. Секретарка трохи гнівалася на Гермеса за оту довгу розмову з Ліонелем — обидва ж бо весь час якось підозріливо на неї поглядали, ніби мали підозру, що вона прислухається до отого їхнього шепотіння.

Етьєн Модрю прийшов підкріпитися востаннє перед закриттям крамниці. Коли залізні жалюзі на вітрині сховали від нього «Дівчинку в жовтому», він рушив на бульвари, де прогулювалося багато перехожих. Того вечора йому приємно було відчути себе часткою юрби. Він більше не соромився свого жалюгідного одягу. «Саме про це я мріяв сьогодні вранці,— думав він. — Тільки як маєш повний шлунок, відчуваєш себе разом з усіма». Міркуючи про те, як об'єднує людей ситий шлунок, Модрю згадав про свого товариша в злиднях, з яким мешкав на горищі в одному з будинків на вулиці Тайяндріє, неподалік від площі Бастілії. За цілий день Модрю ні разу про нього не подумав. Та й Балавуан теж, напевно, не дуже турбувався про свого друга. Зранку вони розходилися в різні боки шукати якоїсь поживи, і їм вистачало турбот про власний шлунок, отож клопотатися справами другого було ніколи. Крім турбот про їжу, Балавуан ще побоювався поліції. Під час окупації, коли він лишився без роботи, один із товаришів улаштував його охоронником до одного політичного діяча, що дуже скомпрометував себе підсобництвом фашистам, і того політичного діяча розшукувала поліція. Схильний перебільшувати свою роль у цій справі, Балавуан вважав — і, може, й не безпідставно,— що йому загрожує небезпека.

Повернувшись близько дев'ятої вечора на горище, Модрю побачив, що товариш лежить, втупивши очі в стелю, на залізному ліжку, яке разом з каркасом випотрошеного крісла в стилі Людовіка XVI складало все їхнє умеблювання. Балавуан не повернув голови, навіть коли грюкнули двері; обличчя в нього було жовте, як віск, і смутне.

— Ти давно прийшов? — спитав Модрю.

У його голосі, в уривчастому диханні чулося таке надзвичайне задоволення, що Балавуан аж здивувався. Він повернув голову й подивився на товариша.

— Ти ситий,— сердито буркнув він. — По твоїй пиці видно, що наївся.

— Ага! Наївся, і до того ж у чудний спосіб. Уявляєш собі, наївся, не ївши!

— Ти, мабуть, з глузду з'їхав. Не приніс мені навіть скоринки хліба! Тобі начхати, що я тут конаю з голоду.

— Я зараз поясню. Сьогодні вранці...

— Заткни пельку! — урвав його Балавуан, зводячись на лікті. — Покидьок, гидота! Нажерся, мало не луснеш. По твоїй пиці видно. Я пустив тебе до себе жити, і ти, погань, вважаєш, що так і треба. Але й пальцем не поворухнеш, щоб урятувати мені життя. А коли що, то ще й допоміг би мені здохнути, аби захопити мою кімнату. І виказав би мене учасникам Опору! Колись ти таки вибовкаєш про мене журналістам і шпигам.

Марно Модрю намагався заспокоїти товариша. Балавуан усівся на своєму вбогому ложі й, тремтячи з люті та кволості, з налитими кров'ю очима все лаявся хрипким голосом.

— Сволота, користуєшся з того, що я заплямував себе задля майбутнього

Європи! Знаю, мерзотнику, хто ти насправді. Ти вчора збрехав, кажучи, що витратив останні мідяки! А сам сховав за підкладку двадцять франків. Я бачив.

— Хай так. Та й ти ж казав, що в тебе ні сантима за душею. А сам сховав паперові гроші. Може, й тепер їх десь тримаєш?

З непідробними щирістю й розпачем Балавуан запевнив, що вже два дні у нього в кишенях вітер свище. Він ще поскаржився на лиху долю, на невдячність французів, заходився лаяти нещирих друзів, шпигунів та уряд, накликаючи на них смерть і розплату, й, нарешті знесилівши, замовк. Модро скористався з того затишшя й розповів про свою пригоду. Про вокзал Сен-Лазар, перехрестя, торговця картинами, про «Дівчинку в жовтому» й своє відкриття.

— Не роби з мене дурня,— похмуро буркнув Балавуан.

Довелося переконувати його ще добру годину. Тоді недовіра в нього змінилася шаленою надією й гарячковою радістю. Він міряв кроками горище, розмахував руками, безладно щось вигукував, плакав від радощів і нетерплячки. Балавуан волів би перестрибнути через ніч, як через звичайний рівчак, і пришвидшити плин часу. Щоб покласти край його схвильованим балачкам, які межували з маячнею, Модрю змусив товариша лягти й погасив світло. Балавуан заснув дуже пізно і спав неспокійно. Цілісіньку ніч він бачив уві сні дівчинку в жовтому. Нею починався й кінчався кожен тяжкий кошмар. Її її хтось замкнув у кімнаті на дев'ятому поверсі, сходи обвалились, а всі драбини, що їх Балавуан приставляв до стіни, виявлялися занадто короткі. То він тікав із в'язниці, біг лабіринтом вулиць і шукав чогось такого, чого й уявити важко, а коли нарешті натрапив на великий підземний ресторан, обладнаний, як музей, і знайшов там те, що шукав — дівчинку в жовтому, з комірчини вискочили троє ватажків руху Опору й схопили дівчинку. Снилося йому, ніби він підходить до художньої крамниці й раптом прокидається, усвідомлюючи, що то був тільки сон. Але вранці, коли Балавуан зовсім прокинувся від цих кошмарів, його віра в Лецвітову картину лишилася непохитною. Він так ослаб, що Модрю навіть побоювався, чи зможе довести його до вулиці Боесі. Їм поталанило. Сходячи вниз, вони побачили на п'ятому поверсі, під дверима однієї з квартир, бідон із молоком і батон. Балавуан випив молоко, а батон вони з'їли вже на вулиці, причому більший шматок Модрю віддав товаришеві.

Коли вони підійшли до крамниці Гермеса, Лецвітової картини у вітрині вже не було. Натомість стояв пейзаж іншого художника, але ця картина друзів не цікавила. Про всяк випадок вони таки спробували підживитись, але в засніжених полях, серед яких на тлі сірого неба бовваніли кілька яблунь із чорним покрученим гіллям, нічого поживного не знайшли. Балавуан так занепав духом, що вже й не лаявся. У тій невдачі він вбачав продовження нічних кошмарів і, вважаючи це за пересторогу, вже не вірив, що їм пощастить колись відшукати «Дівчинку в жовтому».

— Все ж таки непогано намальовано,— зітхнув він, роздивляючись картину. — Гарно зображено те, що й має бути зображено.

— Та це просто пшик! — обурився Модрю. — Я таке й живописом не назву! Ану, ходімо зі мною.

Йому здавалося, що Гермес, забравши з вітрини «Дівчинку в жовтому», хотів образити особисто його. Розлютований Модрю кинувся до крамниці. Балавуан не відставав від нього ні на крок. Секретарка була сама. Побачивши вчорашнього відвідувача, а з ним ще одного підозрілого типа, вона страшенно злякалась і вирішила не ризикувати життям заради хазяїнових інтересів.

— Де Лецвітова картина, яка була вчора у вітрині? — грубо запитав Модрю.

— Пан Гермес її продав,— невпевнено відказала секретарка.

Модрю, окинувши поглядом стіни, завважив, що решта шість Лецвітових картин також зникли.

— Теж продані? Усі шість?

Секретарка кивнула головою, надто перелякана, щоб давати пояснення, які зробили б її брехню переконливішою. Але якщо відвідувач хоч трохи засумнівається в її словах, вона вирішила негайно дістати картини зі схованки. Та відвідувач не засумнівався. Одначе переляк у молодої жінки він помітив. Сягнувши рукою до кишені куртки, він мовив:

— Дайте мені Лецвітову адресу.

Вважаючи, що ще легко відбулася, секретарка без зволікань назвала адресу художника й була така люб'язна, що навіть записала її на аркушику паперу.

— Тепер побенкетуємо біля самого джерела,— сказав Модрю, виходячи з крамниці. — В тебе стане сили піднятися на Монмартр?

— Навіщо? — заперечив Балавуан. — З «Дівчинкою в жовтому» покінчено. Ми її не знайдемо.

— То й що? Головне — дістатися до Лецвітових картин. І байдуже, що на них буде — дівчинка в жовтому чи свічник.

Та Балавуан геть розкис і зневірився. Йому навіть подобалося відчувати себе таким нещасним.

— Дай мені спокійно вмерти,— сказав він. — Я людина пропаща. Тим, хто зі мною поведеться, я приношу невдачу. Я — саме втілення невдачі. Коли я віддав себе служінню Європі, то ніякої політики у мене й на гадці не було. Мені пропонували вибір: місце охоронника або постачальника парфюмерних виробів. Кузен Ернест був комірником у Фантена й міг добитися для мене місця постачальника. Багато хто зі службовців Фантена був зв'язаний з Опором. Ернест потрапив у течію. Я теж міг потрапити, коли б не зробив дурниці. Я вибрав місце охоронника, бо мені здалося, що так краще звучить і робота не тяжка. А тепер Ернест помічник префекта в Бретані, а я — злидень, без грошей, у животі порожньо, ні харчових карток, ні тютюнових, і шпиги йдуть по сліду. Не скажу, що став би помічником префекта, якби вибрав був місце постачальника у Фантена. Ернест чоловік освічений. Але, в кожному разі, я мав би роботу, документи, гарно заробляв би, їв досхочу й курив американські сигарети. Та я народився не для щастя. Мій кузен це добре знає. Після війни він мені переказував, що коли я траплюся йому на шляху, то він сам викаже мене Опору. З його становищем воно, бачиш, і не дивно. Хоч мені здається, на його місці я б не був такий жорстокий. А втім, хто його знає, що може спасти на думку, коли ти став помічником префекта. Що важить для нього такий тип, як я,— невдаха, можна сказати, волоцюга, втікач, обірванець? З таким політичним минулим, як у мене,— це крах. Подумай тільки. Коли я був у шефа охоронником, то бачив навіть міністрів!

Не вгаваючи, з якоюсь похмурою радістю Балавуан докладно розповідав про своє падіння, а Модрю, якому він своїм безнастанним скигленням уже протуркав вуха, боявся його перебити, бо вони все ж таки були друзі. Поринувши в спогади й через силу вибираючись на Монмартр, Балавуан забув про те, що вирішив відмовитися від подальших пошуків картини. А тепер начебто усвідомив, що сам лізе в пастку.

— Облиш мене, Етьєне. Я приношу нещастя, я пропаща людина, покидьок. Минуле тягне мене в безодню... Облиш мене.

— Та годі-бо! Ми вже прийшли. Через п'ять хвилин ти будеш ситий.

— Ось побачиш, його не виявиться вдома. Або він, якщо вдома, просто виштурхає нас за двері.

Лецвіт був удома, бо в майстерні чулися голоси. Двері художник відчинив сам і зустрів їх стримано.

— Маю повідомити вас про щось дуже важливе,— сказав Модрю, ступивши в прочинені двері.

Зазирнувши до майстерні, він з подивом побачив там Гермеса. Той також його впізнав, почервонів і люто спитав:

— А вам чого треба? Ану геть звідси, щоб і духу вашого тут не було! Ясно?

Лецвітові не сподобалося, що торговець так грубо повівся з відвідувачами; він випростався і промовив:

— Заходьте, панове, прошу.

Гермес тепер аж кров'ю налився. А Модрю ввійшов до майстерні, суворо зиркнув на торговця, потім узяв Балавуана під руку, підвів його до мольберта, на якому сохла ще зовсім свіжа картина й сказав:

— Ось, учися пізнавати справжній живопис.

— Пане,— просто запитав Лецвіт,— ви хотіли побалакати зі мною наодинці?

— О ні, не варто! Я поясню, чому до вас прийшов. Думаю, вам не все відомо про ваш живопис. Чи знаєте ви, пане Лецвіте, що картини ваші надзвичайно поживні?

— Поживні? Що ви маєте на увазі?

— Любий друже,— втрутився Гермес,— не слухайте цього божевільного!

— Стривайте, Гермесе, дайте йому доказати,— сухо урвав торговця Лецвіт.

— Бачу, ви цього справді не знаєте,— провадив Модрю.— Пан Гермес обачно вам нічого не сказав. Пане Лецвіте, у вас гарний апетит?

— Слово честі, ні. Вже кілька місяців я майже не їм. А коли якусь крихту й проковтну, то тільки через силу.

— Я б здивувався, якби було навпаки. Пане Лецвіте, ви нічого не помітили через те, що живете в своїй майстерні. Я радий вас повідомити: ви втратили апетит, бо харчуєтесь власним живописом. Подивитися на котрусь із ваших картин хвилин двадцять — це однаково що добре пообідати.

Не зважаючи на глузливі зауваження Гермеса, Модрю розповів, що́ з ним трапилося напередодні на вулиці Боесі і як він був змушений звіритися зі своїм відкриттям торговцеві картинами.

— Будьте певні, він із цього вже нажився. Сьогодні, коли ми з товаришем прийшли до його вітрини поснідати, «Дівчинки в жовтому» там уже не було. Він її продав, як і решту ваших картин. Цей чоловік знає, чого вони варті, й узяв за них, мабуть, добрі гроші. Якщо не помиляюсь, він прибіг сюди зрання, щоб купити у вас ще картин?

Здивований і все ж не в змозі повірити тому, що чув, Лецвіт згадав про дивну поведінку Гермеса. Той пропонував купити всі його картини на несподівано вигідних умовах, та ще й вимагав, щоб контракт вони підписали негайно.

— Дурниці,— обурився торговець. — Я не продав жодного з ваших полотен. Я просто відклав їх до запасника, бо не хочу зараз із ними розлучатися. Просто це ще один доказ того, що я вірю у ваш талант і у вашу щасливу зірку, зрештою. Саме про це я вам щойно й казав. І це правда, друже мій. Підписуймо угоду, не варто гаяти час на безглузді вигадки! У нас є справи важливіші.

Гермес потяг Лецвіта до столу, на якому лежала угода. Відірвавшись від мольберта, зворушений до сліз Балавуан підійшов до художника, схопив його руку в свої і, схлипуючи, заходився йому дякувати.

— Ви найвидатніший майстер у світі! — Я мало не вмер був із голоду... Ваш живопис мене врятував... Я повертаюся до життя... Я ситий!

Зворушеному Лецвіту дуже хотілося, щоб радість у Балавуана була не лише наслідком його розбурханої уяви.

— Радий за вас,— відказав художник. — Не соромтеся. Насичуйтеся вволю.

Тим часом Гермес зняв ковпачок з авторучки й намагався тицьнути її в руку художникові. Той рішуче відмовився.

— Не наполягайте. Я хочу ще добре обміркувати проект вашої угоди. Почекаймо днів два-три, а там буде видно.

— Ви не знайдете жодного торговця, який запропонував би вам умови, кращі за мої.

— Не поступайтеся! — вигукнув Модрю. — Він знає, що на ваших картинах у будь-якому разі нічого не втратить. Він це добре знає, бо сам ними харчувався. Спитайте в нього, що він учора їв! Подивіться йому у вічі! Побачите, що він відповість.

— Що ви на це скажете? — спитав Лецвіт, повертаючись до Гермеса і втуплюючи в нього вимогливий погляд.

Торговець збагнув, що вибрав неправильний шлях. Лецвіт відкладав підписання угоди, бо сам хотів пересвідчитися в тому, чи правду каже Модрю. А коли художник переконається, що волоцюга не бреше, то вже не пробачить Гермесові спроби обвести його круг пальця. Треба, поки ще, може, не пізно, перехопити ініціативу, взяти справу в свої руки.

— Це явище здалося мені таким неймовірним, що я з усіх сил впирався проти очевидного й, мабуть, саме тому нічого вам і не сказав. Але факти, зрештою, переконують. Безглуздо йти наперекір розуму. Довго мене мучило сумління, та кінець кінцем я дійшов висновку, що наш обов'язок — схилити голову перед цим очевидним. Безперечно, вашому живопису притаманна чудодійна властивість насичувати людську плоть. Я сам у цьому впевнився. Моя дружина і її брат Ліонель провели на собі експеримент, і їхні висновки повністю збігаються з моїми. Своєю виразністю, глибиною, силою узагальнення ваш живопис сконденсував у собі всі таємниці творчості. Завдяки своїй геніальності ви перекинули

місток між мертвою матерією і життям. Ваш живопис — це сама краса! Це сила! Це — пожива!

Сумнівів Лецвіт уже не мав. Засліплений, збентежений, він борсався в хаосі вражень. Присутність Гермеса, його люб'язна й надто вже запобіглива усмішка викликали в нього підозру, і з плутанини думок випливло спочатку невиразне, а далі все чіткіше й болісніше відкриття.

— Та невже?! — зойкнув він. — Ви знали й зухвало, лицемірно пропонували таку угоду, та ще й вдавали, нібито робите мені ласку?! А я, дурень, ні про що не здогадуючись, ще й радий був її підписати! Віддати вам усі картини, які малюватиму протягом п'яти років! Старий лис!

— Та годі-бо, Лецвіте, ви несправедливі. За картини я запропонував двадцять тисяч. Гроші немалі. Подумайте, адже любитель, купуючи картину, бере до уваги лише її художню вартість. Поживні властивості вашої картини матимуть для нього другорядне значення.

— О! Та ви таки неабиякий хитрун і добрий пройдисвіт! Облиште вашу балаканину.

— Стривайте, Лецвіте. Щоб ви про мене погано не думали, я дам вам найвищу ціну. Зійдімося на тридцяти тисячах.

— Е ні! Ви негідник і насамперед вимітайтеся звідсіля! Щоб і духу вашого в моїй майстерні не було!

— Сто тисяч!

— Геть!

Лецвіт, тремтячи від люті, показав торговцеві пальцем на двері. Модрю разом із Балавуаном — той уже добре підкріпився — підійшов до них, вдаючи, ніби закасує рукава, й приязно запропонував:

— Може, витурити його, пане Лецвіте? То я з великою радістю.

— Двісті тисяч! — кинув Гермес, задкуючи до дверей.

— Ні за двісті тисяч, ні за сто мільйонів. Геть!

Роздосадуваному Гермесові довелося піти. Він усвідомлював, що провалив щойно найвигіднішу справу в своєму житті. Лецвіт хряснув за ним дверима й, показуючи на мольберт, перед яким у захваті застиг Балавуан, звернувся до Модрю:

— Я не хотів би відривати вас від обіду. Мені й самому приємно дивитись, як ви підкріплюєтеся.

— Дуже мило з вашого боку, пане Лецвіте, що ви з нами так повелися. Бо пан Гермес хотів вигнати нас геть.

— Ви нагодилися вчасно й стримали мене від вельми необачного кроку. А якби ви прийшли на хвилин п'ять пізніше, у мене були б зв'язані руки на цілих п'ять років. Завдяки вам я не вчинив величезної помилки: не втрапив до пастки, яку наставив мені той негідник. За це я буду вдячний вам довіку.

— Ви жартуєте, пане Лецвіте,— заперечив Модрю так лагідно, що аж можна було помітити його нещирість. — Ми з Балавуаном дуже раді, що зробили для вас послугу. Коли я вчора ввечері зайшов до Гермеса розповісти про своє відкриття й побачив, що він нічогісінько не знає, я одразу подумав про вас. Я тоді собі сказав: «Пан Лецвіт, звичайно, теж нічого не знає». І одразу попросив у торговця вашу адресу. Та він не дурний, адреси мені не дав. Я й не наполягав. А сьогодні вранці підстеріг, коли його в крамниці не було, й примусив секретарку таки дати мені вашу адресу. Діставши її, я сказав товаришеві: «Гайда швидше до пана Лецвіта! Не можна гаяти й хвилини. Чує моє серце, що йому загрожує небезпека». Я, знаєте, здогадався, що Гермес подався сюди й спробує вас обібрати. Ви собі не уявляєте, як ми квапилися! Хоч і на голодний шлунок, а бігли, мов навіжені. Адже треба було встигнути, щоб уберегти вас від прикростей.

Художник не вірив у ці улесливі балачки, але охоче пробачав їх своєму рятівникові. До того ж Балавуан, все ще не тямлячи себе від вдячності, вирішив відверто розповісти про їхні справжні наміри.

— Не кажи панові Лецвіту дурниць, Модрю! Коли ми надумали прийти сюди, то й мови не було про те, щоб вирятувати вас із халепи. Ми хотіли їсти, і нам було не до благородства. Ми собі міркували, що, може, у вас підкріпимось. От і вся правда.

Така відвертість справила якнайкраще враження. Але й балаканина Модрю

не минулася без сліду. Вона сколихнула в Лецвіта почуття безкорисливості, щедрості. Він узяв у кутку майстерні полотно, на якому була намальована освітлена сонцем вулиця Верб, і вручив його Балавуану. Товаришам більш нічого й не треба було — на такий подарунок вони навіть не сподівалися.

— Ви відкрили дивовижну властивість мого живопису. Ця картина по праву належить вам — як свідчення мого надзвичайного хисту.

Модрю — він вважав себе за головного — гречно подякував художникові, обачно промовчавши про поживну цінність, яку мав для них той монмартрський пейзаж. Він говорив лише про втіху та розчуленість, з якою вони милуватимуться тим чудовим витвором. Балавуан подякував також, щоправда, не такими вишуканими словами, але вони йшли все одно від щирого серця.

— Як подумаю, що тепер ми завжди будемо ситі, то вже й не знаю, чи все це мені не сниться. Завдяки вам, пане Лецвіте, життя всміхнулося мені знову. Ви витягли мене з розверзнутої безодні злигоднів. Мені вже навіть не потрібна продовольча картка. Знаєте, пане Лецвіте, я не хочу від вас нічого приховувати. Ось перед вами стоїть зацькований чоловік, а колись я служив при політиці. Уявіть собі, в тисяча дев'ятсот сорок третьому...

Від вдячності й ситості Балавуан розбалакався. І все про свої напасті...

— Не забивай панові Лецвіту голови,— урвав його Модрю. — Йому нема коли тебе слухати.

І справді, Лецвіт був радий, коли вони нарешті пішли. Йому хотілося побути насамоті. Коли за товаришами зачинилися двері, художник узяв до рук одну із своїх картин і довго, прискіпливо її розглядав, намагаючись збагнути причину чудодійної сили. Біля купи помаранчів сидів чоловік у чорних вельветових штанях і грав на гармоніці. Художник відтворював хід своїх пошуків, мотиви, якими він керувався, навіть сплески натхнення. Він уловлював свої вагання, невдоволення, пояснював собі співвідношення кольорів, навмисні дисонанси, шляхи досягнення гармонії, аналізував, розкладав, синтезував. Та, як і саме життя, що його за зовнішніми виявами пізнати неможливо, схопити суть «Гармоніста» Лецвітові не вдавалося. З хвилину він розглядав свою праву руку, якій була відома та велика таємниця,— довгу, м'язисту кисть і долоню з чіткими лініями. Все пройшло через неї — наміри художника, його вагання, невдачі... Вона все це збирала й трансформувала, досягаючи невловимого і чудодійного синтезу. Та не тільки руці була відома незбагненна для нього таємниця. Разом з рукою без його відома працювала, певно, і якась частка його єства, долучаючи до його замірів свої і передаючи полотну народжені у нього в голові образи. Хоча б не було в тій таємній неусвідомленій роботі чогось іншого — несподіваного й небажаного... Коли Лецвіт подумав про це, йому стало аж лячно. Хоч би там як, а таємниця створення цих картин крилася в ньому самому, і йому хотілося знати, що це з ним скоїлось. Багато разів він ставав перед дзеркалом і задивлявся на себе. Та просте обличчя зі світлими очима казало йому не більше, ніж «Гармоніст» чи власна права рука. «Не варто сушити собі цим голову,— вирішив Лецвіт. — Краще взятися до того, що мені доступне. Не треба забувати: мій живопис — пожива. З цього погляду він винятковий, хоч і має інші стійності. Настане день, і його належно оцінять, і прогримить він не лише в Парижі та Франції, а й за кордоном. Чи ж варто бажати, щоб той день настав скоріше?»

Лецвіт, відколи присвятив себе живопису, прагнув слави, але його прагнення були стримані, слава була потрібна йому не так для того, щоб потішити власну гордість, як для того, аби засвідчити, що він щось значить, а також уберегти себе від сумнівів. Йому прикро було б бачити довкола себе юрбу шанувальників і стати героєм репортажів у газетах. Щодо грошей, то запити він мав завжди скромні. Безперечно, широкий загал дізнається про таку незвичайну обдарованість, гучної слави не уникнути, ціна на його картини різко зросте. Він уже уявляв собі, як за ним бігають журналісти, організатори банкетів, фатальні жінки й охочі до автографів. Банківський рахунок росте на очах, і вже дві, а може, й три секретарки розбирають листи, що надходять йому з усіх кінців світу... Одне слово, Лецвіт не мав аніякогісінького бажання наближати той великий день. Навпаки, він ладен був відсунути його якнайдалі. І раптом художник згадав про свого одвічного суперника Пуар'є, і сум'яття слави та багатства враз постало перед ним зовсім в іншому світлі. Лецвіт із насолодою уявив собі лють Пуар'є: як тому бракує

повітря, він жовтіє, обличчя в нього перекошується від ненависті й заздрощів... Пуар'є напевно захворіє. Він просто помре з горя! Його доконає власна жовч. Лецвітові так не терпілося побачити приниження Пуар'є, що він поклав собі одразу взятися до справи і якомога швидше стати знаменитістю. Та вже наступної миті йому зробилося соромно за те, що піддався такому низькому почуттю, негідному його як митця. Тож він відмовився від наміру принизити Пуар'є і спинився на своєму попередньому рішенні.

Далі Лецвіт замислився над проблемою харчування. Якщо він працюватиме від ранку до вечора, дивлячись на власні картини, то так розповніє, що зрештою лусне від ожиріння й апоплексії. Може, організм і не засвоює живопису більше, ніж потрібно, але ж хто його знає... Про всяк випадок Лецвіт вирішив хоча б два дні на тиждень постити. В ці дні він малюватиме не олією, а олівцем, гуашшю та аквареллю, а також гравіруватиме, й усі полотна в майстерні поверне лицем до стіни. Та, перше ніж перейти на дієту, він спочатку на собі спробує ті дивовижні властивості свого живопису. Експеримент перший: сьогодні цілий день він не дивитиметься на жодну з картин, намальованих олійними фарбами, а вечеряти піде до ресторану. Експеримент другий: завтра цілий день він гулятиме на повітрі й нічого не їстиме, повернеться голодний і повечеряє живописом.

Художник ретельно виконав перший пункт своєї програми. Повідвертавши картини до стіни, він до самісінького вечора читав і малював олівцем. Близько восьмої, сідаючи за столик в одному з сусідніх ресторанів, відчув, що до нього повернувся апетит, утрачений багато місяців тому. До Лецвіта підсіли товариші, художник Салуен та околишній вугляр Пелу. Вони скуштували різних вин і дуже розвеселилися. Об одинадцятій до них приєдналася Жирафа, висока, досить гарна, тільки кістлява дівуля, яка шукала свого «дядечка». Вже добре хильнувши, вона розстебнула блузку й заходилася показувати груди — не більші, ніж у хлопця. Ще й спитала в Салуена, чи вони йому подобаються, забувши, що минулого року місяць із ним жила. Пелу хотів був і собі розстебнутись і показати чоловічі достоїнства, та хазяїн ресторану заборонив, і Пелу довелося з жалем послухатись.

— Розучилися ми веселитись,— зітхнув він. — У всьому винна їхня проклята війна. Я волів би роздягатися де хочу, і щоб це не шокувало людей. Розумійте мене як хочете.

Він запропонував піти з ресторану кудись в інше місце. Всі погодились, але, перше ніж розрахуватися, випили ще три пляшки.

Лецвіт, хоч пив і менше за решту, розбалакався. На вулицях Монмартру, куди приятелі, обійнявшись, пішли погуляти, він розмовляв із Салуеном про живопис і дивував того своїми чудернацькими концепціями.

— Щоб намалювати гарний жіночий портрет,— казав Лецвіт,— береш добрий шмат шинки, трохи протертого швейцарського сиру й півдесятка яєць, але білки збиваєш окремо. М'ясо кладеш у каструлю й вариш на малому вогні, а потім приправляєш його дрібкою часнику.

А проте голова в нього зоставалася ясна, захмеління було лише приводом для маячні, і Лецвіт тішився з того, що тільки він сам її й розумів.

— А все-таки треба було мені заголитися,— насилу повертаючи язиком, пробелькотів Пелу.

Заплакана Жирафа у відчаї кликала свого «дядечка».

— Дядечку! Це я, твоя небога Сільвія! Де ти, старе опудало? Знову приповзеш п'яний як чіп і блюватимеш на сходах, як позавчора. І знову сусідки казатимуть, що я тебе псую.

Потім вони зайшли до нічної пивнички на вулиці Норвен. У цю хвилину тут з'явилася ще одна компанія, в якій були Пуар'є з Лулеттою. В пивничці було людно, й, оскільки обидві нові компанії були між собою на «ти», їх посадили за один стіл. Цілком випадково Лецвіт опинився на лаві між Жирафою і Лулеттою. Майже навпроти сидів Пуар'є, роздратований тим, що йому дістався лише стілець, ніби це було приниження в очах суперника. Спочатку Пуар'є приховував свою образу, вдаючи, навпаки, мовби щиро веселиться. А втім, він випив ще мало, і йому кортіло побалакати. Всі багато пили й танцювали. За столом стояв гамір, веселощі. Пелу, геть п'яний, насилу язиком повертав. Він конче хотів щось показати й, забуваючи про що йде мова, раз у раз діставав з жилетної кишеньки годинника і тицяв його під ніс сусідові. Жирафа зверталася до якогось хлопця, що

сидів навпроти, мов до свого «дядечка», і з повагою, легким смутком та ніжністю розповідала йому про дуже делікатні речі. А зніяковілий хлопець, побоюючись, що його піднімуть на сміх, відповідав їй грубими компліментами, які Жирафа воліла не чути. Серед гамору й балачок Пуар'є почав робити дошкульні закиди на адресу свого суперника. Лецвіт дивився на нього з лагідною усмішкою, певний своєї величезної переваги. Розлютований Пуар'є, якому вино нарешті вдарило в голову, трохи підвівся, сперся обома руками на стіл і, втупившись у Лецвіта, заходився репетувати:

— Мені все життя було шкода йолопів, для яких живопис — усе одно, що вправи з гантелями. Але тепер — годі! Тепер я зневажаю цих кабанів, я плюю їм у пику! Хай ті примітивні ремісники конають у бруді відчуттів і натуралізму. Я піднявся до джерел, до суті, до квінтесенції всього сущого! Мені даровано провидіння. Сьогодні вранці я малював у себе в майстерні картину, коли це чую шурхіт крил. Підводжу голову й бачу ангелів. Вони кружляли над моїм мольбертом!

Лецвіт так гучно зареготав, що заглушив решту голосів і навіть оркестр. Ті, що танцювали, стали й здивовано обернулися до Лецвіта. А він вихилив склянку, підвівся і громовим голосом (від нього аж попідхоплювалися всі відвідувачі, задрижали стіни та двері, і чути його було одразу й на вулиці Норвен, і на вулиці Сен-Рюстік, на захід аж за майданчиком, де грали в кулі, а на схід вітер відніс той голос аж на Гутдор — принаймні так кажуть) промовив:

— Ну, чи не диво?! Ангели приносять солоденькі пілюльки отаким занудам, таким сухарям, таким зачуханим партачам. Хвала ангелам! Що ж, на мене теж зійшла благодать, але ангели тут ні до чого. Гей ви всі, хто дудлить шампанське й танцює під джаз, слухайте! Потім ви ще згадаєте про те, що я вам зараз розповім. Сьогодні вранці до моєї майстерні зайшло двоє чоловіків — ви чуєте, вони прийшли, а не прилетіли — двоє волоцюг, голодранців, двоє бідолах із землистими від голоду обличчями. Прийшли й сказали: «Конаємо з голоду». Я тут-таки підвів їх до картини з підписом «Лецвіт», і тим нещасним покращало майже одразу. За двадцять хвилин вони були вже ситі. Я нагодував їх своїм живописом!

— Нічого дивного,— вишкірив зуби Пуар'є. — Волоцюги ж харчуються з помийниці!

— А твої ангели були часом не гнойові мухи?!

Цей жарт усіх розвеселив, вибухнув гучний регіт. Блідий як мрець, Пуар'є обізвав суперника міщанським пейзажистиком.

Скочивши на стіл, вороги зчепились і, поки оркестр грав пристрасно-оксамитне танго, качалися серед склянок та пляшок. Мокрі до нитки — відерце для шампанського перекинулось і вода розлилася,— із закривавленими руками і обличчями, вони все лупцювали один одного. Жирафа з солідарності накинулася на Лулетту Бамбен, надавала їй ляпасів, подряпала її й розпанахала навпіл сукню. Пелу в цій запеклій бійці нічого не розумів і погойдував годинником на ланцюжку, грайливо всім підморгуючи. Хтось вибив ногою йому з рук того годинника, він ударився об пляшку й розбився. Приятелі насилу розборонили спочатку жінок, а тоді й чоловіків. Лецвіт задоволено пирхнув — у нього було підбите лиш одне око, а в Пуар'є обоє, розквашена губа, ще й розірване вухо. А Пуар'є, в свою чергу, тішився з того, що суперник надовго запам'ятає його дошкульні удари в живіт. Кожен із них відсвяткував свою перемогу, замовивши по пляшці вина.

Близько восьмої ранку Лецвіт прокинувся у Жирафи. Він лежав одягнений поперек ліжка, між Пелу й «дядечком». Жирафа спала в іншій кімнаті. Лецвіт пішов додому, прийняв душ і подався до Медонського лісу, де гуляв цілий день з етюдником. Повернувся він аж увечері, падаючи з ніг від утоми, але добре виголоднілий. Спати Лецвіт ліг після вишуканої вечері живописом. Вже засинаючи, він ще подумав про вчорашню ніч, картаючи себе за те, що не втримав язика за зубами. На щастя, ніхто не зрозумів справжнього змісту його слів, а художники, які там були, певно, вважатимуть їх за образне порівняння.

Лецвіт звичайно більше занепокоївся б, якби дізнавсь про те, як Гермес надумав повестися з його таємницею. Торговцеві закортіло негайно розпорядитися своїми сімома Лецвітами. Як тільки про їх поживні властивості стане відомо в місті, ціни на них почнуть зростати із запаморочливою швидкістю, кожен день

даватиме ціле багатство, час справді цінуватимуть на золото. Гермес вирішив улаштувати банкет і розіслав запрошення на понеділок. А тим часом разом із жінчиним братом Ліонелем виканючив у конкурентів, і навіть у приватних осіб усі полотна Лецвіта, які тільки міг розшукати. Таким чином він дістав ще вісім полотен «поживного періоду» і близько двадцяти попереднього, які хоч і не могли наситити, але мали досить високу вартість.

У понеділок о пів на дев'яту вечора Гермесові гості зібрались у вітальні. Тут був видатний художник, відомий адвокат, двоє редакторів газет, четверо критиків-мистецтвознавців, директор французького радіомовлення, з жінок — кіноактриса, широкий вибір графинь, що не відстають від сучасності, та ще всілякі іменити дружини.

О чверть на десяту зголодніле товариство захвилювалось, а за чверть до десятої, коли стало ясно, що господиня про вечерю зовсім забула, почувся тихий невдоволений гомін. Гермес попросив гостей потерпіти, пообіцявши вечерю, якої вони не куштували зроду. Нарешті двері їдальні розчинились. Обличчя у зголоднілих гостей витяглися, коли вони побачили стіл. На білій скатертині не стояло жодної тарілки, жодного келиха і нічого такого, що можна було б їсти. Замість прибору перед кожним стільцем лежала квітка і картка з прізвищем гостя. Зате на столі було багато картин — з розрахунку одна на двох чоловік. Гості посідали в могильній тиші. Тільки оглядач-мистецтвознавець із «Пера», близький товариш господарів, зважився жалібно зауважити:

— Ось закуски, які ще більше розбурхають у нас апетит. Про мене аби лиш печеня не була пензля Брака!

— Любі друзі, я бачу, ви стурбовані. Заспокойтеся,— мовив Гермес і в кількох словах пояснив гостям, чому він зібрав їх довкола цього столу з картинами. Та його розповідь не заспокоїла гостей, а ще дужче їх насторожила й зіпсувала їм настрій. Одні вважали, що їх розіграють, інші — що господарі з'їхали з глузду. Але господиня так щиро припрошувала їх до вечері, що довелося скоритись — хоча б із чемності. Отож усі повтуплювалися в картини, які лежали перед ними. Та не минуло й п'яти хвилин, як за столом знявся здивований гомін, що невдовзі переріс у бурю захоплення. Напруження спало. Гермес сяяв. Коли гості наситились, вони заходилися розпитувати про Лецвіта. Найбільше старались обидва редактори газет — усі відповіді вони занотовували. Гермес розповідав охоче, змалював портрет Лецвіта — надто вже, втім, прикрашений,— розкрив його приватне життя, приписав йому цілу теорію мистецтва. Господар вигадував, додавав від себе, не забув і назвати адресу художника. Редактор «Вільного дня» незабаром зник. За ним дременув і редактор «Француза». Четверо художніх критиків, які працювали в інших газетах, вагалися, чи не зробити так і собі.

— Не варто,— зауважив один із них. — Наші статті викинуть у кошик, а нас матимуть за божевільних.

— І все ж таки,— сказав інший,— я добре знаю, моя стаття не пройде, але якщо я не подам її ввечері, завтра мені дорікатимуть, що я цього не зробив.

Зрештою вони таки пішли, як і директор радіо — він вирішив готувати на завтра передачу. Решта гостей допізна балакали про Лецвіта й нові обрії, які він відкриває перед живописом. А графині вже марили про те, як би запросити його до своїх салонів.

Другого ранку Лецвіт устав о сьомій годині й умився. Не встиг він ще одягтися, як хтось постукав до майстерні. Під дверима юрмилося щонайменше десятків два збуджених журналістів, а сходами надходили все нові й нові. Той, що був найближче до дверей, скинув капелюха і приязно запитав:

— Пан Лецвіт, якщо не помиляюсь? Я кореспондент «Вічної Франції»...

— Лецвіта немає вдома,— відказав художник. — Пан поїхав подорожувати.

Почувши це, розчаровані журналісти вибухнули прокльонами. Кореспондент «Вічної Франції» натяг на голову капелюха й поцікавився, чи надовго поїхав художник і куди саме («До Америки, на місяць або й два»), чи повіз він на продаж картини («Пан мені про це нічого не казав»), чи брав він участь у русі Опору, чи прихильно ставиться до союзу з Бразілією, який тютюн курить — французький чи американський, чи любить музику, танці, каву...

— Якщо ваша ласка, пустіть нас до майстерні. Фотографи зроблять кілька знімків.

— Це неможливо. Пан заборонив мені впускати будь-кого до майстерні.

Представник «Вічної Франції» дістав із гаманця сто франків і простяг їх вірному слузі. Той рішуче відмовився.

— Цей номер не пройде. Пан дуже добрий до мене, щедрий. Я не зроблю йому такої підлоти!

— То хоч покажіть одну з його картин! Хазяїн вас не сваритиме, навпаки.

Лецвіт глянувся й задовольнив прохання журналістів. Після виходу «Вільного дня» та «Француза» більшість із них були викликані до редакцій і дістали наказ нічого не їсти, перше ніж побачать ті чудодійні картини. Лецвіт приніс «Гармоніста» й дозволив усім досить довго його розглядати, поки втамують голод. Журналісти лишилися дуже вдоволені, вони на власному досвіді переконались у незвичайній властивості картин, чуткам про яку спершу не йняли віри.

— А навіщо вам мій господар? — невинно запитав Лецвіт. — Сподіваюся, нічого поганого не трапилося?

— Хіба ви не знаєте? Невже не читали ні «Вільного дня», ні «Француза»?

Один із журналістів простяг йому «Вільний день», інший — «Француза», з приязним докором мовивши:

— Щиро вдячні за картину, друзяко. Але ви могли б бути балакучішим.

— Пан ніколи не розповідає мені про те, що робить. Як хочете дізнатися більше, йдіть до художника Пуар'є. То найліпший Лецвітів приятель. Вони товаришують п'ятнадцять років. Пан Пуар'є мешкає в дев'яносто сьомому номері на вулиці Габріель. Тільки не кажіть йому, хто вас послав! А то ще розсердиться на мене.

Журналісти пішли, захоплено повторюючи прізвище Пуар'є. Лецвіт у трохи меланхолійному настрої влаштувався в кріслі й розгорнув «Вільний день». На першій сторінці вгорі було надруковано велетенськими літерами заголовок передової статті: «Приголомшливіше за атомну бомбу!» Статті відвели аж три колонки з продовженням на другій сторінці. «Прізвище художника Лецвіта, ще вчора не відоме широкій громадськості, завтра буде на вустах у всіх не лише у Франції, а й у всьому світі. Воно лунатиме як доказ невмирущої величі нашої вічно молодої Франції, чий розум, винахідливість, сила, життєвість і гуманізм викликають захоплення й заздрість решти народів... Учора пан Арістід Гермес, що вже стільки зробив для розвитку мистецтва, запросив до себе на вечерю друзів, до яких маю честь належати і я. Чарівна пані Гермес... А може, ми всі стали жертвами галюцинації? Ні! Неймовірне, неможливе, незбагненне було, безсумнівно, реальністю... Задумаймося на мить над глибоким змістом, над важливістю цього досягнення живопису, яке спалахнуло в зеніті французької величі. Творчість Лецвіта наочно показує, що мистецтво не лише поєднує дух і матерію, це не лише метафоричне вираження існування, до якого нас привчали цілі покоління живописців. Тепер воно стало одухотворенням неживого, безпосереднім зв'язком між духом і матерією, який втілюється в живому творенні... Мистецтво вже не задовольняється роллю тільки щось виражати. Воно перевтілює... Воно робить честь людському розуму і, як чудесний трудівник, послужить величі Франції!»

А «Француз» писав: «Реванш Прометея! Ми бідні, ми в боргах, наша валюта на межі краху. Частина нашої країни в руїнах. Наші машини зношені. Наші річки пересохли. Уряд неспроможний нічого вдіяти. Всюди шахрайство й корупція. Постачання з дня на день гіршає. Молодь занепала духом. Наші діти хворіють рахітом. Та наші сподівання, як ніколи, великі! Весь світ звертає свої погляди на нас із надією, бо в сфері розуму... Безладдя й нікчемність прирікали нас на вічний голод? Безумовно. Та благородний геній сміливо розкрив таємниці мистецтва й природи!.. Лецвіте, ви (даруйте вже мені цей каламбур) — цвіт нашої нації, ви закріпили на полотні полохливий знак грандіозного відродження... О радість! О слава! О непохитна велич Франції, яка вже дивиться у світле прийдешнє!..»

Ці статті засмутили Лецвіта. Помітивши, що в них дуже мало сказано про сам живопис, художник навіть пошкодував, наприклад, за вибагливими й дотепними міркуваннями Канубіса (одного з родичів Пуар'є), з якими той виступав минулого року, щоб провалити його, Лецвітову, виставку.

Тим часом журналісти дісталися до майстерні Пуар'є. Відчинила їм Лулетта Бамбен. Вона попросила зачекати, поки вийде сам художник. У майстерні було

трохи полотен, про які журналісти перекинулися кількома зауваженнями без особливого захвату. На більшості картин були зображені світлі й ніжні кучерики та арабески на тлі барвистих плям із розмитими контурами. Деякі полотна справляли досить глибоке враження. Хтось із журналістів зауважив: «Пекельна робота. Нестямне шаленство. Приголомшлива сила. Божевільні натяки». Інші казали про примхливу вишуканість, примарну жіночність, хворобливу манірність, про розиграш, підробку... Поява Пуар'є викликала неабияку цікавість. Про нічну бійку в художника нагадували підбиті очі з великими чорно-жовтими синцями, перев'язане вухо, нижня губа, заліплена пластиром, який заважав йому говорити, тому він не всміхнувся, а лише болісно скривився.

— Ваш прихід був для мене приємною несподіванкою, тож перепрошую, що змусив вас чекати.

— Дарма, ми помилувалися вашими картинами,— озвався репортер із «Вічної Франції». — У вас тут такі свіжі, такі сміливі полотна!

Пуар'є як міг усміхнувся і на знак вдячності легенько вклонився.

— Ви дуже люб'язні. Справді, мої картини вражають з першого погляду. Звичайно, я вклав у них своє бачення світу, і це може трохи спантеличити...

— Це напрочуд цікаво. Так незвично! Надзвичайно оригінально. Ідея просто захоплююча.

— Та це ж ціла епоха в живопису! — вигукнув хтось із репортерів. — До речі, ви читали сьогоднішні «Вільний день» та «Француза»?

— Ні, ще не читав,— відказав Пуар'є, аж зашарівшись від хвилювання.

— А почитайте лишень оцю статтю,— сказав журналіст, простягаючи художнику «Вільний день». — Це буде для вас приємна несподіванка.

Та не встиг Пуар'є перебігти очима й кількох рядків, як обличчя в нього змінилося. Він зблід, чоло вкрилося росинками поту. Що далі він читав, то дужче обличчя його перекошувалося від люті. Чекаючи на враження, яке справить стаття на художника, й сподіваючись побачити, як його обличчя розквітне в радісній усмішці, журналісти спершу сприйняли ту лють за вираз щирого подиву. Але Пуар'є про них забув.

— Це неймовірно! — заревів він, жбурляючи газету геть. — Що за свинство, що за дурний жарт?!

— Це не жарт. Ми самі в цьому пересвідчилися. Лецвітові картини прекрасні й поживні.

— Чхав я на них! Навіть якщо все, що тут написано, й правда. Однаково я вважаю Лецвіта нікчемою, нездарою, манірним і обмеженим богомазом. Ніхто не знає його краще за мене! Та повік він не намалює нічого путнього! Звичайно, йому поталанило — він знайшов дурнів, які дозволяють себе морочити. Але мене він не ошукає!

Після цих несподіваних слів серед журналістів пробіг обурений шепіт. Пуар'є зрозумів, що перебрав міру, і спробував опанувати себе.

— Певно, Лецвіт зробив відкриття. Що ж, чоловік він винахідливий. Але до чого тут живопис? А втім, цей рецепт, мабуть, з більшою вигодою можна буде використати в інших галузях. А щодо живопису, то це лише трюк, щоб привабити публіку.

— Отже, ви вважаєте,— озвався хтось із журналістів,— що творче натхнення до цього чуда не має ніякого відношення?

— Та що може бути спільного між творчим натхненням і харчуванням? Це просто нісенітниця! Хоч я завжди додержувався думки, що в галузі харчової промисловості Лецвіт має добитися видатних успіхів.

Та хоч як Пуар'є себе стримував, йому так і не пощастило приховати свою ворожість і роздратування. Журналісти більш ні про що не розпитували. Кинувши художникові кілька ущипливих зауважень і назвавши його «вельмишановним академіком», вони попрощалися.

По обіді Лецвіт послав одного з хлопчиків, що гралися на вулиці, купити йому вечірніх газет. Найбільше місця в них було відведено дивовижній події цього дня. Так Лецвіт дізнався, що як тільки відчинили Гермесову крамницю, до неї ринула велетенська юрба. Перед вітриною, в якій знов було виставлено «Дівчинку в жовтому», зібрався такий натовп, що довелося викликати поліцію, аби навести сякий-такий лад. Чутка поширилася надзвичайно швидко, і з усіх кінців міста до

крамниці почали стікатися голодні, не рахуючи просто цікавих. В останньому повідомленні з місця події ішлося про тисняви, які утворилися на вулиці Боесі та на сусідніх вуличках. Розповідали газети і про якогось чоловіка, що надибав невеличке Лецвітове полотно в одній із художніх крамниць на лівому березі й придбав його за вісімсот п'ятдесят тисяч франків. Якась лівацька газета бідкалася з приводу того, що живопис, який міг би підтримати стражденну людність, став здобиччю «сильних світу цього». Лише в крамниці Гермеса, зауважував автор статті, зібрано стільки картин, що стало б годувати щодня тисячі голодних і повертати їм сили й здоров'я. Про від'їзд Лецвіта до Америки писали з багатьма застереженнями. А взагалі преса мала підозру, що слуга за розпорядженням Лецвіта охороняв спокій свого господаря. Однак ніхто не здогадався, що сам господар видав себе за слугу.

Найбільше Лецвіта зацікавила розповідь про те, як журналісти відвідували майстерню Пуар'є. «Вільний вечір» писав: «Нам порадили піти до художника Пуар'є — то, мовляв, найліпший Лецвітів приятель. От ми й подалися до його майстерні. «Найліпший приятель» змусив нас чекати не менше десяти хвилин — певно, щоб дати нам змогу намилуватися його власними полотнами! На жаль, вони нам швидко набридли. Аж ось зволив вийти і сам пан художник: обличчя набрякле, під очима синці. То й був «найліпший приятель». Не давши нам і рота розтулити, він почав вихваляти свої картини й пояснювати, який же він великий митець. «Мої картини! Мої картини!» Тільки й чути було що «мої картини». Мені все ж таки пощастило пояснити, чого ми прийшли. Сумніву не було, нашу появу в своїй майстерні, та ще й у такий ранній час, Пуар'є витлумачив по-своєму: вирішив, бідолаха, що став героєм дня! Розчарування його було таке прикре, що він, не тямлячись від злості, виказав нам усе, що думає про Лецвіта насправді. З потоком лайки, гніву й жовчі він вилив усю ту заздрість і люту ненависть, що їх велич генія викликає в сірої посередності. Він нам наговорив, що Лецвіт — це нікчема, невдаха без найменшої крихти таланту. «Найліпший приятель» виявився підступним приятелем».

Відчуваючи докори сумління, Лецвіт дочитував статтю. Коли це до майстерні постукали. Не встиг він нічого сказати, як двері відчинила старенька бабуся. Вона ввійшла до майстерні й сварливо запитала:

— Це ви пан Лецвіт, так? То правду кажуть про ваші картини? Я ось голодна!

Художник усадовив її перед «Гармоністом».

— Вам це нічого не варто,— промовила стара. — Коли я була молода, то мусила працювати, щоб заробити на хліб. А тепер, як бачу, досить лише награмузляти картинку! Ви на цьому, видко, ще й наживаєтеся. Меблі у вас нівроку, та й по самому не скажеш, щоб бідували. Замолоду я заробляла п'ять су за годину і працювала по дванадцять годин на день, а то й більше. Тепер я отримую пенсію за старістю — рівно стільки, щоб вистачило на черствий хліб та воду з крана. Картки на м'ясо й масло мають тільки люди заможні. Для нас, старих, усе надто дороге. Життя нами гребує, навіть до свого передпокою не пускає. Коли попогнеш усеньке життя спину — знаєте, в тринадцять років я вже працювала в майстерні,— отож коли всеньке життя попогнеш спину й уже не маєш змоги далі працювати, коли з тебе висотали всі жили, то старості чекаєш, як манни небесної. Мрієш про тихе життя в теплій кімнатці зі старою кицькою, яка сумуватиме після твоєї смерті... Ніжитися, плести собі потроху, сидячи в зручному кріслі (адже соромно зовсім нічого не робити!), спостерігати з-поза розквітлої герані через вікно вуличну юрбу... А що насправді?! Нетоплена кімната, немає тельбухів навіть для мене самої, не те що для кицьки. Горщик герані — сто франків! Ти ба, а вони й справді поживні, оці ваші картини. Дивно, але я наче аж сп'яніла. Вам поталанило. Бути молодим, мати щодня що їсти...

— Заспокойтеся. Тепер і ви не голодуватимете. Я дам вам усе, що треба.

Лецвіт пішов углиб майстерні і зняв із цвяха невеличке полотно, на якому було зображене яблуко та склянка вина. Стара скоса стежила за ним, сердито підібгавши губи. Картину вона просто вихопила в нього з рук.

— Не дуже вона й велика,— різко зауважила стара. — Та й так добре. Дякую. Але дообідаю я все ж таки з вашої.

Вона знову втупилася в «Гармоніста», а тим часом у двері постукали. Лецвіт відчинив і побачив бідно вдягнену виснажену молоду жінку, яка тримала за руку блідого й аж наче очманілого хлопчика років семи-восьми. Жінка дивилась на

художника боязко і з благанням, не знаючи, що сказати. Лецвіт запросив її до майстерні й підвів до одної з картин. Сторопілий хлопчик крутив на всі боки головою й задивлявся на все, крім картини. Нарешті якась деталь на ній привернула його увагу, він без зайвих слів зрозумів, що треба робити, й уже не гаяв жодної хвилини. Бабуся, що вже наситилася, тепер злими, колючими очима стежила за цими двома. А мати, не зважуючись сама скористатися з нагоди, тільки дивилась, як підкріплюється син, і скромно, аби переконати Лецвіта, що не зловживає його люб'язністю, розглядала шибки на вікнах.

— А ви ж чого не їсте? — підбадьорив її художник.

Вона вдячно всміхнулася до нього, нахилилась уперед, ніби збиралася кинутись на картину, і втупилася в неї ще жадібніше, ніж хлопчик. Довго дивився Лецвіт на ці дві тендітні постаті з вузькими, мов шийка в пляшки, плечима, на безкровні кощаві потилиці. А тоді приніс іще одну картину — невеличкий етюд із квітами, що його намалював два дні тому. Стара подибала за ним і прошепотіла:

— Не тринькайте своє добро на оті злидні! То нікчеми. Ледарі, нероби — ось вони хто. Зараз я їх сама вижену.

— Знаєте, мені так і кортить віддати їм вашу картину! — відрубав Лецвіт. — У вашому віці не варто перевантажувати шлунок.

Налякана стара притисла до себе картину й задріботіла, щось буркочучи, за двері. Коли мати з хлопчиком, нагодовані й забезпечені на майбутнє, теж пішли, Лецвіт замкнувся на ключ і вирішив нікому більше не відчиняти. «Скінчиться тим, що я не матиму й хвилини для роботи,— міркував він. — Так у мене скоро не залишиться жодного полотна». Та не встиг він узятися за пензель, як на сходах залунав тупіт багатьох ніг. У двері загрюкали кулаками. Почулися крики:

— Ану відчиняй, свинтусе! Ми ж знаємо, що ти не в Нью-Йорку. Та швидше, а то ми тобі покажемо, де раки зимують!

Сміючись, Лецвіт відчинив двері, і майстерня сповнилася веселим галасом. То прийшли його привітати монмартрські приятелі-художники. Вранці вони змовилися нічого не їсти і прийти о четвертій до нього на обід. З собою вони принесли квіти й шампанське. Майже всі — Лецвіта це розчулило і трохи засмутило — надягли свої найкращі костюми. Спершу гості, хоч і намагались поводитися за панібрата, губилися перед Лецвітом і ніяковіли, так ніби їхній друзяка враз став чужий і далекий. Та потроху вони оговталися, помітивши, що Лецвіт анітрохи не змінився. Ніяковість швидко зникла. Всі так розвеселилися, так розходились, що Жирафа захмеліла, не випивши й краплі вина, і знову виставила напоказ свої хлопчачі груди. Лецвіт завбачливо повідвертав усі свої картини лицем до стіни.

— Даруйте,— мовив він,— але мені треба збігати зараз в одній справі. За п'ятнадцять хвилин я повернусь, і одразу ж сядемо до столу. А поки що дуже прошу вас не розглядати моїх картин. Вони переб'ють вам апетит.

Він швидко піднявся нагору вулицею Верб, потім весело спустився на вулицю Габріель і постукав у двері майстерні в будинку № 97. Відчинив йому сам Пуар'є. Побачивши суперника, він аж здригнувся від несподіванки. Його очі, обведені жовто-чорними колами, налилися кров'ю.

— Чого припхався?

— Я прийшов попросити у тебе пробачення. То я послав сьогодні вранці до тебе журналістів. Я сказав їм, що ти мій найкращий приятель.

— Забирайся геть!

— Та годі-бо, ти ж мене не виженеш, коли я прийшов миритися. Я шкодую, що вранці так учинив. Я напишу до газет і все поясню. Якщо хочеш, напишемо разом. Згода?

Пуар'є не озивався. Він не підводив погляду від носаків своїх черевиків.

— Зараз у мене зібралися всі товариші. Але мені бракує тебе.

— Ну й розважайтеся собі на здоров'я, хіба ж я вам бороню! — відказав Пуар'є. — Але без мене. Це не моє свято.

Він так і стояв з похнюпленою головою. Вигляд у нього був дуже нещасний.

— Ось побачиш, ми напишемо до газет. І все відразу стане на свої місця. Я визнаю, що ставився до тебе по-свинськи й весь час тебе оббріхував. А й справді, ніяк не збагну: чого ми з тобою посварилися? Це тягнеться ще відтоді, як я мав майстерню на плавучій пральні. Стривай, мені здається, то сталося через Манет-

ту — оту білявочку, яка тоді в мене жила. Вона ще трохи шепелявила й страшенно захоплювалася хінною настоянкою. Так, так, справді, через Манетту. Я подумав, що ти підбиваєш до неї клинці.

— Я вже гаразд і не пригадую,— відповів Пуар'є, ледь зашарівшись.

— Бач, який ти капосний,— розчулено мовив Лецвіт. — Я знаю, ти нишком відбив її в мене!

Пуар'є підвів голову й сором'язливо захихотів. Потім ступив убік, щоб Лецвіт міг увійти.

— Чхав я тепер на Манетту,— вів далі Лецвіт. — Уяви собі, я бачив її місяць тому. Вийшла заміж за якогось ювеліра з передмістя Сент-Оноре. Тепер у неї тільки й балачок, що про свій автомобіль, про своїх слуг, про свої прийоми.

Лецвіт пройшов на середину майстерні. Коли він побачив полотна Пуар'є, його погляд спалахнув лихим вогнем, вуста злегка стислися. Та Лецвіт усе ж таки опанував себе й, проковтнувши клубок у горлі, виголосив:

— Аж самому тепер дивно, чого це я їх так лаяв! Загалом я не маю нічого проти твого живопису.

Якусь мить Пуар'є дивився в порожнечу. Він збирався з духом.

— Я теж,— промовив він нарешті. — Про твої картини я теж не думав так погано, як казав.

Після цих признань обидва ніяково замовкли. Лулетта Бамбен, яка саме нагодилася до майстерні й побачила Лецвіта, аж заклякла від подиву.

— Здорова! — мовив гість, цілуючи її. — Ми тільки на тебе й чекали, щоб іти.

Узявшись попідруки,— Лулетта між двох колишніх ворогів,— усі троє вирушили на вулицю Святого Вінсента. Пуар'є йшов сумний; його гризла думка: чи не важить він оце своєю гідністю? Але товариші радісно й гучно привітали їхнє замирення, і вечірка тривала до пізньої ночі.

У наступні дні газети так само приділяли багато уваги Лецвітовим картинам. Інтерес громадськості був невтолимий, і більшість газет люди розкуповували до останнього примірника. З цього приводу одна з них зауважила, що від часів визволення жодна політична подія не викликала такої цікавості серед широких мас французів. Лецвітові за допомогою друзів та завдяки різним хитрощам ще тиждень вдавалось уникати журналістів. Та, зацькований, зраджений жінкою, яка в нього прибирала, він таки капітулював і прийняв журналістів у себе в майстерні. Його безліч разів фотографували і сяк і так, він виглядав далеко не блискуче й не знав, що відповідати на більшість із поставлених йому запитань: «Як ви працюєте? Що думаєте про живопис? Який вплив справить ваша творчість на живопис узагалі?» І ще десятки таких самих запитань, як оці. Поки він отак страждав, одна американська журналістка поцупила його зубну щітку й гудзика від комірця, щоб повезти їх з собою до Нового Світу на згадку. Зарубіжна преса — спершу вона зустріла була Лецвіта з недовірою — теж зчинила довкола його поживного живопису неабиякий галас. «Чікаго геральд» за великі кошти відрядила до Парижа групу вчених, щоб ті вивчили Лецвітів живопис і визначили природу фізичних та хімічних чинників його поживних якостей. Вчені ретельно дослідили багато картин, узяли проби, поробили всілякі аналізи, але не знайшли нічого такого, чого б не було в картинах решти художників. Мистецтвознавці досягли не більше, ніж учені. Критики вивчали Лецвітів живопис прискіпливо і зі знанням справи, проте все, що вони писали, однаковою мірою стосувалося й картин багатьох інших художників, живопис яких не мав поживних властивостей. Це явище заскочило їх так зненацька, що отого зрозумілого й зручного, до якого вони звикли, тепер було не досить, аби засвідчити їхню обізнаність, а це ж бо чи не єдина мета будь-якої критики. Зрештою, не всі вони були прихильники Лецвіта. Декотрі критики ставилися до нього аж надто суворо, розцінюючи поживні якості його картин як явище досить курйозне — щось на зразок ярмаркового атракціону, те, що не має і не може мати нічого спільного з живописом.

З перших-таки днів Лецвіт постановив собі більш не читати статей про себе. І правильно зробив, бо те читання забирало багато часу й не давало працювати, а він ще ніколи не відчував такого творчого піднесення. Гучна слава майже нічого не змінила в його житті. Він знов усамітнився в майстерні, нових знайомств не заводив і від ранку до вечора (крім двох днів посту на тиждень, яких він суворо дотримувався) працював. Іноді до нього забігав на часинку хтось із друзів, щоб

подивитись, як він пише картини, й повчитись. Вони дивувалися зі спокою і врівноваженості Лецвіта серед галасу, який здійнявся навколо його живопису. «Зрештою,— відповідав він,— зі мною нічого не сталося». Він казав це від щирого серця, але й сам помилявся. Бувало, він задивлявся на свої картини з щемкою тривогою, яка майже щоразу переходила в докори сумління. Він думав про ту могутню життєдайну силу, яка була прихована в його картинах і від якої ніхто не мав користі. Хист створювати поживні картини, здавалося, лягав на нього все тяжчим і тяжчим обов'язком, він почувався відповідальним за своє дивовижне обдарування. На вулиці, коли він здибував, бувало, немічне, виснажене маля, ці думки знов і знов починали нуртувати йому в голові. Одного разу Лецвіт вирішив відвідати директора сусідньої школи й подарувати йому одне зі своїх полотен, щоб допомогти харчувати учнів. Відтоді щотижня він прилаштовував отак по дві-три картини в школах свого кварталу. І невдовзі в майстерні у нього лишилося їх усього чотири. Але потреба в грошах змусила його продати ще одну. Торговець, що придбав картину, дав за неї шість мільйонів, а щоб облагодити справу якомога пристойніше, запропонував обмінятися розписками, позначеними заднім числом. У тих розписках ціна за картину значилася п'ятнадцять тисяч франків. Лецвіт на цю пропозицію, звісно, пристав.

Щодо Гермеса, то він був страшенно задоволений усім цим розголосом. Адже торговець, не виклавши й щербатого су, мав тепер славу і прибуток. У його крамниці не переводилися відвідувачі. Крім «Дівчинки в жовтому», яка красувалась у вітрині й перед якою не переставали купчитися на тротуарі люди, в самій галереї було виставлено ще одного Лецвіта, до речі, намертво закріпленого на карнизі. Але добірне товариство й вершки паризького чорного ринку мали доступ до Гермесового помешкання, де він демонстрував свою колекцію Лецвітових полотен. Замість чаю його дружина пропонувала гостям скуштувати котрийсь із портретів чи пейзажів. І не переставали вихваляти Гермеса. А той пишався славою першовідкривача. Газети називали його Волларом[1] наших днів, стверджували, нібито він брав участь у русі Опору, а що торговець того не заперечував, то його нагородили якимсь там хрестом. Тим часом небачений бум довкола Лецвітових картин тривав. Ціни зростали невпинно, на мільйон за тиждень, ходили чутки про те, що найкращі картини зрештою коштуватимуть по сотні мільйонів. Це справило враження на біржові кола в Америці, і становище франка на зарубіжних ринках зміцнилося. У парламенті голова кабінету міністрів двічі на день співав гімни величі Франції. На його заклик парламент з великим піднесенням і цілком одностайно проголосував за те, щоб дві Лецвітові картини придбала держава. Їх виставили в Луврі, і туди негайно ринув потік людей. Доглядачі — доти вони ще не бачили такого натовпу — зовсім порозгублювалися. Щільно притиснуті одне до одного, відвідувачі понабивалися в усі зали й тупцяли на місці, чекаючи своєї черги помилуватися Лецвітовими картинами. І хоч би хто тобі оком кинув на «Джоконду»! Роздратовані тим, що доведеться годинами стояти в черзі, згоряючи від нетерплячки, люди наступали одне одному на ноги, лаялись, штовхалися. Доходило вже до бійок. А якось відвідувачі навіть заходилися битись полотнами Рембрандта, Рафаеля, Фрагонара й Давіда.

Та газети кричали не лише про поживні картини періоду розквіту в Лецвіта. Значно зросла вже ціна й на картини попереднього періоду, який дістав назву «жокейського». Жодна з них не коштувала дешевше від семисот тисяч франків. Але потім стало відомо, що й вони мають певні поживні властивості і що подивитись годину на таку картину — це як випити чашку молока. В усякому разі, теж неабищо. Згодом було виявлено картини проміжного періоду, які, так би мовити, пропонували стіл скромний, але також поживний. Серед населення Парижа й великих міст уже з'являлися ознаки деякої нервозності.

Модрю з Балавуаном у своїй мансарді в кварталі Бастилії теж нервувалися, тільки з трохи іншого приводу. Перші тижні з Лецвітовим подарунком минули, мов у чарівному сні. Вони тричі на день харчувалися пейзажем вулиці Вербі засинали спокійні за завтрашній день. Обидва швидко відновлювали сили, обличчя в них посвіжішали, щоки пашіли румʼянцем.

— А ми щасливці, що й казати! — радів Балавуан. — Я б нізащо не помінявся місцем із міністром чи навіть королем. Звичайно, в них автомобілі й таке інше, але ж чи надовго, вони й самі не знають. Зате у нас усе надійно і спокійно.

[1] Воллар Амбруаз — французький мистецтвознавець, друг і біограф Сезанна.

Однак їхнє становище, за винятком харчування, аж ніяк не змінилося. Вони, як і доти, мали злиденне житло, вбогий одяг — одне слово, ні кохання, ні грошей. Невдовзі Модрю й Балавуан звикли щодня їсти досхочу, і це їх уже не дивувало. Настали безконечно довгі, виснажливо одноманітні дні. Замість розрадити їх, уява малювала їм такі принади життя, що вони знов відчували до своєї долі відразу.

— Людина створена не для того, щоб її відгодовували, як кабанчика в сажі,— скаржився Балавуан. — Я б волів гірше харчуватися, але жити, як люди.

— Звісно,— зітхав Модрю. — Одначе голодувати теж неохота. Знаєш що, треба іти працювати. Про харчі нам дбати не доведеться, отож будуть гроші для іншого. Ходитимемо до кафе, в кіно, купимо одяг. Я вже не кажу про те, що за роботою і час швидше минає.

— Це правда. Але ж я працювати не можу. Куди мені з моїм політичним минулим... А ти йди працюй.

— Та я ж не вмію нічого робити,— сказав Модрю.

Життя, на яке вони здавалися самі собі приреченими, гнітило їх усе дужче й дужче. «Вулиця Верб», криво почеплена на стіні мансарди, вже почала викликати в них огиду. Щоб якось скоротати одноманітні дні, вони гуляли вулицями, але, не маючи навіть на що купити газету, проходили повз життя міста, ніде його не торкаючись, і ці прогулянки не приносили їм полегкості. Якось увечері, коли вони поверталися додому, на площі Республіки Модрю підібрав газету, яку загубив хтось із перехожих. Товариші були вельми здивовані, довідавшись, якого значення надавали газети Лецвітовому живопису.

— Ось послухай,— мовив Модрю. — «Нещодавно держава придбала дві Лецвітові картини, «Засніжений краєвид» і «Сцену камерної музики», за які заплачено відповідно одинадцять і чотирнадцять мільйонів франків. Ці бездоганно виконані картини будуть виставлені в Луврському музеї».

Товариші перезирнулись і без слів зрозуміли один одного. Наступного ранку вони вийшли вдосвіта з дому, прихопивши з собою «Вулицю Верб». Вони мали намір розлучитися з нею, і на серці в кожного було неспокійно. Навіть Модрю, якому вдача й досвід підказували остерігатися порухів серця, і той відчував якийсь щем, що нагадував докори сумління. На одному з бульварів вони стали свідками короткої, але грубої сцени. Хазяїн дешевенького ресторанчика з'явився на порозі свого закладу, тримаючи за комір одного зі своїх гарсонів. Обізвавши бідолаху негідником і злодюгою, він виштовхнув його на вулицю. Хлопець від штурхана мало не впав, але все ж таки встояв на ногах, обернувся й вигукнув: «Стривай-но, не мине й двох місяців, як твоя паскудна харчівня прогорить!» Хазяїн нічого не відповів, але гнів на його обличчі змінився виразом смутку й занепокоєння. Пригода ця насмішила Балавуана і змусила замислитися Модрю.

Дорогу до художньої крамниці вже заступав величезний натовп. Пожадливі погляди були звернені до «Дівчинки в жовтому», якої двоє товаришів навіть не помітили. В крамниці теж товпилося багато людей. Гермес був у задній кімнаті. Спершу він довго вагався. З одного боку, торговець не міг забути давньої образи, а з другого, його мучила цікавість. Зрештою він усе-таки згодився прийняти цих двох відвідувачів, сподіваючись їх принизити.

— Цю картину нам подарував Лецвіт,— промовив Модрю, показуючи «Вулицю Верб».

— Ви хочете її продати? Відразу попереджаю: за неї вам багато не дадуть. Це ж навіть не картина, а простенький етюд.

— Картина це чи ні, а поживнішої за неї ви не знайдете. Можете скуштувати, якщо збираєтесь придбати. Скільки б ви за неї дали?

— О, особисто я її не куплю! — заявив Гермес. — Лецвітові картини різко впали в ціні. Якщо вам пощастить, то за неї, може, дадуть тисяч вісімдесят. Насамперед, у картині важать майстерність художника, а в цьому етюді майстерності ніякої.

Знічений Балавуан безнадійно махнув рукою. Але Модрю ці слова не збентежили.

— Якщо ви не купуєте, то й балакати нема про що. Зрештою, мене це не дуже турбує. Таку картину, як оця, ми завжди продамо.

— Стривайте,— мовив Гермес. — Коли вже вам так потрібні гроші, то я допоможу. Гаразд, беру ваш етюд за вісімдесят тисяч франків.

— Он як?! — обурився Модрю. — А може, ще й мої шлейки на додачу?

Він повернувся до Гермеса спиною, зневажливо зареготав і потяг Балавуана до виходу. Занепокоєний торговець підвівся з крісла й кинув їм услід:

— Слухайте, я дам п'ятсот тисяч!

Балавуан затремтів усім тілом. Він хотів був вернутися, та Модрю рішуче стримав його й штовхнув перед собою. Гермес кинувся за ними й, наздогнавши їх у переповненій крамниці, прошепотів:

— Мільйон.

Модрю й голови не повернув. Коли вони опинилися знов на вулиці Боесі, Балавуан дивився на товариша з повагою. Він захоплювався тим, що Модрю відмовився від мільйона, і відчував, що й сам виріс у власних очах.

— Хотів би я, щоб мій кузен Ернест побачив оці наші торги. Він хоч і помічник префекта, а від подиву й рота роззявив би.

— Мільйон для мене — тьху! — відказав Модрю. — Мільйони — ось що мені треба. Я хочу, щоб не минуло й року, а кожен із нас мав по десять мільйонів! Ти тільки постривай.

Повертаючись тією самою дорогою додому, вони зайшли на бульварі до дешевенького ресторанчика, розорення якого передрікав хазяїнові витурений гарсон. Похмурий, заклопотаний власник зустрів їх не надто запопадливо, але пропозиція Модрю його відразу зацікавила. Тут-таки й ударили по руках. Третина прибутків мала належати хазяїнові, решту ділитимуть між собою два власники картини. Другого дня заклад зачинили на переобладнання. А через кілька днів він уже став рестораном «Поживний живопис» і був готовий прийняти відвідувачів. На дверях величезними літерами було зазначене меню: «Пейзаж «Вулиця Верб» пензля видатного художника Лецвіта». В залі замість столиків обабіч вузького проходу стояло двісті стільців. Відвідувачі сідали, як у кінотеатрі, й дивилися на Лецвітову картину. Вона висіла на стіні в глибині зали й була знизу підсвічена. А в цей час крізь віконце для брудного посуду від радіоли на кухні линули звуки джазу. За двадцять хвилин відвідувачі наїдались, а що робити їм у залі було більше нічого, то вони відразу звільняли місця. Тільки надто вже великі ласуни сиділи хвилин по сорок чи сорок п'ять. Місце коштувало сорок п'ять франків. Модрю з хазяїном ресторану продавали вхідні квитки, а Балавуан — він не хотів потрапляти зайвий раз людям на очі — сидів на кухні біля радіоли. З перших же днів справи пішли блискуче. Кілька тисяч проспектів, розповсюджених у кварталі, привернули до ресторану «Поживний живопис» велику увагу публіки. Від десятої ранку до півночі відвідувачів не бракувало. Виручка за день становила в середньому близько двохсот тисяч франків. Модрю з Балавуаном носили вишукані костюми, масивні золоті персні й голлівудські вусики, які їм дуже личили.

Відкриття цього ресторану ще дужче схвилювало парижан. Людям, які постійно недоїдали і вже втратили надію, що в місті колись налагодять постачання, не давали спокою оті невичерпні харчові запаси у творах Лецвіта. В розмовах тільки й чути було ім'я художника. Газети, дізнавшись, що він подарував свої картини багатьом монмартрським школам, послали туди своїх репортерів. Так громадськість довідалася, що діти в тих привілейованих школах двічі на день харчуються живописом і аж пашать здоров'ям. «У тих школах,— писав «Вільний день»,— усе дише силою і добрим гумором. Вгодовані вчителі, пишногруді вчительки — всі в розквіті творчих сил. А що вже казати про хлопчиків та дівчаток! Їхні повненькі рожеві щічки світяться радістю життя. Міцні, здорові, веселі, вони ніби кидають виклик смутку й недугам». Такі статті мали широкий розголос. З усіх куточків Парижа батьки хворих, рахітичних, сухотних дітей сходилися на Монмартр подивитись, як ітимуть учні з «Лецвітових шкіл». Зі слізьми на очах, із серцем, сповненим заздрощів і жалю, дивилися батьки на тих справді здорових і веселих дітлахів. У місті наростала тривога й невдоволення. В багатьох районах виникали стихійні демонстрації. Люди скандували: «Лецвіта! Лецвіта!» Але то не був заклик до бунту; в ці слова не вкладали якогось певного значення й самі демонстранти. Ніхто не закликав художника взяти в свої руки владу. До нього зверталися з благаннями, мов до провидіння, не замислюючись над тим, як він зможе допомогти. Урядові кола були дуже стурбовані.

Першою питання про націоналізацію Лецвітових творів порушила газета

«Вічна Франція». Цю думку підхопили й інші друковані органи. Спалахнуло кілька коротких дискусій, але не знайшлося жодної людини, яка б цю ідею категорично заперечила. Праві діячі легко погодилися на таку націоналізацію, бо вона не суперечила інтересам великого капіталу. Рада міністрів розробила докладний проект і подала його на розгляд парламенту. Тим часом Лецвіт спокійно працював собі в своїй майстерні на вулиці Святого Вінсента. Друзі розповіли йому про всі ці наміри, але художник лише посміявся. Через тиждень парламент ухвалив проект, за нього проголосувала переважна більшість депутатів. На вулицю Святого Вінсента вирушила комісія з двадцяти чотирьох членів, щоб ознайомитися з творчістю художника на місці. Лецвіт подумав, що то нова навала журналістів, і був не надто люб'язний. Голова комісії чітко пояснив мету їхнього візиту й назвав своїх співробітників.

— Знаєте, я утримаюсь,— мовив Лецвіт. — Тобто я хочу, щоб мені дали спокій. Отож чемненько прошу вас негайно звідси піти.

— Ви поводитесь, як хлопчисько,— відказав голова. — Ми прийшли сюди за державною ухвалою. Ми тут на законних підставах!

Цього разу Лецвіт не на жарт розгнівався й заявив, що втече до Бельгії.

— Не вдасться,— зауважив голова. — Для цього потрібен паспорт, а ви ж самі розумієте, що своїх виробничих потужностей держава за кордон не випустить! І взагалі, тепер про вашу безпеку дбатиме пожежна команда і взвод моторизованої охорони. В разі пожежі чи спроби пограбування вам треба буде тільки гукнути їх. Вони постійно чергуватимуть у дворі й на сходах.

— Виходить, я в'язень?! — заволав Лецвіт.

— Ні в якому разі. Крім обов'язкових робочих годин, ви зможете ходити куди й коли вам заманеться. Та навіть коли ви вийдете в місто, про вашу безпеку дбатиме моторизована охорона. А тепер — до роботи! Насамперед віддайте мені всі свої звіти.

— Які звіти? Ви просто глузуєте з мене! Тут звітів ніколи й не водилося.

— Як?! У вас немає звітів? Дивно. Дуже дивно. Ну гаразд, там побачимо. А зараз попрошу у вас найнеобхідніші відомості, по-перше, про персонал, а по-друге, про стан та продуктивність машин.

— Охоче,— погодився Лецвіт. — Персонал — це я. Що ж до машин, то, крім оцього мольберта, нічого іншого я не маю.

— Що далі, то гірше,— промовив голова і, обернувшись до своїх співробітників, додав: — Державі давно треба було втрутитись.

— Це правда,— підтримав голову комісії його заступник. — Доводиться констатувати, що тут нічого не зроблено.

— Отже,— докинув один із членів комісії,— почнемо з нуля.

Зробивши висновок, що підприємство в поганому стані, комісія пішла. Наступні два тижні вона складала звіт, до якого ретельно занесла всі свої зауваження. Через місяць звіт схвалило міністерство постачання. Спочатку Лецвіт думав, що та націоналізація в його житті нічого не змінить. Він і далі працював спокійно, вільно. Тільки коли йшов у кафе чи до друзів у гості, за ним вирушали чотири пожежники й чотири охоронці. Лецвіт легко з цим примирився і навіть намалював картину, на якій він підіймався вулицею Верб на чолі своєї охорони. Та його спокій тривав не довго. Міністерство постачання почало з того, що реквізувало з десяток прилеглих до вулиці Верб будинків і розмістило в них відомство ВРПЛ (виготовлення й розподілу полотен Лецвіта). Серед інших служб там була художня дирекція, транспортний відділ, бухгалтерія, рекламне бюро, технічна служба, управління верстатами, відділ кадрів. Ця адміністративна машина мала генерального директора, його заступника, відповідального секретаря, одинадцять директорів усіляких служб та їхніх заступників, багато начальників бюро із заступниками та дві тисячі сімсот двадцять чотири службовці. Лецвітову майстерню обладнали телефонним зв'язком з усіма службами ВРПЛ. Посадили в майстерні й молоденьку телефоністку. Ціла аварійна команда — шістнадцять робітників із майстром на чолі — розмістилась у сусідній квартирі, мешканців якої відселили. Одного чудового дня перед будинком на вулиці Святого Вінсента зупинився закритий автомобіль і дві новісінькі п'ятитонки. З автомобіля вийшли четверо чоловіків в орденах, а з кожного ваговоза вискочило по двоє здоровил із широченними, як шафи, плечима. Вони приїхали по Лецвітову

картину «Гармоніст». Художник поставив свій підпис не менш як на двадцятьох формулярах та бланках, і здоровила забрали картину. Полотно повантажили на одну п'ятитонку, раму на другу, і вся процесія рушила на вулицю Гленкур, до художньої дирекції. Звідти «Гармоніст» перебрався до інших служб, а тоді потрапив на склад, чекаючи остаточного вирішення своєї долі.

Так минув майже рік, і парижани, які покладали великі надії на націоналізацію Лецвіта, зрозуміли свою прикру помилку. Вулицями знову пройшли демонстрації з криком «Лецвіта!» То вже було не благання, як під час перших демонстрацій, а сповнена люті та обурення вимога. Уряд постановив, що в наступному місяці на одну картку «У» можна буде отримати один раз на обід живопис. Відомство ВРПЛ розгорнуло гарячкову діяльність. Залу кінотеатру «Гомон» реквізували й виставили там «Гармоніста», щоб його могли скуштувати парижани. На жаль, задовольнити на картки вдавалося далеко не всіх. За місяць біля картини пообідали тільки чотириста тисяч відвідувачів. Та ще й чимало прослизнуло з фальшивими картками. Цей мізерний результат, одначе, не на жарт стривожив верховод чорного ринку. Вони підкупили керівництво ВРПЛ, десятки мільйонів викинули на службовців різних рівнів і служб. І ось одного дня виявилося, що сімнадцять картин Лецвіта — все, що він написав за рік,— зникли зі складу. Замість них стояли грубі копії. Зам'яти скандал не вдалося. В різних кінцях столиці спалахували заколоти. На Монмартрі приміщення головного управління ВРПЛ на вулиці Голенкур захопили бунтівники. Загинуло багато службовців — до речі, зовсім не причетних до викрадення картин. Під тиском громадськості парламент змушений був проголосувати за денаціоналізацію Лецвіта, який таким чином звільнився від військової охорони, адміністративної опіки й телефону. Поталанило йому і ще в одному. Щоб заспокоїти громадськість, а більше дбаючи про власну вигоду, уряд вирішив реквізувати усі поживні картини Лецвіта, недоступні для широкого огляду. Насамперед цей захід торкнувся Гермеса. За один день у нього вилучили всі Лецвітові картини — як періоду розквіту, так і проміжного періоду, причому відшкодували йому лише ту вартість, яку він заплатив, з сорокапроцентною надбавкою. Так за один-однісінький день він утратив багато сотень мільйонів франків і від цієї невдачі тяжко захворів. Решті торговців теж довелося відступити державі Лецвітові картини на таких самих умовах. Простим любителям живопису поталанило більше. Комісія про них здебільшого не знала. Модрю та Балавуану не важко було врятувати свою «Вулицю Верб», яка мешканцям їхнього кварталу була, звичайно, у великій пригоді. Але поліція, розпитуючи про походження картини, довідалася, хто такий Балавуан, і заарештувала його. Через кілька місяців бідолаху засудили до двадцяти років примусових робіт. Модрю вірно підтримував Балавуана у скруті, цілий рік посилав йому передачі й навідував його у в'язниці. Та життя змусило і його забути про колишнього товариша.

У такий спосіб уряд вилучив близько тридцяти картин, від яких парижани сподіваного зиску не дістали. Депутати від провінцій зажадали картин для своїх виборчих округів, і Лецвітові полотна були розподілені між великими містами. У Парижі лишилося всього шість картин — стільки, щоб ледве-ледве забезпечити раз на місяць обідом половину жителів міста. Водночас менше стали видавати хліба, м'ясо з'являлося дедалі рідше, консерви на складах погнили, вина вже не привозили.

Позбувшись адміністративного нагляду, Лецвіт працював з великим натхненням. Він знов почав дарувати свої картини громадським школам на Монмартрі, і його ім'я було там дуже популярне. З Пуар'є він більше не сварився. Вони майже примирилися з творчою манерою один одного й охоче гуляли разом, коли самі, коли з друзями. Так сталося, що раптово помер Жирафин «дядечко». Поховали його на маленькому цвинтарі святого Вінсента, і всі монмартрські художники йшли за труною. Жирафа так побивалася, що ніхто не зважився покинути її на самоті. Пиятика почалась о четвертій годині дня. Пом'янути «дядечка» вирішили в усіх пивничках, де він бував. Цілу ніч ватага переходила з одного монмартрського закладу до іншого.

— Дядечку, де ти? — голосила Жирафа. — Дядечку, відгукнися!

Друзі, не менш п'яні, ніж Жирафа, й роздратовані відсутністю «дядечка», хором волали вслід за нею:

— Що, знов нажлуктився? Ану покажися, стара мармизо!

Час від часу вони спинялися, прислухались, але «дядечко» не озивався. Тоді ватага знов рушила до пивнички чи до якогось іншого нічного закладу. На початку сьомої ранку Жирафа з друзями позасинали на лавках в одному з кафе на площі Тертр. Попрокидалися вони десь опівдні. З'ясували, що «дядечко» зовсім не збирався вмирати, і шукали його далі ще два дні й дві ночі. Протягом цих п'яних поминок Лецвіт багато розмовляв, і часто його уважно слухали. По домівках художники розійшлися все ще схвильовані. Вони не запам'ятали жодного його слова, але пригадували, що він говорив дуже красномовно, вишукано, схвильовано й натхненно. А через кілька днів четверо монмартрських художників, які справляли з Жирафою поминки, намалювали свої перші поживні картини. Історики тепер сперечаються: чи то не Лецвітове красномовство відіграло в цій події вирішальну роль? Жирафині друзі в цьому впевнені. Але з другого боку, те, що невдовзі такі самі обдарування заявили про себе не тільки на Монмартрі, а й серед художників, які не мали до Лецвіта відношення, завжди даватиме привід для сумнівів. «Воно вже витало в повітрі...» — кажуть люди помірковані, які полюбляють більше констатувати, ніж пояснювати. Не минуло й року, і понад п'ятдесят художників, самі того не бажаючи, також досягли такого розквіту, що їхній живопис став поживним. Невдовзі з'явилося стільки таких картин, що чорний ринок прогорів. Ціни на них стали звичайні, і в усій Франції кожен тепер міг поласувати ними досхочу. Той широкий напрям «дійового» мистецтва, як його почали називати, не обмежився самим живописом. З'явилися «дійові» скульптори. Їхні твори додавали людям сили і робили їх струнками, позбавляли від черевця тих, хто голубив їх рукою чи поглядом. «Дійова» музика стимулювала запал у роботі й примушувала працювати потужні механізми, які не потребували більше іншого живлення. Як і слід було сподіватися, література теж не пасла задніх. Декотрі поети друкували такі палкі вірші, що вони опалювали п'ятикімнатні помешкання разом з кухнею і туалетом. Інші повернули французам смак до свободи й правдолюбства. Були й такі письменники, поети і романісти, твори яких навіювали міцний, живлющий сон. Весь народ, звільнений від найпохмуріших своїх турбот, відродився до життя й вічної молодості, він працював, радів, співав.

Нові представники «дійового» мистецтва не дозволили, однак, щоб світ забув ім'я Лецвіта. Тепер його всюди вшановували нарівні з найвидатнішими діячами минулого. Для французьких митців, як і для зарубіжних, художник з вулиці Святого Вінсента був основоположником, молодим проводирем, що на нього першого зійшла «дійова» благодать. З відкритим серцем вітав він суперників і щиро зрадів, коли Пуар'є кінець кінцем також приєднався до поживного напряму. Хоча, правду кажучи, живопис Пуар'є ніколи не давав тривкого обіду. Його полотна були просто приємним десертом, коржиками, цукатами, збитими вершками. Друзі не загаялись відзначити його приєднання до «дійового» мистецтва. На цій вечірці Жирафа й закохалася в Елевтера Луебе, видатного «дійового» поета з вулиці Абревуар, з яким через два тижні й одружилася. Елевтер був чоловік шістдесяти років, рідкісного польоту думки й напрочуд суворих звичаїв. Змушена стати відданою дружиною, Жирафа урочисто відмовилася від товаришів, від гулянок та міцних напоїв. Вона більше ніколи не виставляла напоказ своїх хлопчачих грудей. На жаль, Елевтер писав вірші настільки «дійові», що в домі стояла задушлива спекота. Навіть при відчинених вікнах у молодят пашіло в грудях. А тоді поет запив, і Жирафа знову стала тинятися від пивнички до пивнички, вихиляти склянку за склянкою і блукати вулицями Монмартру в обнімку з друзями, волаючи в ніч: «Елевтере, де ти, старий кнуряко?!» Ніч мовчала, вулиці вели до пивнички. Елевтер складав жагучі поеми, художники малювали жагучі пейзажі, але найкращими залишалися все ж картини Лецвіта.

Отак почалося те раювання, яке тепер нам здається дуже природним, і часом ми навіть забуваємо про гіркі дні чорного ринку, про анархію, корупцію, картки на харчі, про втому, розпач, про часи, які, хоч і зовсім недавно, на щастя, минули.

Венгренівська Марія Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент КДУ. Опублікувала переклади творів А. Франса, М. Еме, А. Труайя (з французької), Дж. К. Оутс, Т. Гарді (з англійської), Я. Ріцоса (з новогрецької).

ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ

ДЖЕРЕЛО БІЛОНОГОЇ

ПОЕМА

З болгарської переклав Дмитро БІЛОУС

По дорозі між Ібіпчею і Харманлі є джерело, що зветься Ак балдир чешмесі; про нього в народі зберігається така легенда:

Бачиш — ген-ген у долині
чорними цятками в полі
верб майоріє черідка?
Там колись хати стояли,
звалось село те Бісерча;
там народилась, зростала
мамина доня Гергана.

Гергана, смирне дівчатко,
Гергана, пташатко любе,
перлина в разку намиста —
між подруг своїх Гергана;
а любий її Никола,
мов сокіл ясний, шугає
між парубками сільськими!

Юні Гергана й Никола,
двійко — красиві та гожі,
мов дві краплиночки схожі,
бо для кохання родились,
одне одному судились,
одне із одним любились,
ніжно любились, кохались.
Любить Никола Гергану,
все заграє він із нею —
то коли піде по воду,
то на танок у неділю,
то на толоку у будень,
то вечорами на гулі.

Якось було вже за північ —
з гулів розходилась молодь.
Ось проводжає Никола
милу Гергану додому,
просить букетик у неї.
Мовить Гергана тихенько:
— Любий, не час тепер, пізно,
глянь, місяченько сховався,
півні ж іще не співали.
Саме непевна година,
ніченька темна, невірна;
світяться зорі над нами,
ве́ди літають навколо,
змії і духи зміїні
і самодиви-нічниці.
Ой, як забачать-зачують!
Квіти дарують коханим
ледве зоря зазоріє;
вранці нарядніші квіти —
завтра й дістанеш букетик.
Встанеш ти рано-раненько,
вдосвіта вийдеш у поле,
до джерела там повернеш;
поки худобу напоїш —
з білими відрами вийду
я по водицю студену,
дам я з чола свій букетик:
хай на твоєму червоний
сяє він жаром півоній...

Чорна їх доля уздріла,
чорна їх веда почула,
заздро підслухала юних,
лютим накинула оком,
їм на погибель, на згубу.

Перекладено за виданням: П. Р. Славейков. «Избрани творби», изд. «Български писател», София, 1981.

Вдосвіта встала Гергана,
встала раненько, умилась;
ставши лицем до ікóни,
богу вона помолилась,
свіжий букетик нарвала,
в коси його прикріпила.
Миттю коромисло в руки —
й до джерела подалася.
Чом же Николи немає?
Лиш чужі шатра біліють —
тут серед ночі з візи́ром
військо чуже зупинилось.

Мила, вродлива Гергана
білії ніженьки мила.
Перед шатром і візир був,
з Гергани очей не зводив;
він дивувався: і звідки
така на селі красуня?
Довго дививсь на Гергану —
видно, у душу запала,
слуг посилає за нею.

Гергану візир питає:
— Дівчино, юна болгарко,
чом з джерела так рано
воду береш студену?
— Вийшла я, аго, раненько
брати водицю студену,
щоб господарство упорать...
Татко чекає старенький,
треба спішити на поле.

— Дівчино юна, невже-бо
ходиш ти справді на поле .
личко палить білосніжне,
ручки натруджувать ніжні?
Та чи на те ж тобі зроду
дано небачену вроду?
А біла ханум була б ти,
то по балконах ходила б...
Давай-но, болгарко мила,
в Стамбул повезу тебе я:
не ти у слугинях будеш,
тобі слугувати будуть.

— Добре і тут мені, аго,
в батька старого та в неньки,
я не боюся роботи.
З часу, коли й народилась,
в праці росла-виростала:
то виноградник, то поле —
таткові нашому поміч,
то різна хатня робота —
милій матусі підмога...

— Поїдем, болгарко мила,
поїдем в Стамбул з тобою,
інакше не може й бути.

— Щасливий будь, аго, тільки
облиш мене: як поїду,
як тата й маму покину?

— Так ось що тебе турбує?
Як хочеш, то тата й маму
ми теж заберем із собою.
— А як же, аго, левади,
наш рідний город, садочок?

— Якщо левад зажадаєш,
будеш ходить по левадах,
матимеш також садочок,
квіти, які тільки схочеш!..

Важко зітхнула Гергана,
мовила сумно та щиро:
— Стін же там, аго, не буде,
стін там не буде, як наші,
взимку порослих геранню,
влітку — бузком посивілим;
пролісків наших жаданих,
ані фіалок духмяних
поміж кущів кучерявих;
ні чебрецю на галявах —
ні золотого затіння,
ні первоцвіту цвітіння,
ані піону жахтіння.
Досить, аго, того вже,
що у моєму садочку:
є в ньому ружі й піони,
айстри вогнисто-червоні,
маки, похилені ніжно,
жовта красоля і пижмо,
півники білі, сріблясті,
бісерне бабине літо,
гнуча вербичка плакуча,
біла розлога черемха,
пізня багряна жоржина,
півники ранні блакитні,
літні й зимові гвоздики,
крокуси, ніжні левкої,
сальвії жар пломінкої,—
цих живих квітів немає,
аго, у ваших садочках!
Все силоміць там зростає,
де лиш росте, там і в'яне...
Добре все, аго, на селах,
там, де довілля і воля.

— Юна болгарко гарненька,
чом ти така дурненька?
Згодься-но тільки поїхать
ти до Стамбула зі мною,
Там ти побачиш довілля,
знатимеш, як там чудово!
Я накажу своїм людям,
щоб посадили садочки,
де і які ти захочеш.
Там побудую для тебе

пишні хороми-палаци,
в кожнім дверей по дванадцять,
вікон засклених по триста,
пишні столи там поставлю,
все устелю килимами,
щоб з подушок ти дивилась
поки очей твоїх стане...
— Аго, Стамбул свій я маю
в просторах рідного краю,
маю найкращі палаци
в рідному отчому краї.
Нащо дверей тих дванадцять,
таж і в одні з них достатньо
вільно зайти мені й вийти.
Нащо аж триста віконець?
Дома для мене достатньо
вдень у одненьке віконце
вільно поглянуть на сонце,
ввечері — на місяченька,
всіяне зорями небо!
Де є світліші палаци
од ясних небесних зводів?
Де знайдеш килим пишніший,
аніж моріжок зелений?

— Юне безумне дівчатко,
ти ще нічого не знаєш,
вір мені, слухай мене ти:
знайдеш ти щастя велике,
білою панною будеш
в золоті й шовку ходити,
в світлім гаремі сидіти,
будеш намисто низати,
з золота й перлів намисто.

— Що ж, добре, аго, спасибі,
але проста я селянка,
нащо гарем мені світлий,
нащо шовкові наряди,
нащо коштовне намисто
з золота й перлів низати?
Досить того, що я маю:
досить разочка намиста
і кісничка мені в косах;
ти, аго, мабуть не знаєш:
я присягла, поклялася,
й клятва моя непорушна:
вірною буду Николі,
і до вінця з ним я стану...

— Отямся, дурна, безумна!
І що він для мене значить,
як маю я силу і владу?

— Для тебе, аго,— нічого,
але для мене — усе він;
його, лиш його волію...

— Волієш його, його ти,—
озвався візир сердито,—
але ти не маєш волі —
моя над тобою воля,
господар же я для тебе
і я твоїм мужем стану!..

Гергана ж на теє мовить:
— Життя мого ти господар,
але не моєї волі!
У тебе є воля взяти
лиш мертве, холодне серце...
Дивує його Гергана,
та вірність її шанує;
пускає її на волю
і обдаровує щедро;
але з джерела велить він
на спогад чешму[1] зробити.

* * *

Ось і чешму вже мурують
чутка йде: тінь Гергани
муляри замурували.
Справді-бо, так воно й сталось.
Зблідла, зів'яла Гергана,
як лист пожовтілий рано,
хиріє, в'яне в зажурі,
наче волошка в засуху.
Ледве ходила Гергана,
місяців зо три ходила,
поки й звалилася бідна.
Ходить Никола та й ходить
до лікарів і ворожок,
трави цілющі збирає —
не помагає те зілля.
Згасла в ту осінь Гергана,
богові душу віддавши...
Ціле село зажурилось,
люди зійшлись звідусюди —
кожен їй свічечку ставить...
Дівчата вінки сплітали,
а хлопці труну збивали...
Як підняли від долу,
так і несли по черзі
аж до могили сирої,
де й попрощались навіки...

Вірний Гергані Никола
вдосвіти встав у вівторок,
вийшов, пішов до могили,
курить він ладаном білим,
кропить вином променистим,
свічку запалює з воску...
Та як пішов од могили,
так і нема його й досі...
Чути лиш, як серед ночі
тужно сопілка заплаче —
плаче, коли над водою
з'явиться раптом Гергана,
там на чешму тихо сяде
пряжу при місяці прясти.

1873

[1] Чешма — джерело, водогінна колонка.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Пригадую, на літературній зустрічі в болгарському селі Левуново Благоєвградського округу на запитання учня, що йому прочитати, вчителька порадила: «А дядо Славейкова — «Батьківщина». Я тоді вперше був у Болгарії і подумав, що видатного письменника-просвітителя називають «дядо» — тобто дід — для дитячої аудиторії. Але виявилось, що так шанобливо називає його вся Болгарія.

Петко Рачев Славейков, перший видатний талант у болгарському письменстві, особливо рідний для болгар. У його творчості — вся історія життя і боротьби болгарського народу. «Якби,— пише софійський професор Тончо Жечев,— через якусь безглузду випадковість раптом зникли всі свідчення про Болгарію і болгар і лишилися б тільки свідчення про нього (Славейкова — **Д. Б.**) і створене ним, усе одно можна було б дістати уявлення про характер нашого племені і його боротьбу в такі важливі епохи, як Відродження і бурхливі роки після визволення».

Отож і мене під час піврічного перебування в Болгарії не могла не зацікавити одна з найяскравіших особистостей у болгарській літературі. Тоді ж я відвідав музей Петка Славейкова і його сина, також видатного співця Болгарії — Пенчо Славейкова. Ознайомився з першими поетичними збірниками насамперед старшого Славейкова «Барвистий букет», «Пісенник», «Езопові байки» (Байківниця). Переклав тоді згадуваний вірш «Батьківщина»:

Ти прекрасна, батьківщино,
ти для мене справжній рай.
Серце трепетне невпинно
умліва за рідний край.

Потім відтворив українською поезії Славейкова «День новий гряде», «Не співається мені», «Моя жорстокість раптом відступила», «Там моє серце», «Пробуй сили знов» та інші.

Цікаві твори Славейкова-старшого, у яких застосовується езопова мова. Він створив своєрідну байку-оповідь з болгарським національним колоритом, як це робив Леонід Глібов на українському грунті (між іншим, Славейков і наш байкар — ровесники, народжені 1827 р.).

Творчість болгарського класика дуже різноманітна. Він автор кількох поем. Переклад одної з них — «Джерело Білоногої» — я вирішив зробити для антології болгарської поезії. Поема дуже мені сподобалась. Це найкраща поема Славейкова, перлина болгарської епічної поезії. Змальована в ній дівчина Гергана — втілення ідеалу людини відповідно до народної моралі. Турецький візир, якого полонила ця красуня-болгарка, обіцяє їй «золоті гори» у своєму Стамбулі. Але вона не піддається ні на які спокуси і лишається вірною рідній землі. Джерело, де вона брала воду і мила свої білі ноги, народ назвав джерелом Білоногої.

При читанні поеми усе здавалось так просто. При перекладі ж виявилось, що труднощі чекали на мене там, де я зовсім не сподівався. Коли дійшов до того місця, де Гергана говорить про квіти у своєму садочку, побачив, що там фігурує понад два десятки назв найрізноманітніших болгарських квітів. Як відтворити їх українською мовою? Для багатьох із них немає відповідників у словниках. Довелося вдатися до визначників рослин, але й вони не допомогли. В чім річ? На відповідь я наткнувся в одній з болгарських критичних статей. Виявляється, що для багатьох квітів «дід» Славейков придумав красиві поетичні назви сам.

Коротше кажучи, роботу над перекладом довелося відкласти. А для антології взяти іншу видатну поему Славейкова — «Бойка-воєвода». Головною героїнею тут є також болгарська патріотка, жінка-воїн.

Але поема «Джерело Білоногої» продовжувала хвилювати мене. Не раз повертався до неї: перечитав багато спогадів про Петка Славейкова, критичної літератури про саму поему. Цікавою для мене була концепція уже згадуваного професора Тончо Жечева, подана в його статті «Болгарський Одіссей та істина його повернення».

Річ у тому, що ціле десятиліття Славейков жив у столиці Оттоманської імперії — Константинополі. Але й тут він розгорнув активну діяльність серед болгар-емігрантів — писав вірші, байки, статті, фейлетони. Газети, які видавав Славейков, пропагували прогресивні ідеї, згуртовували демократичну інтелігенцію. Турецькі власті жорстоко переслідували його за це, не раз піддавали арештам, штрафам. Можна собі уявити, як тужив поет за батьківщиною, коли всіма помислами, всім єством був з рідним краєм. Саме в цей час він написав хвилюючі рядки:

Де, скажіть, в якому краї
квітнуть рожі запашні?
Де ще так співає в гаї
соловей п'янкі пісні?
Може, на чужині?
Ні, в своїй родині,
там, на батьківщині!

Славейков дуже настраждався на чужині, зазнавши жорстоких утисків. Як мріяв він про рідну обитель, як вабив його благословенний болгарський берег! Недаремо відомий чеський вчений, автор першої наукової історії Болгарії, Константин Іречек так влучно назвав Славейкова «болгарським Одіссеєм». У поемі «Джерело Білоногої» поет вилив згорьований смуток за отчим краєм; сама поема стала для нього жаданою зустріччю з рідною землею.

Славейков у Болгарії став легендою. Великий сіяч болгарської освіти, письменства, культури, він усе життя по зернині збирав влучні слова, крилаті вирази і видав свій знаменитий фольклорний збірник, до якого входить сімнадцять тисяч болгарських прислів'їв та приказок. Саме він перший високо підніс звучання рідної мови в поезії, вигранував її форми, надав їй нових яскравих барв. Під кінець життя поет уже ледве водив по сторінках паралізованою рукою. Але не кидав улюбленої праці. Помер Петко Славейков 1895 р.

Він був з тих видатних болгар, які до останнього подиху невтомно орали ниву рідного письменства, щедро засівали її розумним, добрим і вічним.

Д. Б.

Анатолій ПОГРІБНИЙ

ЧАС ЗНИКНЕННЯ МІФІВ

Всяка справа культурна тільки тоді буває певна і міцна, коли вона.., зростаючи на рідному грунті, живиться живущим духом з великої скарбниці духовних здобутків народів усього світу.

Б. Грінченко

Згадую один факт, що вразив мене торік під час святкування 150-річчя від дня народження Іллі Чавчавадзе: промовці — і в нас, у Києві, і в Тбілісі,— як тільки заходила мова про зв'язки ювіляра з Україною, одностайно пов'язували надіслану йому 1897 року з Чернігова вітальну адресу виключно з особою М. Коцюбинського.

Так, підпис славетного письменника під цією адресою є, так само, як і його дружини, В. Самійленка, М. Загірньої та ряду інших діячів. Однак, чи насправді М. Коцюбинський був автором тексту, яким ми вже майже за традицією «виграшно» підкріплюємо його інтернаціоналізм? Чи він це, посилаючись на Шевченків «Кавказ», звертався до І. Чавчавадзе (в його особі — до всієї Грузії) з пристрасним закликом: «Боріться — поборете!» та власноручно писав: «Ми — сини того народу, що несе одну долю з Вашим, що бажає, як і Ваш, вільного собі розвитку...»?

Щоб відповісти на це питання, не треба жодних архівних розшуків — оригінал листа зберігається в Сагурамському будинку-музеї І. Чавчавадзе. Та й, зрештою, те, до чого привертаю тут увагу, дослідникам відомо добре. Відомо, що автором вітальних адрес, які відправляла діячам культури нелегальна чернігівська Громада, був Б. Грінченко (це стверджується і в спогадах про Громаду, які належать М. Загірній та А. Верзилову[1]), що двомовний текст звернення до І. Чавчавадзе українською і французькою мовами (останню добре знав Б. Грінченко) написаний саме ним, що перший підпис, який стоїть під адресою, належить теж йому, Б. Грінченку. Він, же, до речі, здійснив у 90-х роках і спробу перекласти дещо з І. Чавчавадзе українською мовою. Тож коли він наголошував: твори грузинського письменника дорогі «своєму народові і людськості», вони «промовляють до нашого серця так само, як і до серця Ваших земляків», то, без сумніву, мав на увазі передовсім власний досвід освоєння доробку ювіляра.

Одне слово, аж ніяк не скажеш, що в усій цій історії криються якісь проблеми. Все-бо гранично ясне: лист написав Б. Грінченко, а підписали його й інші чернігівці. Що ж до проблеми викривленої інтерпретації авторства названого документа, то вона, на жаль, існує насправжки. І, по-моєму, причина тут єдина: в уявленні ряду дослідників ця адреса, що з інтернаціоналістських засад уславлює спільність історичної долі грузинського та українського народів, в авторстві Грінченка, сказати б, «не звучить».

От і доречно, користаючись з нагоди 125-річчя від дня народження Бориса Дмитровича Грінченка (минає 9 грудня ц. р.), поставити питання: чому ж то й досі для декого з нас, дослідників, «не звучить» те, що пов'язує письменника зі світоглядною широтою, і навпаки — усе ще «звучать» «епітети», що здавен у співвіднесенні з Б. Грінченком набули негативного емоційного забарвлення? «Хуторянство», наприклад, «каганцювання», «просвітянство»...

Щоб розібратись у цьому, варто для початку зіставити дві групи відгуків про Б. Грінченка.

Одні з них належать найвидатнішим діячам української культури — сучасникам письменника. І. Франко, наприклад, адресуючи 1906 року Б. Грінченку слова «щирого признання» за його «славну літературну працю» (звертаємо увагу, що це вже майже підсумкова оцінка, дана Каменярем за чотири роки до Грінченкової смерті), писав: «Слідячи від перших Ваших виступів на літературне поле в «Світі» 1881 р[оку] за Вашою діяльністю, я мусив дивуватися Вашій енергії, витривалості в праці і широкому обсягові Ваших літературних та суспільних інтересів». І далі: «Сміліть, з якою Ви виступали не раз у справах, про які ніхто інший не важився заговорити, вказувала в Вас чоловіка, в якому, крім літературного таланту, був також публічний діяч. Розширення ж Вашої діяльності на поле наукове, на поле фольклору, літературної критики та язикознавства збуджувало мою найповнішу симпатію до Вас».

Ніскільки не сумнівався в неперехідній вартості зробленого Б. Грінченком і М. Коцюбинський, який у листі до М. Загірньої від 9 травня 1910 року (день

[1] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, спр. 32 569. Далі посилання на цей архів див. у тексті (в дужках зазначається номер фонду і справи).

похорону письменника) виводив таку «квінтесенцію» Грінченкових «робіт і днів»: «Нехай буде потіхою Вам, як і всій Україні, що він **був** серед нас, що його велика праця, його велика любов до народу не згинуть ніколи і в них він ще довго житиме серед вдячних нащадків».

Чи й такі факти. П. Грабовський з приводу можливого переїзду Б. Грінченка до Галичини писав своєму «дорогому та любимому братові», з яким не раз по-дружньому полемізував: «Се було б великою втратою для Російської України, де без Вас зовсім нікому буде працювати, бо патріотів багацько скрізь, а робітників чомусь не чути».

А. М. Лисенко з приводу незвичайної працьовитості Б. Грінченка сказав ще й так: здавалося, що цей діяч, «обвівши духовим зором Україну з краю в край, постеріг, зрозумів тяжке її, безпомічне становище — і вирішив оддати життя своє на службу їй, кинувшись самотужки обслуговувати потреби її духа... Таких невтомних, завзятих діячів, борців громадських, якого ми в особі Бориса Грінченка втеряли, в пантеоні українських писателів зазначити можна дуже небагато,— три, чотири та й годі. Великий хист, незвичайна витривалість у роботі, скрашені великою любов'ю до рідного краю».

Подібні високі оцінки були, слід особливо наголосити, **одностайними** у відгуках найбільших творців української культури. Для кожного з них (також і для Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Павлика, М. Кропивницького, М. Заньковецької, І. Труша, Лесі Українки, В. Стефаника, В. Гнатюка, О. Кобилянської, А. Кримського, А. Тесленка) було **аксіомою** те, що слід, полишений Б. Грінченком, глибокий і неперебутній.

Та ось характеристики зовсім іншого роду, що не лише претендували на істинність, але й, як знаємо, на дуже тривалий час (власне, на всю добу сталінізму) повністю відтіснили і щонайменший «позитив» стосовно Б. Грінченка. З погляду, скажімо, В. Коряка, автора «Нарису історії української літератури» (Харків, 1927; нагадаємо, що ця книга, як і «Українська література. Конспект» цього ж автора, видавалася за неабиякий здобуток саме марксистського літературознавства; саме за нею у ті роки **вчилися** старшокласники та студенти й **переучувалися** викладачі), всі твори, що належали Грінченкові, «не варті доброго слова»,— цікаві вони були хіба що для «провінціальних панночок і національно свідомої інтелігентської молоді», багатьох представників якої ті писання, мовляв, одвернули «з соціалістичного на націоналістичний шлях». Прикметно, що цей критик не бачив навіть найменших винятків з-поміж багатого доробку письменника. Прагнучи не полишити від нього й найменшого сліду, він виніс такий безапеляційний вирок: навіть кращі його повісті «є просто просвітянською тенденційністю, спотворенням дійсності во славу шовінізмові».

Чи сказав хто-небудь про Б. Грінченка ще в'їдливіше, ще дошкульніше? Здається, декому це вдалося. Наприклад, Ст. Рудниченкові, чия, видана 1931 року, книжка «Борис Грінченко» стала вже своєрідним завершенням «процедури» знищення письменника. Грінченкова «кандидатура» знадобилася цьому авторові для ілюстрації того, **як** треба «одвіювати» — «як непотрібне сміття» — «шкідливі елементи старої культури». Саме в Б. Грінченка, на втіху критикові, «шкідливим» виявилося буквально **все:** поезії, оповідання, повісті, п'єси. Все те, мовляв, «знижувалося» письменником до «смаку глитая та тупоголового міщанина», все відігравало «контрреволюційну роль». З'явився з-під пера «дослідника» і новий вбивчий «термін» — грінченківщина, на означення явища, яке «перешкоджає нашому радянському будівництву».

Не будемо затримуватися на тому, як саме дійшло до подібної аберації, з приводу якої О. Білецький зауважував: «Сумно писати про це, «але розказувати треба», як казав Шевченко, щоб наші читачі бачили, як під прапором марксизму колись діяв антиісторичний, антимарксистський підхід до оцінки явищ мистецтва і громадського життя». Зауважимо лише коротко, що волею лихих обставин Б. Грінченко, кришталево чесний діяч загальнодемократичної орієнтації, став жертвою двох антинаукових сил, які заповзялися поцінувати його діяльність,— буржуазно-націоналістичної та вульгарно-соціологічної. Чим вище підносили письменника на свій щит представники першої з них, тим старанніше та брутальніше, не полишаючи і найменшого живого пагінця від його творчості, змішували її з багном критики-ортодокси, що їх так рясно висіялося у нас в другій половині 20-х — у 30-і роки.

Спрямовуючи на творчість та й саме ім'я письменника надзвичайно потужну, просто дику в своїй несправедливості силу нищення, критики вульгарно-соціологічного вишколу, звичайно ж, пам'ятали слова С. Єфремова, сказані ще 1919 р.: «Ім'я Грінченка стало для нас стягом...» — і били по стязі — «ворожому», ясна річ, стягові... Парадоксально, але факт: для процесу знешкодження сама творчість письменника виявилася зайвою. І зрозуміло чому: аналіз останньої потребував і вміння, і розсудливості, й некваплівості, а тут же вимагалася разова, швидкісна дія, коли натомість науковому сумлінню на перший план виходить саме потреба в штемпелі, таврі.

Така, коротко, історія, що належить до числа тих, які по-особливому вражають жорстокістю, несправедливістю розправи, вчиненої з митцем, чия постать у будь-якої цивілізованої нації була б, без сумніву, оточена всенародною шаною. Ми звернулися до цієї історії, аби читач переконався, як далеко зайшло спотворення оригіналу Б. Грінченка в минулі роки та скільки злісних міфів-наклепів накинуто було на його особистість. Казав той же О. Білецький, що в результаті подібного «вивчення» — за коряківсько-рудниченківською методою — Б. Грінченко перетворився не лише у нікчемність, а й у нікчемність шкідливу і, по суті, перестав існувати як явище української культури...

Мусимо й сьогодні розбиратися: чи остаточно звільнений нині письменник від усього того вульгарно-соціологічного намулу, чи канули в небуття всі міфи і міфенята, у вигадуванні яких так відзначилися псевдо-

марксистські критики минулих десятиріч? Впевнено можна стверджувати, що рецидиви несправедливих оцінок, які давалися письменнику, заявляють про себе й понині, а деякі питання просто ще не робилися предметом більш-менш поглибленого вивчення. Та й інерція існування витвореної вульгаризаторами презумпції провини літератора в тих чи тих «гріхах» все ще дається взнаки.

Взяти хоча б поширені підозри в так званому Грінченковому «каганцюванні», що розцінюється як синонім дрімучого провінціоналізму й хуторянства. Так, «каганцювати» Б. Грінченку й справді доводилося, тільки не у в'їдливо-негативному «метафоричному» значенні того слова, а, що називається, у прямому: при світлі каганця (гасової лампи) письменник та його дружина впродовж багатьох і багатьох місяців читали своїм слухачам-селянам найвидатніші твори української і світової класики, перевіряючи, як простий слухач ту класику сприймає.

М. Загірня залишила унікальний спогад про те, як «залпом», за шість з половиною годин, було прочитано в с. Олексіївці на Катеринославщині, де Б. Грінченко наприкінці 80-х — на початку 90-х років учителював, повість І. Франка «Захар Беркут».

У тому, що подібні читання впливали не лише на розвиток загальної культури селянської аудиторії, а й на її соціальне усвідомлення, переконують бодай дискусії з приводу драми Шіллера «Вільгельм Телль». Так, коли читець — Б. Грінченко — дійшов до місця, у якому Геслер повеліває кланятися його брилеві, один зі слухачів прокоментував це таким чином: «А каже ж, було, Ш. (прізвище місцевого управителя економії. — **Примітка Б. Грінченка):** палку поставлю і слухайсь, бо то все одно, що я». «Читання викликало надзвичайний інтерес, і всі обороняли Телля». (Промовистий, до речі, факт: більшість дорослих слухачів Б. Грінченка, як і немало його учнів, зробилися 1905 року активними учасниками революційних подій.)

Бували у роки «каганцювання» (вимушеного, звичайно, адже не вина Б. Грінченка в тому, що, кажучи словами М. Павлика, йому доводилося сидіти в глухому куті глухого царства, бути одним з атомів, на які залишалася розпорошеною дожовтнева українська література) й випадки, коли лекту́ру для народного читача письменник поповнював у саморобний спосіб: переписував, як сам згадував, деякі твори «друкованими літерами, заводив в оправу та й пускав на читання». Варто навести зміст однієї з таких рукописних книжок — збірника «Квітка». Це — твори Т. Шевченка, Я. Щоголіва, Р. Бернса, М. Лермонтова, О. Пушкіна...

Саме методом перевірки того, як той або інший твір сприймає простий слухач, Б. Грінченко виробив винятково цікаві рекомендації п'єс для народного репертуару, де представлено не лише найвидатніші зразки класичної української драматургії, а й немало світових шедеврів. «Софоклову «Антігону» можна було б спробувати виставити»,— радить, наприклад, Б. Грінченко, адже «її простий і всім зрозумілий зміст та артистична цілість виконання дають змогу на таку спробу». А далі письменник зазначає, що з Шекспіра він «узяв би» «Короля Ліра» і «Макбета», з Мольєра — «Скупого» й «Тартюфа», з Лессінга — «Емілію Галотті» та «Натана Мудрого», з Шіллера — чи не всі його п'єси, з Ібсена — «Підпори громадянства» і «Ворог народу»... «Сей реєстр,— підсумував літератор,— міг би бути побільшений в кілька разів, коли б я рекомендував твори до читання». Що ж стосується випадків, коли ту чи ту річ неможливо виставити для простого глядача через сценічні труднощі, то, на думку Б. Грінченка, виправдано вдаватись і до певних скорочень,— мовляв, «ліпше показати народові хоч такого Шекспіра, ніж ніякого».

Вже з цього переконуємося, що ярлик «каганцювання» стосовно Б. Грінченка відбиває виключно фізичні умови існування, на які він був приречений. У духовному ж, світоглядному розумінні спостерігаємо цілком протилежне: повсякчасну націленість письменника на висоти вселюдської культури, його прагнення прилучити до здобутків останньої бодай ту аудиторію, на яку він мав змогу поширити свій вплив. Головне ж, у результаті всієї цієї роботи Б. Грінченко зібрав унікальний соціологічний, народознавчий матеріал, що ввійшов згодом до його знаменитої книги «Перед широким світом» (1907; з цього видання і взяті нами вищенаведені цитати). Яка, до речі, показова сама назва цієї першої в нашій культурі спроби дослідження соціології читача! «Перед широким світом», глибоко був переконаний письменник, не місце хуторянству, провінційній заскорузлості. Так, Б. Грінченко усе це чудово розумів, тож як тут не сказати, що в образливих шельмуваннях, які адресувалися йому вульгаризаторами, усе було поставлено з ніг на голову!

Не випадково, переконавшись із власної практики, як захоплено сприймають прості читачі Шевченка й Франка, Гоголя й Мільтона, Шіллера і Софокла, Б. Грінченко вступив у тривалу полеміку з прибічниками ліберально-народницького чтива «для народу». Якщо останній, стверджував він, бере близько до серця тих, кого щойно названо, то «чому б він не міг зрозуміти повістей Діккенса, В. Скотта, Бічер-Стоу, Еркмана-Шатріана, Віктора Гюго, Б. Б'єрнсона або хоч деяких драм Шекспіра, Ібсена, Гауптмана?»

Вже лише це риторичне запитання розвіює і ще один, підтримуваний до останніх часів міф, нібито Б. Грінченко був прибічником творення якоїсь спеціальної — низькосортної, невибагливої — літератури, що мала задовольняти нерозвиненого народного читача. Насправді ж, погляди письменника в цьому питанні — прямо протилежні тим, які йому вульгаризаторами накидалися. «Предполагается,— писав він, наприклад, у праці «Земские книжные склады» (1895) про т. зв. лубочну літературу,— что этими... крохами обрывочных сведений можно утолить умственный голод народа. А между тем этот народ читает и Мильтона, и Шевченко, и Гоголя... Он хочет как раз той же литературы, какая существует для всего образованного мира».

Парадоксально, що на карб Б. Грінченку не раз ставилося народне видавництво

(правда, видавців — редакторів, коректорів, навіть бухгалтерів було лише двоє: письменник і його дружина), засноване ним у 90-х роках у Чернігові. Он-бо як «відшмагав» його у праці «Коцюбинський — художник слова» (1964) відомий дослідник П. Й. Колесник: Грінченко, мовляв, керувався образливою, фальшивою ідеєю видання літератури «для слуг»!..

Та, на щастя, подібні інкримінації стосовно цього першого на Україні народного видавництва спростовуються враз, як тільки глянемо на самий список тих сорока п'яти видань (це вже — ціла бібліотека), що їх вдалося випустити Б. Грінченку в умовах жорстоких цензурних утисків. Це — твори Т. Шевченка, «Приказки» Є. Гребінки, «Побратим» і «Хто винен?» Ю. Федьковича, «Байки» Л. Глібова, оповідання та вірші самого Б. Грінченка, збірки творів класиків української літератури «Криничка» і «Вірна пара та інше», збірка пісень «Живі струни», збірка «Думи кобзарські», оповідання М. Загірньої «Орлеанська дівчина Жанна д'Арк» і «Як вигадано машиною їздити» (про Стефенсона), ряд книжечок, що знайомили з життям інших народів (наприклад, туркменів), зі способом порятунку від епідемічних хвороб (чи не в цього роду виданнях дехто запримітив образливість для «слуг»?) тощо. Крізь цензурні рогатки письменник провів навіть збірку П. Грабовського «Кобза», що стала одним з найкращих видань чернігівського серіалу.

Зауважимо, що для достатньо повної оцінки видавництва важать не лише випущені Б. Грінченком речі, а й ті, які, незважаючи на його відчайдушні «оборонні» зусилля («до міністра і навіть до царя» треба доходити, як навчав він М. Коцюбинського), не були дозволені цензурою (всього за 1894—1899 роки — 29 рукописів). Це — балади Т. Шевченка і життєпис А. Лінкольна, переклади «Марії Стюарт» Шіллера і «Диких лебедів» Г. Андерсена, збірка російських народних казок «З лиха і добро буває», оповідання про фіннів «Гарний народ»...

Як переконуємося, видавничі заходи Б. Грінченка, що являли собою своєрідне продовження його **педагогічної** діяльності («хотів би я,— зізнавався він,— написати стільки книжок для народу.., щоб з них міг читач здобути елементарну загальну освіту»), означали незмірно більше, ніж випуск книжок для народного читання. Була це, по суті, відчайдушна і, як бачимо, таки небезуспішна боротьба письменника за волю і престиж українського слова, за зняття з нього заборон. Не можна при цьому не звернути увагу, як наполегливо «стукав» Б. Грінченко саме у ті «двері», які особливо міцно тримала закритими цензура. Йдеться про його боротьбу за видання перекладів з інших літератур, творів для дітей, науково-популярних розвідок українською мовою. Змушений у своїх виданнях не виходити за межі «заклятого місця», в яке заточив українське слово циркуляр 1876 року, письменник виявляв при цьому велику винахідливість. Скажімо, оскільки дозволені цензурою рукописи скорочувати не заборонялося, він, щоб «розчинити» соціальні мотиви в тій чи тій збірці, зумисне наповнював її невибагливими, здебільшого любовними творами, які потім при публікації свідомо вилучалися. Практикувалася також система подачі рукописів з різних місць і від різних людей у сподіванні, що таки десь рукопис «проскочить». Так, безневинна переробка «Робінзона Крузо» Д. Дефо, що стала, між іншим, першою книжкою, з якою самостійно спізнався малий Максим Рильський, «проскочила» цензуру лише за п'ятим «заходом»...

Нехай би цей, останній факт послужив символом того, в яких брутальних, диких умовах велася у часи Б. Грінченка боротьба за видання і популяризацію світової класики! Те, що письменник турбувався, аби якомога більша кількість художніх творів була зрозумілою народові,— істина, та не менш істинними були й такі письменникові заяви: «Перша книга, котру я дав би своїй дитині в руки, якби вона змогла її зрозуміти,— були б Шіллерові твори»[2]. Або: «А я все Іліадою «впиваюсь»[3]. Або: «Фауст» — це твір, котрий ніколи не вмре, поки житимуть люде, бо в основу його положив поет довічні філософські питання» (III, 40 848, лист до І. Зозулі від 7.VIII.1886 року). Або: «Повість Пушкіна «Капитанская дочь»... — твір коли не геніальний, то у всякому разі великої вартості» (там само). Або про творчість Г. Гейне (відома й невелика блискуча стаття Б. Грінченка «Двоє рідних», де німецький поет порівнюється з Т. Шевченком): «Мушу сказати, що його значення, яко руйновця старої сентиментальної школи незмірно велике не тільки для німецької, але й для других літератур» (там само). Або, нарешті, про своє захоплення Шекспіром: «Цікаво знати, скільки постатів у Шекспірових драмах? Там так багато людей і такі вони неоднакові, що можна тільки вражатися тій поетичній силі, яка дозволяла Шекспірові індивідуалізувати таку силу окремих обличчів. А втім... на світі людей все ж більше, ніж у Шекспіра. А через те — не вгашаймо духа і робімо своє!» (III, 42 136; лист до М. Загірньої від 27.VI.1899 року).

Скільки подібних свідчень, здебільшого невідомих навіть дослідникам, зберігає архів Б. Грінченка! Ось бодай ще й такі яскраві документи, що увиразнюють широту естетичних обріїв письменника: складена ним програма самоосвіти своєї дочки Насті, де якнайповніше представлена українська, російська та світова класика, а також каталог власної його книгозбірні, який фототипічним способом виходить нині у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР до ювілею. Достоту з глибини переконань зродилося у Б. Грінченка майже афористичне формулювання: «Та всяка справа культурна тільки тоді буває певна і міцна, коли вона... зростаючи на рідному грунті, живиться живущим духом з великої скарбниці духовних здобутків народів усього світу»[4]!

Не випадково письменник так наполегливо закликав «кожного, хто знає чужоземні мови і вміє писати», перекладати з світових літератур. «Чи перекладаєте далі

[2] Із щоденників Бориса Грінченка. — Жовтень, 1970, № 1, с. 117.

[3] Там само, с. 118.

[4] Грінченко Б. Твори в двох томах, т. 2. — К., 1963, с. 588.

«Шах-наме»? — запитує він, наприклад, А. Кримського у листі від 3.II.1897 року. — Не кидайте, конче не кидайте сього діла, дайте ціле! За се Вам велика дяка буде»[5]. Аналогічний заклик звертав літератор до українських письменників і в своїх публіцистичних виступах. Як переконував він, обсяг ідей, що посувають наперед людськість, не вичерпується межами минулого й сьогочасного життя рідного народу, а тому — «не ограничивайтесь... одной украинской литературой, а дайте ему (народу. — **А. П.**) много, много украинских переводов из мировой сокровищницы»[6].

...Слід підкреслити: увага до літературних набутків інших народів органічно випливала з іншої, не менш важливої риси Б. Грінченка — його душевної відкритості до кожного члена вселюдської сім'ї. Досить уважно придивитися — і переконаємося, що мало в кого з письменників того часу **так часто** зустрічаються акценти на потребі толерантності у ставленні до інших народів, на необхідності дружніх почуттів до них, як саме в Б. Грінченка. Щодо цього він по-особливому був уважний, непоступливий. Вкралося, скажімо, в уста однієї відомої письменниці зневажливе висловлювання про Марка Вовчка як про «нахабну кацапку» — і він негайно береться за перо, щоб присоромити цю нетактовність у спеціальній «Заяві», підписаній ним та його дружиною[7]. Надрукував І. Спілка (І. Зозуля) «народопросвітне» оповідання «Козача помста» — і Б. Грінченко обурюється, що не лише з вуст персонажів, а й самого автора сиплються на адресу турків лайливі слова (бусурмани, собаки тощо)[8]. Скористались недруги української культури тактичними промахами, допущеними ним самим у статті «Галицькі вірші», з якою, як відомо, полемізував І. Франко,— і він невідкладно публічно заявляє, що «ми не ворогуємо ні з поляками, ні з москалями, бо се наші найближчі родичі, наші слов'янські брати»[9].

Чи й інші приклади (наводити їх можна безліч): Грінченко гнівно засуджує «культурну Англію», яка «знищує благородних бурів», цих «лицарів свободи», до сліз переживає нещастя, що випали на долю Італії, щонайтеплішою повагою проймається до побратимів рідного народу — чехів, сербів, болгар, які дедалі впевненіше посідали «почесне місце в світовому концерті», пише перший в українській літературі твір на підтримку волелюбного кубинського народу — поему «Матільда Аграманте».

Так, усі ці часткові прояви обстоюваних Б. Грінченком принципів межинародного братання (отже, і найтіснішого єднання літератур), що окрилювали його заповітну мрію, аби і його рідний, український народ перестав бути «в общечеловеческой семье больным членом», а ввійшов «рівноправним товаришем у вселюдське товариство»,— неспростовні, очевидні. Однак — ще раз оглянемось назад — як підозріло не узгоджуються вони з безліч разів інкримінованими письменнику закидами зовсім іншого характеру — саме щодо буцімто наскрізної його пройнятості національною обмеженістю, ба навіть ворожнечею до російського народу та його культури. Згадаймо: під розпалюваним гарячою уявою пером деяких вульгарно-соціологічних критиків ця «особливість» Б. Грінченка набувала ледь не «зоологічних» форм; залучалися до цього «побивання» письменника й ті нечисленні авторитети, яким критики начебто «довіряли»,— передусім, П. Грабовський, відома стаття якого «Слівце на слівце» витлумачувалася вкрай однобоко.

Звичайно, критика Б. Грінченка П. Грабовським за фразу зі статті «Іван Левицький» (1894): «І що ж тепер дивного, що у нас знають таких щоденних літературних робітників московських, як Сибіряки, Решетникови, Потапенки, а не знають такого талана, як Левицький, не знають романів Мирного, оповідань Федьковичевих або Франкових»,— факт незаперечний. Однак, якщо це «свідомий вияв Б. Грінченком ідеології буржуазного націоналізму», в чому й досі не сумніваються деякі дослідники, то як у такому разі пояснити цілий ряд протилежних і, до того ж, цілком синхронних фактів? Той, наприклад, що 1892 року (в період своєрідного ідейного «розпуття») він закликав підвищувати рівень газети «Буковина» за допомогою перекладів з **російських** класиків? Або той, що буквально через три місяці після появи згаданої статті він виступив з поспіль позитивною рецензією на книжку В. Гаршина «Мулярі»?

Здавалося б, будучи послідовним у своєму «націоналістичному» ставленні до «Сибіряків, Решетникових, Потапенків», Б. Грінченко мусив би стверджувати, що українським читачам непотрібні й твори «Гаршиних». Натомість тон розмови цілком інший — критик з великою симпатією репрезентує Гаршина як «найталановитішого з сьогочасних молодих московських письменників», високо цінує «ту гарну народолюбну течію», представників якої він показав. «Галичани на такі оповідання повинні б звернути особливу увагу: серед їх ще мало справжнього демократизму та народолюбності»,— таким «непатріотичним» побажанням закінчується рецензія.

Хоч би скільки ми аналізували подібні «неконсеквентності», єдино слушний висновок напрошується сам по собі: всі з наявних у творчому доробку Б. Грінченка упереджених висловлювань про російську літературу на кшталт наведеного (одразу ж зауважу: «всі» — це якщо додати й окремі фрази з публіцистичних «Листів з України наддніпрянської», а більше, либонь, і нічого додавати) говорилися в полемічному запалі і диктувалися виключно почуттям глибокої національної образи за підневільне становище рідної культури, гнівним протестом проти шовіністичної політики царату. Згадується тут думка М. Рильського про те, що «гостре, боляче відчуття ображеної національної гідності ніяк не можна ототожнювати з свідомим націоналізмом»: «нельзя,— писав він у статті «Две повести Бориса Гринченка»,— не помнить об искрен-

[5] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, ф. 80, спр. 61.

[6] Гринченко Б. Читатели из народа о произведениях И. С. Левицкого. — Полтавщина, 1905, № 42.

[7] Зоря, 1982, ч. II, с. 220.

[8] Грінченко Б. Перед широким світом. — К., 1907, с. 213.

[9] Чайченко В. (Грінченко). Додаток до замітки «Галицькі вірші». — Зоря, 1891, ч. 24, с. 476.

нем уважении Гринченко к русской литературе и ее классикам, о его настойчивом стремлении приобщить украинскую читательскую общественность к мировой культуре».

Не випадково, до речі, під впливом критики П. Грабовського, а може, й поза нею, Б. Грінченко невдовзі уважніше приглянувся до творчості Ф. Решетникова та Д. Маміна-Сибіряка. «Підлипівці» першого він включив до програми для самоосвіти своєї доньки, а цілий ряд прозових мініатюр другого вмістив, поряд з дитячими оповіданнями Л. Толстого, у складеній ним читанці «Рідне слово».

Взагалі ж, мову про ставлення Б. Грінченка до російської літератури, як і про його перекладацьку діяльність, до якої ми підійшли, слід починати з того, що перші переклади російських письменників з'явилися у нього ще на світанку творчості. Так (наведемо лише окремі факти), у лютому-липні 1878 року він переклав вісім поезій у прозі І. Тургенєва, твори якого, як він зізнавався, були його настільними книгами. Це — «Розмова», «Старець», «Почуєш дурня суд», «Дурень», «Маруся», «Горобець», «Борщ», «Два богатирі». На взір цих «перлинок» письменник утверджував аналогічний жанр, названий ним «дрібничками», і в українській прозі: його мініатюри «Верби», «Вітер», «Ліс» та інші є тими ж поезіями в прозі.

Відомо, що з приводу публікації цих творів Б. Грінченко мав тривалу боротьбу з народовською газетою «Діло». Заявивши, що він згоден на безплатну публікацію своїх перекладів, у листі від 23.IV. 1885 року письменник повідомляв редакції: «Коли це буде надруковане, то, за згодою Вашою, не забарюсь прислати (нові) переклади Тургенєва (поезій в прозі і оповідань в «Записі стрільця»), Пушкіна (повість «Капітанська дочка») і других»[10]

Однак згоди письменник не одержав, і тому деякі його плани лишилися нездійсненими. Це стосується і творчості О. Кольцова, з приводу якої він 1885 року писав І. Зозулі: «Я, видишь ли, начал его переводить и думаю перевести всего» (III, 40 861). Нам відомі переклади лише двох віршів — «Селянинові думки» та «Гірка доля». У пізніші роки Б. Грінченко переклав ряд поезій О. Пушкіна («Чи йду майданами гучними», «Станси», фрагмент «Зимового вечора»), окремі твори О. Плєщеєва, А. Майкова, Я. Полонського, а 1907 року видав перекладені М. Загірньою оповідання М. Салтикова-Щедріна «Дикий пан» та «Як мужик двох генералів прогодував».

Особисті зв'язки мав Б. Грінченко з В. Короленком, чиє оповідання «Вогники» у власному перекладі він надрукував у збірнику «Досвітні огні» (1906), І. Буніним, котрий переклав деякі його поезії російською мовою, а на своїй збірці «Под открытым небом» поставив такий автограф: «Борису Дмитриевичу Гринченко в знак искреннего уважения от Ив. Бунина» (IV, 740), відомим російським поетом і перекладачем І. Бєлоусовим, з котрим у нього встановилася щира дружба.

З інтересом придивлявся Б. Грінченко й до нових талантів, що з'являлися в російському письменстві. «Треба буде всього Горького прочитати»,— ділився він намірами в листі до дружини від 28.XII.1901 року (III, 44 323). Зрештою, любов до російських класиків супроводжувала Б. Грінченка до останніх днів його життя. «Останнє, що ми прочитали, була «Каштанка» Чехова — він дуже любив це оповідання»,— згадувала М. Загірня вже про останні дні свого чоловіка.

Осмислюючи роль російського письменства, Б. Грінченко прийшов до принципово важливого висновку: переклади «Тургенева, Некрасова, Лермонтова... и др. вводили ее (українську літературу. — **А. П.**) в круг европейских литератур». Ось чому, аналізуючи у 900-х роках свої позиції в згаданих «Листах з України наддніпрянської», він чесно та самокритично відзначив і «вредные стороны» започаткованої колись дискусії з М. Драгомановим, і в першу чергу,— «толчение воды по поводу соверш[енно] ясных вещей, напр[имер] — о полезности изучения рус[ской] лит[ературы]» (I, 31 455).

Варто згадати, нарешті, і такий факт. 1902 року Б. Грінченко виступив зі статтею «Москалі» про «москалефіла», у якій піддав нищівній критиці книжку якогось Вергуна «Червоннорусские отзвуки», видану 1901 року у Львові. Прагнучи «протягти» в Галичину ідеї «православія», «самодержавія», «народності», цей реакціонер завзято вихваляв самодержавну дійсність, оспівував «наш век русскославянский» і навіть безсоромно «підтягував» себе до класиків російського письменства. Антинародні домагання новоявленого «класика» глибоко обурили Б. Грінченка. «Нам, російським українцям,— з гнівом відповідав він реакціонерам,— що знають російську літературу й мову і виробили свій літературний смак між іншим і на кращих творах російських першорядних письменників, одразу було видно, яка злиденна нікчемність ота писанина Вергуна»[11].

Цими словами письменник засвідчив і свою повагу до передової російської літератури, й розуміння великого благодатного впливу, який вона справляла на розвиток українського письменства.

З широких світоглядних позицій осмислював Б. Грінченко й зв'язки рідного письменства з іншими літературами світу. Він не лише перекладав з ряду літератур, а й вважався авторитетним знавцем цієї справи. Що це так, засвідчує бодай такий факт: маловідомий сьогодні літератор І. Липа пропонував у 1894 році Б. Грінченку, аби той взяв на себе координуючу функцію щодо здійснення перекладів українськими літераторами. Мовляв, «тут треба такої людини, щоб у неї уся література була, як на долоні... словом, треба Чайченка» (III, 38 459).

За спогадами друзів, Б. Грінченко «вільно обертався» з рядом слов'янських мов, німецькою, французькою. В останні роки він активно вчив мову італійську (навіть укладав українсько-італійський словник) та мав намір — вже заради того, аби в оригіналі читати Ібсена, творчість якого дуже любив,

[10] Возняк М. З перших років письменської діяльності Б. Грінченка. — Літературно-науковий вісник, 1926, кн. 5, с. 65.

[11] Літературно-науковий вісник, 1902, т. XVII, кн. 3, с. 181.

вивчити норвезьку. Мав він і особисті зв'язки з деякими представниками інонаціональних літератур — листувався з відомим чеським літератором Ф. Ржегоржем і перекладачем Ф. Главачеком. Усе це засвідчує, що перекладацькі зацікавлення письменника були сталими, професійними. Особливо приваблювали його класики німецької літератури Шіллер і Гейне. З творів першого, котрого він ніжно називав «коханим німцем», Б. Грінченко переклав драми «Вільгельм Телль» і «Марія Стюарт», «Як землю ділено», а також почав перекладати «Дона Карлоса»; другий, котрого письменник називав «одним з найбільших ліриків у світовій літературі і одним з найпалкіших літературних борців за визволення знедолених», представлений кількома десятками поезій, в т. ч. знаменитим циклом «Північне море». Ще з німецької літератури упродовж усього життя цікавив Б. Грінченка Гете, чия балада «Лісовий цар» у відтворенні письменника справедливо вважається однією з вершин українського дожовтневого перекладацтва. Крім «Лісового царя», письменник переклав з Гете «Наслідування античних форм» та здійснив спробу (незакінчену) відтворити по-українськи найвидатнішу його річ — «Фауст». Кількома творами представлені в перекладацькому доробку Б. Грінченка також Гюго (суголосно подіям революції 1905 року прозвучала його гнівна інвектива «Служба в церкві 1-го січня 1852 р.»), Байрон, Топеліус[12]...

Особливо бурхливу перекладацько-видавничу діяльність Б. Грінченко розвинув в останні роки життя, коли в умовах цензурних полегшень очолювана ним «Просвіта» видала цілу бібліотеку творів світової літератури. Не може не захоплювати те, що творцем цієї бібліотеки був зовсім невеличкий гурт ентузіастів — це, в першу чергу, сам Б. Грінченко, його дружина й дочка. Ось **неповний** перелік творів, які були перекладені цією напрочуд дружною родиною (в усіх випадках Б. Грінченко здійснював редагування перекладів): «Візник Геншель» і «Перед сходом сонця» Г. Гауптмана, «У золотих кайданах» О. Мірбо, «Рідний край» В. Сарду, «Забавки» А. Шніцлера — переклади Б. Грінченка; «Серце» С. Амічіса — переклад Б. і М. Грінченків: «Підпори громадянства», «Ворог народу», «Примари», «Нора» Г. Ібсена, «Мірандоліна» К. Гольдоні, «Казки» Г. Андерсена, «Пригоди Тома Сойєра» і «Пригоди Гека Фінна» М. Твена — переклади М. Загірньої; «Гедда Габлер», «Жінка з моря», «Росмерсгольм» Г. Ібсена, «Дочка Ліліт» А. Франса, «Мрії та сни» О. Шрейнера, «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана, «Анатоль Франс» Г. Брандеса — переклади Насті Грінченко...

Те, що з-поміж цього вражаюче великого списку перекладів (а здійснені вони були всього за якихось три-чотири роки) так щедро представлена драматургія, дістає своє пояснення у листі Б. Грінченка до Панаса Мирного від 3.III.1908 року: «Що наше письменство треба збагачувати перекладами кращих творів світових письменників,— про це нема що й казати. Так саме цілком зрозуміло, що нашому театрові треба дати якомога швидше світовий репертуар, щоб театр цей, ставши нарешті на той грунт, на якому стоять театри інших народів, міг розвитися в повній мірі і зробитися рівноправним членом у великій сім'ї національних театрів світу. Оці дві причини найбільше й примусили мене подбати про переклади драм»[13]. Такий один з виявів того «просвітянства», в якому не раз звинувачували письменника.

Зазначимо, нарешті, що з погляду сучасних дослідників перекладацької справи, «проникнення Грінченка в світ інонаціональних літератур було надзвичайно глибоким і творчим», тим більше, що в його особі «щасливо поєдналися необхідні для перекладача риси: знання мови оригіналу, бездоганне володіння художніми багатствами української мови, поетичний талант, широка ерудиція філолога та літературознавця, акуратність і висока культура праці»[14].

Характеризуючи особистість Б. Грінченка, один із його сучасників знайшов для нього поетичне порівняння: він — немов ліванський кедр, що височів над рідним краєм. Налітали на нього вітри, шарпали зусібіч, прагнули скинути з вершини, але він, міцно прорісши корінням у кам'янистий грунт, хоч би там що було, тримався.

У прикладанні до заповненого цілком конкретною, прозово-повсякденною працею шляху Б. Грінченка подібна аналогія видається надто романтичною, та слушність у ній є. Як і той ліванський кедр, письменник почувався вартовим свого краю — його духовності, культури (був у нього і такий псевдонім — Вартовий), а вершини потребував уже тому, щоб мати змогу охоплювати своїм зором всю-всю рідну Україну.

Як пересвідчуємося, уважний погляд Б. Грінченка охоплював і світове письменство, до засвоєння досвіду якого та до контактів з яким він повсякчас закликав рідну літературу. Ясна річ, що цей наш висновок аж ніяк не узгоджується з отими згадуваними міфами й міфенятами, які заступали образ письменника до останнього часу. Та згодьмося: вони, ті міфи і міфенята, на те й з'являються, щоб за якийсь час зникнути.

[12] З приводу казки останнього «Верба і зірка», виданої 1890 року під криптонімом З. Т., цікаву примітку дав Б. Грінченко у книзі «Перед широким світом»: «Се властиво казка Захарії Топеліуса «Береза й зірка», та тільки що тоді не можна було видавати перекладів, то я, перекладаючи, мусив з'українити трохи обставини і пустити її як оригінальний твір якогось З. Т.».

[13] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, ф. 5, спр. 553.

[14] Бондаренко Н. Б. Д. Грінченко — перекладач. — Всесвіт, 1965, № 12, с. 70.

Погрібний Анатолій Григорович (нар. 1942 р.) — доктор філологічних наук, професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, автор книжок «Художній конфлікт і розвиток сучасної радянської прози» (1981), «Осягнення сутності» (1985), «Яків Щоголів» (1986), «Олесь Гончар» (1987), «Борис Грінченко» (1988) та багатьох статей у всесоюзній і республіканській періодиці.

Ярослав ГНАТІВ,
Роман ГОРАК

ЧОМУ «РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ» НАРОДИЛАСЯ НА БЕРЕГАХ ДУНАЮ?

Коли у червні 1837 року Венедикт Левицький, котрий очолював слідство, вчинене з приводу виходу «Русалки Дністрової», запитав у Якова Головацького, чому упорядники «вищеназваної та вищеіменованої» книжки не надрукували її у Львові, або деінде на території «королівства Галіції і Лодомерії», тобто Галичини, то почув на диво просту і переконливу відповідь: видати альманах у Будимі коштувало набагато дешевше. Звичайно, згоджувався Яків Головацький з думкою Венедикта Левицького, якого в університеті студенти та викладачі між собою звали Беньом-моралістом (він не тільки читав доволі нудні лекції з богословської моралі, а й усім і всюди давав настанови і поради), таку книжку як «Русалка...» варто було б випустити у Львові, але даний захід виявився не по кишені бідним семінаристам. Може, якось іншим разом...

Останні слова Якова Головацького, хоч і були занотовані префектом Ільницьким, котрий вів протоколи допиту, залишились у чернетці, не увійшовши до офіційного звіту слідства, складеного для консисторії.

Венедикт Левицький до цього питання більше не повертався, інша справа — пізніші дослідники. Вони перш за все підрахували, що вартість друку подібної книжки у Будапешті була не нижча, а навіть вища, ніж у Львові. Хіба що упорядники, не маючи жодного досвіду у видавничій справі, помилились у розрахунках, отож Маркіян Шашкевич і мусив звернутися по допомогу до Тадея Василевського. Власник Підлісся та Княжого, де народились Маркіянові брати й сестри, де жив батько, а тепер при швагрові залишилася мати, Василевський обіймав високі посади при губернії і деякий час очолював станову репрезентацію у сеймі. А проте вільних грошей під рукою не мав, був недужий і в допомозі відмовив.

Сталося так, що напередодні виходу «Русалки...» помер адвокат Нападієвич, котрий обіцяв Шашкевичу фінансову підтримку... Отож довелося йти до дядька Захара Авдиковського, тодішнього управителя шпиталю при костьолі святого Лазаря. Маркіян просив дозволу взяти так звані посагові гроші, які належали йому та двоюрідному брату Івану Авдиковському і зберігалися в дядька Захара, Маркіянового опікуна по смерті батька. Захар гроші дав... Решту вніс, як видно з протоколів допиту, Микола Верещинський, директор гімназії у Коломиї.

Не відомо достеменно, чому Шашкевич та його друзі не скористалися послугами друкарні Ставропігійського інституту у Львові, або послугами друкарні Францішека Піллера. Саме тут 1833 року Вацлав Залєський видав «Пісні польські і руські люду галицького» разом з нотами до тих пісень, які записав відомий композитор і скрипаль Кароль Ліпінський. У 1835 році в цій же друкарні вийшли «Образцы чистописанія» Якова Нероновича, котрий працював дяком при Успенській церкві і був одним з небагатьох на той час людей, що добре знали церковнослов'янську мову. «Образцы чистописанія» вийшли дивовижно малим тиражем, і про них, певно, взагалі забули б, якби не Іван Левицький, який у своїй «Галицько-руській бібліографії» зазначив, що книжка Якова Нероновича була надрукована цивільним шрифтом.

Отже, якщо вже Шашкевич хотів друкувати свою книжку не церковнослов'янськими буквами, а цивільними, то міг це зробити у друкарні Францішека Піллера, а не везти рукопис аж на береги Дунаю.

Дехто з дослідників вважав, що «Русалку Дністровую» можна було надрукувати у Перемишлі. У тутешній друкарні, створеній зусиллями єпископа Івана Снігурського, українською мовою видавалися підручники, спеціальна література просвітянського характеру для народу з питань гігієни, економіки, санітарії, права і т. д., а також твори красного письменства. Саме тут були надруковані Шашкевичеві «Голос галичан...» та «Азбука і абецадло». І все це — безкоштовно. Щоб покрити витрати друкарні, а разом з нею дяковчительського інституту, Снігурський придбав село Кальварію. Невідомо з яких міркувань «Руська трійця» не скористалася з цієї можливості...

1887 року, на 50-і роковини виходу «Русалки...», опублікував свої спогади Яків Головацький. Він давно вже покинув королівство Галіції і Лодомерії, проміняв одноголового австрійського орла на двоголового царського і жив у Вільно, давно розкаявся у «помилках молодості», став запеклим москвофілом і щирим другом царської родини. У спогадах Головацький торкнувся також питання, котре так цікавило дослідників. «На протязі 1835 і 36 року,— писав він,— я листувався з моїм другом із Пешта Георгієм Петровичем, сербським патріотом і літератором. Він обіцяв мені зайнятись надрукуванням і коректурою збірника творів у сербській Будимській типографії по дозволу будимської цензури. В Угорщині цензура була свобідніша від

львівської, і ми припускали, обійшовши останню, пустити готову книжку нашу в публіку». Таким чином, твердив Яків Головацький у 1887 році, в тому, що книжка вийшла аж у Будапешті, була винна тільки львівська цензура. Небезпідставна думка. Адже коли 1834 року Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький задумали у Львові надрукувати невеличку збірку, аналогічну пізнішій «Русалці...», під назвою «Зоря», нараз виявилося, що в цензурному комітеті ніхто не знав мови, якою написано збірку, а тому довелося відправити рукопис аж у Відень! Потрібних фахівців і тут не знайшлося, тож нещасний рукопис помандрував назад у Львів з резолюцією: звернутися до Венедикта Левицького. «Великий мораліст» був вірний своїм принципам: рахуючи, що семінаристам варто більше дбати про науку, а не про вірші (до того ж світські), він висловився проти друкування збірки. І хоча Левицький виступав лише в ролі дорадника, офіційна цензура його підтримала.

Хто ж заховався за спиною «мораліста»? На той час цензурний комітет складався з головного ревізора Карла Келлера, завідуючого університетською бібліотекою, Телесфора фон Брохструппа, який одночасно працював ще й головним картографом та геометром при львівському магістраті, і канцеліста Франца Гаймеля. Очолював комітет Келлер. «Чистокровний» німець, одружений з полячкою, Карл Келлер брехав, коли казав, що не знає української мови. Адже саме він підписав до друку «Пісні польські і руські...» Вацлава Залєського, а також «Руськоє весілє» Йосифа Лозинського. Щоправда, в обох випадках український текст передавався за допомогою латинської абетки. Кирилицю пан Келлер категорично заперечував, пояснюючи свої вчинки стосовно заборони українських видань тим, що українців взагалі нема і не може бути, а відповідно не може бути й української літератури. Доповнюючи портрет головного цензора, зазначимо, що Келлер був причетний до арешту директора бібліотеки Оссолінських Кароля Слотвінського — за підпільне видання польських революційних пісень, а також за те, що давав притулок підпільним революційним гурткам.

Але 1835 року місце Келлера заступив Філіп фон Ешеріх, декан філософського факультету Львівського університету, тонкий політик, який дуже точно відчув зміну цензурної ситуації в Галичині. У нових умовах цісар був не від того, щоб українська література до певної міри розвивалася, і це тонко відчув фон Ешеріх. Новий цензор без зволікань дає дозвіл на друкування «Голосу галичан...» Маркіяна Шашкевича, а також «Азбуки і абецадла». Не залежалась і «Слеза на гробі...» Миколи Устияновича, що на початку травня 1836 року виходить окремою книжечкою у друкарні Ставропігійського інституту. Фон Ешеріх чудово знав українську мову. Він навіть повиправляв помилки в тексті вірша, які через необачність допустив Микола Устиянович.

Таким чином, цензура у Львові 1837 року не чинила б ніяких перепон, коли б Маркіян Шашкевич приніс їй рукопис «Русалки...».

Отут варто перейти до третього твердження, котре було висловлене цілком компетентною особою відразу після видання «Русалки Дністрової». «Вагилевич і його друг надрукували книжечку РУСАЛКА (Збірка малоруських народних пісень тощо) в Офені (Будим в Угорщині), що принесло їм багато неприємностей, хоча вони цілком невинні. У Львові для русинів не хочуть допустити цивільного шрифту, хоча серби ним в Угорщині друкують! Інший злочин полягає в тому, що видавці прибрали собі поганські імена: Далібор Вагилевич, Ярослав Головацький і т. д. Вони пишуть, що книжка має бути там забороненою (ми її тут ще не маємо), і бідні юні семінаристи через це мусять багато терпіти». Це із листа, що його писав Павел Йозеф Шафарик до Михайла Погодіна в липні 1837 року. Отже, Шафарик вважав, що «Руська трійця» прагнула опублікувати свою книжку не кириличними старослов'янськими літерами, від яких тхнуло церковщиною, а нормальним цивільним шрифтом, як це вже давно, ще за життя Петра Першого, робили в Росії, публікуючи світську літературу «гражданкою», і як це з 1825 року почали робити серби. Однак цього дуже вже не хотілося верховній церковній святоюрській владі, бо тоді світська українська література відокремлювалася і остаточно виходила з-під її контролю. У цьому питанні церква була непохитна і воювала, як могла, із цивільним шрифтом ще багато років після виходу «Русалки Дністрової». Коли у 1839 році Антін Любич-Могильницький надрукував один із своїх панегіриків, присвячений високій цісарсько-королівській особі, цивільним шрифтом, то розгніваний митрополит Михайло Левицький «заарештував» цей вірш аж на два роки. Причина? Ніяких цивільних шрифтів!

Цивільних літер «не бажав собі» і сам цісарсько-королівський уряд, бо рахував, що тоді галицькі українці матимуть шрифт, ідентичний з російським світським шрифтом: чого доброго, начитавшись російської літератури, захочуть виковзнути з-під корони Габсбургів!..

І вже категорично проти цивільних українських літер виступили «доброзичливці» з шляхетського табору. Русини, твердила шляхта,— суцільна безграмотна маса, друковані видання призначені для людей освічених, а освічені люди читають латинку. Логіка залізна. Вже починаючи з передмови до збірника «Пісні польські і руські...» Вацлава Залєського, його ж статей у додатку до щоденної польської «Газети львувскей» під назвою «Розмаїтощі» постійно проводилася думка про те, що українська література не має права на самостійне існування, як і не має права на цивільний шрифт. Навіть через двадцять років питання про «недоречність української літератури» знову спливло на поверхню «завдяки» Платону Костецькому — і це вже на той час, коли українська література мала «Кобзаря» Шевченка та «Русалку Дністровую»!

Лист Павла Йозефа Шафарика до Михайла Погодіна був опублікований у Москві 1880 року і став відомий першим дослідникам творчості Шашкевича, зокрема тодішньому студентові третього курсу Львівського університету Володимиру Коцовському, котрому студентська громада доручила ви-

Будапешт, площа Андраша Хесса, 4. У цьому будинку друкувалася «Русалка Дністровая».

друкувати окремим виданням твори Маркіяна Шашкевича і написати до них передмову. Версія Шафарика видалась Коцовському найбільш логічною. А проте публікація Іваном Левицьким своєї бібліографії, в якій зазначено, що ще за два роки до виходу «Русалки Дністрової» у Львові був цивільний шрифт, змусила багатьох дослідників піддати сумніву думки Шафарика. Справді, якщо «Образцы чистописанія» були друковані цивільним шрифтом у Піллера, то упорядники «Русалки...» могли свою книжку видати тут-таки, не везти її аж до Будапешта. Певно, мав рацію Яків Головацький. Та й як йому не вірити, коли він сам видавав «Русалку...».

...Після довгих і ретельних пошуків вдалося віднайти «Образцы чистописанія» Якова Нероновича. З першого погляду розумієш, що сперечальники цієї книжки не бачили. І справді — раритет серед раритетів! Книжку дійсно видано у Піллера, тобто у відомому львівському видавництві, але не в друкарні, а в... літографії! «Образцы...» мають всього сім сторінок, включаючи титульну. Тут наведено зразки великих і малих прописних літер, приклади «чистописанія», а також різні древні письмена. Лише заголовок на титульній сторінці нагадує друкований шрифт, а проте тільки нагадує. Відоме й ім'я літографа, талановитого художника Йосифа Вагенера.

Кілька десятків примірників «Образцов чистописанія» аж ніяк не можуть вважатися друкованим виданням, цивільними літерами тут і не пахло. У Львові такі літери з'явилися пізніше, 1839 року.

Унікальні літографічні камені з нанесеними Вагенером гравюрами довгий час зберігалися у робітні Львівського художнього фонду і лише кілька років тому за вказівкою теперішнього голови секції графіки Зеновія Кецала були відправлені за межі республіки.

Не знали цивільних літер і у Відні. Друкарня тамтешнього вірменського католицького ордену Мехітаристів отримала їх тоді, коли «Русалка...» вже ниділа в темницях Святоюрської гори у Львові, і першою «перлиною», друкованою у віденському видавництві новими кириличними літерами, був «Голос радости в день 8 новембрія 1837 ім'янин Єго Ексцеленції Михаїла Левицького».

Друкарня Мехітаристів у Відні випустить у світ — теж цивільними літерами — другу за значенням після «Русалки...» книжку, а саме «Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григором Ількевичем» (1841 рік). Історія виходу «Галицьких приповідок...» — ще один вагомий доказ того, як важливо було авторам «Русалки Дністрової» надрукувати альманах саме «гражданкою». Отже, восени 1839 року брат Якова Головацького Іван вибирається до Відня вивчати медицину. Водночас йому доручено розвідати можливості тамтешньої друкарні вірменів, тобто Мехітаристів: які цивільні літери має друкарня, їх типорозміри, скільки коштує друк, папір, палітурня, тощо. В квітні

1840 року Іван повідомляє Якова, що був «у друкарні Мехітаристів бородатих і бачив граждапські черенки, які тут називають сербськими, напевно з причини, що мало або взагалі творів жодних російських не друкують». Івану теж не дуже-то хотілося друкувати тими черенками (тобто літерами), і він обережно випитує в Якова: «Може, ти попередньо ознайомиш мене із своєю орфографією і алфавітом, які напевно якісь властивості мають і хто знає, чи погодяться з сербськими,— також я хочу мати від тебе невелику статтю про причини, що привели тебе до прийняття писовні граждапської». Цей лист потрапив спочатку в Коломию до Миколи Верещинського, котрий частково покрив витрати друкування «Русалки...» і збирався повністю заплатити за видання «Галицьких приповідок...». Тож його голос важив у цих справах дуже багато. Прочитавши лист Івана Головацького, Верещинський надіслав Якову і свої міркування: «Німецькі друкарі вимагали від аркуша по 20 ринських і навіть більше тільки за сам друк: вірмени ж пристали на 9 ринських зі всім, включаючи брошурування, за винятком паперу, вартість якого винесе 3 ринських... Пан Іван (Головацький. — **Прим. авт.**) представив Вам нову орфографію руську і підпер її сильними доказами, що свідчить про його глибоке знайомство з нашою мовою і рештою слов'янських. Я подивляюся його запалові і швидкому розумінню речі, однак не можу погодитися з його намірами. Ми не виграємо нічого, пишучи латинськими черенками, а для того не можемо їх прийняти, хоча й ними пишуть і друкують чехи, іллірійці, котрих ми любимо, але наслідувати не можемо, як нам пан Іван і його приятелі радять...» Приятелі — це Йозеф Подліпський, котрий так само на ім'я Якова Головацького, але на адресу Верещинського, надіслав з Відня лист, в якому палко намовляв Якова на латинку. Тут Верещинський зробив коротку, але категоричну приписку: «Зичу і прошу зупинитись на 500 примірниках і черенках граждапських».

Таким чином, Шафарик не розійшовся з правдою, коли твердив, що «Руська трійця» конче хотіла видати «Русалку...» цивільними літерами і в 1836 році здійснити це можна було тільки в Будапешті, точніше — у друкарні Будапештського університету.

Отже Будапешт, конкретніше Будим, або Буда... На початку вересня 1836 року рукопис «Русалки Дністрової» щасливо дістався туди і потрапив до рук товариша Якова Головацького Георгія Петровича. Про нього нам відомо небагато. З епістолярної спадщини Якова Головацького, опублікованої в двох томах Кирилом Студинським, довідуємося, що Петрович був близьким приятелем угорського цензора Надя, займав посаду нотаріуса в Будимі, а в червні 1839 року поїхав до Відня, сподіваючись дістати адвокатську практику. Однак у Відні диплом Будапештського університету не діяв, і Петрович мусив записатися до тутешнього університету, який закінчив у 1842 році і відразу ж виїхав до Бєлграда, де обійняв посаду політичного оглядача «Сербських новин». Головним редактором цієї газети був Павло Попович, котрий свого часу допомагав Петровичу видавати і поширювати «Русалку Дністровую». У Бєлграді Георгій Петрович прожив недовго. 8 березня 1844 року Іван Головацький сповіщає брата Якова: «Твій друг Юрій Петрович помер вже давно у Білгороді, яко професор». Крім цих скупих відомостей, в архіві друкарні Будапештського університету є свідчення, що Георгій Петрович працював цензором сербської літератури у цьому видавництві до 1826 року і тоді ж мав ряд неприємностей і сутичок із сербським митрополитом Стратимировичем, котрий, як і вище галицьке духовенство, боровся із сучасним правописом і цивільним шрифтом. Однак досі не вдалося встановити, чи цензор Георгій Петрович і той Георгій Петрович, що займався виданням «Русалки...»,— одна й та сама особа. Нараз лише відомо, що родина Петровичів осіла на околиці Будима ще у XVII столітті і з неї походить також Олександр Петрович, тобто Шандор Петефі (1822 — 1849), відомий угорський поет, що загинув на барикадах Весни народів.

Так чи інакше, а Георгію Петровичу отримати цензурний дозвіл на друкування «Русалки...» не складало труднощів, і 6 жовтня 1836 року з резолюцією місцевого цензора Надя він сидів у кабінеті директора видавництва Франца Тресінського і складав угоду на випуск книжки... Важко сьогодні сказати, чому за цю справу взявся серб Петрович і чому йому активно допомагали одноплеменці Теодор Павлович і Павло Попович. Чи ці люди здавали собі справу з того, що чинять? Чи знали вони, яку роль відіграє ця маленька книжка, рукопис якої зараз Петрович тримав у руках, у розвитку не тільки української, а й взагалі слов'янських літератур? Якими мотивами керувалися тоді? Чи не була безкорислива допомога сербів у цьому разі ще й актом вдячності Україні, що відіграла таку значну роль у становленні і розвитку сербської культури, зокрема освіти?

М. Петров у статті «Воспитанники Киевской Академии из Сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II», опублікованій в «Известиях отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук» за 1904 рік, нараховує понад 40 сербських студентів, що навчались тут у 1721 — 1762 роках. Один з них, Діонізій Новакович, створить опісля сербську друкарню у Відні. Кириличний шрифт для цієї друкарні розробив і виготовив графік Адам Капроншаї Нергес. Невдовзі Новакович стає сербським єпископом у Будимі і кириличний шрифт із віденського видавництва передає в тутешню університетську друкарню.

Ця друкарня в Будапешті діє і сьогодні. Тільки перебралася на інший берег Дунаю. Їй уже 400 років. Заснована у 1577 році єпископом Міклошем Телегді в місті Надьсомбат (тепер Трнава, ЧССР), друкарня тривалий час була відома в Європі під його іменем. У 1698, 1699 і 1727 роках тут друкувались українські книжки.

Рівно через 200 років після свого заснування друкарня згідно указу Марії-Терези перебирається з Надьсомбата у Будим, а ще через два роки, тобто у 1779 році, дістає привілей на видання підручників для шкіл.

Підручники потрібні були також сербам і «королівству Галіції та Лодомерії». Отут і став у пригоді кириличний шрифт Новаковича. З цього часу по 1849 рік у Будимі було видано 41 книжку українською мовою. Поряд з друкованою продукцією для церковного вжитку знаходимо твір Івана Могильницького «Наука християнська по ряду катехизма нормального к пользі дітей парафіяльних» (1815), «Буквар словено-руського язика» Михайла Лучкая (1816) і його ж граматику «Слава-рутена» та проповіді (1830).

Розквіт друкарні припадає на першу половину XIX століття. Тут виходять твори Беледена, Вірога, Кішаралуді, Казінці та інших. Друкарня видає книжки на латинській, угорській, словацькій, сербській, єврейській, італійській, французькій та грецькій мовах. Від 1804 по 1838 рік друкарню очолював Ференц Шагі. Для роботи він запросив двох відомих у Європі графіків: Шамуела Бікфалзі Фалку та Шамуела Цеттера. Шамуел Бікфалзі Фалка був родом з Ердея (Трансільванія). 1824 року він вирізав кириличні цивільні літери, а оскільки видавництво мало свою ливарню, то цього ж року був виготовлений і металевий шрифт. Ним і друкувалась «Русалка Дністровая»...

Дещо складніше було встановити ім'я художника, котрий робив для «Русалки...» картуш, тобто підтитульний рисунок — оту ліру, замаєну лавровими гілками. Автори цієї статті звернулись по допомогу до відомого угорського і українського художника Ласло Пушкаша, котрий працює в одному з будапештських видавництв і цікавиться історією оформлення книжкової продукції. Переглянувши усі тогочасні архівні справи видавництва університету, Пушкаш прийшов до висновку, що наприкінці 20-х і на початку 30-х років минулого століття Шамуел Бікфалзі виготовив кілька картушів, один з них і використано для титульної сторінки «Русалки...». Цей же картуш ще раніше використовувався для ряду книг поетичного змісту, зокрема для «Доньки Слави» Яна Коллара та «Поезій» Гергея Цуцора.

У 1977 році у Будапешті вийшла монографія Іштвана Кеффера, присвячена 400-літній історії друкарні Будапештського університету. Автор ані словом не обмовився про те, що з цієї друкарні у 1837 році вийшла перша народна книжка українців у Галичині «Русалка Дністровая». Цей недогляд Кеффера виправив професор Віденського університету Гюнтер Виженс, присвятивши даній події доповідь «Роль «Русалки Дністрової» для становлення національної свідомості українського населення Австрії та Угорщини» (1981 рік).

У своїй монографії Кеффер твердив, що друкарня у Буді містилася у будинку Корвіна, який зберігся і сьогодні має адресу: вулиця Орсагхаз (Парламент), 13, а також орендувала ще й сусідні приміщення.

На наше прохання встановити місце-перебування друкарні у 1836 — 37 роках, тобто тоді, коли видавалася «Русалка Дністровая», дирекція по охороні пам'ятників архітектури у Будапешті відповіла, що докладних відомостей про це немає, зате з певністю можна назвати іншу адресу: площа Андраша Хесса, 4, поруч з вулицею Орсагхаз. Сьогодні це двоповерховий будиночок з барокковим фасадом, перебудований у дусі класицизму. У південних воротах є дві кам'яні ніші для сидіння, які датуються 1340 роком. Поряд стоять три будинки з 1380 року. В одному з них, що належав будайському настоятелю Ласло Караї, 1473 року побачила світ перша угорська друкована книга «Хроніка Гунгарорум» («Угорська хроніка»). Друкував цю книжку Андраш Хесс з Рима. Площа прийняла його ім'я.

Після 1777 року будинок № 4 передали університету і з 1810 аж до 1927 року тут працювала університетська друкарня.

...Частину надрукованого тиражу Георгій Петрович залишив у Будапешті. Для цієї партії він у палітурні виготовив спеціальну обкладинку. На сьогоднішній день вдалось відшукати лише два примірники з цією питомою палітуркою. Один з них колись придбав Гвальберт Павліковський, власник величезної бібліотеки, яка мало чим поступалася бібліотеці Оссолінських у Львові. Сьогодні ця «Русалка...» зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР.

Решту тиражу Петрович переправив через Відень до Львова на адресу колектора львівської цензури, що містилася в Бродівському передмісті під конскрипційним (переписним) номером 536. Тут відразу «Русалка...» була арештована і над Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем та Яковом Головацьким почалось слідство.

Із заарештованої партії, що лише у 1848 році, коли вибухнула революція, пішла між людей, на сьогодні вдалося відшукати всього 20 примірників...

Львів

Гнатів Ярослав Миколович (нар. 1938 р.) — ст. викладач Львівського політехнічного інституту, автор літературознавчих статей, нарисів і художніх творів у періодиці.

Горак Роман Дмитрович (нар. 1942 р.) — кандидат хімічних наук, працівник Львівського медичного інституту, член Спілки письменників України, автор романів та повістей есеїчного жанру.

ПОЕЗІЯ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ

Збірка «Українська поезія XVI століття», видана минулого року «Радянським письменником» у серії «Бібліотека поета», змінює наше уявлення про розвиток давньої української літератури. Досі ми вважали, що книжної поезії на Україні до кінця XVI століття не було, а якщо вона й з'явилася, то під саму завісу століття в досить-таки вбогому обсязі — всього по кілька віршів Герасима Смотрицького, Андрія Римші, Лаврентія Зизанія, Христофора Філалета та деяких анонімних авторів. Близько десяти років тому, видаючи збірник «Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.», В. Крекотень писав, що «поза межами літературної та молитовної поезії давньоруська, а потім і російська, білоруська та українська літератури до кінця XVI ст. книжної поезії не знали».

То де ж вона взялася? Справа в тому, що вона на Україні та в Білорусії була, але ми її недобачали. Наші дожовтневі дослідники, закладаючи основи вивчення вітчизняної поезії середньої доби, керувалися конфесійним принципом добору та введення в науковий обіг літературних явищ. Як відомо, в XVI та XVII ст. на Україні точилася гостра церковно-релігійна боротьба православних з католиками та уніатами, яка породила багатющу полемічну літературу й пронизала всі жанри тогочасного письменства. Українські письменники принципово користувалися як знаряддям цієї боротьби кирилличним письмом і староукраїнською мовою. Лише цих письменників і було залучено в актив давньої української літератури. Але ще задовго до церковно-релігійної полеміки і в час її розгортання на Україні та за її межами творили чимало українських і білоруських письменників у загальноєвропейських літературних формах і спільною для всього тодішнього цивілізованого світу мовою — латинською. В XVI ст. набула також широкого розвитку польська мова. Оскільки Україна та Білорусія входили тоді до складу єдиної польсько-литовсько-білорусько-української держави — Речі Посполитої, то чимало східнослов'янських письменників користувалися польською мовою як літературною.

І в час найбільшого загострення літературної полеміки окремі з українських письменників не цуралися польської та латинської мов. Одні з них, наприклад Теофіл Ортолог, виступаючи проти католиків та уніатів, спеціально писали доступною їм мовою, адже на них ці твори й розраховувались. Інші, хоч були українцями, перейшли до ворожого табору й стали уніатами, навіть католиками (Іпатій Потій, Касіян Сакович). Однак від того вони не перестали бути українцями, отже й українськими письменниками. Але і досі перебувають поза увагою українського літературознавства! Зрозуміло, що подібній однобічності у вивченні літературного процесу треба покласти край.

А поки що ми повинні віддати належне упорядникові рецензованої книжки, літературознавцеві В. Яременкові, перекладачам-латиністам А. Содоморі, В. Литвинову, В. Маслюку, М. Трофимуку та полоністам Р. Радишевському і В. Пепі за те, що вони повернули нашій культурі поезію українського ренесансу.

Сучасна літературознавча медієвістика на Україні збагачується ще принаймні двома принциповими положеннями. Перше з них виявляється у визнанні того факту, що українська література XV — XVIII століть була багатомовною. Вона творилася старослов'янською, давньоукраїнською, латинською, грецькою, польською, угорською і російською мовами. Друге зводиться до того, що ця література не замикалася у вузьких національних рамках, а була включена в загальноєвропейські літературні процеси, і в багатьох випадках її національна атрибуція не є однозначною. Це стосується насамперед ренесансної поезії латинською та польською мовами.

Про те, що українська латиномовна ренесансна поезія в особі найвидатніших її представників була включена в загальноєвропейський контекст, свідчить приклад широкої популярності новолатиніста Станіслава Оріховського. «Не думай, мій Оріховський,— писав до нього польський історик Кромер,— що твоє ім'я невідоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції та Німеччині мені довелося чути схвальні відгуки про твої твори». Його називали «рутенським Демосфеном». Маючи широку міжнародну популярність, С. Оріховський зовсім не почував себе космополітом. «Я русин, і цим пишаюся»,— гордо заявив він.

Про широку європейську заангажованість українських ренесансних поетів свідчить широка географія їх видань. Так, книга Юрія Дрогобича «Прогностична оцінка 1483» була видана в Болоньї, «Пісні Павла Русина з Кросна» — у Відні, «Пісня про зубра» Миколи Гусовського була замовлена поетові в Римі, але вийшла в Кракові; Іван Туробінський Рутенець друкувався в Пултуську. Найбільшими ж осередками їх літературної та видавничої діяльності стали Краків і Львів.

Завдяки латинській мові в час пізнього середньовіччя та раннього Ренесансу в Європі утворилося літературно-наукове співтовариство, що обіймало всі країни західної частини континенту й низку національно-етнічних конгломерацій у його центрі. Україна ввійшла в це співтовариство своєю латиномовною поезією XVI — XVII ст., що сприймалася і як досягнення загальноєвропейської культури, і як внесок в її скарбницю загадкового і таємничого тоді народу, котрий у Західній Європі називали рутенцями.

Національна атрибуція латиномовних українських ренесансних поетів не проста справа. Ми атрибуємо їх за національним походженням, національною свідомістю, а також за змістом написаних ними творів. Однак не виключається «привласнення» цих поетів на основі інших принципів іншими національними культурами, скажімо, за місцем проживання, праці й друкування книг. Отож Юрія Дрогобича можна вважати діячем італійської культури, Павла Русина,

який видав свою поетичну книжку у Відні,— австрійської.

Окрема мова про поетів національного порубіжжя — українсько-польського та українсько-білоруського. Гадаємо, що поляки й надалі вважатимуть своїм Себастьяна Кльоновича, Адама Чагровського, Симона Пекаліда. А щодо Миколи Гусовського, автора «Пісні про зубра», то на нього «претендують» білоруси, українці, поляки і навіть литовці.

Такі широкі претензії на ту чи ту літературну постать свідчать про збагачення ними різних національних культур, про глибокі зв'язки між цими культурами в минулому.

В. Яременко в передмові до книги висловлює нову й цілком слушну думку, що латинська мова української літератури в XV — XVI ст. була бар'єром проти денаціоналізації. Справді-бо, вже з XIV ст. значна частина українських земель, а згодом і вся Україна (XVI ст.) була включена в політичну орбіту польсько-шляхетської держави. Поширення латини стримувало полонізаційні процеси, зокрема проникання польської мови в усі сфери культурного життя, в тому числі і в літературу. Мова ж латинська, за якою не стояла конкретна постать експансіоніста, до того ж на той час уже мертва мова, не могла бути знаряддям національного гноблення.

Тим, що сучасний читач має широкий доступ до великих надбань нашого літературного ренесансу, а відтак і барокко, ми завдячуємо активній діяльності школи українських латиністів. При її заснуванні стояли такі визначні постаті як М. Зеров, П. Карманський, М. Білик, Ю. Мушак, Б. Тен, Є. Кудрицький, Й. Кобів, котрі ознайомили нас зі світом античної літератури. Продовжувачами цієї школи стала ціла група молодших перекладачів на чолі з А. Содоморою. Це йому, інтерпретаторові Овідія та Горація, належать переклади творів Павла Русина — одного з чільних ренесансних поетів, що творили загальноєвропейську «Республіку гуманістів».

Серед авторів, представлених у рецензованій книжці, особливо виділяються Себастьян Кльонович і Микола Гусовський. Їхні найвизначніші твори — «Роксоланію» та «Пісню про зубра» подано в загалом адекватних перекладах В. Маслюка. І майже одночасно «Роксоланія» С. Кльоновича вийшла окремою книжкою у видавництві «Дніпро». Автор перекладу М. Білик. Зіставлення праці обох латиністів наводить на думку, що рівень поетичності в інтерпретації М. Білика значно вищий, хоча й праця В. Маслюка має право на літературне громадянство. Він прискіпливіше передає достовірність окремих деталей, реалій тощо. «Роксоланія» С. Кльоновича — це високопоетична картина України з її розкішною природою, обдарованим народом, з його побутом та звичаями.

Щодо «Пісні про зубра» М. Гусовського, то цей твір великої художньої сили і непересічної філософської глибини останнім часом перекладався багатьма мовами: російською, польською, чеською, литовською, українською. Але чи не найкращий переклад здійснив білоруською мовою Язеп Семяжон. Небезпідставно вважаючи Миколу Гусовського сином білоруського народу, він вдало передав спосіб мислення, побут і філософські погляди цього народу. Український переклад В. Маслюка представлений тільки незначними уривками і тому не дає загального уявлення про цей твір.

Відзначаючи високий рівень перекладів, зокрема з латинської, з прикрістю доводиться водночас констатувати наявність у них версифікаційних та стилістичних прорахунків, іноді досить дошкульних.

Так у перекладі В. Маслюка з С. Кльоновича не раз вживається слово «поступати» у значенні «чинити», «робити»; замість «жадність» доречніше було б вжити «пожадливість» (с. 208), замість «стремився на поміч» — «прагнув допомогти» (с. 209). «Наглий» в українській мові має значення раптовий, тому поєднання слів «вуста наглі» (с. 239) недоцільне. Досить часто перекладач порушує наголоси слів; через стягування докупи прикметників неоковирно звучить, приміром, така інверсія: «Плем'я древлян переслідував Марс страшний руської Ольги» (с. 204).

Окремої уваги заслуговують надруковані в рецензованій книжці перші зразки української польськомовної та латиномовної баталістики. Один з них — поему С. Пекаліда «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових чотири книги» переклав з латинської В. Маслюк, а дві анонімні поеми «Про вибиття татар перекопських під Вишневцем року 1512-го» та «Epicedion» — з польської В. Пепа. На жаль, переклади з польської набагато слабші, ніж з латинської. Слід віддати належне перекладачеві, що він зрозумів необхідність трансформації польської силабіки в українську силаботоніку, але вибраний ним розмір для передачі тринадцятискладника викликає сумніви. Це чотирнадцятискладовий хорей з цезурою після сьомого складу. Звичайно, продовження рядка на один склад дає перекладачеві більше простору для словесних маніпуляцій, а хореїчний розмір виглядає цілком відповідним для трансляції з польської мови з її постійними наголосами на передостанньому складі, де кожне двоскладове слово звучить як хореїчна стопа. Але ритм українського хорея занадто жвавий і танцювальний для настроєвого вираження епічних картин, які становлять зміст перекладених поем. Тут придатніший урочистий ямб, отже той-таки загальновизнаний александрійський вірш.

Краще впорався зі своїми перекладами з польської Р. Радишевський.

На мою думку, слід було подати у високохудожніх перекладах на сучасну українську мову й кілька тих віршів кінця XVI ст. давньоукраїнською мовою, котрі вміщено в кінці книжки. А так вони виглядають блідішими порівняно з польськими та латинськими. Адже їх не торкнулася рука сучасного реставратора. Не треба думати, що переклад таких віршів проста й легка справа. Як відомо, найважче відтворити не зіпсувавши те, що й без перекладу видається дуже близьким і зрозумілим.

Книжка «Українська поезія XVI століття» — значна поява на обрії української культури, гарний подарунок любителям рідного поетичного слова.

Степан ПІНЧУК

Ендрю ТОМАС

МИ — НЕ ПЕРШІ

ВІКИ І МАВПИ

Нині, коли кожному школяреві відомо, що наш мавпоподібний предок, синантроп, жив понад 600 000 років тому, дивним здається твердження одного з наукових світил початку XIX століття, Кюв'є: «Доісторичної людини, яка фізично відрізнялась від сьогоднішньої, на Землі ніколи не було». Насправді ж ці люди існували, і їхні кістяки сьогодні можна побачити в музеях. Парадокс: сто чи двісті років тому європейці ще були переконані, що людина і Всесвіт виникли менш як 6000 років тому, в той час як багато мислителів давнини мали цілком науковий погляд на тривалу еволюцію людини.

Відповідно до санскритської книги «Ману» (бл. II ст. до н. е.), зародки життя вперше виникли у воді під дією тепла. Вони послідовно проявляли себе як мінерал, рослина, комаха, риба, рептилія, ссавець і, нарешті, у вигляді людини. Інша брахманська книга глибокої давнини — «Втілення Вішну» — наводить такий ряд перетворень: риба, черепаха, вепр, лев-людина, карлик, людина із сокирою, Рама й Крішна. І знов у цій алегорії ми розпізнаємо додарвінівський погляд на еволюцію. Рибу змінює рептилія, на її місце приходить ссавець. Потім з'являються велетенські й карликові примати. Гігантопітек мав зріст 5 метрів, а пітекантроп був невисоким. Справжнім прабатьком сучасної людини був кроманьйонець, «людина із сокирою». Рама — символ цивілізованої людини, а Крішна виступає як майбутній ідеал людства — людина космічна. Ці чудові ідеї індійських мислителів, висловлені за тисячі років до нинішньої доби, знайшли втілення в теорії еволюції.

«Предком людини є риба — живі істоти вийшли з води» — вважав Анаксімандр у VI столітті до н. е. Лукрецій змалював картину «виживання найбільш пристосованих» у поемі «Про природу речей». Зрозуміло, що такі чіткі уявлення про еволюцію існували задовго до Ламарка й Дарвіна. Лише сто років тому дарвіністи наштовхнулись на стіну опору, глузування і страху. Якось на лекції з еволюційних питань жінка відомого вченого Девіда Брюстера, почувши про факти, приголомшливі як для її чутливих вух, втратила свідомість. Навіть нині подекуди в США діє закон, спрямований проти еволюційної теорії. Однак у цій теорії нема нічого образливого — космічний процес розвитку від нижчих форм життя до вищих відкриває перед людиною велике майбутнє. І хтозна, може, стародавні майя, у священній книзі яких — «Пополь-Вух» — мавпа постає предком людини, таки мали рацію.

Зіставлення наукових знань, що існували понад два тисячоліття тому, з поглядами попередніх трьохсот років дозволяє зробити висновок, що стародавні люди переважали наших ближчих предків у поясненні багатьох явищ. Зокрема стародавні жителі Азії сміливо припускали, що світ і людство мають великий вік тривалістю в сотні тисяч і мільйони років. А на думку європейців наполеонівських часів, Земля й людина були створені богом лише кілька тисяч років тому.

Як уже зазначалось, брахмани обчислили тривалість життя Всесвіту, або День Брахми, в 4320 мільйонів років. Ліванські друзи визначали вік світу в 3430 мільйонів років. Нині вік Землі приймається за 4600 мільйонів років,

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 11.

а вік земної кори — за 3300 мільйонів. Впадають в око не лише вражаючі паралелі цих величин, але й проміжки часу, що ними користувались індійські пандіти (мислителі), тобто — мільярди років. Такі великі періоди часу в космічній хронології до початку нашого століття не застосовувались.

За даними Сімпліція (VI ст. н. е), стародавні єгиптяни вели записи астрономічних спостережень протягом 630 000 років. Як пише Ціцерон,— зауважуючи водночас, що не сприймає це на віру,— архіви Вавілонії містять відомості за 470 000 років. Єгипетські жерці сповістили Геродота в V столітті до н. е., що Сонце не завжди сходило там, де воно сходить зараз. Отже, в їхньому розпорядженні були записи про прецесію рівнодень щонайменше як за 26 000 років. Старогрецький історик Діоген Лаертський (III ст. н. е.) заявляє, що астрономічні записи єгипетських жерців починаються з 49 219 року до н. е. Він також згадує їхні каталоги 373 сонячних і 832 місячних затемнень, які повинні охоплювати період приблизно в 10 000 років. Візантійський історик Георг Сінцеллій стверджує, ніби літописці фараонів зазначали всі події протягом 36 525 років. Мартіан Капела (V ст. н. е.) пише, що, перш ніж астрономічні відомості Єгипту стали доступні світові, вони таємно нагромаджувались протягом 40 000 років.

Вавілонські жерці відносять першу династію після потопу до 24 150 року до н. е. За ватіканським кодексом A-3738, майя розпочали свою календарну систему 18 612 року до н. е. Геродот на основі інформації, отриманої ним в долині Нілу, відносить правління Осіріса до 15 500 року до н. е. Він зауважує, що жерці абсолютно впевнені у правильності цієї дати. Місячний календар Вавілонії і сонячний календар Єгипту ведуть свій відлік од 11 542 року до н. е. Єгипетські жерці, як пише Платон, датою занурення Атлантиди вважають 9850 рік до н. е., а зороастрійські книги «початок часу» датують 9600 роком до н. е.

Питання про точність цих дат залишається відкритим. Та мимоволі спадає на думку, що наші прадавні предки були набагато ближчими до істини, ніж вчені і церковники якихось півтора століття тому, коли вважали, покладаючись на хронологічні дослідження Біблії єпископом Асшерським, що світ було створено в 4004 році до н. е.

На думку брахманів, світ майже такий старий, як це підтверджує сучасна наука. Хроніки майя, єгиптян і вавілонян сягають у далечінь минулого набагато глибше, ніж наші історики.

Кругозір народів давнини був широчезний, і ми лише сьогодні починаємо бачити те, що вони розуміли вчора. Ми, звичайно, можемо ставитись скептично до висновків вавілонських і єгипетських жерців про те, що людина стала цивілізованою півмільйона років тому, і відпускати цивілізації для прогресу від колісниці до автомобіля, від луків і стріл до атомної бомби, від човна до космічного корабля лише п'ять тисячоліть. Але чи маємо, зрештою право затуляти очі на суперечливість деяких палеонтологічних даних? Згідно з цими даними, приміром, людиноподібні мавпи з'явились майже 2 мільйони років тому[1]. Ще — не люди, але — вже й не мавпи. Цілком вірогідно, що сучасна людина і мавпа мали спільного предка. Коли ми уявимо період у 2 мільйони років, що представляє тривалість існування людини, як один рік, то муситимемо визнати, що австралопітек з'явився 1 липня, пітекантроп прийшов 14 жовтня, неандерталець — на різдво (католицьке), а кроманьйонець — 27 грудня. Сьогодні, за цією шкалою, настало 31 грудня, яке триває вже 5500 років. Первісна людина почала виготовляти знаряддя між липнем і вереснем цього Великого Року, а на початку другого грудневого тижня ми відкрили вогонь. Протягом 11 місяців Великого Року Еволюції предки людини повільно відділялись від тваринного царства, випростуючись під час ходи і розвиваючи свій мозок. Нашим безпосереднім предком був кроманьйонець. Він з'явився наприкінці льодовикового періоду, близько 35 000 років тому, й існував безперервно до світанку історії, коли став предком сучасної людини. Кроманьйонець мав зріст 1,8 метра, був розумним і красивим. Європейський неандерталець не мав з ним нічого спільного. Його зріст не перевищував 1,65 метра, він мав короткі мускулясті руки й ноги, широкі груди, важив приблизно 82 кілограми. У цієї доісторичної людини був дуже низький лоб і майже не існувало підборіддя; у порівнянні з кроманьйонцем вона виглядала досить потворною. На початковій стадії свого існування кроманьйонець був сучасником неандертальця, якого він швидко витіснив завдяки силі й розуму. Неандертальця, однак, не можна вважати дідом кроманьйонця, хоча окремі схрещування тих рас і відбувалися, завдяки чому виникли дещо поліпшені гібриди неандертальського типу.

Щоб розвинути з приматів неандертальця, еволюція діяла сотні тисяч років. І якщо їй знадобилося стільки часу для створення вузьколобої, майже позбавленої підборіддя, товстошиєї, приземкуватої істоти, то як міг за кілька тисяч років з'явитися кроманьйонець, котрий уже мав пошитий зі шкур одяг, носив прикраси, займався різьбленням по мамонтовій кістці, робив чудові наскельні малюнки і вів календар на підставі спостережень за Місяцем, розвиваючи навіть школи мистецтв?

Наша планета переживала льодовикові епохи різної тривалості — остання з них закінчилась приблизно 12 000 років тому. Епохи розділяються міжльодовиковими періодами, в один з яких, до речі, ми й живемо. Періоди теплого клімату тривали до 150 000 років — час достатній для народження, розквіту, а потім і загибелі під кригою чи океанськими хвилями цивілізації. Кроманьйонець міг бути нащадком такої райської епохи. Ця гіпотеза дає можливість пояснити великий мозок і високе чоло кроманьйонця як спадок від попередньої раси.

Тепер спробуймо застосувати ту саму порівняльну шкалу для дня, в якому ми живемо,— 31 грудня. Розділімо його на 12 годин — від 6 години ранку до 6-ї вечора, від світанку до заходу. Таким чином, сьогодні о 7-й ранку ми винайшли бронзу, письмо і колесо. Близько 8-ї почали будувати міста. Десь перед 11-ю навчились виплавляти й кувати залізо. Між 1-ю і 2-ю пополудні наші грецькі предки почали розмірковувати про природу космосу — від атома до космічної подорожі. Приблизно о 4.30 дня ми отямились від історичної

[1] На 1988 рік ця дата вже визначена майже в 4 мільйони років, і є тенденція до її зростання. *(Прим. перекл.)*

сієсти — середньовіччя — і почали розвивати наукові здобутки Стародавньої Греції. О 5-й дослідники поперепливали океани й повідкривали усі ще невідкриті континенти. На заході сонця ми викрали прометеїв вогонь у атома і злетіли до Місяця. Все найсуттєвіше відбулося в останню годину останнього дня Великого Року.

Якщо ця ескізна ретроспекція відповідає істині, то історія людини не має еволюційних аналогій. Адже коневі потрібно було 60 мільйонів років, щоб стати тим, чим він є сьогодні. Предок мурашки жив 150 мільйонів років тому, а його сучасні нащадки майже не змінились. Є щось украй нереалістичне в намальованій картині, де тварина, яка лазила по деревах, протягом двох мільйонів років стала двоногою, зуміла створити машини, що плавають по воді, мчать суходолом, літають у повітрі і навіть у міжпланетному просторі, тоді як її недорозвинені родичі все ще стрибають з гілки на гілку. Важко повірити в те, що історія людини у 30 разів коротша за історію коня.

Розмірковуючи над нашим походженням, приходиш до висновку, що кроманьйонець не розвинув би своїх мистецьких здібностей, не сприйнявши спадковості попереднього циклу цивілізації, про який нам нічого не відомо. А ми ніколи б не досягли Місяця, не успадкувавши властивостей кроманьйонця. Втім, зробити цю гіпотезу дійсно науковою можуть лише матеріальні докази протоісторії. Скажімо, такі, як відкриття кістяка людського типу в Тускані у 1958 році докторами Дж. Гарцелером і Г. де Терра в шарах міоценової епохи (10 мільйонів років).

А може, витоки нашої еволюції слід шукати не під ногами, а над головою? Може, наш розвиток прискорила інша галактична цивілізація, на мільйони років старша за нашу? «Можливо, ми — витвір,— розмірковує Чарлз Форт,— космічної надцивілізації, котра виводить богів з мавп?»

НЕБЕСНА КОМЕДІЯ

У 1877 році директор Морської обсерваторії у Вашінгтоні Асаф Холл відкрив два маленьких місяці Марса — Фобос і Деймос. Дивно, але в 15-й книзі «Іліади» мова йде саме про два супутники бога Марса — Фобос і Деймос. Чи не існувало якоїсь давньої традиції говорити про марсіанські супутники алегорично? Адже ще за 250 років до їхнього відкриття Кеплер (1571—1630) опублікував таку розшифровку астрономічної анаграми Галілея: «Вітаю вас, близнята — нащадки Марса!»

Сірано де Бержерак (1619—1655) у своїй книзі «Інший світ» також згадує два місяці Марса. Вольтер (1694—1778) теж був упевнений в існуванні двох марсіанських супутників. «Подорожуючи планетою Марс, що, як добре відомо, вп'ятеро менша за нашу маленьку Землю, вони споглядали два місяці, орбіти яких недоступні для спостереження жодному з наших астрономів»,— пише він у «Мікромегасі».

У «Мандрах Гуллівера», написаних 1726 року, Джонатан Свіфт розповідає, зокрема, про літаючий острів Лапуту, що висить і рухається в просторі за допомогою магніту. Вчені цієї невагомої «космічної платформи» говорять про два місяці Марса. Одна з цих «менших зірок, або супутників», як їх називає Свіфт, обертається на відстані трьох марсіанських діаметрів від центра планети. Друга — на відстані п'яти діаметрів Марса. Відомо, що справжні відстані орбіт Деймоса (зовнішнього супутника) і Фобоса (внутрішнього) становлять близько 3,5 діаметра для Деймоса і майже 1,5 для Фобоса. З цього приводу доктор І. М. Левіт, американський астроном, зауважує: «Схожість між супутниками гіпотетичними і реальними настільки близька, що це можна вважати одним з найбільш загадкових подвигів думки».

Передбачення Свіфта, Вольтера, Бержерака й Кеплера, як правило, пояснюють так: Земля має один місяць, Юпітер — чотири (стільки було відомо в ті часи), тому Марс повинен мати два. Незалежно від того, чому мислителі XVII—XVIII століть були впевнені, ніби в Марса є два супутники, вони влучили в ціль — планета справді їх має. Більше того — вони найменші в Сонячній системі, де відомо понад 30 супутників[1]. Далі, Фобос є найшвидшим супутником Сонячної системи, бо він обертається навколо Марса за 7 годин 39 хвилин — швидше, ніж Марс обертається навколо своєї осі. Це явище в нашій Сонячній системі унікальне.

Важко відмовитись від припущення, що, можливо, стародавні греки отримали легенду про супутники Марса з невідомого джерела первісної науки. Наукову істину було завуальовано в їхній легенді про бога Марса та двох його супутників — Фобоса і Деймоса. Історія двох місяців Марса, про які люди говорили за двісті років до того, як їх побачили, справді вражає. Та є ще цікавіша загадка, прямо протилежна історії з двома марсіанськими місяцями. Неймовірно, але — факт: існував і такий місяць, котрий спочатку побачили, а заговорили про нього пізніше. Йдеться про дивний випадок з місяцем Венери.

Рано-вранці 25 січня 1672 року великий астроном Кассіні, який відкрив Червону Пляму Юпітера, помітив поблизу Венери маленький об'єкт. Він спостерігав його 10 хвилин, але з публікацією свого сенсаційного відкриття венеріанського місяця вирішив не поспішати. 18 серпня 1686 року о 4.15 ранку він знову побачив його. Супутник був чималий — чверть розміру Венери — і перебував на відстані 3/5 діаметра планети. Кассіні спостерігав тіло 15 хвилин і ретельно занотував усе побачене. 23 жовтня 1740 року англієць Джеймс Шорт виявив невідоме небесне тіло поблизу Венери, на відстані 1/3 діаметра планети, і досліджував його за допомогою телескопа протягом години. 20 травня 1759 року Андреас Майєр з Грейфсвальда (Німеччина) теж спостерігав протягом півгодини астрономічне тіло поблизу Венери. У 1761 році Жак Монтень, член Лімозького товариства, що відкрив комету і дуже скептично ставився до повідомлень про венеріанський місяць, бачив його 3, 4, 7 і 11 березня. Того самого року 10, 11 і 12 лютого Жозеф-Луї Лагранж з Марселя, котрий став пізніше директором Берлінської Академії наук, повідомляв про спостереження супутника Венери. Тоді ж, 15, 28 і 29 березня, Монбарро з Оксера (Франція) теж помітив у свій телескоп Венерине «маля». Згодом вісім спостережень цього тіла у червні, липні

[1] За відомостями 1986 року — 45. *(Прим. перекл.)*

й серпні виконав Редкер з Копенгагена. Роботи згаданих астрономів урешті-решт отримали офіційне визнання, коли король Пруссії Фрідріх Великий запропонував присвоїти цьому місяцю ім'я Д'Аламбера, на честь відомого французького вченого. Пізніше Крістіан Хорребоу з Копенгагена вивчав венеріанський супутник 3 січня 1768 року. Те, що трапилось після цього, виглядає набагато загадковішим за будь-яке нерозкрите ФБР викрадення дитини — венеріанське дитя зникло на сторіччя!

З'явилося воно знову лише в 1886 році, що дало можливість астроному Гозо побачити міні-Афродіту сім разів. Гозо дав навіть їй назву — Нейт, на честь давньоєгипетської богині навчання. 13 серпня 1892 року американський астроном Едвард Емерсон Барнард помітив об'єкт сьомої зоряної величини поблизу Венери, хоча сам він в історію венеріанського місяця й не вірив. Його повідомлення, однак, абсолютно достовірне, оскільки Барнард відкрив п'ятий супутник Юпітера, а також зірку в сузір'ї Змієносця, названу на його честь. Але тимчасом як п'ятий місяць Юпітера продовжує обертатись навколо своєї материнської планети, а зірка Барнарда продовжує світитись, нащадок Венери знову зник. Загадка венеріанського місяця, який спостерігало стільки астрономів, і понині лишається нерозв'язаною.

А чи можна існуючу планету відкрити внаслідок неправильних розрахунків або ж неіснуючу — шляхом вірних обчислень? Буває і таке. Сорок років тому доктор К. Томбо, проаналізувавши дивний рух Нептуна, прийшов до висновку, що за ним повинна знаходитись інша планета. Він спрямував телескоп в обчислену точку неба і у 1930 році відкрив планету Плутон. Сьогодні ж астрономи стверджують, що Плутон через свою малу масу не може спричиняти порушень орбіти Нептуна або Урана. Відкриття Плутона, кажуть вони, було випадковістю. Звідси — мораль: інколи вигідно помилятися в математичних обчисленнях. Якщо це справді було помилкою.

А тепер спробуймо розібратися у найбільшому непорозумінні, викликаному небесними справами. 26 березня 1859 року доктор Лескарбо з Орже (Франція) спостерігав протягом 1,25 години астрономічне тіло, що рухалось по диску Сонця. Левер'є, директор Паризької обсерваторії, відвідав доктора Лескарбо, щоб перевірити його спостереження, обчислення і загальну обстановку. І хоча робив це директор без особливого ентузіазму, одначе, зрештою, погодився, що Лескарбо відкрив планету на внутрішньомеркуріанській орбіті. Він визначив, що її маса дорівнює 1/17 маси Меркурія, період обертання навколо Сонця становить 19 днів, і назвав її Вулканом. Лескарбо представив своє відкриття Паризькій Академії наук у січні 1860 року. Наполеон III одразу ж нагородив його орденом Почесного легіону. Втім, поки Франція грілась у променях слави цього астрономічного відкриття, Вулкан раптом припинив свій парад перед об'єктивами телескопів і зник так само несподівано, як і місяць Венери. Але в даному випадку з доброї путі на манівці зійшов не просто такий собі місяць, а ціла планета! Справа ще більше заплуталась, коли в 1878 році професор Дж. Уотсон з Мічіганського університету заявив, що він бачив два Вулкани замість одного! Астроном-любитель Льюїс Свіфт також здійснив успішне спостереження Вулкана на горі Пік в Колорадо. Причому Свіфт був не простим любителем — його робота про туманності здобула визнання астрономів-професіоналів. Ніхто з критиків не може довести, що всі ці науковці стали жертвами галюцинацій, а Лескарбо отримав свій орден Почесного легіону нізащо. Спостереження, безумовно, були точними, але ми й досі ще не знаємо, що ж це за тіло пройшло по дискові Сонця в 1859 році. Був це астероїд чи, може, велетенська космічна платформа з іншого світу? А може, й венеріанський місяць являв собою грандіозне космічне місто, що подорожує Галактикою?

КАРТИ, МАНУСКРИПТИ І ЧУДЕСА

У книзі «Життя Аполлонія Тіанського» Флавія Філострата з Афін (175—249 рр. н. е.) є інтригуючі рядки про надзвичайно високі географічні знання стародавніх людей: «Суходіл на Землі займає менше половини її площі порівняно з водою». Якщо давні греки, кріпяни або фінікійці не перетинали Атлантику чи Тихий океан, звідки міг Філострат знати про те, що океани вкривають більшу частину поверхні нашої планети?

Мав, очевидно, уяву про великі розміри земної кулі та її континентів і Платон, оскільки у своєму творі «Бенкет» зауважує, що населення Середземномор'я займає «лише маленьку частину нашої Землі».

«За межами світу, в якому ми живемо, повинні існувати один або навіть більше інших світів, населених істотами, котрі відрізняються від нас»,— пише Страбон (I ст. до н. е.). І навіть уточнює: якщо продовжити паралель, на якій розташовані Афіни, на захід, через Атлантику, то можна досягти помірної зони, де живуть ці інші раси,— явно маючи на увазі Північну Америку.

Ще за часів Колумба майже всі вірили в те, що Земля — пласка, і що каравели «Нінья», «Пінта» і «Санта-Марія» мусять зірватися з краю цієї площини, якщо прямуватимуть далеко на захід. Тож і не дивно, що набір команди для цього першого трансатлантичного плавання був пов'язаний з великими труднощами.

Зіставляючи щойно наведені факти, можна переконатися, що знання стародавніх народів у царині географії були набагато більші, ніж у європейців XV століття.

Геродот розповідає про бронзову пластину із вирізьбленими на ній країнами й морями, яку мав Арістагор, правитель Мілету (500 р. до н. е.). Це, очевидно, була одна з найдавніших карт, якщо не брати до уваги глиняних табличок вавілонян.

Люди минулих епох могли б описувати ці місця з такою докладністю лише тоді, коли б самі побували там. Стародавній географ і астроном Піфей з Марселя (330 р. до н. е.) подорожував за полярне коло в Атлантиці і залишив науковий опис північного Сонця. Чи знали стародавні вчені про існування Америки? У своїй трагедії «Медея» Сенека (I ст. н. е.) розв'язує цей сумнів віршем:

Настане час,
Коли пута Океану ослабнуть,
І відкриється величезна земля.
Інший Тіфей відкриє нові світи,
І буде видно землі за Туле.

Іншими землями за Туле, тобто за Ісландією, не могло бути щось інше, окрім Гренландії або Північної Америки. Що стосується Тіфея, то це — керманич легендарного корабля «Арго». Отже, в рядках Сенеки, безперечно, йдеться про землі, які через століття стануть відомі людству під назвою Новий Світ.

У V ст. до н. е. Платон у діалозі «Тімей» про Атлантичний океан і Америку пише так: «У ті дні навігація в Атлантиці здійснювалась від острова, розташованого на захід від протоки, що ви називаєте Геркулесовими Стовпами; з нього можна було досягти інших островів, а від них — дістатися до протилежного континенту, оточеного цим океаном». Звідси напрошується висновок, що за Гібралтарською протокою, Канарськими й Азорськими островами існує континент, який може бути лише Америкою. Отже, за 25 століть до нашого часу, або й раніше, люди були впевнені в існуванні Америки.

Священна книга Індії «Вішну-пурана» повідомляє про континент Пушкар, що складається з двох земель (Варшів) і лежить біля підніжжя Меру (Північного полюса). Континент спрямований до Кшіра (Океану молока), а дві його землі нагадують лук. Що це — міфологічне безглуздя? Не схоже. Брахманський текст стосується континенту Америки (Пушкар) з двома його частинами, Північною і Південною (дві Варша). Америка справді звернена до Полярного океану (Океан молока), а обриси всього континенту нагадують зображення лука, що й підкреслює «Вішнупурана». Після такого тлумачення однієї зі сторінок священної індійської книги одразу ж виникає питання: звідки брахмани дізналися про існування Америки, а також про те, що вона простягається від Гренландії до Патагонії? Адже індійська цивілізація за 1500 років до Колумба не мала кораблів, здатних здійснити океанічне плавання. Таким чином — перед нами нова загадка історії науки.

У стародавній тібетській книзі секти Бон є дивна таблиця у вигляді мозаїки кіл і прямокутників з назвами невідомих країн. Оскільки на цій діаграмі вказано опорні точки,— схід-зверху, захід-знизу, південь-праворуч і північ-ліворуч,— радянський філолог Броніслав Кузнецов (Байкал, 1969, № 3) зробив припущення, що це — карта. Йому вдалося знайти спосіб її розшифрування, і він визначив деякі місця, зокрема іранське місто Пасаргади (VII—IV ст. до н. е.), Александрію, Єрусалим, країни Бактрію, Вавілонію, Північну Персію, а також Каспійське море. Це відкриття доводить високий рівень географічних знань тібетців, свідчить про їхні зв'язки з Персією та Єгиптом за часів, про які сходознавці навіть не підозрювали.

Карта 1440 року, що зберігається в Єльському університеті, явно вказує на те, що вікінги досягли Гренландії і Канади за 400 років до того, як іспанці висадились у Сан-Сальвадорі. Цікава подробиця, яка теж чекає розгадки: для навігаційних цілей вікінги використовували так званий «сонячний камінь» — спеціальний кристал, що міняв свій колір, коли його спрямовували на Сонце, навіть у хмарну погоду.

В азербайджанській Академії наук 1964 року було зроблено відкриття, що вчений XIII століття Насреддін Тусі знав про існування Америки за 250 років до Колумба. Цей стародавній астроном в одній зі своїх книг згадує Країну Вічних Островів і наводить її географічні координати. Коли точки з цими координатами нанесли на папір, вони утворили контур, відповідний східному узбережжю Південної Америки. Звідки Насреддін Тусі дізнався про цей далекий континент? Адже в XIII столітті кораблі, що ходили по Середземномор'ю, були надто малі й ненадійні для подорожі через Атлантику від Гібралтару до Бразілії.

Турецький картограф і адмірал Пірі Рейс у XVI столітті склав атлас «Бахрійє», тобто «Книгу морів», що містила 210 майстерно виконаних карт. У Національному музеї Туреччини зберігаються дві з них, виготовлені Пірі Рейсом у 1513-у і 1528 роках. На карті, датованій 1513 роком, показані Британія, Іспанія, Західна Африка й Атлантика, частина Північної Америки, а також берегова лінія східного узбережжя Антарктиди, яка простяглася на схід до південного краю Африки. Ці карти є уривками колись єдиної великої карти; можна припустити, що вона мала ще три секції, де було зазначено Індійський океан, можливо, Австралію, Європу й Азію. На другій карті, датованій 1528 роком, вказані Гренландія, Лабрадор, Ньюфаундленд, частина Канади і східне узбережжя Північної Америки до Флоріди. Географічної проекції цих карт до недавнього часу не існувало. Відомий шведський дослідник Норденшельд працював над її створенням 17 років. Завершив його роботу американський картограф Арлінгтон Г. Маллері, співробітник Морської гідрографічної обсерваторії США. Було зроблено вражаюче відкриття, що ці карти виконано з високою точністю. Відстані між Європою, Африкою і обома Америками вказані безпомилково. А між тим до XVIII століття мореплавці не вміли точно визначати довготу. Тобто, карта XVI століття якісніша за наступні.

Текст атласу «Бахрійє» і позначки на берегах карт Пірі Рейса, зроблені рукою адмірала, проливають світло на походження цих вражаючих документів. За свідченням самого Пірі Рейса, коли йому виповнився 31 рік, він разом зі своїм дядьком капітаном Кемалем у 1501 році брав участь у бою з іспанцями. Під час бою вони полонили іспанського моряка, який мав кілька рідкісних карт. Іспанець зізнався туркам, що брав участь в одній з трьох експедицій Колумба і що Колумб користувався цими картами. Якщо все насправді так і відбувалось, то стають зрозумілими слова Лас Касаса, біографа Христофора Колумба: «Він був такою мірою впевнений, що повинен зробити це відкриття, наче зберігав його в скриньці під замком і мав ключа від того замка». Сам Пірі Рейс пише про секрет карт, який він вивідав, допитуючи іспанського моряка: «В Європі було перекладено одну з книг часів Александра Македонського. Христофор Колумб прочитав її, вирушив на захід на кораблях, одержаних від іспанського уряду, і відкрив Антільські острови». Це звучить фантастично, але походження карт явно сягає Греції чи Александрії. Після вивчення їх турецький професор Афетінан заявив: «Цілком очевидно, що Пірі Рейс володів картою, яка була в розпорядженні великого першовідкривача».

Дві карти, позначені 1513-м і 1528 роками, ставлять багато питань. Як зуміли навігатори часів Пірі Рейса досягти такої точності в кар-

тографії? Чи справді стародавні греки припливали до Південної Америки і досліджували її? Як змогли турецькі картографи в 1513 році вказати не лише берегову лінію Південної Америки, а й зовсім недосліджені на той час ріки цього континенту — Оріноко, Амазонку, Парану, Уругвай та інші? Звідки Пірі Рейсу стали відомі подробиці підлідного рельєфу Антарктиди?

Давайте простежимо навігаційні шляхи дослідників Нового Світу. Пунктами, де закінчувались три експедиції Колумба між 1492-м і 1498 роками, були Багамські острови, Пуерто-Ріко і Гаїті. В 1501 році Веспуччі пройшов від бразільського берега (поблизу Ресіфе) вздовж узбережжя до ріки Ла-Плати, де сьогодні розташоване Монтевідео. Магеллан 1519 року перетнув протоку, що нині носить його ім'я, і вийшов у Тихий океан під час своєї навколосвітньої подорожі. Ні Веспуччі, ні Магеллан не досліджували річок Південної Америки далі їхніх дельт і не проникали в глиб континенту. Але ж на карті 1513 року зазначено всі обриси Бразилії, які Веспуччі не міг зробити в 1501-у, бо, досягнувши Аргентіни, він повернув від Ла-Плати на Атлантику. Карту було викреслено за шість років до історичної експедиції Магеллана, що відкрив невідомі доти береги від нинішнього Монтевідео до Патагонії. Який дослідник міг накреслити цю берегову лінію на карті Пірі Рейса? Кортес висадився в Мексіці 1520 року, через 7 років після виготовлення карти Пірі Рейса. Пісарро окупував Перу 1531 року, через 18 років після появи карти.

Антарктиду було відкрито в XIX столітті, але її картографування триває і досі. Дуже дивно й те, що на карті Пірі Рейса та частина Антарктиди, яка міститься поблизу Африки, зовсім вільна від полярної криги. На ній позначено навіть висоти гір, що сьогодні сховані під льодовиком і багато з яких ми ще не змогли виміряти! Зрештою, до проведення робіт Міжнародного геофізичного року ми майже нічого не знали про ці гірські хребти.

Загадка карт Пірі Рейса і понині залишається викликом науці. Хто виконав географічні дослідження, необхідні для складання цих давніх карт з такою точністю? Як відзначає доктор Ч. Г. Хепгуд в книзі «Переміщення земної кори», «...картографування Антарктиди було виконано тоді, коли цей материк не мав на собі льоду». Якщо це вірно, то карти Пірі Рейса мусять бути копіями карт, складених тисячоліття тому.

Безсумнівно, турецький адмірал користувався якимись надзвичайно давніми джерелами, про що він і говорить у примітці до однієї з карт: «При підготовці цієї карти я використав майже 20 старих карт і 8 «Карт світу», тобто карт, які араби називають «Джаферіє» і які було виготовлено за часів Александра Великого. На них зазначено весь населений світ».

До тієї ж категорії, що й карти турецького картографа, можна віднести і карту, складену 1531 року Оронцієм Фінеєм. На ній також вказано берегову лінію Антарктиди. Зокрема, видно антарктичні ріки — доказ того, що в районі біля Південного полюса колись було тепліше, ніж зараз. На карті відзначено і гірські хребти, вкриті нині товстою шапкою льоду. Вивчивши карту Оронція Фінея, керівник картографічного відділу ВПС США капітан Бурро в 1961 році зробив таку заяву: «Ми прийшли до висновку, що точність картографічного зображення карти Оронція Фінея безумовно доводить,— її складено на основі точних даних про Антарктиду».

Загадкою є і карта Зенона, складена 1380 року, на якій Гренландію зображено без льодовикового щита. Ріки й гори, показані на карті,— не вигадка. Це підтвердила французька полярна експедиція під керівництвом Поля-Еміля Віктора, здійснена в 1947—1949 роках. Відкриття експедиції переконує в тому, що джерело карти Зенона надзвичайно давнє і що картографування Гренландії виконувалось тоді, коли там панував помірний клімат[1].

На підставі всіх цих загадкових карт можна зробити важливі висновки про те, що скласти їх могла тільки невідома цивілізація, яка користувалась кораблями, спроможними долати океанські простори, набагато кращими за судна єгиптян, греків, фінікійців або римлян, і мала вчених з високим рівнем знань у галузі астрономії, навігації та математики. Професор Чарлз Хепгуд висловлюється досить упевнено: «Ці старовинні карти засвідчують існування в далекі часи, ще до початку будь-якої з відомих культур, цивілізації високого типу, яка або перебувала в одному місці, але вела торгівлю у всесвітньому масштабі, або уособлювала собою справді всесвітню культуру». Він вважає, що в той час, як у Європі жили люди палеоліту, десь в іншому місці існувала більш розвинута культура. Адже співіснують з нами в еру технології племена кам'яного віку на Новій Гвінеї і в Центральній Австралії. Подібна ситуація могла скластися і в далекій минувшині.

ЕЛЕКТРИКА ДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

У 1938—1939 роках німецький археолог Вільгельм Кеніг знайшов поблизу Багдада кілька череп'яних посудин, шийки яких були залиті асфальтом, а середина містила залізні дротини в мідних циліндрах. Кеніг описав свою знахідку в роботі «Дев'ять років Іраку», опублікованій в Австрії 1940 року. Він вирішив, що ці предмети є електричними батареями. Електричні батарейки у Стародавньому Вавілоні? Ідея здавалась надто фантастичною, її слід було ретельно перевірити.

Після другої світової війни Уїллард Грей з компанії «Дженерал електрік» виготовив копію батарейки 2000-річного віку, залив її розчином сульфату міді замість невідомого старовинного електроліту, що випарувався, і дублікат стародавньої вавілонської вазочки, підданий випробуванню, запрацював! Це стало переконливим доказом того, що вавілоняни справді могли користуватись електрикою. Крім того, оскільки на місці розкопок було знайдено позолочені предмети, позолота яких нагадувала гальванічне покриття, виникло припущення, що ці батарейки слугували зокрема і для гальванопластики. Між іншим, вазочки було знайдено не лише у ремісників-ювелірів, а й у домі жерця, що, можливо, засвідчує факт засекреченості технологічних процесів, пов'язаних з виробництвом коштовних прикрас. Позолочені вироби археологія зараховує до 2000 року до н. е., тобто вони на 2000 років давніші від керамічних ваз, відкритих Кенігом. Не зайве також пригадати,

[1] За останніми даними, вік зледеніння Гренландії — майже 100 тис. років, Антарктиди — понад 150 тис. років. *(Прим. перекл.)*

що гальванічний метод покриття металами було розроблено лише в першій половині XIX століття. Таким чином, окремі технологічні процеси застосовувались тисячоліття тому і в новітній час були відкриті повторно.

Наявність електричних батарей у Вавілоні вказує на вірогідність використання в ті далекі часи якихось електричних апаратів. Принаймні у Стародавньому Єгипті, як це довів професор Дені Сора, зразки подібних електричних пристроїв існували. На його думку, саме вони могли давати ті загадкові спалахи світла в очах Ісіди, які спостерігали шанувальники цієї богині. У творах класиків є багато посилань на існування в давнину ламп, що горіли невгасимим вогнем. На жаль, неможливо з'ясувати, були це світильники електричні чи вони працювали за рахунок якоїсь іншої енергії. У Нуми Помпілія, другого імператора Риму, був вічний світильник, що сяяв під куполом його храму. Плутарх пише про лампу над входом до храму Юпітера-Амона, жерці якого запевняли, що вона горить вже кілька століть.

Грецький сатирик Лукіан (120—180 рр. н. е.), який завжди докладно описував свої подорожі, в Гієраполісі (Сірія) бачив у чолі статуї богині Гери коштовний камінь, що сяяв і вночі освітлював увесь храм. У тій же місцевості у храмі Хаддада, або Юпітера, в Баальбеку застосовувався інший спосіб освітлення — розпечені камені. Прекрасну золоту лампу в храмі Мінерви, що могла горіти протягом року, згадує Павсаній (II ст. н. е.). Опис чудової лампи залишив у одній зі своїх праць святий Августин (354—430 рр. н. е.). Зберігалась вона в Єгипті, у храмі богині Ісіди; Августин переконався, що її не можуть загасити ні вітер, ні вода. Незгасна лампа була і в Антіохії в часи правління Юстініана Візантійського (VI ст. н. е.). Напис засвідчував, що вона мусить горіти вже більше 500 років.

У ранньому середньовіччі в Англії було знайдено лампу, яка горіла кілька століть. Коли в 1401 році поблизу Рима відкрили гробницю Палласа, сина Евандра, уславленого Вергілієм в «Енеїді», виявилось, що поховальну камеру освітлює вічний ліхтар, який горів понад два тисячоліття. У квітні 1485 року неподалік Аппієвої дороги виявили мавзолей із саркофагом юної дівчини патриціанського роду. Коли стерли темну мазь, що вкривала її тіло, дівчина стала неначе жива — у неї були червоні губи, темне волосся і струнка постать. Біля труни з її тілом, виставленої в Римі, побувало 20 тисяч чоловік. Слід зауважити, що під час відкриття запечатаної гробниці люди, які увійшли туди, побачили лампу, що горіла, як гадали, напевно, вже півтори тисячі років! У книзі «Едіпус Єгіптіакус» (Рим, 1652 р.) єзуїт Кірхер згадує незгасні лампи, знайдені в підземеллях Мемфіса. Отже, вавілонські батареї — не єдині докази того, що електрика була відома народам Сходу вже в далекому минулому.

Під час перебування в Індії автор ознайомився із старовинним документом «Агастья Самхіта», що зберігається в бібліотеці принцеси Індійської в Уджайні. В ньому міститься інструкція по виготовленню електричної батареї: «Покладіть добре очищену мідну пластину в глиняну посудину. Спочатку вкрийте її сульфатом міді, а потім мокрою тирсою. Після цього покладіть зверху амальгамовану ртуттю цинкову пластину. Контакт пластин дасть енергію, відому під подвійною назвою Мітра-Варуна. Вода розщеплюється цим струмом на Пранавайю і Уданавайю. Ланцюг із сотні таких посудин забезпечить дуже активну і ефективну силу». Мітра-Варуна сьогодні називається катодом-анодом, а Пранавайя і Уданавайя — киснем і воднем.

В Австралії мені довелося чути про село в джунглях поблизу гори Вільгельміни, у західній частині Нової Гвінеї, або Іріану. Відрізане від цивілізації, це село, за словами учасника конференції з питань вуличного освітлення і руху в Преторії у 1963 році К. С. Дауні, «... має систему штучного освітлення, що дорівнює, якщо не перевершує, існуючим системам XX століття». Торговці, які проникали в те маленьке село, заховане серед високих гір, розповідають, що вони були «вражені виглядом багатьох місяців над собою, котрі світили дуже яскраво всю ніч». Цими штучними місяцями насправді були великі кам'яні кулі, укріплені на стовпах. Після заходу сонця вони починали освітлювати вулиці дивним неоноподібним світлом.

Розповіді про подібні світні камені дійшли до нас і з протилежного боку Тихого океану — з Південної Америки. Літописець конкістадорів Барко Сентенера пише про виявлення цих каменів поблизу міста Гран-Моксо, в районі витоків ріки Парагвай на плато Мату-Гросу. В роботі, датованій 1601 роком, він так змальовує картину цього острівного міста: «На верхівці колони заввишки $7^3/_4$ метра сяяв великий місяць, розганяючи морок над усім озером». П'ятдесят років тому полковникові П. Г. Фосетту місцеві жителі штату Мату-Гросу розповідали про загадкові холодні вогні в покинутих містах джунглів. У листі до англійця Льюїса Спенса він пише: «У цих людей є джерело освітлення, що, на наш погляд, видається дивним — вони, мабуть, нащадки якоїсь зниклої цивілізації, котра залишила по собі давні знання». Фосетт зайнявся пошуками і, врешті, зробив заяву про те, що натрапив у джунглях на покинуте місто. Щирості слів полковника Фосетта мусимо вірити, бо в цій експедиції він загинув.

Як бачимо, переконання, що електрика — новітнє відкриття, спростовується вищенаведеними фактами про незгасні лампи. Втім, не виключено, що далекі наші предки користувалися якимось іншим видом енергії.

ЧИ ПІДКОРЯЛАСЬ ДАВНІМ ЛЮДЯМ ГРАВІТАЦІЯ!

Найпотужніше джерело енергії закладене всередині атома. Електромагнітна сила в сто разів слабша за ядерну енергію, а сили гравітації в 10^{36} разів слабші за електричні і в 10^{38} — за ядерні. Парадоксально, але факт: найменші сили найважче піддаються керуванню, оскільки ми знаємо про них надзвичайно мало. Гравітація посідає у фізиці особливе місце. Вражає те, що відкриття, зроблені у світі атома, не тільки не прояснили загадки гравітації, а й додали неясностей у цій складній галузі знання.

Якби ми зуміли ізолювати предмети від дії гравітації, вони б стали невагомими. Якби ми навчились керувати гравітацією, життя людей кардинально змінилося б: автомобілі, поїзди,

кораблі, літаки і ракети на рідкому пальному стали непотрібними; дороги заросли травою; будинки плавали у повітрі, а люди літали, як птахи. Однак ці чудові дні настануть ще дуже й дуже не скоро, хоч антигравітаційні дослідження і провадяться в ряді країн.

Принциповою властивістю гравітації, про яку ми вже знаємо, є її залежність від маси. Тьмяний супутник яскравої зірки Сіріуса складається з такої щільної речовини, що наперсток, наповнений нею, важив би 12 тонн. Але ця речовина здається легким пухом у порівнянні з речовиною однієї маленької зірки в сузір'ї Кассіопеї, наперсток якої важив би більше п'яти мільйонів тонн. Міркування про природу гравітації і про можливість керування нею — не забавка. Для астронавтики і авіації це — першорядна справа: якби було відкрито антигравітацію, то в цих сферах технології заощадили б мільярдні кошти.

До найнеймовірніших оповідань давнини можна віднести ті, що стосуються левітації, тобто здатності нейтралізувати гравітацію. Франсуа Ленорман пише в «Халдейській магії», що вавілонські жерці за допомогою заклинань вміли переміщати в повітрі важкі кам'яні блоки, яких не могли зрушити тисячі людей. Чи не так будувався й Баальбек? Величезний блок, залишений в кар'єрі титанами, які створили Баальбекську терасу, має розміри 21 м завдовжки; 4,8 м завширшки і 4,2 м заввишки. Щоб зрушити з місця цей колосальний брусок, потрібні були б зусилля 40 тисяч чоловік. Але подумаймо, як така сила-силенна людей приступилася б до нього, щоб рухати на потрібне місце? Більше того, навіть сьогодні, в еру могутньої технології, ще не створено підйомного крана, який міг би вийняти цей моноліт з кар'єру!

У деяких арабських текстах є дивні розповіді про спосіб зведення єгипетських пірамід. За однією з таких розповідей, камінь загортали в папірус, потім жрець стукав по ньому паличкою. Після цього камінь ставав невагомим і переміщувався у повітрі на 50 метрів. Жрець повторював цю процедуру, поки камінь не досягав піраміди і не лягав на потрібне місце. Завдяки такому способові стає зрозуміла відсутність відколів на гранях кам'яних блоків і характер стиків, між які неможливо просунути бодай аркуш паперу. Піраміда Хуфу сьогодні, щоправда, не найвища споруда світу, але вона залишається найбільшою мегалітичною спорудою Землі.

Вавілонські таблички стверджують, що звуками можна піднімати каміння. В Біблії йдеться про те, що сталося під дією звукових хвиль із стінами міста Ієрихон. Коптські тексти повідомляють, що піраміди було споруджено за допомогою звуків співу. Однак з позицій нашого сьогоднішнього знання ми не можемо знайти зв'язку між звуком і невагомістю.

Лукіан говорить про реальність антигравітаційних дій у давнину. Розповідаючи про бога Аполлона в храмі Гієраполіса, він повідомляє про диво, якому був свідком: «Аполлон лишив жерців стояти на долівці, а сам піднявся вгору».

Біографія Лю Аня в книзі «Шень Цінь Хуан» (IV ст. н. е.) містить в собі анекдотичний випадок левітації. «Коли Лю Ань випив ковток даосистського еліксиру, він піднявся в небо. Але посудина з напоєм лишилась у дворі, і невдовзі собаки й домашня птиця, помітивши його, випили решту еліксиру. І вони теж піднялись у небо; і люди чули в небі крики півнів, і гавкіт собак звучав попід хмарами». Шкода, що в ті часи не було кінозйомки! Однак, чи варто розглядати цей історичний текст Стародавнього Китаю як анекдот? Чи не стали деякі розповіді Сходу науковою реальністю? Хіба ми сьогодні не літаємо на чарівних килимах-літаках і не дивимось на рухомі зображення у чарівних дзеркалах?

Буддійський текст «Джатака» розповідає про магічний камінь, що міг підняти людину в повітря, якщо його покласти в рот. Феномен невагомості нас більше не вражає, оскільки ми звикли бачити наших астронавтів у космосі. Треба, однак, знайти наукове пояснення тому факту, що деякі люди чи об'єкти в минулому могли ізолюватися від сили гравітації.

Нинішнього вченого у давнину вважали б магом. І навпаки, вчорашні маги часто-густо були вченими. Як, скажімо, філософ-гностик I століття Сімон Магус, який стверджував, що «вогонь є первісною причиною видимого світу і має подвійний характер». Тут бачимо просте визначення атомної структури речовини і її полярності. Сімон умів робити чудеса за допомогою своєї «магічної науки». Його біографи описують, як з неба падав вогонь на малюнки, зроблені цим магом. Є оповідання про те, як Сімон виступав перед тисячами римлян, викладаючи свою філософію гнозісу, тобто — знання. Легенда твердить, що «духи повітря» допомогли йому піднятись високо над землею під час цієї промови, бо Сімон був «людиною, котра добре розумілась на магічному мистецтві». Хоча християнські історики не торкаються питання про джерело сили Сімона, безперечно, що до цього джерела належала його здатність керувати левітацією. Ходили чутки, ніби маг умів робити статую невагомими і змушував їх плавати в повітрі.

Відомо також, що філософ-неоплатонік IV століття Ямвліх міг зависати в повітрі на висоті півметра.

Переконаність людей у існуванні левітації тривала протягом століть. У книзі з історії аеронавтики Жюль Дюем розповідає про хроніку отця Франсіско Альвареса, секретаря португальського посольства в Ефіопії у першій половині XVI століття. В 1515 році отець Альварес писав про монастир у горах Біджану. Поблизу церкви Апостолів не одне століття у повітрі висів золотий жезл. Це диво принаджувало до монастиря численних прочан, і отець Альварес цілком упевнено пише про феномен, який ніхто не міг пояснити.

Майже через двісті років після нього доктор Шарль-Жак Понсе, французький хірург, що жив у Каїрі й багато подорожував по Ефіопії, бачив цей самий жезл, що висів у повітрі праворуч від церкви, в 1698, 1699 і 1700 роках. У своїх «Листах» (1717 р.) Понсе розповідає, як він був приголомшений цим видовищем і попросив у абата дозволу оглянути палицю звідусіль. Чернець дозволив, і французький лікар провів рукою п і д, н а д і н а в к о л о жезла з усіх боків. Отож Понсе й засвідчує: «Я онімів од здивування, оскільки не міг знайти жодного природного пояснення цьому чудесному феноменові». В 1863 році французький дослідник Гійом Лежан відвідав монастир Біджан і також бачив кілька разів золоту патерицю, що непорушно висіла в повітрі.

Чи трапляються випадки подолання гравіта-

ції сьогодні, в космічну добу, коли потреба в ньому безперечна? Як не дивно, трапляються. За 24 кілометри на південь від Пуна (Західна Індія) в маленькому відлюдному сільці Шівапур, що може стати ключем, якого шукають учені всього світу, є мусульманська мечеть на честь святого Кумара Алі Дервіша. На зеленій галявині перед цією одноповерховою будівлею лежить великий гранітний валун вагою близько 55 кг. Бородатий мусульманський священик читає на сходах ганку або на галявині Коран. Коли група людей — індійців з Бомбея або інших міст, мусульманських паломників чи навіть випадкових туристів з-за кордону — збереться перед мечеттю, священик закриває Коран і вітає відвідувачів. Потім прихожани збираються навколо валуна на галявині — групою в одинадцять чоловік (не більше й не менше). Священнослужитель або, частіше, його слуга пояснює відвідувачам, що їм треба нахилитись над каменем, торкнутись його вказівними пальцями і голосно наспівно вимовляти: «Кумар Алі Дервіш!» Коли ці інструкції виконано, відбувається дивна річ: валун «оживає» і здіймається в повітря на висоту до двох метрів! Камінь зависає в повітрі приблизно протягом секунди, а тоді падає долі, з глухим гуркотом. Учасники вистави при цьому, звичайно, повинні берегти свої ноги. Є тут і легший камінь, вагою близько 41 кг, якому для невагомості потрібні вказівні пальці дев'ятьох чоловік.

Якщо навколо великого валуна збереться більше 11 чоловік, камінь не зрушиться, якщо менше — також. Непорушним лишається він і в тому випадку, коли не виспівують належним чином слова «Кумар Алі Дервіш!» Отже, для левітації мають значення три фактори — вказівні пальці тих, хто бере участь у виставі, точна кількість учасників (11 або 9) і щире, емоційне виспівування імені мусульманського святого. Демонстрація антигравітаційного ефекту відбувається до 6 разів на день протягом усього року.

Для пояснення цього явища було витрачено багато чорнил. В обговореннях взяло участь багато науковців, частина яких не приховувала своєї недовіри до почутого. І справді, явище треба побачити, щоб повірити в його реальність. Ясно, проте, що, оскільки в демонстрації невагомості беруть участь брахмани, буддисти або парси, іслам тут ні при чому. Не може бути мови і про масовий гіпноз. (Це доводить той факт, що, коли хтось із учасників припускає необережність, камінь, падаючи, б'є його по ногах.) Мабуть, тут є якийсь зв'язок із звуковими хвилями і біострумами пальців. Щоб з'ясувати причини, які обумовлюють цей феномен, науці, очевидно, доведеться докласти ще чимало зусиль.

Американського письменника Ептона Сінклера важко підозрювати в легковірності, але й він був свідком левітації у своєму власному домі в 20-і роки. У присутності його друзів — групи вчених і письменників — людина, що володіла дивними здібностями, підняла 15-кілограмовий стіл на 2,5 метра над головою Сінклера! «Я не міг опублікувати те, що бачив, але й замовчувати теж не міг»,— заявив Сінклер, добре усвідомлюючи важливість подолання гравітації для науки.

Відома французька дослідниця Александра Девід-Ніл, яка померла 1969 року на 101-у році життя, писала про своє спостереження левітації на Тібеті, де вона прожила 14 років, у книзі «З містиками і магами на Тібеті»: «Відкидаючи всілякі перебільшення, я переконалась на невеликому власному досвіді і зі слів лам, які заслуговують на довіру, що декому з людей таланить досягти стану, при якому вони не відчувають ваги власного тіла». Дослідниці трапилось побачити ламу-лунатика, або лунг-гом-па. Ці лами завдяки тривалим і наполегливим тренуванням інколи досягають невагомості і ширяють у повітрі. Лама, якого вона бачила під час своєї подорожі по Тібету, підскакував «з еластичністю м'яча і відскакував, коли його ноги торкалися землі». Читаючи ці рядки, мимоволі пригадуєш «кенгурину ходу» Армстронга на Місяці.

Тібетці попередили мадам Девід-Ніл, щоб вона не зупиняла ламу і не зверталась до нього, бо це може спричинити його смерть внаслідок шоку. Коли лама з винятковою швидкістю проскакав мимо, дослідниця і її супутники вирішили прямувати за ним на конях. Незважаючи на перевагу в швидкості, наздогнати ламу-лунатика вони так і не змогли! Кажуть, у стані такого трансу лунг-гом-па відчуває місцевість і перешкоди як лунатик, який виходить крізь вікно і блукає дахами. Мадам Девід-Ніл повідомляє, що, за переказами, для таких лунатичних прогулянок більше підходять ранок, вечір і ніч, аніж день. Отже, можна зробити висновок про якийсь зв'язок між положенням Сонця і гравітацією.

Аномалії місячної гравітації спричинили відхилення «Аполлона-8» по курсу й висоті; це пов'язано з поясом так званих місячних масконів. На нашій планеті гравітаційні аномалії теж не новина. Одним з найбільш вражаючих прикладів є Магнітний пагорб неподалік міста Монктон у канадській провінції Нью-Брансуїк, де автомобіль може рухатися вгору з вимкненим двигуном. Гравітація тут діє в «зворотному напрямку», тож коли водій вимикає запалювання і відпускає гальма, автомобіль котиться собі до вершини пагорба, наче його тягне невидима сила. Феномен цей пояснюють, як правило, присутністю глибоко в землі покладів магнітного залізняку. Але чомусь при цьому забувають, що магніт або магнетит можуть діяти тільки на залізо; тим часом «магніт» Магнітного пагорба діє не лише на металеві об'єкти, такі, як автомобілі, а й на різні інші — скажімо, на дерев'яні візки або гумові м'ячі. За певних умов на деяких ділянках тут навіть вода тече схилом догори!

Це місце діє також на людей; багато хто нарікає на якийсь незвичайний вплив. «Тут щось є в землі. Ви відчуваєте це власними кістками. Воно викликає у вас дрижаки. Часом аж наче памороки забиває»,— пише один турист. Враження іншого: «Коли я пройшов туди-сюди, то відчув запаморочення. Щось сталося з головою». «Виникає враження, ніби велетенська рука тягне вас назад»,— так описує свої відчуття на Магнітному пагорбі ще один свідок.

Не виключено, що феномен Магнітного пагорба сприятиме майбутнім дослідникам у розв'язанні загадки антигравітації.

ПЕРШІ РОБОТИ, КОМП'ЮТЕРИ, РАДІОПРИЙМАЧІ, ТЕЛЕВІЗОРИ І ВІДЕОФОНИ ЧАСУ

У II ст. до н. е. в храмах Єгипту були автомати для продажу святої води. Кількість води, що витікала з крана, залежала від ваги монет, опущених у відповідний пристрій. У храмі Зевса в Афінах також був автоматичний продавець святої води. За давньогрецькими легендами, Гефест — коваль Олімпу — виготовив дві золоті статуї у вигляді молодих жінок, які могли рухатися і допомагати кульгавому богу, підтримуючи його з боків під час прогулянок. Безсумнівно, в Стародавній Греції вже існувало уявлення про автоматику.

Кібернетика — наука давня. В Китаї вона була відома як мистецтво «хвай-шу», з допомогою якого можна було оживити статуї, щоб ті допомагали своєму творцеві. В історії імператора Та-чжуана є опис механічної людини. Імператриця такою мірою захопилась роботом, що ревнивий правитель Піднебесної імперії наказав конструктору зламати його, незважаючи на те, що йому самому цей механізм дуже подобався.

Однією з перших у світі обчислювальних машин була, природно, китайська рахівниця (абака) 2600-літньої давнини. Перебуваючи в Китаї, я мав можливість бачити, як досвідчені книготорговці користуються цим архаїчним калькулятором. Але найкращим комп'ютером, безперечно, є людський мозок. У 1959 році в університеті Нового Південного Уельсу в Сіднеї, де я тоді жив, було здійснено вражаючий експеримент. Міс Шакунтала Деві з Індії, відома як Людина-Обчислювальна машина, взяла участь у змаганні з однією з найбільших, що були на той час в Австралії, електронних обчислювальних машин — УТЕКОМ.

«Добудьте кубічний корінь з числа 697 628 098 909»,— поставив перед нею завдання програміст. Через 7 секунд дівчина дала відповідь — 8869. Електронна машина показала трохи інший результат. «Закладаюсь, що моя відповідь вірна»,— наполягала міс Деві. Серія подальших обчислень на електронній машині, і — новий результат, який засвідчив, що дівчина мала рацію.

В інженерів Александрії понад 2000 років тому було близько сотні різноманітних автоматів. Існують розповіді, що легендарний Дедал створив людиноподібні фігури, які могли рухатися без сторонньої допомоги. Як зауважує Платон, ці роботи були настільки активними, що їх доводилось охороняти, аби вони не втекли! Якою ж енергією вони живились? У храмах Феба в Єгипті були фігури богів, що розмовляли й жестикулювали. Можливо, правда, що деякими з них керували заховані всередині жерці.

За свідченням Гарсільясо де ла Веги, в інків долини Рімак була статуя, що «розмовляла й давала відповіді на питання як Дельфійський оракул». Але ж хіба не те саме роблять нинішні комп'ютери?

У давньогрецькій легенді про пошуки золотого руна розповідається, як аргонавти під час своєї подорожі прибули на Кріт. Медея розповіла їм, що тут живе Талус, остання людина стародавньої бронзової раси. Потім з'явилась ця металічна істота, загрожуючи розбити корабель «Арго» камінням, якщо він підпливе ближче. Чи не була ця істота роботом? Дехто з фахівців по автоматиці, зокрема австрієць Хейнц Цеманек, схильні пристати на цю думку.

Зашифровані інструкції по створенню роботів століттями зберігалися в магічних книгах. Чернець Герберт д'Орільяк (920—1003), професор Реймського університету, а згодом папа Сильвестр II, повідомляє, що у нього був бронзовий автомат, який відповідав на запитання. Сконструював його він сам, спираючись на «деякі зоряні і планетні аспекти». Цей стародавній комп'ютер міг відповідати на важливі запитання, що стосувались політики чи релігії, лаконічними «так» або «ні». Не виключено, що записи відносно його «програмування і обслуговування» можуть зберігатись у Ватіканській бібліотеці. Що стосується «магічної голови» автомата, то вона після смерті папи зникла.

Архієпископ Регенсбурга Альберт Магнус (1206—1280) зажив слави як людина великих знань. Він залишив багато праць з хімії, медицини, математики й астрономії. В біографії Магнуса зазначено, що майже двадцять років він присвятив створенню андроїда. Цей автомат було складено з «металів і невідомих речовин, вибраних за вказівками зірок». Механічна людина рухалась, розмовляла і виконувала домашню роботу. Альберт і його учень Фома Аквінський жили разом, і андроїд прислужував їм обом. Легенда свідчить, що одного разу Фома Аквінський, роздратований патяканням робота, схопив молоток і потрощив машину. Цю історію не варто вважати вигадкою. Альберт Магнус був справжнім ученим — у XIII столітті він пояснив Чумацький Шлях як скупчення дуже віддалених зірок. Пізніше Альберт Магнус і Фома Аквінський були канонізовані католицькою церквою. Слово «андроїд» збереглося в науці для визначення людиноподібного робота.

Як представники сучасної цивілізації, ми вважаємо, що досягли вершин науки і техніки, і що навіть мови, якими створено сучасну літературу, вищі за мови так званих примітивних рас. Тим часом у багатьох індіанських діалектах ті чи інші предмети або явища мають по кілька назв, відбиваючи їх видозміни, скажімо, дерево або рослину в різні пори року. Адже дерево навесні, прикрашене свіжою зеленню, має зовсім інший вигляд, ніж восени, сповнене плодів і вкрите червоним або жовтим листям. Інший вигляд у нього і влітку. Тоді як ми для визначення цих змін, кольору й форми дерева застосовуємо прикметники, в американських індіанців є окремі слова для кожного різновиду того самого об'єкта. Цікаво, що ця точність в індіанських мовах поєднується з відсутністю писемності.

Антропологія керується такою ознакою — якщо первісна людина створює алфавіт і літературу, вона стає цивілізованою. Шумери і єгиптяни винайшли писемність приблизно за 4000 років до н. е. і досягли культурної зрілості. Відтоді їхній розвиток прискорився. Проте, історія знає розвинуті цивілізації в минулому, які взагалі не мали писемності — наприклад, інки Перу. Цей народ запровадив у користування половину з тих їстівних рослин, які ми вживаємо сьогодні. Він зумів прокласти найдовші у світі шосе і створити найтонші види тканин, звести мегалітичні споруди і опанувати астрономічні знання. Коли Пісарро окупував Перу, він зробив приголомшливе відкриття: в Атауальпи і в нього самого була спільна

риса — ні завойовник, ні підкорений не вміли читати! Конкістадор просто був неписьменним, а бог-інка не вмів читати тому, що в його імперії не існувало писемності. Замість літер і цифр інки використовували «кіпу» — мотузку з вузликами. За допомогою кольору мотузочок і виду вузликів вони створили мнемонічний пристрій, котрий у поєднанні з усним коментарем був ефектним засобом передачі навіть дуже складних понять. Без жодної цифри вони створили високоефективний метод бухгалтерії. Без алфавіту — літературу. У них був забобонний страх письма, якого інші раси давнини не відчували. Їхня офіційна версія про походження цього явища незрозуміла: буцімто під час великої епідемії державний оракул оголосив, що люди мусять зректися писання й читання, якщо вони хочуть лишитися живими. Відтак і з'явилося «кіпу». Дивний зв'язок між мором і писемністю. Чому в інків та їхніх попередників не було алфавіту або ієрогліфів, як у всіх інших цивілізацій? Можна зважитись на деякі припущення. Якщо «кіпу» це — архаїчний калькулятор, тоді пояснення — просте: після занепаду прадавньої технології «кіпу» залишилось у південноамериканських індіанців як перфокарти без обчислювальної машини. Якщо тут існувала передова технологія, яка чомусь раптово зникла, тоді існування цього найпростішого калькулятора і обчислювальної системи, відомої під назвою «кіпу», може бути просто відлунням минулого.

Втім, є й інший натяк на існування в давнину в Південній Америці передової науки. В перуанській затоці Паракас міститься славнозвісний Канделябр, або Знак трьох хрестів, що являє собою 185-метровий малюнок на поверхні похилої скелі, у вигляді тризубця Нептуна з гілками. Іспанський учений Бельтран Гарсіа запропонував гіпотезу, згідно з якою Канделябр, оснащений системою блоків і вірьовок, являє собою доінкський сейсмограф, що міг реєструвати землетруси не лише в Південній Америці, але в будь-якій частині світу. Це зображення, повернуте в напрямку Тихого океану, орієнтовано точно з півночі на південь. Враховуючи ступінь ерозії, можна вважати, що йому щонайменше 2000 років.

У давнину були й інші пристосування, через віки винайдені повторно. Китайський учений Чжан Хен (78—139), приміром, сконструював сейсмограф у вигляді вази, прикрашеної драконами, що держали в роті кульки. Навколо посудини сиділи фарфорові жаби. Під час підземного поштовху кульки падали в розкриті роти жаб в залежності від напряму поштовху. Лише в 1703 році Жан де Отефей створив перший сейсмограф сучасного типу. Чжан Хен також винайшов глобус із металевими кільцями, що показували шлях Сонця й інших небесних тіл. Цей механізм, що приводився в рух з допомогою водяного годинника, був одним з перших у світі планетаріїв. Схожу модель сконструював і Тао Хунчін (452—536), якого називають китайським Леонардо да Вінчі. Її вигляд був такою мірою близький до сучасних апаратів, що доречно навести опис моделі з першоджерела: «Він також побудував небесний глобус майже метрової височини. Земля містилась посередині, а небо оберталось навколо неї. 28 сузір'їв здійснювали свої періодичні мандрівки по небу, а Сім Яскравих Небесних Тіл (Сонце, Місяць і 5 планет) йшли своїми курсами. Зірки світились у темряві й згасали при денному світлі. Глобус рухався під дією механічного приладу, і рухи його були узгоджені зі справжнім рухом неба». Механізм і світлові ефекти цього невеликого планетарію VI століття особливо вражають на тлі середньовічного мороку, що огортав тодішню Європу. Подібні моделі небесної сфери існували, до речі, ще у Стародавній Греції. За свідченням Ціцерона (I ст. до н. е.), Маркус Марцеллус отримав подібного глобуса із Сіракуз (Сіцілія). Він демонстрував рух Сонця, Місяця, планет. Ціцерон зазначає, що ця машина була **дуже давнім винаходом** і що подібна астрономічна модель була також у храмі Вірту в Римі. Конструкторами цих механічних пристроїв вважались Фалес Мілетський (VI ст. до н. е.) і Архімед (III ст. до н. е.). Пам'ять про планетарії зберігалась протягом багатьох століть.

У Грецькому національному археологічному музеї в Афінах є кородовані фрагменти металічного пристрою, знайденого ловцями губок поблизу острова Антікітера в 1900 р. Складні циферблати й шестерні цього механізму не схожі на вироби Стародавньої Греції. З написів на інструменті й амфорах, знайдених разом з ним, встановлено вік об'єкта — 65 рік до н. е. Знахідку зареєстрували в музеї як астролябію. Так до неї і ставились до 1959 року, коли англійський учений Дерек де Солла Прайс з Інституту перспективних досліджень в Прінстоні (Нью-Джерсі) визначив цей предмет як прообраз наших комп'ютерів. «Схоже на те, що це була обчислювальна машина, призначена для полегшення трудомістких астрономічних обчислень руху Сонця, Місяця, а також, можливо, й планет»,— писав він у «Нейчрел хісторі» за березень 1962 р. Це відкриття було революційним, бо до того часу вважалося, що давні греки займались здебільшого науковими теоріями, але не технологією. Не дивно, що доктор Прайс писав у журналі «Сайєнтіфік Америкен» (червень 1959 р.): «Стає аж трохи лячно, коли подумаєш, що до падіння своєї великої цивілізації давні греки впритул наблизились до нашої епохи, і не лише в сфері наукової думки, а й у науково-технічній галузі». Цей учений дійшов висновку, що комп'ютер з Антікітери змінив усі наші уявлення про історію науки, оскільки він, як стало відомо, був не першим і не останнім пристроєм такого типу. «Знахідка цієї речі нагадує знахідку реактивного літака в гробниці фараона Тутанхамона»,— заявив доктор Прайс на конференції у Вашінгтоні 1959 року.

Через кілька років було зроблено інше важливе відкриття. Після ретельного вивчення Стоунхенджу британський астроном Джеральд Хокінс, професор Бостонського університету, вирішив, що цей пам'ятник міг мати астрономічне призначення. Стоунхендж, збудований між 1900-м і 1600 роками до н. е., спочатку являв собою коло діаметром 29,5 м, утворене вертикальними й горизонтальними кам'яними блоками вагою по 25 тонн, назване сарсеновим колом, всередині якого було п'ять склепінчастих проходів, або трилітів. Споруду оточує коло з 56 ямок на землі, назване колом Обрі. Провадячи спостереження з центра Стоунхенджу, професор Хокінс дійшов ви-

сновку, що встановлені триліти, камені й лунки вказують на положення Сонця й Місяця поблизу горизонта; саме це було метою конструкторів Стоунхенджу. Повернувшись до Америки з точними картами загадкової неолітичної споруди на Британських островах, Хокінс увів здобуті дані в комп'ютер і отримав результати, які свідчили, що Стоунхендж сам був комп'ютером! За висновками професора, астрономи Стоунхенджу були такою мірою кваліфікованими, що помітили навіть явище, яке лишилось поза увагою наших сучасних астрономів — цикл місячних затемнень тривалістю в 56 років. Поклавши три чорних і три білих камені в окремі лунки і рухаючи їх щорічно вздовж кола Обрі, прадавні астрономи Англії знали, коли чекати місячного або сонячного затемнення. Цікаво відзначити, що жерці-астрономи Вавілонії та Єгипту через 1100 років після спорудження Стоунхенджу не вміли передбачати затемнень. Професор Хокінс вважає, що створення цього мегалітичного комп'ютера було досягненням, яке можна порівняти з космічною програмою США. В космічній програмі США енергія тисячі людей втілюється в одній людині. Враховуючи чисельність населення Англії 4000 років тому, можна сказати, що та ж пропорція характерна для спорудження Стоунхенджу. Виникає питання — де джерела наукових знань тих людей, які побудували Стоунхендж?

Від доісторичних комп'ютерів перейдімо до установок, що в давнину відтворювали мовлення. Сто років тому Французька Академія наук оголосила Едісона й Дю Монселя шарлатанами, коли вони продемонстрували перед синклітом учених мужів свій винахід — грамофон. Те саме поважне товариство академіків, мабуть, глузливо сміялося б, почувши про стародавні співаючі статуї, вази, які вміли говорити, або озвучені камені. Нині, через багато століть, неможливо визначити принцип їхньої дії, але немає підстав сумніватися, що діяли вони ефективно. В античну добу римляни повідомляли про співаючу статую Мемнона, яку було створено близько 1500 року до н. е. Коли промені досвітнього сонця падали на її голову, починала звучати музика. В 130 р. н. е. римський імператор Адріан якось уранці відвідав цей співаючий пам'ятник і тричі чув його звуки. Після того як статую відремонтували, музичні звуки припинились. Отже, «музику», напевно, створював якийсь складний механізм під дією сонячних променів, котрий було пошкоджено в процесі ремонтних робіт. Втім, побачити статую Мемнона в Єгипті туристи можуть і понині.

Фінікієць Санхуніатон (1193 р. до н. е. (?) і Філо Біблос (150 р. н. е.) згадують про «живі камені». Християнський історик Євсевій (260—340 рр. н. е.) носив один з таких загадкових каменів у себе на грудях, і той відповідав на його запитання тихим голосом, схожим на шепіт. Інший отець християнської церкви, Арнобіус (помер бл. 327 р. н. е.), повідомляє, що коли у нього був «камінь, що говорить», він постійно відчував спокусу ставити йому питання. Відповідь звучала ясним і тонким тихим голосом. Чи не такі саме «камені» ми використовуємо сьогодні, називаючи їх транзисторами?

У Біблії згадується про терафімів, або зображення, фігури чи голови, що відповідали на запитання. Маймонідес (1135—1204) у «Ліннійках мертвих» зазначає, що «ті, хто вклоняється терафімам, стверджують, буцімто коли світло зірок наповнює вирізану статую, вона отримує повідомлення від розуму тих далеких зір і планет, що використовують статую як інструмент. Таким чином терафіми вчать людей багатьом корисним мистецтвам і наукам». Чи не йдеться в цьому випадку про навчальні радіопрограми галактичних цивілізацій? Саме це має на увазі мудрий Маймонідес, якщо розуміти його слова буквально. Сельденус у «Сірійських днях» натякає на те, що терафімів було присвячено особливій зірці або планеті, і стверджує, що їх знали давні єгиптяни. Деякі терафіми являли собою муміфіковані голови з золотою пластиною під язиком; на пластині було вигравіювано магічні слова. Такі «черепи» вішали на стіні, і вони інколи розмовляли.

Протягом багатьох століть у фольклорі і стародавніх творах згадується інша загадка історії — магічні дзеркала. В «Книзі Єноха» розповідається, що Азазель навчав людей робити магічні дзеркала, в яких можна було бачити віддалені події і людей. Чи не йдеться в даному випадку про прадавнє телебачення?

Хоча книгу Лукіана «Правдива історія», незважаючи на її назву, дехто сприймає як фантазію, опис у ній магічного дзеркала, безперечно, привертає увагу, оскільки тоді не існувало нічого, що могло б підштовхнути уяву автора в такому напрямку: «Це було дзеркало великого розміру, що висіло над неглибоким джерелом. Кожен, хто вступав у те джерело, чув усе, що говорилось на землі. І кожен, хто дивився в те дзеркало, бачив у ньому всі міста і народи світу». Чи була це наукова фантастика, створена на догоду ледачим римським патриціям, чи, може, хроніка про якесь минуле, коли магічні дзеркала були таким же звичайним явищем, як і сьогодні? Не виключено, що деякі з цих доісторичних пристроїв, можливо, ще збереглись у того, хто знайомий із секретами таємної науки.

У знаменитого російського письменника Максима Горького є розповідь про дивну пригоду, яка в устах такого матеріаліста, як він, набуває особливого звучання. На початку століття Горький зустрів на Кавказі індійського йога, котрий спитав російського письменника, чи не хоче той побачити що-небудь особливе в його альбомі. Горький сказав, що хотів би подивитись на краєвиди Індії. Індус поклав альбом на коліна письменнику і запропонував йому розкрити його. На полірованих мідних листах було зображено прекрасні міста, храми й краєвиди Індії, які викликали у Горького захоплення. Коли він скінчив роздивлятись картинки і повернув альбом індусу, той подув на альбом і, посміхаючись, сказав: «Хочеш подивитися ще разок?» Горький розповідає: «Я знову відкрив альбом і побачив лише чисті мідні листи без будь-якого сліду зображення!» «Дивовижні люди ці індуси!» — вигукує він[1].

Втім, здається, не менш захоплюючими були стародавні відеофони часу. Франціск Пікус у «Книзі шести наук» розповідає про створення «дзеркала аль-Мушефі» у цілковитій згоді з законами перспективи і астрономії. Кажуть, що в тому дзеркалі можна було бачити панораму часу. Якщо це правда, то

[1] Цитується за книгою М. Реріха «Непорушне». — Рига, 1936.

стародавні люди були на голову вищі за нас — вони створили Телебачення часу. Оракули Єгипту й Греції зажили собі слави віщуванням майбутніх подій і відтворенням картин минулого. Постає питання — яким чином?

У книзі «Цікава відносність» англійський учений Клемент В. Дарелл пише: «Всі події — минулі, сучасні й прийдешні — існують у нашому чотиривимірному просторово-часовому континуумі, Всесвіті без минулого й сучасного, такому ж статичному, як кіноплівка, що оживає лише в кінематографі». Цілком припустимо, що теорія вірогідності була відома людям давнини. У «Пророцтві Ісаї» (II—III ст. н. е.) розповідається історія, пов'язана з таким ефектом. Пророка Ісайю було взято на небо, де він бачив Бога. Потім ангел, який увів його в рай, повідомив, що вже час повертатись на землю. Ісайя здивувався і запитав: «Чому так швидко? Я ж тут пробув лише дві години». На що ангел йому відповів: «Не дві години, а двадцять два роки». Ісайю вразили ці слова, адже повернення на Землю означало для нього старість і близьку смерть. Але ангел утішив його, сказавши, що, повернувшись на Землю, він не постаріє. Космічні мандрівники, рухаючись у фотонній або анігіляційній ракеті зі швидкістю, близькою до швидкості світла, могли б зазнати такого самого скорочення часу і справді зробити своєрідний стрибок у майбутнє. Якщо, наприклад, усі події, що відбуваються у Всесвіті, залишають сліди на субатомному рівні; то, можливо, можна бачити минуле. З іншого боку, якщо ефекти сьогоднішніх подій проектуються у майбутнє, то це означає, що обриси завтрашніх подій існують сьогодні. Інакше важко зрозуміти, як прапредкам удавалось проривати бар'єр часу і точно передбачати майбутні події.

У давньоіндійській книзі «Чхандог'я Упанішада» є така фраза: «Скажіть мені, що ви знаєте, і я скажу вам, що буде далі». Чи не йдеться тут про дію наймогутнішого комп'ютера — людської думки?

В оракула храму Амона-Ра була автоматична машина часу, що мала вигляд скульптури бога і могла не лише ходити, розмовляти й рухати головою, але навіть брати у відвідувачів сувої із запитаннями, на які вона давала розумні відповіді. Коли Александр Македонський став перед нею, статуя виступила вперед і сказала йому: «Я бачу всі країни під твоїми ногами».

Книгу пророцтв Мішеля Нострадамуса, опубліковану 1558 року, було присвячено королю Генріху II. В передмові пророк з Провансу попереджає його про переслідування церкви і віщує встановлення нового порядку. «Це повинно статися 1792 року, коли кожен думатиме про оновлення віку». З антиклерикалізму народилась революція, і в 1792 році була встановлена Французька республіка. Здається, Нострадамусу вдалося подолати бар'єр часу і передбачити історичну подію безпомилково. Як і Ейнштейн, Нострадамус писав, що «вічність пов'язана воєдино — минуле, сьогоденне і майбутнє». Він повідомляє, що вивчив багато томів магії. Ці прадавні книги забутої науки, закодовані цифрами й символами, очевидно, допомогли Нострадамусу вивчити секрет проекції часу.

«Імператор народиться біля Італії і дорого коштуватиме імперії». Імператор Наполеон І справді народився біля Італії — на Корсіці — і дорого обійшовся Франції, півмільйона чоловік в одному лише поході на Москву. Нострадамус передбачив і Гітлера, якого він назвав «Гістер» з двох причин: у зв'язку з істеричними промовами фюрера і місцем його народження на Дунаї (латинське найменування якого — Істер). Нострадамус описав свастику, як «вивернутий хрест», що покотиться на схід і поширіться по Росії. В своєму магічному дзеркалі доктор Нострадамус бачив і атомне бомбардування Хіросіми. Він визначив її, як «велике полум'я в Країні Сонця, що сходить», тобто в Японії.

ЗАГАДКА СОЦІАЛЬНИХ НАУК — ІНКИ

У примітивних суспільствах не було приватної власності. Полювання регулювалось племінними звичаями, а всі харчі розподілялись рівномірно. Цю систему і досі можна бачити в Центральній Австралії, на Новій Гвінеї та на віддалених островах Океанії. Блакитна пора юного людства! В рабовласницькому суспільстві відбулися докорінні зміни в економіці, коли запанувала приватна власність. З'явились хазяї й раби, багаті й бідні. Феодалізм був удосконаленим варіантом рабства. З появою міст і вільних громадян, що торгували і ставали багатшими за дворян, виник новий клас — бюргери, або буржуазія. Після падіння феодалізму новий клас приватних власників створив нову економічну систему — капіталізм. Соціалізм, на відміну від капіталізму, скасовує приватну власність, а всі засоби виробництва та розподілу передає в руки держави. Щоправда, гроші, як засіб обміну, продовжують функціонувати. Постає питання — чи соціалізм така вже нова ідея? Чи не заявляв він про себе раніше? Такий погляд, мабуть, викличе опір і нарікання як адвокатів марксизму, так і тих соціологів, що, симпатизуючи капіталізму, не припускають існування соціалізму в минулому і сподіваються, що його не буде в майбутньому. Проте історія знала цивілізацію, де всі національні ресурси й знаряддя виробництва були власністю держави. Там не вдавалися навіть до монет чи банкнотів, які в нинішніх соціалістичних країнах все-таки використовуються. У її населення був соціалістичний ідеал, а саме — праця як суть життя, а не як вимушене зло. Цією державою була соціалістична Імперія інків.

Хоча керувала державою інків ієрархія феодального типу, що складалась із аристократів і чиновників, її економічна структура належала до соціалістичного типу, оскільки феодалізм спирається на приватну власність, якої інки не мали. Певна річ, назвати інкську державу первісним комуністичним суспільством, навіть при всіх її науково-технічних досягненнях, не можна. Але рівень моральності цього суспільства можна проілюструвати фактом, який наводить у 1589 році Легвісамо. В домі одного індіанця він бачив золота й срібла на 100 000 песо. Двері будинку були відчинені навстіж, і лише невелика паличка, що лежала поперек ганку, засвідчувала відсутність господаря. Ніхто, одначе, нічого не чіпав! Через чотири століття вже жоден з перуанців задля захисту свого дому від злодіїв ні на яку паличку не покладатиметься.

Але досконалість інкської держави полягала не лише в моральних якостях її членів.

Царська дорога довжиною в 5320 кілометрів, що простяглася від Колумбії до Чілі,— один з найбільш вражаючих проектів людства, який було перевершено тільки в XX столітті. Перуанські дороги такою мірою доброякісні, що автомобілі й візки їздять по них донині. Доінкські кам'яні споруди в Оллантайтамбо й Саксахуамані належать до мегалітичних. Вага окремих кам'яних блоків, з яких складено ці споруди, оцінюється на рівні від 20 до 100 тонн. Незважаючи на таку колосальну масу граніту, вони настільки точно припасовані один до одного, що в місцях з'єднання неможливо просунути навіть лезо бритви. Ще сто років тому ніхто в світі не зміг би повторити це досягнення перуанських дорожників. Лише стародавні єгиптяни зі своїми 70-тонними блоками в пірамідах могли позмагатися з південноамериканськими зодчими. В Куско землетрус 1950 року зруйнував 90 процентів будинків, але в жодній інкській будівлі не з'явилось навіть тріщини! Принагідно відзначимо, що іспанські прибудови до них розвалились або розтріскались. Таким драматичним чином землетрус довів якість доінкських та інкських споруд.

Жителі Вавілонії, Карфагена, Греції і Риму, користуючись землею, нічого не робили для її відновлення. Тим самим вони, можна сказати, копали собі могилу. Чи не подібна картина вимальовується сьогодні, в еру повсюдного забруднення біосфери і нещадної експлуатації природних ресурсів? Що ж стосується інків, то у них існувала багаторічна програма збереження навколишнього середовища. Нічого подібного в жодному іншому місці планети за всю історію людства ми не знаходимо. Вражає ще одна особливість інкських і доінкських проектів — у результаті їх здійснення земельні й водні ресурси держави ставали не біднішими, а багатшими!

Це була імперія парадоксів. Тут не було грошей, хоча було багато золота. Інки мали досконалу поштову службу, що діяла по всій Південній Америці, але не знали листів. Через відсутність писемності, надсилались лише усні повідомлення. У них були найдовші і найкращі в світі дороги, але не було колеса. Інкська поштова система була кращою в світі до середини минулого століття. Їхні кур'єри, змінюючи один одного, передавали повідомлення з Кіто в Куско за п'ять днів. І це при відстані в 2011 кілометрів, більша частина якої пролягає на висоті понад 3000 метрів над рівнем моря! Незважаючи на чудові дороги в Стародавньому Римі, кур'єри за часів імператора Августа для передачі листа на подібну відстань витрачали часу в 10 разів більше. Після VII століття, в міру псування доріг, листи почали йти ще повільніше.

В інків був, до речі, й «телеграф» — система кодованих сигналів димом і вогнем, за допомогою якої повідомлення на відстань 3220 кілометрів передавалося за три години! Слід зауважити, що при інкському соціалізмі телеграф діяв ефективніше, ніж при сучасному. Пригадую випадок, коли довелось послати телеграму зі столиці однієї із соціалістичних країн у приміський пункт на відстані всього 25 кілометрів од міста. Одержав її адресат лише третього дня!

Інкський соціалізм був ефективним не тільки в сфері поштового зв'язку. Незважаючи на велику кількість установ, там не було бюрократичної тяганини, від якої так страждають сучасні соціалістичні держави. Адміністрація складалася з людей, що повністю відповідали за благополуччя свого району. Якщо державний службовець виявлявся хабарником або нездатним до управління і громадяни його району не отримували того, що необхідно для життя, від імператора-Сонця надходило розпорядження — скинути цього чиновника в провалля!

В країні, де праця вважалась чеснотою, а ледарювання — злочином, працювали всі. Заробіток не нараховувався, але громадяни і їхні сім'ї безкоштовно отримували житло, їжу й одяг. Освіта й медична допомога також були безплатними. Ця система праці й отримування засобів до існування зовсім не схожа на ту, що існує в кожній сучасній соціалістичній державі. Ті, хто не опікувався полями, були зайняті на державних роботах — прокладанні доріг і спорудженні мостів, у поштовій службі або в армії. Цей обов'язок, так звана **міта**, такою мірою увійшов у свідомість індіанців, що жителі села Карахуасі, приміром, продовжували будувати міст ще протягом трьох століть після падіння Імперії інків. Очевидно, економічна система інків не досягла б такого високого рівня, якби соціалізм у них не розвивався протягом значного періоду.

Однією з найважчих проблем сучасного світу є контроль за приростом населення. Щодо інків, то вони від надмірності дітей не страждали. Також не було у них одинаків або старих дів — таке явище вважалось державним злочином. Щоб уникнути перенаселення, вони здійснювали програму переселення людей; при цьому належним чином піклувались про колоністів. Наприклад, жителі Анд не переселялись у тропічні долини і — навпаки.

Як могла виникнути ця загадкова соціалістична держава в Південній Америці? У інкських правителів були чудернацькі легенди про їхнє сонячне походження і про приземлення їхніх небесних предків на нашій планеті. Антропологічні дослідження засвідчили дивні речі. Аналізи груп крові інкських правителів показали їхню фізіологічну унікальність. Як і єгиптяни, інки муміфікували своїх померлих правителів. Після смерті їхні мумії сиділи на золотих тронах в храмі Сонця в Куско. П'ять таких мумій зберігалося в Британському музеї (вони загинули внаслідок аварії водогону і затоплення приміщень музею). В 1952 році Джілбі й Лубрен зробили аналіз крові, взятої з тканини цих мумій, і отримали такі результати: мумія № 3 мала групу крові С, Е і с при відсутності Д,— випадок унікальний в масштабах всього світу; тим часом мумія № 4 мала фактори Д і с при відсутності С і Е,— комбінація серед американських індіанців надзвичайно рідкісна. Вчені дійшли висновку, що проблема походження цих людей залишається невирішеною. Інкські монархи брали шлюб зі своїми сестрами, щоб, за висловом Прескотта, «мати спадкоємця корони чистої небесної раси, не забрудненої земними домішками». Що ж це була за «небесна раса», яка мала такі незвичні комбінації факторів крові?

Загадку інків можна легко розв'язати, якщо поглянути на їхню соціальну систему як на рештки соціалізму невідомої цивілізації. Цікаво, що Вергілій в «Георгіках» і Тібул в «Елегіках» висловлюють думку, ніби в давні часи земля була в громадському користуванні,

а двері будинків ніколи не зачинялись, бо не було злодіїв. Читаючи їхні твори, мимоволі згадуєш хроніки про інків, написані конкістадорами.

АПОЛЛОНІЙ ЗУСТРІВ ЛЮДЕЙ, ЩО ЗНАЛИ ВСЕ

У першому столітті нашої ери високий вродливий грек зупинився перед воротами Вавілона. «Які подарунки ти несеш нашому царю?» — запитав його охоронець. «Усі чесноти»,— відповів грек. «Ти вважаєш, що у нашого царя їх немає?» — спитав охоронець. «Вони у нього є, але він не знає, як ними користуватись»,— відповів сміливий гість, якого звали Аполлоній Тіанський. Незважаючи на таку провокаційну манеру розмови, мандрівникові дозволили увійти у Вавілон, бо охоронець вирішив, що цар може зацікавитись таким ексцентричним відвідувачем.

Аполлоній народився в Каппадокії приблизно 4 року до н. е. Коли йому виповнилось 14 років, його шкільні наставники відмовились учити хлопця далі, бо його розум переважав їх власний. Відтак Аполлоній дав обітницю піфагорейців і в 16 років став служити в храмі міста Егі. Про його мудрість і здібності навіть склали в Каппадокії прислів'я: «Куди так поспішаєш? Чи не до Аполлонія?»

Одного разу жрець Аполлона Дафійського вручив йому мідну карту і сказав, що на ній зображено шлях до міста Богів. Невдовзі Аполлоній вирушив на схід. У Месопілі (Ніневія) чоловік на ім'я Даміс запропонував йому свої послуги як провожатий. Історію життя грецького філософа пізніше за наказом візантійської імператриці Домни написав Філострат.

Після важкого шляху з Вавілонії до Індії мандрівники повернули на північ від Гангу в напрямку Гімалайських гір. Очевидно, метою їхньої подорожі був Тібет, бо тривала вона 18 днів. Коли грек зі своїм відданим компаньйоном наблизились до азіатського Олімпу, почались дивні речі. Дорога, якою вони йшли, зникала за їхніми спинами. Околиці змінювали свої обриси, і здавалось, що навколишня місцевість являє собою оману. На кордоні країни див назустріч їм вийшов юнак і звернувся до них грецькою мовою так, ніби Аполлонія чекали. Потім Аполлонія Тіанського представили правителю цієї країни, якого Філострат називає Іархасом.

Легендарна країна чарувала загадками. Тут були джерела світла, що нагадували прожектори. Сяючі камені освітлювали місто і перетворювали ніч у день. Аполлоній і Даміс бачили левітацію, коли люди ставали невагомими і плавали в повітрі. Коли мандрівники увійшли в їдальню і сіли за стіл, чотири автомати-триножники запропонували їм їжу і напої. Біограф Аполлонія запозичує опис цих роботів у Гомера: «Вони, сповнені життя, котилися з місця на місце, підкоряючись наказам богів».

Технологічні досягнення й інтелектуальна перевага цього суспільства настільки вразили Аполлонія, що він лише кивнув, коли правитель Іархас проголосив: «Ви прийшли до людей, що знають усе». На думку філософа з Тіани, ці вчені люди «жили на Землі і водночас за її межами». Хтозна, має ця фраза алегоричне чи буквальне значення? Якщо буквальне, то ці люди мусили б мати зв'язок з іншими світами, особливо якщо зважити, що вони могли керувати гравітацією. Тож і слова Іархаса про те, що «Космос це — жива істота», набувають вельми відчутного значення.

Аполлоній отримав завдання від цих адептів Азії: він повинен сховати певні талісмани чи магніти в місця, яким призначено відігравати велику роль у майбутньому, крім того, йому належить повалити римську тиранію.

Грецький мислитель вирушив до Риму у тяжкий період гонінь на філософів, розв'язаних Нероном, і незабаром став перед судом. Але коли справа дійшла до прокурора і той розгорнув сувій обвинувачень проти Аполлонія, сувій дивовижним чином став... чистісіньким, наче на ньому ніколи нічого не писали! Ну, а раз немає звинувачень, не може бути й вироку. Відтак Аполлоній Тіанський знову опинився на волі. Після цього римські власті пройнялися побожним страхом перед тіанським філософом.

У часи Веспасіана Аполлонію жилося значно краще, він був навіть радником імператора. А коли цезарем став Тіт, новий володар звернувся до нього з такими словами: «Я підкорив Єрусалим, але ти, Аполлонію, полонив мене».

За Доміціана філософ був звинувачений у антиримській діяльності. На суді Аполлоній тримався із почуттям зневаги до цезаря, якого знав ще хлопчиком. Тим часом патриції, пам'ятаючи дивну пригоду, яка сталася під час розгляду справи Аполлонія в трибуналі Нерона, почували себе стривожено. Доміціан і судді зробили спробу показати себе благонадійниками і зняли деякі пункти звинувачення, сподіваючись, що Аполлоній все-таки визнає себе винним.

Стоячи віч-на-віч з римським цезарем, Аполлоній загорнувся в плащ і мовив: «Ви можете ув'язнити моє тіло, але не душу, хоча, зрештою, тіло також не в силі». І тут-таки зник, ніби спалах світла перед сотнями присутніх у судовій залі.

Історія не залишила нащадкам дату смерті філософа. Літописці втрачають сліди цієї дивної людини, коли столітній Аполлоній перебував в Ефесі.

ДІАМАНТИ І ЗОРІ — БЕЗСМЕРТНИЙ СЕН-ЖЕРМЕН

Людській природі притаманна дивна риса, явний атавізм печерної доби: бачити небезпеку у всьому незвичному і невідомому.

Коли граф Сен-Жермен, цей сфінкс XVIII століття, з'явився у 1745 році в Англії, самовпевнений англієць Горацій Уолпол дав йому таку характеристику: «Він співає і чудово грає на скрипці, складає музику, проте божевільний і не дуже обачний». Деякі енциклопедії оцінюють цю загадкову постать ще критичніше, відверто називаючи Сен-Жермена авантюрником. Але трапляється часом так, що між людиною, на яку поначеплено різні епітети, і тією, яка насправді існує, пролягає безодня. Більшість негативних зауважень про Сен-Жермена походить з політичних джерел. Французька поліція підозрювала, що він — прусський шпигун. Інші таємні служби Європи вважали його російським агентом або англійським якобітом. Але, як писав лорд Гольдернессе британському послу в Пруссії Мітчелу, «слідкування за ним виявилось мар-

ним». Тим часом один з найбільших мислителів освіченого XVIII століття Вольтер висловився про графа Сен-Жермена цілком певно: «Це людина, яка знає все».

Коли маршал Де Белль-Іль представив у 1749 році графа Сен-Жермена маркізі Помпадур і Луї XV, король був геть знуджений. Мадам Помпадур вирішила, що чужоземець, можливо, розвіє нудьгу короля Франції. Відтак граф став провадити тривалі розмови з королем і маркізою про алхімію, науку та інші речі. Луї XV спочатку дуже скептично поставився до знань графа в галузі хімії і трансмутації. Але незабаром, коли побачив, що діаманти цієї людини більші за його власні, змінив свою думку.

Не відомо, що найбільш вразило Луї XV під час вечірніх дискусій в Тріаноні, одначе Сен-Жермен отримав у своє розпорядження розкішний палац Шато де Шамбор з 440 кімнатами. Тут ледачий король пізнав радість творчої праці і зайнявся хімічними експериментами під керівництвом найбільшого хіміка епохи — графа Сен-Жермена.

У своїх відомих «Мемуарах» Казанова де Сенгал пише: «Монарх, страждалець спліну, намагався знайти бодай невелику радість або розвагу, хоча б у виготовленні фарб. На думку Сен-Жермена, фарби, що їх здобув король, могли мати істотний вплив на якість французьких виробів». Австрійський дипломат Кобенцль, який стежив за цими експериментами графа і Луї XV, писав Кауніцу: «Фарбування шовку виконано так якісно, що нічого подібного досі не траплялось; те саме можна сказати і про фарбування вовняних тканин. Все це досягнуто без індиго або кошенілі, а за допомогою найзвичайніших речовин і за вельми помірну ціну».

Графиня де Жанлі в своїх мемуарах (Париж, 1825 р.) пише про Сен-Жермена так: «Він чудово знав фізику і був великим хіміком. Мій батько, добре обізнаний з цими предметами, високо цінував його знання».

Можна не сумніватися в тому, що граф Сен-Жермен був не лише видатним хіміком, а й алхіміком. Колекція діамантів і коштовних каменів графа підтверджувала його славу алхіміка. Барон Шарль Анрі де Глейхен, датський дипломат у Франції, писав у своїх мемуарах у «Меркур етранже» (Париж, 1813 р.) про свою зустріч із Сен-Жерменом: «Він показав мені й інші чудеса — велику кількість коштовних каменів та барвистих діамантів, надзвичайних за розмірами і досконалістю. Мені здавалося, що я бачу скарби чарівної лампи Алладдіна».

Деякі випадки доводять, що він міг виконувати трансмутацію металів. Коли маркіз де Вальбель відвідав Сен-Жермена в його лабораторії, алхімік попросив дати йому срібну шестифранкову монету. Вкривши її чорною речовиною, він поклав монету в піч. Через кілька хвилин граф вийняв її з вогню. Коли монета прохолола, виявилось, що вона вже не срібна, а щиро золота. Про подібний експеримент пише у своїх «Мемуарах» і Казанова: «Він спитав мене, чи маю я при собі якунебудь монету. Я вийняв кілька монет і поклав на стіл. Він підійшов до столу і, не кажучи нічого, дістав з печі гарячу вуглину, поклав її на металічну пластину, а поруч помістив одну з моїх монет (вартістю 12 солей) разом з дрібкою чорної речовини. Потім він роздмухав жарину і кілька хвилин нагрівав монету. «Заждіть трохи,— сказав алхімік,— дайте їй остигнути». Остигла вона досить швидко. «Візьміть її — вона ваша»,— сказав граф. Я взяв монету і побачив, що вона стала золотою». Ця історія — з тих, що заслуговують на увагу. Граф Кобенцль сам був свідком «трансмутації заліза в метал, такий же прекрасний, як золото, у всякому разі придатний для ювелірної роботи». Цей дослід у його присутності виконав Сен-Жермен.

Коли придворний капелан Версаля підозріливо запитав Сен-Жермена, чи не займається той чорною магією, граф відповів, що його лабораторія не має справи з надприродним, оскільки він — серйозний хімік і зробив відкриття, які підуть на користь людству. За спогадами мадам Дю Госсе, фрейліни маркізи Помпадур, граф «підтвердив, що він знає, як вирощувати перли і надавати їм гарного блиску». Вирощування перлин культивується в Китаї з XIII століття. Під час свого тривалого перебування на Далекому Сході граф міг оволодіти таємницями китайських ювелірів і навчитися мистецтву створення штучних перлин. Вважалося також, що Сен-Жермен уміє робити діаманти. Якщо це — правда, то здається неймовірним, як можна було отримувати синтетичні діаманти при тих обмежених можливостях, які давала йому його лабораторія. Адже для виготовлення алмазів з вуглистого матеріалу треба мати тиск 273 200 кг/см^2 і температуру бл́изько 2800°С.

Фрідріх Великий дав таку характеристику графу Сен-Жермену: «Це людина, яку ніхто не в змозі зрозуміти».

Хімічні досліди Луї XV і Сен-Жермена з фарбами — мабуть, аніліновими — проводилися задовго до їх відкриття Анвердорбеном у 1826 р. Якщо філософський камінь допомагав Сен-Жермену виробляти золото і діаманти, то, напевно, служив йому і еліксиром молодості. У спогадах людей, які знали Сен-Жермена, підкреслюється, що у нього був якийсь еліксир, котрий він зрідка давав окремим людям. У листі до Фрідріха Великого Вольтер зауважує на адресу графа Сен-Жермена: «Він, можливо, буде удостоєний честі бачити Вашу Величність протягом 50 років».

Припускаючи, що граф умів долати часові межі, відведені людині, можна вдатися до аналізу мемуарів, листів, документів і преси тих років, щоб з'ясувати, наскільки все це відповідало дійсності. Першим свідком виступає барон Де Глейхен (1735—1807). У своїх мемуарах він повідомляє, що чув, ніби «Рамо і якийсь старий родич французького посла у Венеції казали, що вони зустрічалися із Сен-Жерменом у 1710 році, коли на вигляд йому було років п'ятдесят». Жан-Філіп Рамо (1683—1764) — відомий оперний і балетний композитор.

Якщо це правда, то народитися він мусив десь року 1660-го, а в 1758-у йому мало виповнитися близько сотні. В 1737—1742 рр. його як почесного гостя приймали при дворі шаха Ірану. В 1745-у англієць Горацій Уолпол писав до Манна у Флоренцію: «Наступного дня нам представили дивного чоловіка на ім'я граф Сен-Жермен. Він був тут ці два роки». В 1745—1746 рр. граф жив у Відні в особняку принца Фердінанда фон Лобковіца. В 1749 р. він з'являється в Парижі і через маршала Де Белль-Іля одержує аудієнцію у Луї XV та мадам Помпадур. В 1756 р. Сен-Жермена зустрічає в Індії глава британського

уряду генерал Роберт Клайв. У 1760 р. «Лондон кронікл» публікує статтю, де інтерес, викликаний у Лондоні його вічною молодістю, підсумовується приблизно такими думками: «Зараз ніхто вже не сумнівається в тому, що спочатку сприймалося як химера; зрозуміло, що він володіє великим секретом, ліками від усіх хвороб і навіть від тієї немочі, за допомогою якої час панує над людською природою».

В 1762 р. граф з'являється в Петербурзі, де бере участь в «оновленні держави», яке здійснювала російська цариця Катерина Велика. Через рік, в 1763 р., він з'являється в Парижі, де в Шато де Шамбор розпочинає свої алхімічні й хімічні досліди. В 1768-у він переїжджає до Берліна, а наступного року їде до Італії, Тунісу і на Корсіку. В 1770 р. він був гостем графа Орлова, коли російський флот відвідав Ліворно в Італії. Він отримує чин російського генерала. Брати Орлови завжди підкреслювали ту важливу роль, яку граф Сен-Жермен відіграв у російській «революції».

В 70-і роки він перебуває в Німеччині, беручи разом зі своїм другом, покровителем і учнем принцем Карлом фон Гессе-Касселем активну участь у діяльності франкмасонів і розенкрейцерів. У 1780 р. в Лондоні видавець Уолш дає нам ще одну дату в його біографії, публікуючи музичний твір Сен-Жермена для скрипки.

Нарешті церковна приходська книга в Еккернфіорде (Німеччина) подає такий запис: «Помер 27 лютого, похований 2 березня 1784 року так званий граф де Сен-Жермен і Уелдон. Більше про нього нічого не відомо. Тіло поховано в землі в цій церкві». В церковному записі не вказуються ні дата народження, ні ім'я «так званого графа де Сен-Жермена». Проте, якщо вірити композитору Рамо і графині де Жержі, на момент смерті йому мало бути не менш як 124 роки!

Через рік після уявної смерті він бере участь в масонській конференції! В журналі «Масонське братство Франції» (том II, ст. 9) є замітка: «Серед масонів, що взяли участь у великій конференції в місті Вільгельмсбаді 15 лютого 1785 р., були Сен-Жермен, Сен-Мартін і багато інших». Графиня Стефані Фелісіте де Женлі (1746—1830), освічена жінка, що написала 9 книг і отримала пенсію від Наполеона I, наводить у своїх мемуарах фантастичну подробицю: вона зустріла Сен-Жермена в 1821 році у Відні! Французький посол у Венеції граф Шалон також пише, що у нього приблизно в той же час відбулась розмова із Сен-Жерменом на площі Святого Марка. Якщо ми повернемось у Венецію 1710 року і згадаємо твердження мадам де Жержі, що графу о тій порі можна було дати років 50, то дійдемо висновку, що в 1821 році йому мусило бути 161 рік!

Франц Граффер наводить у своїх «Віденських мемуарах» знаменну фразу Сен-Жермена: «Я їду завтра увечері. Я щезну з Європи і подамся в Гімалаї». Аполлоній Тіанський також їздив у Гімалаї і зустрів там людей, «що знали все». Ця фраза з мемуарів Граффера вельми важлива, оскільки вказує на місце центру мудреців, що зберігають Велику Таємницю протягом тисячоліть.

Граф Сен-Жермен сказав якось: «Треба вивчати піраміди, як вивчав їх я». Таким чином, з одного боку — джерело його знань ховається у храмах Стародавнього Єгипту, а з іншого — в тібетських монастирях. Тож, мабуть, не звучатиме перебільшенням такий вірш Сен-Жермена:

Під поглядом величної природи
Початки і кінці я розпізнав,
І все те золото, яке сховали води,
Я розумом допитливим дістав.

Єдиний відомий рукопис, що належить перу Сен-Жермена, має назву «Дуже свята триософія» і зберігається в бібліотеці де Труа. Цей документ містить символічні ілюстрації і загадковий текст. У п'ятому розділі є такі дивні твердження:

«Швидкість, з якою ми рухаємося в просторі, сама по собі може дорівнювати нулю. Вмить я кинув погляд на картину внизу. Земля здавалась мені лише неясною хмариною. Я піднявся на величезну висоту. Довгий час мчав крізь простір. Я бачив, як кулі обертались навколо мене і землі лягали мені під ноги». Не треба дуже великої уяви, щоб розпізнати в цьому уривку повідомлення про тривалу космічну подорож, коли Земля стає маленькою, якою вона здавалась членам екіпажу «Аполлона». Сен-Жермен, однак, мусив бути далі Місяця і, очевидно, досягти інших планет. Крім просторового бар'єру Сен-Жермен міг подолати також бар'єр часу. «Я більше потрібен в Константинополі, аніж в Англії. Там я готую два винаходи, з якими ви ознайомитесь в наступному столітті — парові екіпажі й кораблі»,— сказав він Графферу.

Трансмутація, продовження життя, космічні подорожі, підкорення часу — все це передовий край науки. Можна вважати, що граф Сен-Жермен мав доступ до Таємного Джерела Знань.

В ОСЕЛІ МУДРОСТІ — РЕРІХ

На набережній Сени Сен-Жермен-де-Пре, в Парижі, де колись жив граф Сен-Жермен, і чию назву він, очевидно, взяв собі для псевдоніма, є театр Дю Шателе. Через пару поколінь після графа, а точніше — в травні 1909 року, театр ставив на своїй сцені «Князя Ігоря» Бородіна і «Псковитянку» Римського-Корсакова. У виставах були зайняті зірки російського балету — Павлова, Корсавіна і Ніжинський. Яскраве оформлення стало сенсацією і привернуло увагу паризької преси. Виконав його молодий російський художник Микола Реріх.

Як і Леонардо да Вінчі, Реріх був митцем великого натхнення. Його яскраві фарби, прості контури, ясний задум композиції малюнка справляють надзвичайне враження.

Миколу Реріха справедливо назвали майстром віщих полотен після того, як дослідники його мистецтва, склавши список його творів з 1897-го по 1947 рік, відкрили, що багато з них є символічними передбаченнями майбутніх подій. У 1901 році, приміром, він виставив картину «Зловісні», де зображено чорних ворон на тлі сірих скель, похмурого моря і хмарного неба. Це було передчуттям страшних війн XX століття. В 1913 р. Реріх створив картину «Справи людські» — групу сивих старців, що дивляться на руїни міста з подивом і смутком. У «Граді приреченому» (початок 1914 р.) показано білокам'яне місто, обвите величезним пітоном, що символізує ворожі сили, які руйнуватимуть міста. Картина «Корони», виставлена в Петербурзі приблизно

в той же час, показує трьох королів з мечами, корони яких позлітали з їхніх голів і щезають у хмарах. Ця робота віщувала кінець династій Гогенцоллернів, Габсбургів і Романових у першій світовій війни, що розпочалась через кілька місяців.

У березні 1914 року Микола Реріх виставляє картину «Вогненне сяйво», на якій зображено рицаря, котрий стоїть поруч з левом перед замком, на тлі охопленого полум'ям неба. Коли армії кайзера Вільгельма пронеслись по Бельгії в серпні того самого року, пророцтво збулося. Картина уособлювала короля Бельгії Альберта у вогні війни, про що говорив, пояснюючи задум своєї картини, і сам Реріх.

Напередодні нацистських інтервенцій Реріх створює кілька картин темперою, де показує людей із жалюгідним скарбом, що бредуть сільською дорогою на тлі темного неба. Так його пензель віщував біди європейських біженців під час другої світової війни.

«Культура і мир — найсвятіші цілі людства» — писав Реріх в одній зі своїх статей. Передбачаючи всесвітнє лихо, він засновує 1929 року у Вашінгтоні свій Пакт, схвалений республіками Панамериканського союзу. Цей «Червоний Хрест Культури» був покликаний за допомогою спеціального прапора, із зображенням трьох червоних крапок у червоному колі на білому тлі, захистити культурні центри від руйнування.

Якщо Аполлоній Тіанський кидав виклик могутності давнього Риму і боровся за помірність правління, якщо Сен-Жермен грався діамантами у Версалі, щоб відвернути увагу правлячих кіл і допомогти прийдешній революції, то Реріх намагався нейтралізувати сили пітьми, що втягували людство у глобальну війну.

Реріх був не лише геніальним художником, дослідником, ученим, письменником і борцем за мир. Він був емісаром тих, хто протягом віків зберігає Джерела Давньої Мудрості. Виразні прикмети цього посланництва проступають в нашій науці, гуманізмі й духовності.

Наука успішно підкоряє собі Простір, але мало чого досягла у розв'язанні загадки Часу. Ще двадцять років тому ми насміхались над ідеєю подорожі на Місяць та інші планети. А сьогодні насміхаємось над мрією про створення Машини Часу. Однак Майстри Таємного Знання подолали бар'єр часу і точно передбачили майбутнє. Емісари Обраних Філософів однаково компетентні як у подоланні Простору, так і Часу. Щодо цього корисно навести деякі маловідомі факти з життя Реріха.

У 1925—1928 рр. експедиція Реріха вийшла з Дарджілінга (Індія), перетинаючи Гімалаї, холодне плато Тібету, могутні хребти Куньлуня і величезну пустелю Гобі. В каравані був поні зі скринею, закріпленою на його спині, під постійною охороною тібетських і монгольських носіїв. На картині Реріха «Чінтамані», що зберігається в Музеї Реріха в Нью-Йорку, зображено цього поні із скринею в глибокій гірській ущелині Гімалаїв. Скриня зображена в оточенні чарівного сяйва. Тобто — вона зберігає таємницю. Однак Микола Реріх і його дружина Олена трохи піднімають завісу над цією таємницею у своїх книгах. Читаючи поміж рядків, починаєш глибше розуміти деякі речі. В книзі «Легенда каменю» Олена Реріх пише: «Я пройшла через пустелю — я принесла чашу, вкриту щитом. У ній коштовність — дар Оріону». Цей уривок явно має на увазі скриню на поні. Що ж за дар Оріону? Мадам Реріх посилається на книгу «Лунь», де написано: «Коли Син Сонця спустився на Землю вчити людство, з неба впав щит, що містить у собі міць світу». Про що йдеться — про метеорит чи артефакт, принесений космонавтами з іншої зоряної системи, можливо, із Сіріуса, Собачої зірки Оріона, Мисливця? В книзі «Східні перехрестя» Олена Реріх повідомляє про зовнішній вигляд каменю: «Завдовжки з мій мізинець, сіруватого кольору, нагадує сухий фрукт або серце, з чотирма невідомими літерами». Його випромінювання сильніше, ніж у радію, але воно іншої частоти,— так розповідає про камінь східна легенда. Промені його охоплюють велику територію і впливають на світові події. Головна маса каменю зберігається в місті Сонця — Шамбалі, в Центральній Азії.

То чи не був Реріх емісаром, що проніс камінь через багато країн, назад у його храм у Шамбалі? «Загадка променів Оріона керує народами»,— каже східна легенда. Як він потрапив на Землю? Чи це — метеорит унікальної природи, чи речовина, доставлена на Землю в космічному кораблі нашими старшими братами по еволюції з іншої зоряної системи? В книзі «Гімалаї, оселя світла» Реріх наводить розмову з ламою, що сказав йому: «Чи знаєте ви на Заході що-небудь про Великий Камінь, в якому заховано магічні сили? Чи знаєте ви, з якої планети цей камінь?» Ця фраза проясняє загадку — зоряний камінь мусив бути доставлений з іншої планети в космічному кораблі, це не метеорит.

Аполлоній бачив дію антигравітації в Тібеті, Сен-Жермен описував політ у космосі, Реріх говорить про штучний камінь з іншої зоряної системи, який він проніс в експедиції через Центральну Азію. Існує невидима нитка, що пов'язує емісарів Міста Знань. Історичні записи й легенди наштовхують на фантастичні припущення, що десь на нашій планеті, можливо, є засекречений космічний центр Універсальної Науки з бібліотеками, музеями й лабораторіями. Життєві шляхи Аполлонія Тіанського, Сен-Жермена й Реріха є типовими біографіями людей, що досягли цього Джерела Первинної Науки в минулому і скуштували з його вод.

З англійської переклали
Ростислав ФУРДУЙ і Трохим ЯКОВЕНКО

КАМІНЦІ З ІСЛАНДСЬКОГО УЗБЕРЕЖЖЯ

«Мрії про політ». Олія. 1935—1954.

Митець у традиційному уявленні завжди незрозуміла, мало не одіозна постать. Від нього можна чекати найнеймовірніших вчинків — ми давно сприймаємо як належне, скажімо, те, що Гоголь спалив рукопис «Мертвих душ», Ван Гог відтяв собі вухо, а Чарлз Паркер трощив поспіль на кожнім концерті свої саксофони. Дивацтва — завелика розкіш (адже noblesse oblige[1]) для «генералів від мистецтва», які за життя сягають найвищих щаблів у табелі про ранги, як, приміром, численні сучасники того ж Ван Гога, котрі досить швидко здобули собі місця у Французькій Академії мистецтв, належну славу й гроші і котрих нині знають хіба що окремі мистецтвознавці.

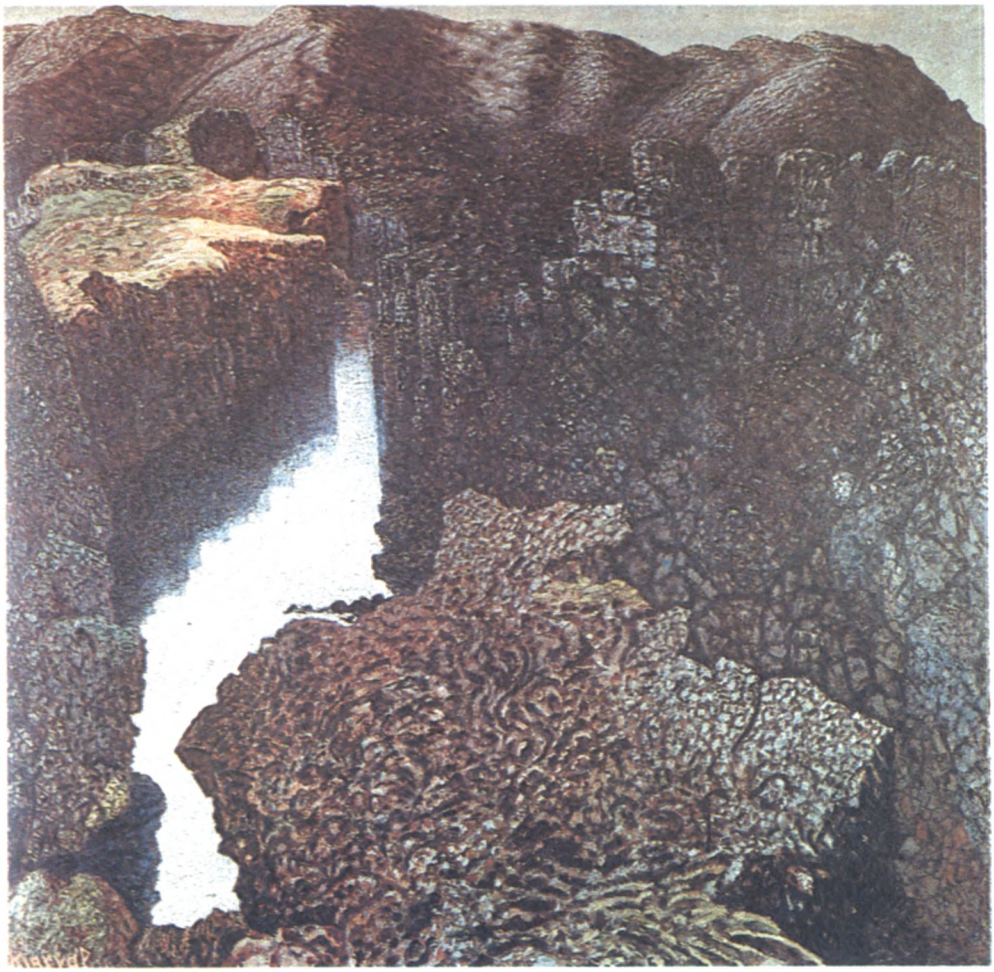
Винятки з того невблаганного закону, за яким генію чи просто непересічному обдарованню випадає конати в безвісті і злиднях, дуже рідкі. Проте ще рідкісніші випадки, коли талантові, якому пощастило за життя, вдається залишитися самим собою.

Побачивши літню людину в благенькому пальтечку, без капелюха, з розкуйовдженим від північного вітру сивим волоссям, яка похмурої й жорстокої вересневої днини, що такі бувають лише в Ісландії, блукає пустельним узбережжям під заглушливий гуркіт Атлантики і щось видивляється під ногами, раз у раз присідаючи навпочіпки, мало хто б подумав, що цей дивний дідуган — гордість і слава ісландського народу, людина, ім'я якої гідне стати поруч з такими велетами мистецького, культурного й громадського життя Скандінавії, як К'єркегор і Андерсен, Бор й Ібсен, Гамсун і Стріндберг, Бергман і Аалто, Нансен і Пальме, Ено[1] і Гріг.

Довгий життєвий шлях Йоханнеса К'ярваля (1885—1972), сповнений, може, не так зовнішніми, як внутрішніми подіями (що особливо важить для митця), був винятково плідним у творчому відношенні. Саме з його ім'ям — як «першого серед рівних», власне серед тих митців, що стоять біля першовитоків сучасного ісландського живопису, пов'язують початок і подальший розвиток того відродження й розвитку національної самосвідомості, яке відбулось наприкінці минулого сторіччя і знайшло вичерпне відображення саме в малярстві. В Ісландії, яка протягом майже тисячоліття залишалася глухим закутком цивілізованого світу, куди ледве долинав відгомін загальноєвропейського культурного життя, і де навіть тепер художник почувається щасливим, якщо те чи те видавництво зважиться видати про нього скромну брошуру з кількома

[1] Становище зобов'язує *(франц.)*.

[1] Ено Брайєн — відомий сучасний композитор, за походженням фінн, засновник у авангардній музиці так званої «нової хвилі». *(Прим. авт.)*

«Гірське молоко». Олія. 1955.

репродукціями, ще за життя К'ярваля побачили світ два солідних альбоми, присвячені йому, а ще — збірник інтерв'ю художника і спогадів про нього та об'ємна біографічна книжка. Його популярність не обмежується меценатськими колами Рейк'явіка — будинками можновладців, де картина за підписом К'ярваля, бажано з «національним» пейзажем і за форматом побільше, щоб вигідно прикрасити стіну вітальні, постає символом приналежності до елітарних кіл. Полотна художника можна зустріти у найвіддаленіших куточках Ісландії, там, де він свого часу побував, гнаний невситимою жадобою пізнання і відтворення рідного краю — у бідних хатах фермерів, селян і рибалок, котрим, як правило, ці картини просто дарувались «на згадку» — як своєрідний знак подяки за гостинність.

Мистецтвознавці висувають різні припущення про те, що́ саме навернуло до олівця і пензля хлопця з далекої ісландської ферми, де він народився. Можливо, то були бачені в дитинстві парадні фотографії датської королівської родини, яскраві етикетки на заморських бляшанках, а може, гори й далекі вітрила на морському видноколі. Сам К'ярваль якось зазначив, не вдаючись до подробиць, що інтерес до живопису в ньому збудили кораблі. Серед його родичів були визнані в окрузі ремісники, зокрема ткалі й швачки, а брат Інгімундур став досить відомим скрипалем. Загалом же матеріал для припущень більше ніж скромний.

Так чи так, шістнадцятирічний Йоханнес Свейнссон (псевдонім він запозичив пізніше у славетного ірландського короля — свого улюбленого героя саг) подався до Рейк'явіка, де став брати уроки малювання, підпрацьовуючи найманим матросом на риболовецьких шхунах. На першій виставці робіт, яку він собі влаштував 1908 року, К'ярваль виглядав украй самовпевненим, і, може, завдяки цьому його помітили столичні поціновувачі мистецтва. Ясна річ, вони не передбачали в його роботах майбутнє ісландського живопису, одначе зібрали юнакові гроші на подорож за кордон для подальшого навчання.

Всупереч традиції, за якої ісландці звичайно здобували освіту у Копенгагені, К'ярваль поїхав до Лондона — і зворушливою ілюстрацією його наївно-войовничої цілеспрямованості може слугувати те, що він заздалегідь подбав якнайперше про гідний псевдонім. Переконаний, що його належно оцінять, К'ярваль одразу подався до Королівської Академії мистецтв, але, зрозуміло, безрезультатно. Втім, це не зупинило — в найманій квартирі поблизу Кінг-Крос він поринає з головою у малярство, вчащаючи до Лондонської картинної галереї, де знайомиться з роботами Тернера. Тернерівська техніка живопису, а особливо зображення кораблів, справили на К'ярваля

«Палац вітрів». Олія. 1918—1920.

глибоке враження. Безумовний вплив Тернера відчутний подекуди в його лондонських акварелях, головним чином у тих, де змальовано урочисті процесії ельфів у зливі сонячного світла, а також у кількох пізніших морських краєвидах з вітрильниками.

Бажаючи поглибити майстерність, К'ярваль 1912 року їде до Копенгагена, де вступає до художньої школи. У 1914 році його приймають до Королівської Датської академії, яка згодом дала шлях у життя багатьом ісландським художникам.

Навчаючись у академії, К'ярваль працював по 10—12 годин на добу, але картини тих часів свідчать швидше про настійливі пошуки власного обличчя. Про цей період художник пізніше казав: «Я був відкритий для будь-якого впливу, готовий пристати до будь-якої школи, без найменшого поняття на чому зупинитись, з чого почати всерйоз. Мене захопив нестримний вихор вражень, які нагадували різнобарвний фейєрверк».

1919 рік — час завершення навчання й повернення до Рейк'явіка, де відбувається його перша виставка як професіонала. Загалом вона не вдалася, і більшість картин, які лишились нерозпроданими, розкупили із співчуття до художника його ісландські друзі. Гіркота невизнання знов жене К'ярваля в дорогу — спочатку до Данії, Норвегії й Швеції, а тоді — до Італії.

У 1922 році К'ярваль вирішує остаточно повернутися на батьківщину — передусім заради дружини, молодої датської письменниці Тове Мерільд, і дітей, Свейнна та Асти. Протягом наступних років художник заживає слави не картинами, а несподіваними дивацтвами: то з'являється на вулиці в аристократичних шатах, то в жебрацькому лахмітті, то вміщує на останніх сторінках газет Рейк'явіка дурисвітські оголошення, то лупить за картини скажені гроші, а то віддає полотна задарма. Все це були ознаки внутрішньої кризи, про яку мало хто здогадувався. Але якщо сумніви щодо обраного шляху ще вдавалося якось погамувати, то раптове розлучення з Тове у 1925 році виявилось для митця відчутним ударом. Рішення Тове певною мірою було продиктоване нескінченними злигоднями, але разом з тим мудра жінка усвідомила, що ніщо в світі, навіть кохана й віддана дружина, діти й сім'я не заступлять єдиного, чим жив її чоловік.

Картини, створені К'ярвалем у той час, відбивають його граничний розпач. У пошуках порятунку він кидається в світ фантазії, і на полотнах з'являються дивні, стилізовані постаті наче святих або незвично відтворені ремінісценції легенд і казок — як-от датований 1925 роком знаменитий «Маленький магічний вітрильник».

І все ж здорова внутрішня організація переборює душевну хворобу: К'ярваль вирушає до Східної Ісландії, де зображує сувору дійсність. Серед творів цього періоду переважають численні малюнки людських облич — простого люду з ісландських ферм, майстерень і рибальських артілей. Загрубілі від негоди й одвічної боротьби за існування, ті обличчя наче гордо промовляють голосом К'ярваля: «Ось мій народ».

У 1928 році відбувається остання, вирішальна як на художника подорож за кордон — цього разу до Парижа. З ретроспективи його творчості стає очевидним, що саме знайомства з картинами імпресіоністів йому так бракувало. Розроблене французькою школою гранично загострене відчуття глибини й мінливості світла, багатства барв навколишнього світу, неперевершена майстерність у відтворенні їхньої безконечної гри набули під пензлем К'ярваля нового значення і сили.

Повернувшись до Ісландії, художник якнайповніше використовує набутий досвід: застосовуючи своєрідно осмислену техніку

«Літньої ночі на Тінгвеллірі». Олія. 1931.

імпресіоністів, він майже цілком присвячує себе пейзажному живопису. Під час численних подорожей до Тінгвелліра — історичного осердя ісландської історії й культури, ним створюються одне за одним великі полотна, на яких постають гори й озера, тумани й глетчери, змережані й покарбовані вітрами скелі, сніги і крига, каміння й мох. Саме з 1930 року ісландці відкривають для себе красу своєї країни, ледве не символом якої стає ісландський мох — і, звісно, нема сумнівів, кому насамперед треба цим завдячувати.

Початок тридцятих років позначений для К'ярваля найвищим злетом його творчої активності. В 1935 році, коли митець досягає п'ятдесятирічного віку, в Рейк'явіку відбувається його велетенська (більше чотирьохсот робіт) персональна виставка, яка надає К'ярвалю статусу національного художника.

Після другої світової війни його картини користуються таким попитом, що на виставці, влаштованій у Рейк'явіку, геть усе було спродане за півгодини. В 1955 році, коли населення країни сягнуло двохсот тисяч, чергову виставку художника відвідало двадцять п'ять тисяч чоловік, тобто кожний восьмий.

На початку 1969 року К'ярваль опиняється в лікарні, звідки вже не виходить до самої смерті: далися взнаки майже сорок років життя на самоті, і то життя, яке навряд чи витримала б людина й міцнішого здоров'я. В його майстерні, згодом перетвореній на музей, на мольберті залишилася остання зроблена ним картина: в оточенні моху й каміння зображено палітру — ніби в такий знак прощання художник бажав укласти всю свою вдячність і любов до країни, природа якої довгі роки була для нього кращим співрозмовником і невичерпним джерелом натхнення. В 1973 році, за рік по смерті художника, в Рейк'явіку відкрито К'ярвальсстадір — національну картинну галерею, названу його ім'ям.

В одному з листів з Лондона К'ярваль писав: «Тепер мені зрозуміло, що в живопису Ісландія позбавлена минулого; саме в цьому я вбачаю свій борг перед нею і своє покликання». В тих словах проглядає, швидше, юнацький максималізм, ніж істина. Адже К'ярвалю передували піонери в національному образотворчому мистецтві — наприклад, найстарший з ісландських малярів Торарін Торлакссон (1867—1924), який заклав основи ісландського пейзажного живопису, використовуючи головним чином надбане датською школою, або ж Асгрімур Йонссон (1876—1958), у котрого К'ярваль деякий час навіть брав уроки. Але й ті майстри зросли не на порожньому місці, продовжуючи нелегкий шлях ісландського мистецтва.

Його початок співпадає з початком історії самої Ісландії і сягає X сторіччя, коли острів був заселений здебільшого вихідцями з Норвегії. Вони привезли з собою своєрідну культуру епохи вікінгів, відбиту головним чином у фольклорі і літературних пам'ятках. Вже в старовинних сагах, де, крім міфів про язичницьких богів — Одіна, Тора та ін., йдеться про боротьбу, випробування і подвиги героїв, ясно вимальовуються витоки й першоскладова ісландського мистецтва — романтичний дух героїзму, переплетений з прадавніми народними віруваннями й рудиментами первісної релігії — власне магізму, у дзеркалі якого переломлювалося все життя і його рушійні сили: таємничий потойбічний світ духів, гномів, ельфів, демонів, які населяють цю сувору землю і втілюють її живлюще материнське начало.

Як засіб спілкування з цими силами — грізними й добрими, жорстокими й справедливими — осмислювалось ісландцями мис-

«Критик». Олія. 1945—1950.

тецтво, і ті його функції і зміст закріпилися за ним назавжди.

Замулити те глибинне першоджерело не спромоглося і християнство, офіційно запроваджене в Ісландії 1000 року, що співпадає з роком відкриття ісландцями Гренландії. Проте під впливом нової релігії, що розвивалася на грунті старшої культури, яка духовно наснажувала народ сяйвом епохи вікінгів, закарбованої у фольклорі й літературних пам'ятках — насамперед у славетних «Еддах», «Старшій» і «Молодшій», а також у поезії скальдів,— сформувався новий стиль, схожий на романський, але не позбавлений первісних рис образотворчої пластики. Цей суворий і виразний стиль, підкреслено лаконічний, як саги й поезія скальдів, позначений рисами романського мистецтва і норманської традиції «звіриного стилю», панує протягом усього періоду ісландського повновладдя і складає відтоді головний напрям у ісландському народному мистецтві. Про це свідчать археологічні знахідки тих часів: численні металеві вироби, різьблене дерево (знаменитий «плетений орнамент»), гаптування й книжкові мініатюри.

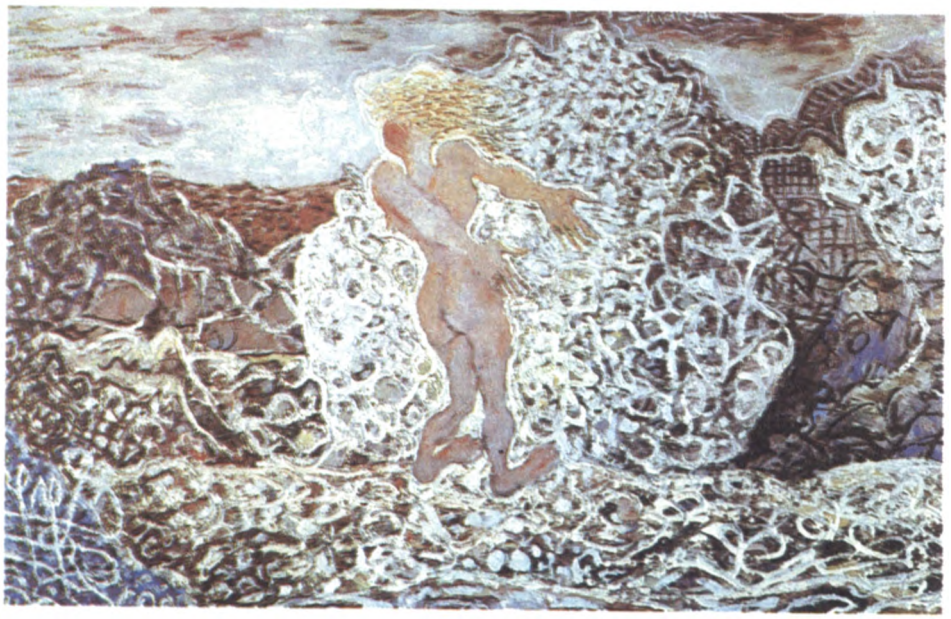
У XIII столітті, коли державою заволодів, фактично знищивши національну незалежність, норвезький конунг і відповідно зросла влада римсько-католицької церкви, з Норвегії й Англії прийшов до Ісландії готичний стиль. Але за незначними винятками (наприклад, у галузі книжкової мініатюри) він не прижився: в Ісландії не існувало фортець, традиційних для середньовічної Європи укріплених міст, а отже — і людей, які б розвивали відповідні художні ремесла.

Культурно-політичний занепад та ізоляція від зовнішнього світу поглиблюються в середині XVI століття, коли Ісландія, втративши рештки незалежності, підпала під політичний гніт Данії і вже лютеранської церкви, яка взагалі стримувала будь-яке мистецтво. Той період — коли до епідемії чуми чи віспи, виверженъ вулканів і стихійних лих, нападів з моря піратів долучається немилосердний чужоземний гніт — найпохмуріший розділ в історії Ісландії. Проте навіть за тих важких умов, попри всі утиски і гоніння, не вмирає естетичне чуття народу — в його глибинах живуть, втілені у фольклор, сповнені наївної щирості витвори прикладного мистецтва, духовна спрага і національна гордість.

Перелом відбувається майже через три століття, коли бурхливі події в Європі, пов'язані з пробудженням народних сподівань, осяяні полум'ям романтизму і французької липневої революції, знаходять могутній відгук у ісландських просвітителів — Е. Олафсона, І. Торлакссона, Б. Грендаля. У Копенгагені ісландські студенти видають рідною мовою журнал «Фйольнір», у якому молоді поети-романтики (Б. Тораренсен, Й. Хальдгрімссон) оспівували красу ісландської природи і закликали народ до пробудження, відтворюючи могутній дух старовинних саг і легенд.

У 1874 році, під тиском національно-визвольного руху, Данія була змушена визнати за Ісландією право автономії, а згодом, вже 1918 року, Ісландія оголошується суверенною державою — щоправда, зі збереженням певних рудиментів унії, які зводились лише до юридичних і громадянських прав. Фактично Ісландії було повернуто незалежність.

Процес відродження національної самосвідомості супроводжувався відповідними змінами й у культурному житті. XIX сторіччя в Європі позначене розвитком живопису, зокрема пейзажного. З'являються перші маляри і в Ісландії, які здобували художню освіту в Данії, бо на батьківщині не існувало жодної художньої школи. Це, насамперед, вже згадуваний перший ісландський пейзажист Торарін Торлакссон, картини якого виконані, як правило, у важких і спокійних тонах, зображають Ісландію, що ніби прокидається від сну. В полотнах Асгрімура Йонссона вже більше світла і тепла, і, хоча

«Сонячний шлях». Олія. 1955.

Ісландія постає на них так само пустельною й безлюдною, мажорно-блакитна гама надає їм відчуття радості й надії. Слід згадати також Йоуна Стефауннсона, першого, хто вдався до експресіонізму, підпорядковуючи збиті на полотні монолітними блоками фарби єдиній меті — передачі внутрішнього світу.

Навіть з побіжного співставлення творчості ісландських художників-першопрохідців стає очевидним, що К'ярваля з-поміж них вирізняє яскраво-індивідуальний, самобутній у традиційному ісландському забарвленні стиль. На думку дослідників, творчість К'ярваля можна розглядати як своєрідний «ісландський» аналог творчості норвежця Едварда Мунка, ірландця Джека Їтса і швейцарця Ходлера. В певному розумінні для цих художників спільне те, що всі вони, кожен по-своєму і відповідно до своєї країни, були першовідкривачами XX століття, пластичного його сприймання й відтворення засобами живопису; причому в кожному з них важко розмежувати суто національне й інтернаціональне. Найголовніше, що їх об'єднує — це безумовна причетність до тих течій у живопису, які, обумовлені загальною культурною атмосферою епохи, знайшли кінцеве втілення в різноманітних школах символізму, романтизму і — якнасамперед у живопису — експресіонізму. В даному випадку йдеться про так званий північний експресіонізм. Ми зможемо скласти досить чітке уявлення про цей напрям, якщо розглянемо найхарактерніші твори його представників — чи то буде Мунк з його психологічними пошуками, чи Їтс з багатозначними, в плані використаної пластики, «сценами з ірландського життя», чи Ходлер з оригінальним переосмисленням символічного ряду в проекції на ряд візуальний, чи, зрештою, К'ярваль з його глибинним потягом до ісландських ландшафтів, сповнених уявними реаліями фольклорного невидимого світу.

Відтоді, як північний експресіонізм владно заявив про себе «символічними» і «романтичними» картинами, з'явилася силасиленна досліджень на цю тему, з-поміж яких увагу коломистецьких кіл привернула праця німецького мистецтвознавця Вільгельма Воррінгера. Він досить спритно, якщо не наївно і спрощено, використав ідеї Ніцше з книги «Походження трагедії», а саме ідею про аполлонівське і діонісійське начала в мистецтві, і, приклавши її до творчості північних експресіоністів, виробив досить переконливу як на позір схему.

Перш за все він відзначив, що кожен представник цієї течії — самітник у мистецтві, себто для кожного з них була притаманна певна відмежованість від соціальної дійсності, а отже, замість об'єктивної реальності перевага віддавалась внутрішньому світу. В їхніх творах, за Воррінгером, реалії зовнішнього світу перетворювались на сцени сновидінь або марень, відповідно до втілюваного «діонісійського начала». Зрештою, як випливало з праці німецького мистецтвознавця, такий шлях призводив до деформації візуального ряду, спотворення дійсності аж до вражаючих і страхітливих ефектів.

Щоб унаочнити свої умоглядні висновки, Воррінгер розділив у мистецтві Західної Європи північних і південних художників: роботи південних майстрів нібито свідчили про те, що художник, незалежно від обраного ним методу й змісту зображення, перебував з о в н і площини полотна, а от уродженець Півночі, навпаки — в с е р е д и н і, вирішуючи передусім завдання як відбити свій внутрішній стан, що власне і виступає об'єктом зображення.

Безперечно, К'ярваль певною мірою відповідає заданій схемі. Але хіба можна зводити до такої (чи якоїсь іншої) схеми спадщину не лише К'ярваля — безліч стилістично самобутніх портретів, малюнків пером, натюрмортів, пейзажів,— а й творчість будь-якого художника взагалі?

Звичайно, з методологічного боку, спра-

«На березі сновидінь». Олія. 1935.

ведливо віднести більшість картин К'ярваля до романтичного символізму. Фахівці від мистецтвознавства, що стоять на позиціях психоаналізу (особливо в його новітніх різновидах — іконології чи прикладної аналітичної психології) легко вибудовують бездоганні наукові інтерпретації цих робіт. (Як тут не згадати сміховинно-глибокодумні алюзії й умовиводи Фрейда щодо картин Кранаха і Леонардо.) А ми спробуємо подивитись на картини К'ярваля очима пересічних глядачів і дилетантів, на яких, можливо, він і розраховував як на свою головну аудиторію.

Ось підкреслено й навіть виклично «символічна» картина, датована 1908 роком, «Країна мрій». На думку відразу спливає майже подібний за змістом, виконанням і композицією «Острів мертвих» Бьокліна. Але який разючий контраст між двома творами! В картині Бьокліна за семантичне ядро править чорне, тоскно-високе небо, яке позбавляє останньої надії, наче примиряючи зі смертю; інші складові композиції — човен, що підпливає до берега із загорнутою в саван постаттю, острів, мертвий спокій потойбічних вод, безживні кипариси.

Здається, той самий символічний антураж у «Країні мрій». Одначе головна відмінність від картини Бьокліна проявляється передусім у яскраво-блакитному небі з освітленими захованим за обрієм сонцем прозорими смугами хмар, на тлі яких вимальовуються контури двох засніжених вулканів, а рукави водоспада злилися в шаленім вируванні в один суцільний пінистий потік перлинно-білого кольору. Скандінавсько-пуристичні барви — чорне, блакитне, біле — незвично ясна атмосфера картини, складові якої в сукупності викликають відчуття тривожної і радісної надії від захоплюючої подорожі, що її обіцяє «Країна мрій».

Згодом ця сама тема розробляється глибше, ніби поляризуючи синкретичну напругу образу на дві складові: розважливий спокій у зеленаво-туманних, сріблястих тонах картини «На березі сновидінь» і енергійну, опалову гаму «Сонячного шляху». Здається, між цими двома полюсами лежить увесь діапазон палітри К'ярваля, його настроїв і ідей. Постать жінки на «Березі сновидінь» ніби уособлює прадавнє героїчне минуле Ісландії, мотив тієї давньої епохи вікінгів підсилює човен, що на нього спирається жінка, вдивляючись у морську далечінь; вечірній серпанок огортає берег, гармонійно довершуючи композицію. Мимоволі згадується міф про Валгаллу, де по смерті знаходили вічний притулок і відпочинок воїни-герої норманського епосу. Натомість «Сонячний шлях» — це ніби втілення в життя «Мрій про політ» — картини, написаної на двадцять років раніше, водночас з «Берегом сновидінь». Та людина з «Мрій про політ», яка жадала здійнятися в небо, стоячи поруч з величезним казковим лебедем, що огортав її, наче запрошуючи із собою, крилами, раптом переноситься на шлях здійснення своїх мрій — на золотий, опаловий, перлинний «Сонячний шлях». З розкуйовдженим від поривів вітру золотавим волоссям — алюзією сонця, людина геть розгубилась від радісної несподіванки, від потрясіння свободою: її простерті до неба руки наче вказують на землю, залиту тим внутрішнім світлом, що його випромінює оголена людська постать. Завдяки цьому, запозиченому в неба і сонця світлу, яке людина вдячно передає землі, скелі, валуни й галька ніби спалахують з надприродною силою барвами казкового світу, де здійснюються найсміливіші мрії.

У такій само символічній зеленаво-сірій, як ісландське каміння, сріблястій, як серпа-

«Маленький казковий вітрильник». Олія. 1925.

нок і мох, гамі виконано одну з найсатиричніших картин К'ярваля, «Критик» (1950 р.). Оголена людська постать, принизливо зігнувшись і ледь не торкаючись правицею землі, ніби відштовхує лівою рукою химерний сріблясто-прозорий куб у марних зусиллях пробитися через чудернацький світ якихось геометричних структур. За цими жалюгідними спробами спостерігає сріблясто постать такого собі янгола-охоронця, тримаючи в руках наче батіг, сплетений із сріблястих ліній. Крім композиційної контрастності й кольорової гармонії, картина позначена ще й двозначністю змісту: правою рукою людина стискає примарну рибину — чи то жадану здобич, чи, навпаки, символ поразки. Глядач так і полишається в невіданні, хто ж ця жалюгідна в своїх зусиллях постать — критик чи одвічна жертва. Якщо взяти до уваги традиційну символіку К'ярваля, за якою світ невидимий тотожний вітчизні художника, то зображений на картині, скоріше за все, критик,— і тоді стає зрозуміло, що означає рибина в його руці.

Осібну частину спадщини К'ярваля складає пейзажний живопис, якому художник насамперед і завдячує своєю славою. Змальовувана природа здобуває на полотнах митця все більшої виразності, все яскравіше розкриваються її сили і потаємний зміст, дивовижним чином співпадаючи з внутрішнім світом художника. Використання палітри стає точнішим, форми лапідарнішими, предмет зображення все нестримніше тяжіє до втілення на картині Платонової «ідеї» — від «Літньої ночі на Тінгвеллірі» (1931), де блідо-жовте кружальце олійної фарби сприймається як сонце полярної ночі,— через «Захід сонця на горі Віфільсфел» (1934), де лапідарність і майстерність використання фарб постають у сповненому драматизму зображенні кривавo-червоного гірського пасма на вузькій смужці попільного неба,— до вершини майстерності, картині, датованій 1955 роком, що зображує гірське озеро, де сутінкове світло стає навдивовижу тонким і прозорим, наче нависаючи туманом понад озером, а масивне каміння й бескиди, гори на дальному плані незбагненним чином поєднують епічну масивність з майже ліричною промальованістю найдрібніших деталей, всіх тріщин і звивин химерно покрученого моху й зловісно покарбованих скель. Недарма картину названо «Гірське молоко» — символіка настільки прозора, що не потребує пояснень.

Цей доволі побіжний огляд творчості К'ярваля варто завершити картиною «Радість життя». Мабуть, ця робота з невеликого числа (адже на вершині втриматись вдається ненадовго) тих, котрі краще за будь-які дослідження і схвальні відгуки свідчать про справжнє місце митця. В зображеному краєвиді — небо, море і скелі з кількома хлоп'ячими постатями — на перший погляд нема нічого особливого. Тільки згодом, після уважного роздивляння, відчуваєш надзвичайну змістову напругу і драматизм, навіть епічність зображення, дивовижну глибину на зламі схопленої суті.

Відносно теплої днини як на скандінавське літо п'ятеро хлопчаків стоять над морем; про щось точиться їхня балачка, тимчасом як море монотонно й байдуже гупає хвилями в скелі. Грізний неосяжний простір посилює похмурий колорит — сірі скелі, неспокійне море, захмарене небо. Але картину живить непомітний контраст між похмурою загальною атмосферою і приховано-мажорними тонами моря і неба — крізь свинцеві барви прозирає блакить, стають помітними спалахи рожевого й бла-

«Портрет Крістьяна Йонссона». Олія. 1940—1950.

китного у прибережній гальці понад ламаною смугою піни; а хлопчачі постаті змальовано так, ніби на них щойно впав випадковий промінь крізь хвилинний розрив у хмарах.

Цей втілений у зображенні дивний контраст вочевидь підкреслює закладений у картині глибокий філософський зміст: завжди мінлива природа ніби потай охороняє людину, розмовляючи з нею спільною мовою свободи, правди і краси, відкриваючи перед нею своє безмежжя.

«Жінки». Гуаш. 1936.

Виходячи з цієї ретроспективи вибраних майже навмання картин, не треба, здається, бути фахівцем, щоб дійти висновку, який лежить на поверхні: наскрізна тема і, можна сказати, наскрізна символіка творчості К'ярваля — це нескінченна подорож у невідоме, що ховається поза видимим світом. Звичайно, сумнівно було б стверджувати, ніби творчість К'ярваля становить епоху в історії живопису. З іншого боку, щоб гідно оцінити його картини, треба принаймні бути ісландцем. На показову противагу відомому, делікатно кажучи, дещо зарозумілому висловленню Пікассо: «Я не шукаю, я знаходжу», К'ярваль сам про себе казав: «Така вже моя доля — постійно шукати, постійно чогось вчитися. Я завжди починаю спочатку. Кожна моя картина — це навчання і пошук».

Іншого й неможливо було б чекати від романтика у справжньому значенні цього несправедливо девальвованого поняття. Варто лише уважніше вдивитися в цю чудернацьку постать, яка трохи не увійшла у фольклор, наполовину актора, наполовину самобутнього філософа — і згодом, через залишені ним картини, проступить справжній К'ярваль — дивна, могутня людина, втілення величного і благородного духу Ісландії, людина, в якій поєднувалися скептична мудрість і наївна довірливість, холодна спостережливість і звитяжний шал.

Здається, немає такого жанру, в якому він себе не випробував би, його спадщина — безліч малюнків, ескізів, портретів, натюрмортів, пейзажів, олія, темпера, гуаш, акварель — загалом більше 3000 робіт. Але якщо навіть їх було б вдвічі, втричі більше — все одно хочеться сказати: мало! Мало, бо так добре було б наділити життя художника незліченними роками, хоч часткою тієї вічності, відблиски якої, завдяки героїчному самоподоланню і безнастанному внутрішньому горінню, він втілював у свої картини, втілював заради нас, глядачів, заради людей.

...У музеї-майстерні К'ярваля, що знаходиться прямо в К'ярвальсстадір, все залишилося в такому вигляді, наче художник щойно кудись вийшов. Майстерня заставлена безліччю рам з малюнками і репродукціями — Боттічеллі, Мікеланджело, «Мона Ліза», «Любов земна й небесна» Тіціана, старовинна гравюра із зображенням вітрильника; на підвіконні, на підлозі й навіть на стільцях — безліч коробок з олівцями, пензлями, крейдою, вуглиною, пляшками з лаками й розчинниками... А на столі — недбало кинутий капелюх, повний різнокольорових камінців, випещених невтомними морськими хвилями...

Максим ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

Добровольський Максим Аркадійович (нар. 1954 р.) — перекладач з англійської, критик.

Площа Дьйорі.

УГОРЩИНА ОЧИМА УКРАЇНСЬКОГО МИТЦЯ

Мені подобаються праці Олександра Бородая, його живописні й графічні аркуші, самобутні емалі, позначені гармонією свіжих барв, яскравих і співучих. За освітою Бородай — монументаліст, саме в цій царині якнайпомітніше розкрився його талант: у Дніпропетровську, по закінченні Київського художнього інституту, він прикрасив великі споруди монументальним розписом. Це такі будівлі, як місцевий театр опери і балету, Будинок книги, Палац піонерів та багато інших. Але мене особисто зацікавили передусім його картини меншого масштабу, більш особисті й ліричні, в яких відбився внутрішній світ художника. Олександр Бородай належить до тих митців, яким не властиве натуралістичне відтворення навколишньої дійсності. Він прагне переосмислити її, відкинути все другорядне, лишивши сутність — чи то в пейзажі, міському ландшафті, чи в побутовій сцені. Власне, дух тієї чи тієї країни або місцевості проступає на картинах за лініями, барвами, предметами побуту, архітектурою тощо. Ми ніби пізнаємо невідомі нам краї, побачені очима художника.

Ратуша в Кечкеметі.

Особливо приваблює вміння митця відтворювати характерні кольори певного краю в їхньому багатстві й співзвучності. Смарагдово-малинові, ядуче сині й темно-зелені

Червоні ворота.

барви Сходу: ніжні, перлисті відтінки ранньої української весни; рожево-жовті, коричневі, яскраво-білі кольори угорської землі — точно схоплює пензель талановитого майстра. Мені пощастило побувати в Угорщині в різні пори року. Ніжно-зеленаві весняні луки Альфельду під розмитим, блідо-голубим, як марево, небом; білі, до різі в оці, стіни хутірських хатин, розкиданих деінде по степу; бузковий присмерк над Будапештом, жовтогарячі осінні ліси вздовж доріг — все це відклалося в пам'яті окремими барвистими гамами, схожими на музичні співзвуччя. Угорці в архітектурі віддають перевагу теплим тонам. Рідко зустрінеш у селах і містечках будинки, пофарбовані в блакитне чи зелене. Домінують жовті, вохристі, червоні, оранжеві, рожеві кольори — від найніжніших палевих відтінків до густих цегляних і бордових, від темного пурпуру до кольору чайної троянди. Така своєрідна гармонія підкреслює самобутність архітектурних форм, властивих виробленому віками

Останні відвідувачі.

Старі хати.

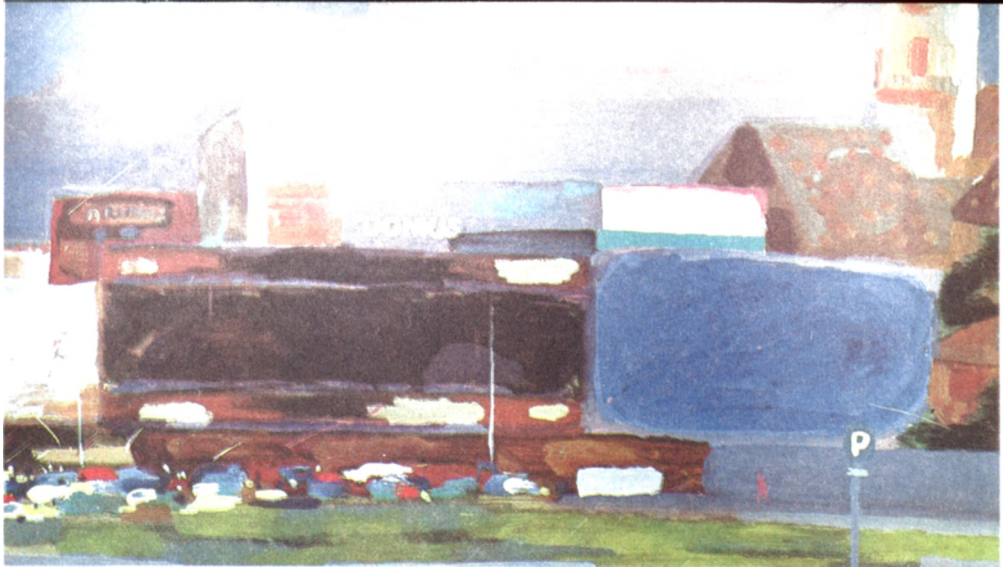

Шосе.

устрою національного житла. З радістю я знаходила підтвердження своїх вражень у пейзажах і картинах, створених Олександром Бородаєм під час перебування в творчому відрядженні в Угорщині і пізніше, в Києві, на основі шкіців і замальовок.

Ритми.

На площі.

Емаль: 1. Дерева дружби;
2. Життя; 3. Весна;
4. Вечір.

Бажання якнайповніше відтворити душу Угорщини разом з тим призводить до певного символізму в деяких творах митця. Так, наприклад, архітектура і кольори Будапешта викликають у художника асоціації з барвами і лініями Ель Греко, що пояснюється ще відвідинами Будапештського музею світового мистецтва, де чудово представлені полотна великого майстра Відродження. Стає зрозумілою постать Ель Греко серед молодих будапештців на мотоциклах, вписана в координати сучасності, бо органічно невід'ємна від «прочитання» художником світу угорської столиці. Схожі історичні постаті, пов'язані з угорськими фольклорними традиціями, народною музикою, святами, ми знаходимо і в інших його картинах на цю тематику.

Мабуть, не пройшов повз увагу митця і той контраст між минулим і сучасним, що особливо проступає в маленьких угорських містечках і старовинних центрах великих міст, де одноповерхові будиночки, оточені високими парканами, що ніби утворюють суцільний мур такої собі «фортеці», протистоять жвавому, динамічному життю сповнених гамору вузеньких вулиць. Так виникає у художника образ молодих мотоциклістів у яскравих різнобарвних шоломах на тлі патріархальних будиночків з міцними, могутніми брамами, як діалектична суперечність між уявним затишком традиційних осель і рухом сучасної техніки.

Більшість робіт Олександра Бородая на угорські мотиви — кольорові. Є намальовані тушшю та виконані в інших техніках графіки. Але навіть ці, монохромні, позбавлені яскравих барв твори здаються теплими і живими.

Серед угорських митців техніка емалі одна з найулюбленіших. У будь-якому художньому салоні представлено чимало творів, виконаних у цій техніці. Це і пейзажі міст — Будапешта, Кечкемета, Сент-Ендра, і квіти, і портрети, і казкові мотиви, і абстракції тощо. Досить часто влаштовуються виставки емальєрів, причому не лише професійних художників,а й аматорів, шкільних вчителів та їхніх учнів. Традиція емалей в Угорщині не дуже давня, але глибока і багатобарвна.

Олександр Бородай, який належить до нечисленних у нас майстрів-емальєрів, володіє різноманітною технікою цього складного мистецтва. Перебуваючи в міжнародній творчій майстерні біля Кечкемета, він виконав ряд цікавих робіт, зокрема і в емалі. Цікаво, що як і в живопису, так і роботах у техніці емалі особливо помітні два головні кольорові струмені, які відповідають ліричній чи епічній спрямованості композицій — тепла гама з тонко нюансованих, м'яких кольорів або яскраві контрастні барви, що, підсилюючи одна одну, підкреслюють драматичне начало.

У кожного шанувальника мистецтва є свої улюблені художники. З-поміж багатьох видатних митців XX століття мені особисто найближчі такі, як Матісс, Сарьян, Кузнецов, Глущенко. Це художники різної величини, відмінні за стилем, за своїм місцем в історії живопису. Але всіх їх об'єднує пристрасна любов до кольору, дзвінкі, радісні, життєствердні барви, гармонійні, як сама природа своєї сонячної години, в розповені буття. Гадаю, Олександр Бородай не образиться на мене, якщо я скажу, що він подекуди ще досить далекий від названих мною майстрів. Важливо, що він обрав свій шлях, прагнучи розкрити сутність світу, заперечуючи буквалізм у мистецтві. Художник перебуває в розквіті творчих сил, в постійному пошуку.

Нещодавно Олександр Бородай виставив свої твори, пов'язані з перебуванням в Угорщині, в будинку Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Було представлено кілька десятків живописних полотен, графічних робіт та картин у техніці емалі. Такі з них, як «Свято» або «Дерево дружби» (обидві — емалі) не потребують особливих пояснень: їх мажорний тон, прозора символіка промовляють самі за себе. Інші емалі — «Весна», «Дівчина в місті» — можна назвати ліричними мініатюрами. В «Присвяті Кечкемету» художник зумів відтворити архітектурну і кольорову самобутність угорського міста на просторах Кішкуншагу з його еклектичною панорамою, в якій у примхливий спосіб поєдналися традиційна національна архітектура угорської глибинки, неоготичний стиль соборів і химерний модерн початку століття.

Роботи в техніці темпери, великі пейзажі і тематичні картини, як зазначалося, завдяки правдивому відтворенню життя, певній символіці й узагальненню наче просякнуті духом того чи того пейзажу чи якоїсь сцени. Картини українського художника видаються дуже угорськими не внаслідок наслідування майстрів тієї країни, а завдяки вмінню розгледіти суттєве в національному житті.

Кіра ШАХОВА

Шахова Кіра Олександрівна — критик, літературознавець, доктор філологічних наук, професор кафедри зарубіжної літератури Київського університету, авторка праць «Шандор Петефі. Життя і творчість» (1972), «Вечно обновляющийся реализм» (1984), «Двадцять нарисів про угорську літературу» (1984), багатьох статей у періодиці.

Читацька орбіта

Лист, одержаний від читачки з Донецька, не назвеш типовим для нашої редакційної пошти. Однак і до випадкових його не віднесеш — подібні листи надходили зрідка й раніше. Їхніх авторів — людей різних читацьких уподобань — однаково цікавило питання — чому «Всесвіт» виходить українською мовою? Чи є, мовляв, потреба в цьому, адже... І далі йшла низка «аргументів», суть яких зводилася до того, що українська мова нині, м'яко кажучи, не популярна.

Такої ж думки і наша донецька дописувачка, хоча в її листі знаходимо і дещо нове. Але спершу наведемо сам лист, зберігаючи правопис оригіналу. **«Вы выпускаете прекрасный журнал «Всесвіт», но его никто не берет,— беззастережно заявляє вона,— киоскеры суют его в нагрузку с журналами мод. Другого сбыта он не имеет. Нельзя ли выпускать его на русском языке? Иначе зачем же трудится столько людей в вашем коллективе. Просто обидно за вас. Вынужденный читатель М. Кромова».**

Може, як і раніше, ми спробували б відповісти нашій вимушеній шанувальниці листом, пояснивши, чому «Всесвіт», як і багато інших республіканських видань (уявіть лишень, скільки люду «марно» трудиться над ними!), виходить на Україні українською мовою. Що література, періодика рідною мовою — один з найбільших здобутків Великої Жовтневої соціалістичної революції, котра визволила народи колишньої царської Росії з колоніального рабства. Що переведення будь-якого видання з національної мови на російську, надто журналу зарубіжної літератури, значно збіднить духовний потенціал українського народу. Що «ховати» українську мову злочинно. Згадаймо, скільки разів чорні сили реакції пророкували їй загибель ще сто років тому. Та й робити квапливі узагальнення про те, що «Всесвіт» нав'язують силоміць, заняття досить сумнівне. Факти свідчать про інше — журнал стало важче придбати в кіосках «Союздруку», відтак чимало наших читачів вирішили стати його постійними передплатниками. Про це вони повідомляють редакцію в листах і телефонними дзвінками. І, нарешті, як не прикро, але доводиться констатувати, що елементарна повага до культури й мови народу, серед якого живеш, виявляється для декого такою необов'язковою, що брак її вже й не помічають. А це річ неприпустима в нашій багатонаціональній державі.

Приблизно так чи трохи інакше ми б відповіли М. Кромовій. Та, на жаль, своєї адреси вона не вказала, тож ми вдалися до «Читацької орбіти», оскільки тема функціонування української мови, її сучасний стан, як то кажуть, з розряду наболілих і вимагає ретельного вивчення.[1] Слід не лише констатувати факти, а й дошукуватися причин, що призвели до звуження її вжитку.

Між тим, до останнього часу ця тема вважалася настільки розробленою, що ніяких «непорозумінь», а тим більше дискусій, тут і бути не могло. Розвитку, взаємозбагаченню і взаємозближенню радянських націй було присвячено ціле гроно дисертацій, монографій та збірників. З трибун — високих і нижчих, зі сторінок газет та журналів лунали запевнення в розквіті української радянської літератури. А тим часом, особливо у містах, скорочувалася мережа українських шкіл і дитячих садків, були переведені на російську майже всі театри юного глядача й лялькові, німував кіноекран, невпинно падали тиражі українських видань. Та і як їм було не падати, коли зросли покоління українців, для яких, старанням нашого міністерства освіти, вивчення рідної мови стало необов'язковим.

«Я егоїстка,— з гіркою іронією звіряється редакції киянка Любов Валеріанівна Нагребельна,— читаю ваш журнал сама, мої «російські» діти та зять української знати не хочуть...» Що ж, проблема «батьків» і «дітей» набула в нашій республіці нового, специфічного звучання. Так само, як характерною хіба що тільки для українців (не для всіх, звичайно) стала їхня нелюбов до рідної мови.

«Дійсно, ніхто не забороняв нашу мову,— пише донеччанин Семен Іванович Венжега,— проте вона звучить все рідше та глухіше, особливо в містах. Важко зрозуміти чому, наприклад, у нашому Кіровському районі м. Донецька (170 тис. мешканців) в жодній з 21 школи не ведеться навчання українською мовою. Не знаю, як стосовно цього в інших містах України, можливо, Донбас — виняток. Пробував сам дійти істини, та грамотно розібратися в цьому питанні не зміг. Закрадалася навіть думка про те, що сучасні українці втратили інтерес до рідної мови, але ж це протиприродно, чи не так?»

Справді, розібратися тут непросто. Зате зрозумілішим стає, звідки в донеччан така нехіть до українського слова. Бо хіба втнеш цією мовою, якщо тебе її не навчили. Це ж навіть не англійська, французька чи німецька, що їх учні донецьких шкіл проходять в обов'язковому порядку. Більше того, їхні викладачі, мабуть, стежать за тим, щоб школярі читали «Юманіте», «Морнінг стар» або «Нойес Дойчланд», переказували на

[1] Цієї теми «Всесвіт» торкався в квітневому огляді читацьких відгуків. В тій чи іншій формі вона продовжує зринати в листах, що надходять до редакції.

уроках тексти. І ті купують, читають, вивчають (хто як, звичайно). І, мабуть, нікому з них, ні в шкільні роки, ані пізніше і на думку не спаде написати до редакції цих або інших зарубіжних видань, які припадають пилом у донецьких кіосках «Союздруку», щоб вони переходили на російську. А до редакції журналу «Всесвіт», виявляється, можна, бо це ж «свій»...

До речі, про іноземні мови.

І досі у мене на пам'яті фраза відомого спортивного тележурналіста, сказана ним у репортажі з позаминулої зимової Олімпіади в Сараєво. Коментуючи блискучий виступ юної швейцарської фігуристки, він захоплено промовив: «Як справжня швейцарка, вона вільно володіє трьома мовами — німецькою, французькою та італійською...» Мені тоді подумалось, а чи ж знайдуться серед українських фігуристів такі, про яких можна було б з подібною гордістю заявити: «Як справжні радянські спортсмени — представники УРСР, вони, крім російської, бездоганно володіють ще й українською...»? Боюся, що шукати таких доведеться довго, та й не лише серед фігуристів. І справа тут, звичайно, не у видатних лінгвістичних здібностях швейцарців або канадців, на відміну від жителів нашої «благословенної» України, а в соціальних, хоч комусь це видасться дивним, передумовах, що забезпечують функціонування тієї чи тієї мови; в атмосфері всебічного морального сприяння її розвитку. Наприклад, у Канаді, де переважна частина населення розмовляє англійською та французькою, знання обох мов обов'язкове для державних службовців, без нього про якусь кар'єру годі й думати. Спостерігаючи по телебаченню за урочистостями з нагоди зимових Олімпійських ігор в Калгарі (хай читачі пробачать мені надмір «спортивних» прикладів), ми мали змогу переконатися в дієвості англо-французької двомовності. Представники влади, які брали слово, зверталися до присутніх неодмінно як тією, так і іншою мовою.

Тим часом з гіркотою доводиться визнати, що в нашій двомовній республіці мова її корінного населення подекуди опинилася в ролі падчерки, яку про людське око терплять, а насправді не проти якомога скоріше спекатися. «Неперспективність» української мови визначає і відповідне ставлення до неї і до всього, що з нею пов'язане, породжує своєрідний синдром, позбутися якого потім ох як нелегко.

По-новому глянути на це явище допомагає лист сумчанина В. І. Кононенка: «Шановна редакціє! Вперше придбав ваш журнал у квітні цього року в Москві, де я перебував у тривалому відрядженні. До цього бачив «Всесвіт» у нас в кіосках «Союздруку», але не звертав на нього ніякої уваги, як і на всі українські журнали. Придбавши «Всесвіт», я прочитав його майже від корки до корки. Заради «Паразитів свідомості» купив також п'ятий номер. Після шостого номера вирішив передплатити «Всесвіт» на 1989 рік. А ще хочу повідомити, що зацікавив вашим журналом свого знайомого, який також вирішив передплатити його...» Коментарі, як кажуть, зайві. Додамо лишень, що в Сумах, як і в цілому по області, становище з українською мовою далеке від ідеального. Авторові цього огляду в складі письменницької групи довелося виступати в одній із шкіл м. Шостки, директор якої рекомендував звертатися до своїх школярів російською мовою, бо... не зрозуміють.

А що вище зайшла мова про столицю нашої Батьківщини, то годилося б тут згадати надзвичайно популярний серед москвичів магазин «Українська книга», річний виторг якого значно перевищує показники подібних книгарень у нас на Україні. Велику кількість літератури, переважно українською мовою, надсилає своїм замовникам за межі республіки київський магазин «Книга — поштою». Не забудьмо і наших передплатників, від яких одержуємо теплі листи з найвіддаленіших куточків Радянського Союзу. Наївно було б вважати, що мільйони українців, які в різні роки опинилися далеко від рідної землі, назавжди порвали з нею всі зв'язки. Через пресу вони стежать за життям нашої республіки, цікавляться новинами культури, літератури, пишаються мистецькими і трудовими звершеннями своїх земляків. І це природно. Та на жаль, будемо відверті, ми ще не досить переймаємося проблемами їхнього духовного життя. А вони є. Для прикладу наведемо уривок з листа алма-атинця Ігоря Ольховського: «З великим інтересом читаю «Всесвіт»,— пише він.— З кожним номером ваш журнал стає мені все ріднішим, і я його вважаю вже с в о ї м. Трохи про себе: народився і виріс у Казахстані, в місті Алма-Аті, вчився у російській школі, але завжди намагався не забувати рідної мови. Українську мову тут майже неможливо почути. Живе в нас багато переселенців з України, але багато хто почав забувати мову батьків та дідів. Чому так сталося, важко сказати. Казахстан — багатонаціональна республіка. Українці за чисельністю населення займають третє місце в республіці, поступаючись тільки росіянам і казахам. Добре, коли республіканське радіо веде свої передачі російською, казахською, німецькою, уйгурською мовами. Але за такої різномовності українську забувають. Так само і в інших культурних сферах не згадують про нашу мову. В такому становищі єдиний вихід — література рідною мовою. Тому велике спасибі вам за популяризацію і чуйне ставлення до рідного слова...»

І такий лист не єдиний.

Хтозна, можливо тов. М. Кромовій випадково потрапить до рук цей номер «Всесвіту». В такому разі, хотілося б сподіватися, що, ознайомившись з листом І. Ольховського, вона вже не вимагатиме видавати журнал російською мовою, а натомість, як це зробив Ігор, звернеться до київського магазину «Книга — поштою» і замовить... «Українсько-російський словник». Повірте, товаришко Кромова, наш журнал вартий того, щоб його читати в оригіналі.

На «Читацькій орбіті» чергував
Олександр БОЖКО

Джіна Лоллобріджіда.

ДЖІНА ЛОЛЛОБРІДЖІДА ЗНОВ ПЕРЕД КІНОКАМЕРОЮ

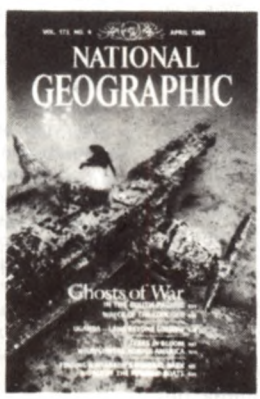
Джіна Лоллобріджіда — найпопулярніша італійська кінозірка 50—70-х років, протягом останніх 15 років майже не знімалась. Проте нещодавно знову стала перед кінокамерою. Її повернення в кіно досить своєрідне. Справа в тому, що актриса вдруге грає у новій кіноверсії роману А. Моравіа «Римлянки». Вперше, 1954 року, в стрічці режисера Луїджі Дзампи Лоллобріджіда виконала роль молодої дівчини Андріанни. У новій екранізації літературного твору, яку здійснює режисер Джузеппе Патроні Гріффі, актриса виступає в ролі Маргеріт — матері Андріанни.

— Я знялася у 60 фільмах, одначе не можу стверджувати, що задоволена акторською долею,— зізналася Джіна кореспонденту італійського журналу «Європео». — Я завжди прагнула серйозної роботи і дійшла висновку, що, не маючи її, краще відійти вбік або взятися за щось інше. (Лоллобріджіда досить успішно займалася фотографією, видавши кілька фотоальбомів.— **Ред.**) Коли Джузеппе Патроні Гріффі дав мені прочитати свій сценарій, я одразу захопилася. Історія двох жінок, що її колись розповів А. Моравіа, не застаріла, звучить актуально і сьогодні. Перечитавши роман, я переконалася, що молоду римлянку можна зрозуміти, лише порівнявши її з матір'ю. Маргеріт — це нещасна ошукана жінка, яка за допомогою доччиної вроди намагається відшкодувати власні невдачі. На Венеціанському кінофестивалі 1954 року фільм «Римлянки» премії не здобув. Але з якими стрічками йому довелося змагатися! «Ромео і Джульєтта» Кастеллані, «Дорога» Фелліні, «Сім самураїв» Куросави, «Почуття» Вісконті. Тепер це видається неймовірним, але саме таким був тодішній рівень кінофестивалів. Моя зустріч з кіно — випадкова. Я мріяла стати художницею або співачкою. Вперше знялася в кіно лише з метою заробити гроші й оплатити уроки співу. Та несподівано прийшов успіх після фільму «Фанфан Тюльпан», де я 1951 року знялася разом з Жераром Філіппом.

Потім було багато різних ролей. Грала молодих, темпераментних, сповнених життєлюбства жінок. Повертаючись до кіно сьогодні, відчуваю тривогу, але не страх. Маргеріт — моя найкраща роль.

ЮВІЛЕЙ ЖУРНАЛУ

У січні 1888 року у Вашінгтоні було засновано Товариство поширення географічних знань, яке почало випускати у світ щомісячник «Нешнл джіографік». Завдяки захоплюючим публікаціям подорожніх нотаток, описів нововідкритих земель і культур, а також наукових повідомлень кореспондентів з найрізноманітніших куточків світу журнал дуже швидко став популярним: нині нараховується понад десять з половиною мільйонів його читачів у 167 країнах. Робота по підготовці до друку та розповсюдженню журналу потребує великої кількості службовців та фахівців. Скажімо, в Меріленді, де зосереджений головний штаб товариства, працюють 1100 співробітників, які протягом року одержують близько 21 мільйона листів з найнесподіванішими запитаннями: яка тривалість польоту до орбітальної станції, яка латинська назва зниклого виду плазунів або яка фауна озера Тітікака і т. п. Велика популярність журналу приносить його видавцям і великі прибутки — у 1987 році вони становили 370 млн. доларів.

Обкладинка журналу «Нешнл джіографік».

«ЦЬОМУ НАВЧИТИСЯ НЕМОЖЛИВО»

Молодий польський художник Анджей Понговський (нар. 1953 р.) вважається відомим майстром плаката. Його роботи експонувались у багатьох країнах світу, зокрема в СРСР, США, Франції, Швеції, Японії...

Спочатку Анджей мав намір присвятити себе живопису, одначе, навчаючись у познанській Державній вищій художній школі, усвідомив, що не може працювати без заданої теми. Звідси його захоплення прикладною графікою, в рамках якої вміщуються і конверт грамплатівки, і книжкова ілюстрація, і сатиричний малюнок, і, нарешті, плакат.

Кіноплакат, на думку художника, «є лапідарною рецензією фільму, тому повинен передавати атмосферу стрічки, розкривати ту саму ідею». Особливого успіху А. Понговський досяг у створенні театральних афіш і кіноплакатів.

Кілька років Понговський співробітничав з варшавським театром «Народови», афіша до вистави «Чоловік і дружина» якого була відзначена першою премією на VIII бієнале прикладної графіки у Брно. У 1983 році художник одержав 2-у премію на бієнале польського плаката в Катовіце, так само як і на всепольському конкурсі плаката з нагоди 40-річчя перемоги над фашизмом, а 1982 року отримав окрему премію і диплом на мос-

Плакат до фільму Єжи Кавалеровича «Аустерія».

Плакат, відзначений на варшавському конкурсі «Кращий плакат місяця»,— застереження проти наркоманії.

ковському міжнародному конкурсі «Плакат у боротьбі за мир, безпеку і співробітництво».

Свої ідеї Понговський, за його словами, фіксує фломастером на першому-ліпшому шматку паперу, в дорозі, на ходу... «Кожний плакат я роблю по-іншому,— каже він і додає: — Плакат потрібно розуміти і відчувати, цьому навчитися неможливо...»

НАГОРОДА «КАСА ДЕ ЛАС АМЕРІКАС»

Щорічні премії «Каса де лас Америкас», найбільшого у Латинській Америці культурного центру, по праву вважаються найпрестижнішими в іспаномовній літературі. Зрозуміло, з яким нетерпінням очікують автори, літературні критики, а також шанувальники латиноамериканської літератури повідомлення про переможців. Останнім часом журі розширило коло претендентів — було встановлено нагороди в галузі англомовної та франкомовної літератур Карібського басейну. Цього разу, вже двадцять дев'ятого за рахунком, журі «Каса де лас Америкас», що збирається традиційно на початку року, визначило переможців 1987 року в різних жанрах — нагороду у жанрі прози присуджено уругвайському письменникові Іберу Контерісу за збірку оповідань «Анонімна цифра»; в галузі літератури для дітей і юнацтва були відзначені Рікардо Маріно (Аргентіна) та Еміліо де Армас (Куба), в англомовній літературі — Марлен Філіп (Трінідад), в галузі публіцистики — Крістіні Баркгаузен (НДР) за книжку «Правда і вигадка про Тіну Модоті».

НОВЕ В АРХІТЕКТУРІ

Нідерландський Торговельний банк — одна з найбільших установ такого профілю в країні. Він має 470 філій у європейських країнах, у яких зайнято 11 тисяч працівників. Нещодавно Центральне відділення банку переїхало до нового приміщення, для зведення якого потребувалося чотири роки проектних розробок і ще стільки ж років будівництва. Нині в одному з передмість Амстердама височить оригінальна будівля, що не має жодного прямого кута.

Архітектор Антон Альбертс підкреслив, що проект створено зусиллями 50 чоловік. Альбертс закінчив паризьку Школу красних мистецтв. На стіні його майстерні висить плакат із зображенням п'ятикутника Леонардо да Вінчі із вписаною туди людською фігурою. «Такий самий п'ятикутник ми застосували у дахових панелях, що акумулюють сонячну енергію,— розповів архітектор.— Замовники вимагали створення будови, орієнтованої передусім на людину. Знаєте, чому 10 баштових будівель за формою нагадують літеру «S»? Тому що вітер, який дме з моря із швидкістю 60 км на годину, вдвічі посилюється, наштовхуючись на прямі кути, і, навпаки, стертими кутами ми запобігли втратам третини тепла у приміщеннях. Комп'ютери, встановлені на останніх поверхах, «наказують» стінним бетонним панелям пропускати ззовні тепле або холодне повітря, а це забезпечує використання промислової енергії лише на одну чверть, а природної — на три чверті. Проблему освітлення вирішено так, щоб 80 відсотків робочого часу можна було працювати без штучного світла.

У роботах по обладнанню інтер'єру брали участь десятки майстрів дизайну. Особливо вражають скульптурні спіралі, якими оволожуються дощовою водою кімнатні рослини, що в свою чергу випаровують цю вологу в приміщеннях.

Амстердамська газета «Хет пароол» оголосила конкурс на кращу будову, зведену в місті за останні 10 років. Переміг Торговельний банк.

Торговельний банк. Інтер'єр.

Шоун Слово.

КОЛИ СЦЕНАРИСТ ПРИХОВУЄ СВОЄ ІМ'Я

Газета «Піплз дейлі уорлд» (США) надрукувала інтерв'ю з південноафриканською кіносценаристкою Шоун Слово з приводу виходу на екрани її нової стрічки «Відокремлений світ». Ш. Слово, дочка Джо Слово і Рут Фест — білих південноафриканських комуністів, нині проживає у Великобританії. Її батько — Джо Слово, генеральний секретар Комуністичної партії Південної Африки, член виконавчого комітету Африканського національного конгресу (АНК), живе у засланні в Замбії. Мати — Рут Фест, журналістка, загинула 1982 року в Мозамбіку. В основі сюжету «Відокремленого світу» лежать взаємини між політичною активісткою, якій щодня загрожує ув'язнення, і її тринадцятирічною дочкою.

— Я написала сценарій відразу після загибелі матері,— розповіла кореспонденту «Піплз дейлі уорлд» Шоун Слово.— Вона отримала посилку з вибухівкою, надіслану агентами південноафриканського режиму. Щоб заглушити розпач від втрати найближчої мені людини, я взялася за написання сценарію. Дуже допомогла мені в роботі материна книжка «117 днів» — її тюремний щоденник, що побачила світ 1965 року в Лондоні.

У 1963 році батько, за рішенням АНК, емігрував. Хоч АНК і не комуністична організація, але з часу свого заснування 1912 року тісно співробітничає з комуністами. Коли мати залишилася сама, її заарештували й кинули у в'язницю. Це сталося того самого року, коли були заарештовані, засуджені й ув'язнені Нельсон Мандела та інші південноафриканські політичні керівники. Після виходу на волю мати не могла більше друкуватися під власним ім'ям і мусила також емігрувати. Вона ніколи не розповідала про своє ув'язнення, я дізналася про всі ті жахи лише з її книжки.

— Де знімався фільм?

— У Зімбабве. Тут робиться чимало антирасистських стрічок, хоча місцеві власті й бояться близького сусідства з ПАР. Коли ти хочеш зняти фільм проти апартеїду, то мусиш отримати дозвіл від АНК і зімбабвійського уряду. Під час зйомок моєї попередньої стрічки «Крик свободи» навколо зйомочного майданчика стояли озброєні охоронці. Таємні агенти злякалися, почувши, що приїхала дочка Джо Слово, і чекали нападу з боку ПАР. Тому змусили мене перефарбувати волосся і приховати справжнє ім'я.

Всі персонажі фільму «Відокремлений світ» — вигадані. Змальовуючи свою родину, я дала їй, зрозуміло, інше прізвище. На ролі у фільмі ми намагалися запросити людей, які самі брали участь у визвольній боротьбі. Скажімо, південноафриканський актор Елбі Лесото, який грає Соломона, замордованого чорношкірого лідера АНК у фільмі, сам був схоплений і піддавався тортурам протягом 18 місяців у тюрмі в Преторії. Філіс Альтман, яка грає Сеїду, також була кинута у в'язницю, а потім у вигнанні постраждала від вибуху підкладеної у посилку бомби. Коли героїня фільму Елсі плаче, почувши про загибель Соломона, її сльози справжні, бо Лінда Мвусі, архітектор за фахом, яка грає цю роль, втратила брата, що загинув од рук таємної поліції.

— Кому адресовано ваш фільм?

— Передусім сподіваюсь, що він пробудить інтерес до подій у Південній Африці. Після показу стрічки «Крик свободи» в Англії та інших європейських країнах посилився рух проти апартеїду. Кількість його учасників зросла з 10 000 до 13 000. Сподіваюсь, що таке станеться і цього разу.

ОХОРОНА СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Чудові твори мистецтва тисячолітньої китайської культури відомі у всьому світі. Відразу після створення КНР було видано ряд законів з охорони культурної спадщини. Вивезення будь-якого старовинного мистецького витвору, виготовленого до 1795 року, суворо заборонялося. Речі пізнішого виробництва можна було вивозити лише після спеціальної експертизи. Купівля і продаж старовинних витворів стали державною монополією.

В країні існує широка мережа крамничок старожитностей. Там працюють досвідчені фахівці, які стежать за додержанням закону з охорони культурних пам'яток. У таких крамничках закуповують унікальні старожитності в населення. Потім раритети передаються до музеїв або спеціальних дослідних установ. З 1974-го по 1980 роки музеям передано понад 80 тисяч старовинних предметів.

Як не дивно, одним з джерел надходження цінних речей є смітники і склади металобрухту.

З 1951-го по 1981 рік лише на складах Шанхая виявлено бронзові предмети мистецької цінності на 80 тисяч юанів і велику кількість старовинних монет.

Окрім працівників крамничок, охороною старожитностей займаються спеціальні групи експертів, які дають дозвіл на вивезення предметів за кордон. Вони є останньою інстанцією. Скажімо, в Пекіні працює 10 таких експертів. Кожний з них щороку оцінює приблизно 2 тисячі предметів, ставить на них своє тавро і встановлює вивозну ціну.

Такі заходи вкрай необхідні, бо за останні роки торгівля старожитностями помітно пожвавішала на чорному ринку.

У квітні 1987 року видано спеціальну постанову про заходи боротьби з торгівлею старовинними речами на чорному ринку.

Рамон ПЕРЕС де АЙЯЛА

Помічник викладача

Оповідання

З іспанської переклала Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

Змальовані нижче події відбувалися в Піларесі, головному місті однойменної провінції, де дон Клементе Ірібарне якийсь час був — на своє нещастя, а може, й на щастя — помічником викладача в університеті.

У їдальні сиділо шість дівчат. Кімната була дуже бідна: сосновий стіл, засланий цератою, з десяток стільців, електрична лампочка без абажура, от і все. Посхилявши голови, дівчата працювали: одні шили, інші вишивали, хтось штопав, а хтось мережив. Усі шість були сестри.

Клеменсія, найстарша, раптом підвелася:

— Чули?

П'ять її сестер враз застигли з голками в руках.

Клеменсія мовчки показала на двері, потім упевнено прошепотіла:

— Батько!

Всі шість покинули роботу й побігли коридором до вхідних дверей. З'явився дон Клементе Ірібарне, тримаючи в руці капелюха й витираючи з чола піт, хоч була ще зима.

Дочки оточили його, почали одна поперед одної цілувати й усі навперебій питали:

— Ну, як справи, як справи, тату?

— Дайте дух звести, божевільні! Ходімо до їдальні, там усе й розповім.

У коридорі дон Клементе почепив на гвіздок капелюха й у супроводі шістьох дочок рушив до вітальні. Голова в нього була сива, обличчя худорляве. Такі голови часто трапляються на полотнах іспанських художників, які не дуже відрізняли зовнішність сеньйора від зовнішності слуги, священика чи шахрая. Одне слово, дон Клементе мав типову іспанську зовнішність. Його обличчя було позначене печаттю і благородної вдачі, і обмеженого розуму заразом. Поношений костюм та заштопана сорочка свідчили про нужденне, але гідне існування.

Всі шість його дочок були дуже гарні. Їхня краса полягала насамперед у надзвичайному спокої та скромності, якими в них світились обличчя; дівчата були схожі на образи святих на іконах, що їх можна побачити у сільських церквах.

— Нарешті, діти мої,— почав дон Клементе,— я працюватиму в університеті!

Дівчата заплескали в долоні й заходилися посилати батькові цілунки рукою.

— Розповідай, розповідай!

Рамон Перес де Айяла (1881—1962)— іспанський письменник, автор кількох романів та багатьох збірників оповідань. Оповідання «Помічник викладача»— із збірника «Маски» (1935).

— Засідання ради затяглося, були інтриги... Але справедливість перемогла. Від сьогодні я — помічник викладача на новому факультеті природничих наук. Уже завтра починаю вести заняття з хімії.

— А як же Айюсо?— запитала Клеменсія.

— Відмовився. Каже, що не має часу. Але насправді він просто не знає хімії. Та й як би то Айюсо викладав в університеті хімію? Адже він став професором за протекцією і в хімії нічого не розуміє.

— А яка платня?— поцікавилася Клеменсія.

— Ще не знаю, але думаю, що тисяча песет.

— Тисяча песет!— захоплено вигукнули дівчата.

— Це не так і багато,— мовив дон Клементе.— Але разом з двома тисячами, які я заробляю в ліцеї, а також тим, що ви, любі мої дочки, заробляєте своєю працею, це дасть нам змогу жити скромно, але пристойно. А тепер годі базікати, мені треба підготуватися до завтрашніх занять.

Він вийшов з кімнати і невдовзі повернувся з підручником хімії. Настала тиша. Дочки працювали. Батько читав.

Студенти університетів та учні ліцеїв Іспанії підтримують давню традицію: збиткуватися з помічників викладача. Коли самого викладача десь нема, його заступає помічник. А на багатьох викладачів із різних дисциплін є тільки один помічник, і зрозуміло, що бути таким різнобічним фахівцем він не може. Тому вчительського авторитету помічник, звичайно, не має. До того ж у більшості випадків основний викладач не приховує своєї зневаги до помічника, і це ставлення передається й студентам. Тож помічник викладає місяць чи два на рік тільки для того, щоб учні не прогулювали занять. Буває, що помічник не має взагалі ніякого авторитету. На іспитах з його думкою не рахуються. Хлопці знають, що на заняттях у помічника можна безкарно бешкетувати. Коли оголошують, що викладача не буде і його заступатиме помічник, студенти наперед тішаться нагодою порозважатись. Жертвами тих розваг стають усі помічники, але нікому ще не довелося зазнати таких знущань, яких зазнав дон Клементе Ірібарне. Нестерпне ставлення до нього з боку учнів різко контрастувало з любов'ю та повагою, якими вдома його оточували дочки.

Дівчата нічого не знали про те, що діється в батька на роботі. Дон Клементе не хотів їх засмучувати, розповідав усілякі вигадки, і дочки вірили, нібито учні найбільше люблять і поважають саме їхнього батька. Дівчата ним пишалися. Сім'я мешкала в маленькій темній квартирі у робітничому кварталі, куди чутки з університетського світу не доходили й де дона Клементе та його дочок усі поважали. «І що в нас за країна!— бувало, гомоніли між собою сусідки.— Він же професор, а сім'я з голоду вмирає». З голоду вони, щоправда, не вмирали, але жили дуже бідно і зводили кінці з кінцями переважно завдяки тому, що прибляли дівчата.

Проте вони вважали, що дочкам викладача не личить, скажімо, штопати штани та інший чоловічий одяг (Клеменсія була найкраща штопальниця в Піларесі), і тому брати й відносити роботу доручали іншим дівчатам з кварталу. А сукні в дочок дона Клементе мали такий убогий вигляд, що дівчата просто не насмілювалися виходити вдень на вулицю — вони не хотіли ославити не стільки себе, скільки батька.

У неділю всі семеро вирушали раненько до церкви, а в будень з дому виходили, коли вже вечоріло, і йшли зовсім безлюдними вулицями. Дівчата накидали на голови вуаль, яка спадала їм аж на очі. Йшли парами, дон Клементе — поруч з останньою парою. Іноді хтось із учнів перестрівав їх і насмішкувато вітав, скидаючи капелюха з перебільшеною галантністю. Та дівчата сприймали це серйозно, з великим задоволенням, і щоразу проймалися ніжністю до батька.

Дон Клементе дивився в підручник з хімії, але думки його були далеко. Він міркував: «Коли так брутально ставляться до мене хлопці в ліцеї, то чого ж тоді сподіватися від студентів університету? А з другого боку, ті вже дорослі і мають бути розумніші й чемніші. До того ж у них я прийматиму іспити, і вони хай не з поваги, то хоч із страху, що я не поставлю задовільної оцінки, мусять поводитися пристойно». У таких тривожних думках минув час, а до занять дон Клементе так і не підготувався.

— Коли вечерятимемо?— запитав він, підвівши очі від підручника.

— Коли схочеш,— відповіла Клеменсія і додала: — Ти вже підготувався?

— Та трохи... Але я вирішив виголосити завтра перед студентами невеличку промову у формі привітання й відпустити їх із занять.

— Який ти добрий!— зворушено вигукнули дівчата.

Вони повечеряли холодними залишками від обіду і, щоб не нагорало світло, полягали спати. Але заснути дон Клементе не міг.

Другого дня, коли він ішов до університету, ноги його ледве несли. Він ступив в аудиторію, став за кафедру й зачекав, доки студенти розсядуться. Це були вже цілком дорослі молодики, один навіть мав велику чорну бороду. Дона Клементе охопив страх.

— Сеньйори...— почав він, затинаючись.— Удостоївшись великої честі керувати вашими заняттями на цій кафедрі, я насамперед хотів би, щоб ви бачили в мені не викладача, а друга, навіть більше — батька.

Цієї миті підвівся Панчо Бенавідес, вродливий юнак із заможної сім'ї, призвідник усіх університетських витівок, і промовив:

— Така заява зачіпає в наших серцях найвразливіші струни. Хай живе наш батько!

— Хай живе!— підхопили всі.

— Привітаємо ж нашого батька!— вигукнув Бенавідес.

Оплески не вщухали хвилин п'ять.

Дон Клементе не дуже вірив у щирість студентів, але про всяк випадок підніс руку до серця, вклонився і повів далі. Після кожної його фрази вибухали оплески. Нарешті він закінчив свою промову. Студенти оточили кафедру.

— Тепер, щоб відсвяткувати знайомство, ви повинні нас чимось пригостити,— сказав Асіскло Саррасіна — той, що з бородою. І вигляд, і голос він мав страхітливий.

— Як це пригостити?— забелькотів дон Клементе, в якого ніколи не було в кишені навіть дрібної монети.

— А так!— гримнув Саррасіна і гупнув кулаком по столу.

— Не хвилюйся, Саррасіно,— втрутився маленький облесливий товстунець Алехандрін Серін.

— Пригостіть нас сигаретами. Сигарети ж у вас є?!— не вгавав Саррасіна.

Відповісти заперечливо дон Клементе не наважився. Так, сигарети він мав. Дочки купували йому коробку щотижня. І саме цього ранку дали нову.

Дехто із студентів уже почав обмацувати його кишені.

— Заждіть, не чіпайте мене! Так, я пригощу вас сигаретами, з великою приємністю.— І він простяг коробку студентам, які з криками, задоволено розібрали сигарети.

Тим часом Панчо Бенавідес заляпав чорнилом усередині капелюха дона Клементе ще й насипав туди піску.

— Дозвольте, дозвольте,— промовляв дон Клементе, вибираючись із студентського гурту. Він машинально взяв капелюха й надів його.

Очі йому засипав зеленуватий пісок. Дон Клементе скинув капелюха; увесь лоб у нього був у чорнилі. Студенти, регочучи, кинулися врозтіч.

Дон Клементе повернувся додому.

— Ну як?— нетерпляче запитали дочки.

— Дуже добре. Виявляється, я — неабиякий оратор!

І він, як завжди, розповів їм про те, який великий успіх нібито мала його перша лекція в університеті. Дівчата слухали, затамувавши подих.

Після вечері Клеменсія поцікавилася в батька:

— А чому ти не куриш?

— Та просто забув, доню. Стільки клопоту з уроками...

— Не хвилюйся, тату!

Згодом вона знову спитала:

— Але чому ти не куриш?

— А й справді! Але де ж це мої сигарети? Мабуть, забув у професорській. Ну, та дарма. Готуватимусь до другої лекції.— І сів читати про спосіб одержання водню.

Наступного дня він пішов в університет раненько, щоб наготувати прилади. Почалася лекція, і дон Клементе взявся до практичних занять. Схилившись над

гідравлічним балоном, він намагався добути водень. Дон Клементе був у бурому пальті, за яке заплатив чималі гроші. Студенти оточили помічника викладача й стежили за тим, що він робить. А Панчо Бенавідес приклав до спини дона Клементе кінець запаленого гнота. Пальто почало тліти.

— Здається, пахне горілим,— зауважив дон Клементе.

Але студенти відповіли, що нічого не чують. Тим часом вогонь пропалив пальто, затлівся піджак, потім жилет, білизна, і коли припекло шкіру, дон Клементе з криком підскочив. Мокрою ганчіркою Алехандрін Серін погасив йому одежу. Дон Клементе не скаржився, тільки в очах його стояли сльози й біль.

— На сьогодні досить, можете йти,— ледве промовив він.

Повернувшись додому, дон Клементе вигукнув:

— Діти мої, яке лихо!— І показав дірку в одязі на спині, пояснивши, що під час лабораторної роботи стався нещасливий випадок.— Що ж мені тепер діяти? Як вийти на вулицю? Це ж моє єдине пальто, єдиний костюм! Де взяти грошей, щоб купити новий одяг? Ох, яка біда! Яка ж біда!

— Не журися, тату,— сказала Клеменсія, уважно оглянувши дірки,— мені доводилося штопати й складніші речі, і нічого потім не було видно.

Справді, коли другого дня дон Клементе з'явився в університеті, одяг у нього був як новий. Це прикро вразило студентів, і вони вирішили взятися до викладача не так.

З кожним днем ситуація на заняттях чимдалі загострювалася. Студенти вже так розперезалися, що дон Клементе зрозумів: треба якось захищатись або кидати роботу. І він знайшов вихід. У пригоді стала помпа з коротким зрошувальним шлангом, яка лежала в лабораторній шафі. Дон Клементе залив у помпу чорнила й поставив її перед початком занять на свій стіл. Був сонячний весняний день. Студенти ввійшли до аудиторії, і Панчо Бенавідес сказав:

— Мабуть, ви відчуваєте, сеньйоре викладач, який страшний контраст між цим гарним днем і нашою похмурою аудиторією. У нас немає бажання сидіти на лекції, ми воліємо посидіти на сонці. Але як люди вихована, ми вирішили сповістити вам про свій намір. Отож... бувайте нам здорові!

Дон Клементе, тримаючи в руці зрошувальний шланг, подивився на дорогі елегантні костюми студентів і подумав, що шкода їх псувати. Тож тільки сказав:

— Сеньйоре Бенавідес, я не можу взяти до уваги вашої заяви. Я викладач, і розпоряджаюся тут тільки я. Отже, почнімо заняття.

Тоді підвівся Саррасіна і, стиснувши кулаки, звернувся до своїх товаришів:

— Тут буде так, як хочемо ми, чорт забирай! Гайда звідси!

— Не смійте! — закричав дон Клементе. Вже не владаючи собою, він націлився шлангом на страшного Саррасіну і облив його з голови до ніг чорнилом.

Саррасіна на мить остовпів, потім розлючено кинувся на викладача, але новий струмінь чорнила в обличчя зупинив його. Аудиторія стала на бік Саррасіни. На викладача полетіло все підряд. Спалахнув бій. Стояв несамовитий галас, крик. Несподівано двері відчинились, і до аудиторії ввійшов ректор. Сутичка припинилася.

— Що тут діється?— суворо запитав ректор, холодно дивлячись на дона Клементе.

Блідий дон Клементе, тремтячи всім тілом, опустив голову і щось пробурмотів на своє виправдання.

— Ви що, не знаєте, як повинен триматися на лекції викладач?— провадив ректор, з огидою дивлячись на дона Клементе.— Мені доведеться зібрати раду, і ми вирішимо, що з вами робити.

Ректор уже рушив був до дверей, але цієї миті на середину аудиторії вибіг Алехандрін Серін і щиро, відверто признався:

— Сеньйоре ректоре, винні ми — і сьогодні, й учора, й позавчора, і завжди. Ніхто не скаже, що це не так. Винні ми чи ні?— звернувся він до аудиторії.— Ану кажіть!

— Винні!— озвалося кілька голосів.

Ректор пішов розлючений.

Коли дон Клементе повернувся додому, дочки з тривогою запитали:

— Що з тобою? Ти начебто плакав?

— Так, плакав і ще й досі плачу,— промовив батько, втираючи очі. І розповів, як внаслідок інтриг університетських викладачів ректор з'явився на

лекцію і незаслужено почав йому вичитувати, але студенти всі до одного за нього заступилися.

— І це зворушило мене до сліз,— закінчив він.

— Так, звичайно, це дуже зворушливо,— защебетали дочки.

Засідання ради, яке мало б засудити дона Клементе, не відбулося. Після того випадку студенти вирішили домовитися з викладачем по-дружньому, і сторони дійшли обопільної згоди. Тепер, коли хтось із студентів не мав бажання сидіти на лекції, він просто не приходив. Відтоді на заняття з'являлося чоловік шість, інколи вони згадували про колишні витівки, часом розважалися на лекціях, але скандалів ніхто не влаштовував. Призвідником усіх витівок був, як завжди, Панчо Бенавідес.

Настав кінець навчального року. Того дня, коли мав відбутися іспит з хімії, Бенавідес прокинувся рано, купив коробку гаванських сигар і вирушив до дона Клементе додому. Панчо вирішив сказати викладачеві так: «Любий доне Клементе, я нічого не знаю з хімії, але хочу мати задовільну оцінку. Ось коробка гаванських сигар. Ось пістолет. Якщо ви приймете у мене іспит, я подарую вам ці сигари, якщо ні, я вас застрелю. Вибирайте».

Панчо постукав у двері. Відчинив сам дон Клементе. Бенавідес завжди був йому дуже симпатичний, незважаючи на всі його витівки. Але побачивши студента у себе вдома, дон Клементе злякався, щоб хлопець не дозволив собі чогось при дочках.

— Що вам потрібно, сеньйоре Бенавідес? Почекайте трохи, я зараз вийду, і ми поговоримо по дорозі. Я саме збирався виходити.

— Ні, сеньйоре. Мені треба поговорити з вами тут.

— Але ж я збирався виходити...

— Ви дозволите зайти до вас?

Дон Клементе не знав, що сказати і що робити. Дівчата відчинили двері й уже виглядали з їдальні. Клеменсія ступила до батька.

— А чому цей сеньйор не входить, тату?

— Так, так, звичайно, я дуже радий,— забелькотів дон Клементе, сам не свій.— Це мій студент. А це — одна з моїх дочок.

Бенавідес і Клеменсія привіталися. Хлопець переступив поріг. У коридорі було темно, і Панчо почав навпомацки шукати вішалку.

— Що ви шукаєте?— запитав дон Клементе.

— Вішалку.

— У нас вішалки немає,— всміхнулася Клеменсія.— Бачите... Ніхто краще за вас не зрозуміє, який несправедливий наш уряд. Адже він платить такі мізерні гроші викладачеві, якого найбільше люблять і поважають студенти.

Вони вже ввійшли до їдальні.

— Вибачте за нескромне запитання, доне Клементе, але яка у вас платня?— запитав Бенавідес.

— Раніше була дві тисячі песет, тепер — три тисячі. Після вирахувань залишається дві з половиною...

— Ці сеньйорити — ваші дочки?

— Так, це не діти, а ангели,— майже нечутно прошепотів дон Клементе.

— Ну що ти, тату!— загукали всі шість дівчат і, засоромившись, посхиляли голови, немов шість лілей.

Вони захоплено дивилися на елегантного юнака — на студента, а отже, на підлеглого їхнього батька. Бенавідес теж поглядав на дівчат, особливо на Клеменсію.

— Доне Клементе, я б хотів поговорити з вами сам на сам — скажімо, у вашому кабінеті,— промовив нарешті Бенавідес.

— А оце і є мій кабінет, любий Бенавідес.

— Здається, я чув, що це їдальня...

— Вона ж і кабінет.

— А ваші книжки?

— Вони в моїй спальні, у скрині.

— Ну, тоді я скажу тут про те, чого прийшов: я приніс вам невеликий подарунок, коробку гаванських сигар. Ні, ні, не відмовляйтеся, це зовсім безкорисливо. Я не прошу, щоб ви прийняли в мене іспит, я до нього не готовий і вирішив складати його восени. Ось про що я збирався вам сказати. А з другого

боку, ви так добре до мене ставилися, що я хотів якось засвідчити вам свою подяку.

В очах у Клеменсії та решти дівчат з'явилися сльози. Дон Клементе схилив голову. Бенавідес відчув, як до горла йому підкотився клубок, а серце защеміло від докорів сумління.

Через два роки Панчо Бенавідес та Клеменсія Ірібарне побралися.

А дон Клементе вже викладає у ліцеї психологію, алгебру, французьку мову та малювання, в яких майже нічого не розуміє. Панчо та Клеменсія живуть у мирі та злагоді, як це буває тільки в романах із щасливим кінцем.

Жердинівська Маргарита Ісаківна — кандидат філологічних наук; з 1957 р. перекладає художні твори з іспанської і португальської. Зокрема, опублікувала переклади романів Е. Аморіма (Уругвай), С. Алегрії (Перу), А. Карпентьєра (Куба), М. Феррейри (Португалія), повістей та оповідань Г. Гарсіа Маркеса (Колумбія) та інших іспанських і латиноамериканських авторів. Виступає також як упорядник, автор літературознавчих статей і передмов.

ВІТАЄМО!

Мабуть, далеко не кожен читач, перегортаючи першу або останню сторінку перекладного твору, звертає увагу на видрукуване маленькими літерами прізвище людини, що допомогла йому з цим твором запізнатися. Але, мабуть, кожен, хто до якості перекладу й імені перекладача не байдужий, знає ім'я Воліни Пасічної — авторки цілого ряду блискучих перекладів з польської, чеської і словацької мов, що з'явились на сторінках «Всесвіту» або ж виходили окремими книжками у видавництвах республіки. В активі перекладачки — твори Ладіслава Фукса і Єжи Брошкевича, Зденека Плугаржа і Марії Майєрової, Йозефа Рибака і Яна Соловича, Яна Козака і Богуміла Ногейла, Йозефа Кадлеца і багатьох інших. А ще — десятки відредагованих нею творів письменників соціалістичних країн, що побачили світ у нашому часописі.

Недавно радісна звістка надійшла з Праги: за активну популяризацію творів чеських письменників на Україні Спілка письменників Чехословаччини нагородила українську перекладачку Воліну Петрівну Пасічну почесною медаллю імені Вітезслава Незвала.

Редакція «Всесвіту» від душі вітає свою колегу з високою відзнакою й сердечно бажає нових здобутків на перекладацькій і редакторській ниві. З роси і води вам, Воліно Петрівно!

ЗМІСТ

ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ» ЗА 1988 РІК

Ваттар Ат-Тахір. Слово до українських читачів, № 3.
Доміно Збігнєв. Замість новорічного привітання, № 1.

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ПОЕЗІЯ

Бобровський Йоганнес. Поезії. (З німецької переклав Т. Лучук), № 10.
Із латиноамериканської поезії XX ст. **Рікардо Е. Молінарі** (Аргентіна). **Мануел Бандейра** (Бразілія), **Іда Грамко** (Венесуела), **Луїс Карлос Лопес** (Колумбія), **Елісео Дієго** (Куба), **Еме Сезер** (Мартініка), **Амадо Нерво** (Мексіка), **Карлос Франсіско Чангмарін** (Панама), **Сальвадор Паломіно** (Перу). (Переклали з іспанської О. Мокровольський, С. Борщевський, М. Литвинець, португальської — М. Литвинець, французької — М. Москаленко, кечуа — В. Харитонов), № 11.
Із сучасної угорської поезії. **Ференц Барані, Міклош Вереш, Імре Дьєре, Андраш Нергеш, Отто Орбан, Магда Секей, Деже Тандорі, Лайош Шімон, Золтан Шумоні.** (Переклав П. Мовчан), № 5.
Рига Джордж. Воскресіння. Поема. (З англійської переклав В. Бровченко), № 12.
Родрігес Рейна-Марія. Поезії. (Переклав П. Осадчук), № 1.
Ругама Леонель. Поезії. (З іспанської переклав Ю. Покальчук), № 7.
Серені Вітторіо. Поезії. (З італійської переклав Ю. Педан), № 6.
Худий Тадеуш. Поезії. (З польської переклав В. Гуцаленко), № 3.
Шютт Петер. Поезії. (Переклад з німецької та післямова М. Малахути), № 8.

ПРОЗА

Балдерсон Бу. Кінець партійного лідера. Роман. (Зі шведської переклали С. Плахтинський та Ю. Попсуєнко), № 11—12.
Бредбері Рей. Смерть — діло самотнє. Роман. (З англійської переклав В. Митрофанов), № 9—11.
Буало — Нарсежак. Постаті в пітьмі. Роман. (З французької переклала К. Квітницька-Рижова), № 6.
Варгас Льйоса Маріо. Хто вбив Паломіно Молеро? Роман. (З іспанської переклали Л. Олевський та С. Борщевський), № 8.
Ваттар Ат-Тахір. Весілля мула. Роман. (З арабської переклали І. Єрмаков та В. Дяченко), № 3.
Вежинов Павел. Коли ти в човні... Повість. (З болгарської переклала Н. Бондар), № 4.
Вілсон Колін. Паразити свідомості. Роман. (З англійської переклав В. Романець), № 4—5.
Голдінг Вільям. Бог Скорпіон. Повість. (З англійської переклав Д. Костенко), № 12.
Грейвз Роберт. Філософ у Римі. Оповідання. (З англійської переклав Р. Доценко), № 6.
Давидков Іван. Човен Харона. Роман-есе. (З болгарської переклав О. Кетков), № 5.
Дідіон Джоан. Демократія. Роман. (З англійської переклав О. Буценко), № 1.
Парал Владімір. Війна з багатоликим звіром. Роман. (З чеської переклали О. Зарицький та Г. Сиваченко), № 8—10.
Самаракіс Антоніс. Паспорт. Оповідання. (З новогрецької переклав А. Чердаклі), № 7.
Фава Джузеппе. Достойні громадяни. Роман. (З італійської переклав А. Перепадя), № 2, 3.
Фрейм Джанет. Рейнберди. Роман. (З англійської переклав П. Шарандак), № 2.
Хабіб Кадир. Крізь пекло. Оповідання. (З дарі переклав П. Ясинецький), № 1.
Хуст Надія. В'язниця Акка. Оповідання. (З арабської переклав В. Плачинда), № 10.

Літературні ілюстрації

Беккет Семюел. Остання стрічка Среча. П'єса на одну дію. (З англійської переклав В. Діброва), № 1.
Бодлер Шарль. «Пані Боварі» Гюстава Флобера. (З французької переклав М. Матола), № 7.
Еліот Томас Стернз. Безплідна земля. Поема.— Поезії. — Класична література і літератор. Есе. (З англійської переклали І. Драч, Д. Павличко, М. Стріха, О. Мокровольський, В. Морозов), № 9.
Йонеско Ежен. Голомоза співачка. Антип'єса. (З французької переклав В. Діброва), № 10.
Орвелл Джордж. 1984. Уривки з роману. (З англійської переклав О. Терех), № 4.

Майстри детективу

Гарсіа Маркес Габріель. Жінка, яка приходила о шостій. Оповідання. (З іспанської переклали Л. Олевський та Д. Стельмах), № 2.
Дюрко Ласло. Тінь смерті. Повість. (З угорської переклав К. Бібіков), № 7.
Карпентьєр Алехо. На захист детективного жанру, № 1.
Крісті Агата. Любов незнайомця. Оповідання. (З англійської переклав М. Дмитренко), № 9.
Леру Гастон. Золота сокирка. Оповідання. (З французької переклала Л. Гатненко), № 3.
Чандлер Реймонд. Золоті рибки. Повість. (З англійської переклав Д. Стельмах), № 1.

Клуб любителів фантастики

Баллард Джеймс Г. Атака на мозок. Оповідання. (З англійської переклав А. Минко), № 2.
Борхес Хорхе Луїс. Книга піску. Оповідання. (З іспанської переклав С. Борщевський), № 4.
Каттнер Генрі. Те, що вам треба. Оповідання. (З англійської переклали О. Коваленко і В. Курбатов), № 4.
Кларк Артур. Мавпа в нашому домі. Оповідання. (З англійської переклав В. Носенко), № 1.
Лем Станіслав. Професор Доньда. Із спогадів Ійона Тихого. — Одна хвилина людства. Есе. (З польської переклали О. Король і О. Гриценко), № 4.
Сепеш Марія. Вірус лазорію. Оповідання. (З угорської переклали С. Фадєєв та Б. Вірин), № 6.
Чав'яно Даїна. Пам'ятай про мене. Оповідання. (З іспанської переклав В. Діденко), № 4.

На закінчення номера

Боманс Ходфрід. Ясновидець. Гумореска. (З нідерландської переклав Я. Довгополий), № 2.

Вудгаус Пелем Гренвілл. Дивовижна пригода з натурником. Гумореска. (З англійської переклав А. Євса), № 3.
Герлах Гаральд. Заручини. Оповідання. (З німецької переклав Ю. Михайлюк), № 8.
Ласвіц Курд. Найкращий із світів. Оповідання. (З німецької переклали М. Мухортов та П. Панов), № 4.
Ліві Ньюмен. Седрік та його хрещений батько. Гумореска. (З англійської переклав Є. Власенко), № 7.
Мрожек Славомір. Діти. Оповідання. (З польської переклала Є. Бринцева), № 9.
Панде Мріналь. Гра. Оповідання. (З хінді переклав С. Наливайко), № 6.
Перес де Айяла Рамон. Помічник викладача. Оповідання. (З іспанської переклала М. Жердинівська), № 12.
Словацькі науково-фантастичні оповідання.
Козло Юрай. Пишні білі лебеді.— **Ленчо Ян.** Бібліотека. (Зі словацької переклав Д. Андрухів), № 11.
Фігейреду Гільєрме. Медаль, револьвер і Підозра. Оповідання. (З португальської переклав І. Семида), № 1.
Холер Франц. Околиця Остермундігена. Оповідання. (З німецької переклав Р. Нємцев), № 10.
Хосі Сін'їті. Телебог. — Знахідка. Оповідання. (З японської переклав І. Дубинський), № 5.

З ЛІТ МИНУЛИХ

Акіко Йосано. Танки. (З японської переклав М. Федоришин), № 6.
Джекобс Вільям. Чорний кіт. Оповідання. (З англійської переклав О. Терех), № 10.
Еме Марсель. Поживний живопис. Повість. (З французької переклала М. Венгренівська), № 12.
Камю Альбер. Калігула. П'єса. (З французької переклав П. Таращук), № 7.
Костолані Деже. Поезії. (З угорської переклав І. Петровцій), № 2.
Леопарді Джакомо. Поезії. (З італійської переклали Д. Паламарчук та Г. Кочур), № 11.
Рякич Мілан. Поезії. (Із сербохорватської переклав Д. Павличко), № 1.
Цвейг Стефан. Пломбований поїзд. (Ленін, 9 квітня 1917 р.). Оповідання з книги «Зоряні години людства». (З німецької переклав В. Коломієць), № 11.

СКАРБНИЦЯ

Асник Адам. Із циклу «Над глибинами». Поезії. (Переклад з польської та післямова Є. Титикайла), № 9.
Боккаччо Джованні. Новели. (З італійської переклав А. Ілліческий), № 10.
Славейков Петко. Джерело Білоногої. Поема. (Переклад з болгарської та післямова Д. Білоуса), № 12.
Словацький Юліуш. Балладина № 8.
Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Русі Матвія Стрийковського. Уривок. (З польської переклав В. Пепа), № 5.

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

Аксьонов Лев. ФРН: маскульт і література, № 3.
Белашова Надія. Слідами Орвеллівського буму, № 4.
Білоцерківець Наталка. Воскресіння Калігули, № 7.
Висоцька Наталя. Доторк до фатуму. (До 100-річчя з дня народження Юджіна О'Ніла), № 11.
Власов Сергій. Орвелл і нові луддити, № 4.
Габлевич Марія. «Праця — се необхідна умова життя...», № 1.
Горна Світлана. Зброєю слова, № 7.
Гречанюк Сергій. Феномен Андерсена, № 6.
Гриценко Олександр. «Синдром Никифорова» як творчий принцип, № 4
Грузин Валерій. Спростування аксіоми. № 12.
Діброва Володимир. Шляхи театрального авангарду: Семюел Беккет, № 1.
Діброва Володимир. Шляхи театрального авангарду: Ежен Йонеско, № 10.
Дмитренко Олексій. В одній із найгарячіших точок планети, № 1.
Епштейн Михайло. Між міфом і реальністю. (Про уроки латиноамериканської літератури), № 6.
Єрмаков Ігор. Веселі пригоди, сумні алегорії, № 3.
Іллічевський Анатолій. Новели молодого Джованні Боккаччо (До 675-річчя від дня народження), № 10.
Кедров Костянтин. Мета і зміст фольклорного дійства, № 9.
Кірхнер Петер. Гуманістична концепція, що не може не викликати поваги, № 5.
Кочур Григорій. Кілька слів про поезію Джакомо Леопарді, № 11.
Крашевський Юзеф Ігнацій. Епістолярій. (З польської та французької переклала М. Габлевич за участю В. Плахти), № 1.
Кутинський Олексій. Варіації на теми йоги, або Парадоксальна феноменологія Коліна Вілсона, № 4.
Лауреати Нобелівської премії, № 12.
Лучук Тарас. Сарматський світ Йоганнеса Бобровського, № 10.
Мельниченко Володимир. Очима Стефана Цвейга, № 11.
Мокровольський Олександр. На перехресті культурних традицій, № 11.
Москаленко Віталій. Еміл Боєв, Авакум Захов та інші, № 7.
Непорожня Надія. Біль народу — особистий біль поета Ракича, № 1.
Нямцу Анатолій. Традиційні сюжети та образи в літературі XX століття, № 5,
Осадчук Петро. Запах сонця і неба, № 1.
Павличко Соломія. Поезія Томаса Стернза Еліота, № 9.
Педан Юрій. Слова і мовчання Вітторіо Серені, № 6.
Петровцій Іван. Яскрава зірка з плеяди «Югота», № 2.
Погрібний Анатолій. Час зникнення міфів, № 12.
Ротач Петро. «Цвейгіана» Григорія Майфета, № 11.
Ротенберг Тетяна. Від монтажних шматків до моделі дійсності, № 1.
Скуратовський Вадим. Таємниця «Червоного і чорного», № 1.
Скуратовський Вадим. Міф про Джорджа Орвелла, № 4.
Скуратовський Вадим. Світова культура і переддень Жовтневої революції, № 11.
Сорокін Владислав. Нове життя китайської літератури, № 8.
Стрельбицький Михайло. Олесь Гончар: чуття однопланетянина, № 5.
Федоришин Мирон. Пісня жіночого серця, № 6.

Із забутих сторінок

Майфет Григорій. Нетерпляче серце, № 11.
Підпала Ніла. Невідомий переклад Максима Рильського (Поль Верлен. Мистецтво поетичне), № 10.

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

Баканов Андрій. Нова зустріч з Келлером. (Готфрід Келлер. Сільські Ромео і Джульєтта. — К.: Дніпро, 1986), № 2.
Карабутенко Іван Ів. Перечитуючи Флобера, № 7.

ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ СТУДІЇ

Зеров Микола. У справі віршованого перекладу. Нотатки, № 8.
Корунець Ілько. І читацьке серце відгукнеться, № 2.
Кочур Григорій. Зеров і Словацький, № 8.
Стріха Максим. У пошуках відповідності: здобутки й проблеми, № 5.

ІНТЕРВ'Ю «ВСЕСВІТУ»

Буценко Олександр. Три зустрічі на планеті фантазії, № 4.
Об'єкт досліджень — реальності зарубіжного світу. (Інтерв'ю з директором Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР академіком АН УРСР А. М. Шлепаковим), № 8.

УКРАЇНІКА

Байюй Лю. Українське сонце. (З китайської переклав І. Чирко), № 2.
Бгаттачар'я Набарун. З Києвом у серці, № 5.
Білокінь Сергій. Двадцять років радянської італіністики, № 10.
Гнатів Ярослав, Горак Роман. Чому «Русалка Дністровая» народилася на берегах Дунаю?, № 11.
Грабович Джордж Г. Поет як міфотворець. Уривки з книги. (З англійської переклала С. Павличко), № 5.
Деснянко Матвій. У напрямку спільності, № 10.
Жлуктенко Юрій. «Мов промінь сонця». (Твори Шевченка в Нідерландах), № 3.
Жлуктенко Юрій. Переклик двох національних поезій, № 10.
Жулинський Микола. «Міфологічний» метод Джорджа Грабовича, № 5.
Журов Георгій. Олександр Довженко — дипломат, № 5.
Зорівчак Роксоляна. Твори Марка Вовчка в англомовному світі, № 2.
Ковальська Ніна. До історії дипломатичних відносин УРСР, № 5.
Кравчук Петро. Українська заробітчанська еміграція в Канаді. (Листи з Торонто. 2), № 7.
Кучерук Олександр. Медієвіст Володимир Піскорський, № 2.
Ласло-Куцюк Магдалина. Роздуми над одним віршем Івана Франка, № 5.
Лисенко Іван. Із смуги забуття, № 12.
Матвіїшин Володимир. Англійський бард і Україна (22 січня минає 200 років з дня народження Д.-Г. Байрона), № 1.
Мицик Юрій, Кулінський Микола. Йоган-Йоахім Мюллер і його твір, № 6.
Мюллер Йоган-Йоахім. Історична дисертація про козаків.., № 6.
Оксюта Яків. Міжнародні літературні зв'язки СПУ, № 5.
Питтан Т. Рамасубраманіан. «Шевченкові поезії — це людські веди», № 3.
Пінчук Степан. Поезія українського ренесансу, № 12.
Погребенник Федір. Невідома сторінка листування Петра Карманського, № 8.
Покальчук Олег. Вистріляна «обойма» НФ, або Роботи не винні, № 4.
Саноцька Христина. Недоспівана пісня, № 10.
Франчук Віра. «Маю за честь називати своїм учителем». (До 150-річчя з дня народження Ватрослава Ягича), № 9.
Фурніка Віталій. Від дівалі до понгаля, № 3.
Чирко Іван. Великий мур не на заваді, № 6.
Чубук Микола. Дороги крізь серце, № 7.
Долі інтернаціоналістів. **Панайотов Філіп.** Голова Раднаркому України (Сторінки з життя Кристьо Раковського). — **Кетков Олександр.** Бесіда з автором. — **Саппа Микола.** Інтерв'ю з онуком Кристьо Раковського. — Декілька із тисяч.., № 11.
Зарубіжна література на Україні. Рік 1987. Бібліографія. Уклав О. Синиченко, № 7.
В Українському республіканському комітеті захисту миру, № 1, 6, 12.
Хроніка Українського товариства дружби, № 6.

АКЦЕНТИ СУЧАСНОСТІ

Бесіда письменника Юрія Щербака з секретарем ЦК ПОРП письменником Анджеєм Василевським, № 3.
Василевський Анджей. Схід, Захід і Польща. Фрагменти з книги есе. (З польської переклали Г. Бурганський та С. Павленко), № 3.
Голод в Америці. Фрагмент з книги. (З англійської переклав В. Євтух), № 6.
Делійський Димитр. Гордіїв вузол перебудови. (З болгарської переклав А. Єрьома), № 7.
Зленко Валентина. У черзі до благодійних кухонь, № 6.
Йон Радек. Пам'ятай про смерть. Фрагменти з .книги. (З чеської переклав А. Могиленко), № 2.
Йон Радек. Близький кінець чи останнє попередження? (З чеської переклав А. Могиленко), № 9.
Могиленко Анатолій. Допитливість, що відчиняє двері пекла, № 2.
Угорська мозаїка. **Паладі Йожеф.** Овочевий синдром.— **Трейбер Марія.** Давноочікувана трагедія. (З угорської переклав М. Юнгер), № 10.

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Бестужев-Лада Ігор. Майбутнє людства в дзеркалі сучасної буржуазної футурології, № 4.
Валах Яків. Небезпечне «ретро», № 6.
Котляр Микола. Константинополь чи Рим?, № 5.
Наїр Кунхананднан. Стріли диявола. (Змови ЦРУ в «третьому світі»). Фрагменти з книги. (З англійської переклав О. Сологубенко), № 1.

ПРАКТИКУМ

Карнегі Дейл. Як здобувати друзів і впливати на людей. (Переклад з англійської та вступне слово В. Грузина), № 6—9.

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

Божко Олександр. Одкровення Жана Карзу, № 8.
Буценко Олександр. «Планетарна, солярна, солона...», № 5.
Горбачов Дмитро. Олександра Екстер у Києві і Парижі, № 10.
Добровольський Максим. Камінці з ісландського узбережжя, № 12.
Іванкін Ігор. Від Утамаро до сьогодні, № 7.
Левітський Олексій. Срібна мить Йозефа Судека, № 7.
Майданська Софія. «Бразільські бахіани», № 7.
Макаров Анатолій. Загадка Рене Магріта, № 4.
Медведенко Анатолій. Кіно Аргентіни: відродження з попелу, № 8.
Мусієнко Оксана, Мусієнко Наталя. Зворотний бік екрана, № 11.
Райнов Богомил. Три самітники. Дега. Сезанн. Ван Гог. (З болгарської переклала К. Марущак), № 1—3.
Степовик Дмитро. Золоті обрії Бояджієва, № 9.
Таран Андрій. Образотворче мистецтво на Заході. (З нотаток закордонної подорожі 1927 р.). (Публікація І. Диченка), № 2.
Федорук Олександр. Торвальдсен: відчуте і знайдене, № 9
Шатуновська Ірина. Земля і сонце Гуаясаміна, № 6.
Фефелова Лідія, Луніна Олена. Рашид Шамма — художник і громадянин, № 10.
Шахова Кіра. Угорщина очима українського митця, № 12.

ФАКТ... І ЗА ФАКТОМ

Білецький Андрій. Гіпотези і реальність, № 2.
Денікен Еріх фон. Подорож на Кірібаті. Фрагменти з книжки. (З німецької переклали О. Фурдуй та Р. Фурдуй), № 4.
Кічак Ігор. Торкнутися джерел, № 2.
Костін Валерій. Шедеври на винос, № 6.
Лукашевич Мацей. Хто боїться Денікена? Розділ з книги «Між небом і землею». (З польської переклав Г. Бурганський), № 4.
Наливайко Степан. «Слово о полку Ігоревім»: індійський аспект, № 10.
Підкамінний Володимир. Коментар фахівця, № 8.
Скуратовський Вадим. Ноосфера. Інтелектуальна генеалогія поняття. (До 125-річчя з дня народження В. І. Вернадського), № 3.
Тірні Джон, Райт Лінда, Спрінген Карен. У пошуках Адама і Єви, № 7.
Томас Ендрю. Ми — не перші. (Загадки стародавньої науки). Фрагменти з книги. (З англійської переклали Р. Фурдуй та Т. Яковенко), № 11—12.
Фурдуй Ростислав. Вімани Стародавньої Індії — міф чи реальність?, № 1.
Хазін Вадим. Феномен Едгара Кейса, № 8.
Чому вимерли динозаври? (За матеріалами зарубіжної преси підготувала А. Лазарєва), № 2.

КРАЇНИ, МІСТА, ЛЮДИ

Пассалет Ів. Надмогутній велетень — нащадок доісторичного суперконтиненту, № 11.

ЧИТАЦЬКА ОРБІТА, № 3, 4, 5, 6, 9, 12.

Грузин Валерій. Створимо колективний портрет, № 5.

Передплата і продаж у роздріб журналу «Всесвіт», № 5.

РОЗМАЇТОСТІ, № 1—12.

СВІТ СМІЄТЬСЯ, № 1—6, 8, 10—12.
Хто робить журнал «Всесвіт»?, № 7.
Зміст журналу «Всесвіт» на 1988 рік, № 12.

На обкладинці:
1 стор.— Мал. О. Блащука.
2 стор.— Фото В. Балясного:
3 стор.— Карикатура з газети «Баррікада» (Нікарагуа).
4 стор.— Кадр з мультфільму У. Діснея «Учень чаклуна» (1941).

Редакція:
Іван БІЛИК,
Олександр БОЖКО,
Олександр БУЦЕНКО,
Наталя ДРОБОТУН,
Олекса ЛОГВИНЕНКО,
Степан НАЛИВАЙКО,
Дмитро ОНКОВИЧ,
Микола РЯБЧУК,
Ярослава СОБКО,
Орест СУХОЛОТЮК,
Олександр ТЕРЕХ.

Художній редактор
Володимир ПИСАРЕНКО.

Технічний редактор
Ніна БАБЮК.

Коректори:
Галина КОЛІНЬКО, Ірина ОСАДЧА.

Здано до набору 05.09.88. Підписано до друку 14.11.88. БФ 39854. 70×108/16. Офсетний друк. 16,8 умов. друк. арк. 25,2 умов. фарбовідб. 22,4 обл.-вид. арк. Тираж 50 610 прим. Зам. 04485.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний реактор — 293-13-18; заступник головного редактора, відповідальний секретар — 293-06-13; відділи: художньої літератури — 293-28-88, 293-27-10, 293-29-61; поезії — 293-28-88; критики — 293-29-61; публіцистики і україніки — 293-27-10; художнього оформлення — 293-27-60.

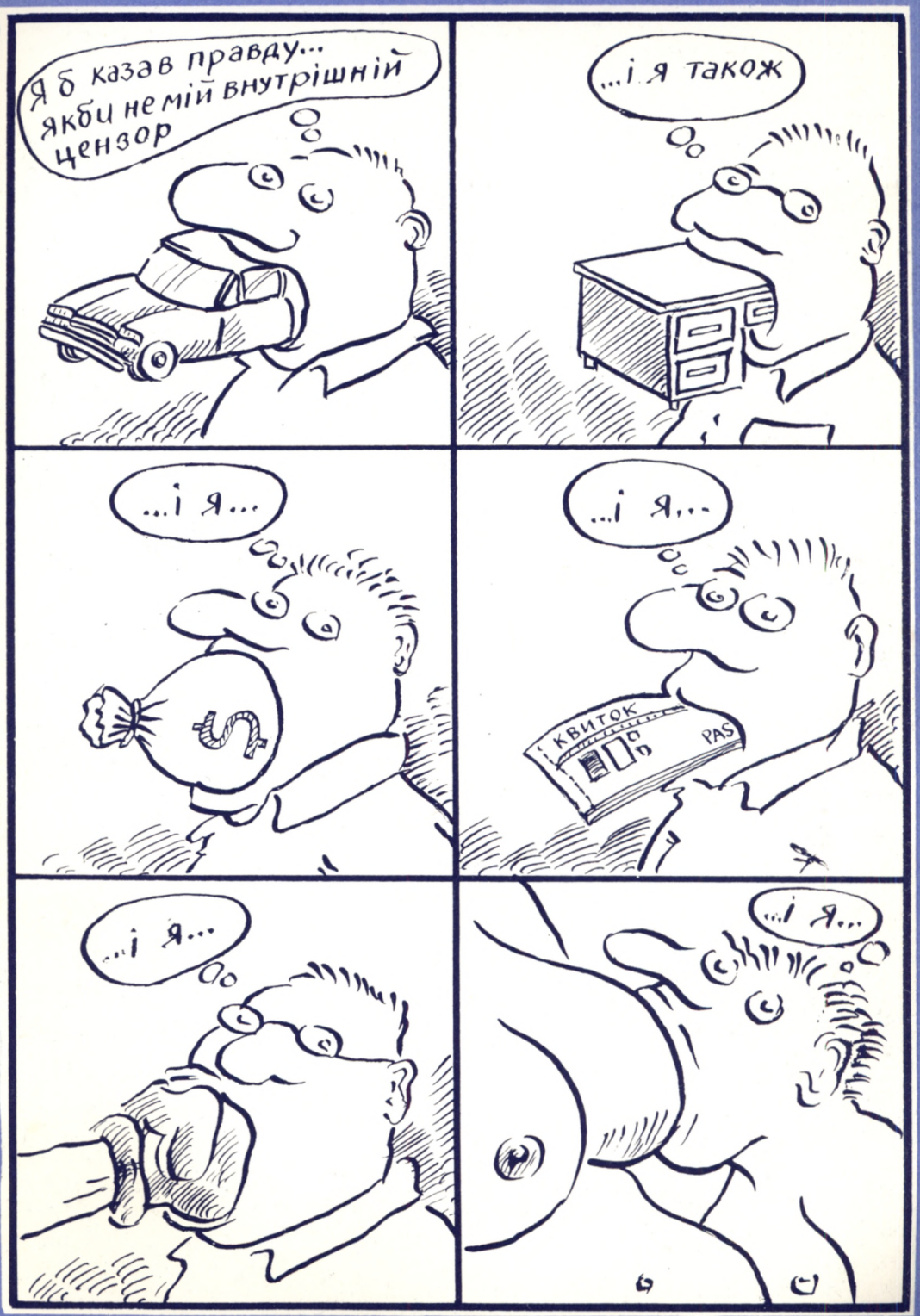
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»), журнал иностранной литературы, № 12, 1988 г. (на украинском языке). Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник. Орган Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252054, Киев-54, ул. Чкалова, 52. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

СВІТ СМІЄТЬСЯ

1крб. 10к.

ІНДЕКС 74089

ВСЕСВІТ. 1988, № 12, 1 — 192

У НАСТУПНОМУ НОМЕРІ:

Гор ВІДАЛ. **СОТВОРІННЯ СВІТУ.** *Роман*

Ендре ФЕЄШ. **ДОБРИЙ ВЕЧІР, ЛІТО, ДОБРИЙ ВЕЧІР, КОХАННЯ.** *Роман*

ПІСНЯ ПІСЕНЬ